

# ΙΣΤΟΡΙΑ της ΙΤΑΛΙΑΣ

από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση  
(1454-1870)

*Γεράσιμος Δ. Παγκράτης*



Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά  
Συγγράμματα και Βοηθήματα  
[www.kallipos.gr](http://www.kallipos.gr)

**HEALLINK**  
Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών



Ευρωπαϊκή Ένωση  
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ  
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ  
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ  
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ



Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Εθνικού Και Καποδιστριακού  
Πανεπιστημίου Αθηνών

Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας

## *Ιστορία της Ιταλίας*

Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)



Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά  
Συγγράμματα και Βοηθήματα  
[www.kallipos.gr](http://www.kallipos.gr)

# **Ιστορία της Ιταλίας**

Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)

## **Συγγραφή**

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης

## **Κριτικός αναγνώστης**

Στάθης Μπίρταχας

## **Συντελεστές έκδοσης**

Γλωσσική Επιμέλεια: Νερίνα Κιοσέογλου

Γραφιστική Επιμέλεια: Πηνελόπη Ματσούκα

Τεχνική Επεξεργασία: Βαλεντίνα Φιλώνη - αρχιτέκτων μηχανικός

ISBN: 978-960-603-483-1

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015



Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 3.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/>

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

[www.kallipos.gr](http://www.kallipos.gr)

# Περιεχόμενα

<b>Εισαγωγή</b>	<b>9</b>
Βιβλιογραφία .....	11
<b>Κεφάλαιο 1. Η ιδέα της Ιταλίας και οι «ταυτότητες» των Ιταλών: γεωγραφικοί όροι, πολιτισμικές συγκλίσεις και «εθνικό συναίσθημα»</b>	<b>13</b>
Εισαγωγή .....	13
1.1 Ιταλοί και Ιταλία .....	13
1.1.1 Η κληρονομιά της Ρώμης .....	13
1.1.2 Ο ιταλικός Μεσαίωνας.....	14
1.1.3 Ο ιταλικός πολυκεντρισμός .....	14
1.1.3.1 Οι nazioni των Ιταλών .....	14
1.1.4 Οι ξενικές κυριαρχίες.....	17
1.1.5 Για μια «ενιαία πατρίδα» .....	17
1.1.6 Η διαμόρφωση της ιταλικότητας στη γλώσσα, στη λογοτεχνική συνείδηση και στις τέχνες ....	18
1.2. Η Ιταλία με τα μάτια των ξένων .....	20
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	22
<b>Κεφάλαιο 2. Κράτος και Πόλεμος στην Ιταλική Χερσόνησο (1454-1559)</b>	<b>23</b>
2.1 Η Ιταλία και ο «κόσμος» στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα .....	23
2.1.1 Η ανάδυση των εθνικών μοναρχιών στην Ευρώπη .....	26
2.1.2 Οι παράγοντες της πολιτικής κρίσης στην Ιταλία .....	26
2.2 Ιταλικοί Πόλεμοι: η «κάθοδος» των Γάλλων .....	29
2.2.1 Η εκστρατεία του Καρόλου Η΄ .....	29
2.2.2 Η Φλωρεντία του Σαβοναρόλα .....	29
2.2.3 Οι επιπτώσεις της καθόδου του Καρόλου Η΄ .....	30
2.2.4 Οι επιχειρήσεις του Λουδοβίκου ΙΒ΄ της Ορλεάνης .....	32
2.2.5 Η επιστροφή των Γάλλων (1515-1516).....	33
2.3 Ιταλικοί Πόλεμοι: η σύγκρουση Γάλλων και Αψβούργων .....	33
2.3.1 Οι Ιταλικοί Πόλεμοι στα χρόνια του Καρόλου Ε΄ .....	33
2.3.2 Η λεηλασία της Ρώμης (1527).....	34
2.3.3 Η αυτοκρατορική ιδέα .....	35
2.3.4 Η ειρήνη του Κρεπί και η ιδέα της Χριστιανοσύνης.....	35
2.3.5 Οι πόλεμοι ανάμεσα στον Ερρίκο Β΄ και τον Κάρολο Ε΄ (1552-1556) .....	36
2.3.6 Οι πόλεμοι ανάμεσα στον Ερρίκο Β΄ και τον Φίλιππο Β΄ (1556-1559): Η ειρήνη του Κατώ-Καμπρεζί (1559).....	37
2.4 Ένας απολογισμός: ερμηνείες για τα αίτια και τις επιπτώσεις της πολιτικής κρίσης της Ιταλίας .	38
2.4.1 Οι εξελίξεις στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου .....	38

2.4.2 Η άποψη του Μακιαβέλλι.....	38
2.4.3 Οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις των Ιταλικών Πολέμων .....	40
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	41
<b>Κεφάλαιο 3. Η προτεσταντική Μεταρρύθμιση: το παράδειγμα της Ιταλίας</b>	<b>43</b>
3.1 Αίρεση και καταστολή στον δυτικό Μεσαίωνα.....	43
3.2 Οι παράγοντες των κρίσεων στην Εκκλησία.....	43
3.3 Τα αιτήματα για την ανανέωση της Εκκλησίας και οι θεολογικές βάσεις της Μεταρρύθμισης.....	44
3.4 Ο Μαρτίνος Λούθηρος.....	46
3.4.1 Οι θέσεις του Λούθηρου .....	46
3.5 Από τη ρήξη με τον πάπα στην ίδρυση Λουθηρανικών Εκκλησιών.....	48
3.5.1 Οι μεταρρυθμισμένες εκκλησίες.....	49
3.6 Η Μεταρρύθμιση στην Ιταλία .....	51
3.7 Για τη σημασία της Μεταρρύθμισης .....	54
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	55
<b>Κεφάλαιο 4. Αντιμεταρρύθμιση ή μια Καθολική Μεταρρύθμιση;</b>	<b>57</b>
4.1 Η Αντιμεταρρύθμιση: το βάρος των λέξεων.....	57
4.2 Η σύνοδος του Τρέντο: η προετοιμασία.....	58
4.3 Η σύνοδος του Τρέντο .....	59
4.3.1 Η απάντηση στις θέσεις του Λούθηρου.....	59
4.3.2 Η αναδιοργάνωση της Εκκλησίας .....	59
4.3.3 Μηχανισμοί ελέγχου και καταστολής .....	61
4.4 Η κληρονομιά της Αντιμεταρρύθμισης: ένας απολογισμός.....	63
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	66
<b>Κεφάλαιο 5. Φιλοσοφία και Επιστήμη: ανάμεσα στη Μεταρρύθμιση και στον Διαφωτισμό</b>	<b>67</b>
5.1 Αναγέννηση και επιστήμες.....	67
5.2 Στις απαρχές της επιστημονικής επανάστασης: από τον Τζορντάνο Μπρούνο στον Γιοχάνες Κέπλερ.....	68
5.3 Η θεμελίωση της πειραματικής μεθόδου στην επιστημονική έρευνα: Γαλιλαίος και Βάκων.....	70
5.4 Η μηχανιστική αντίληψη .....	72
5.4.1 Η εφαρμογή της μηχανιστικής αντίληψης στην Ιατρική.....	72
5.5 Μεταξύ παράδοσης και επιστήμης: ο ρόλος της λογοκρισίας στις καθολικές χώρες .....	73
5.6 Η συστηματοποίηση της σύγχρονης επιστήμης: ο Ισαάκ Νεύτων.....	76
5.7 Μια περιοδολόγηση της επιστημονικής επανάστασης στην Ιταλία .....	77
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	79
<b>Κεφάλαιο 6. Η ισπανική κυριαρχία στην Ιταλική Χερσόνησο</b>	<b>81</b>
6.1 Χρόνοι και Γεωγραφία της ισπανικής κυριαρχίας στην Ιταλία.....	81

6.1.1 Τα στάδια της ισπανικής κυριαρχίας .....	81
6.1.2 Η συνθήκη του Κατώ-Καμπρεζί .....	82
6.1.3 Ο Τριακονταετής Πόλεμος .....	84
6.1.4 Οι πόλεμοι της διαδοχής και το τέλος της ισπανικής κυριαρχίας στην Ιταλία.....	84
6.1.4.1 Ο πόλεμος της ισπανικής διαδοχής.....	84
6.1.4.2 Ο πόλεμος της πολωνικής διαδοχής .....	85
6.1.4.3 Ο πόλεμος της αυστριακής διαδοχής.....	86
6.2 Η οργάνωση των ισπανικών κρατών στην Ιταλία .....	88
6.2.1 Το Δουκάτο του Μιλάνου .....	88
6.2.2 Το Βασίλειο της Νάπολης .....	89
6.2.3 Το Βασίλειο της Σικελίας .....	89
6.2.4 Η Σαρδηνία .....	90
6.2.5 Η επιρροή της Ισπανίας στα υπόλοιπα ιταλικά κράτη.....	90
6.3 Η πρόσληψη της ισπανικής κυριαρχίας στην ιστοριογραφία.....	92
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	97
<b>Κεφάλαιο 7. Ο Ιταλικός Διαφωτισμός</b>	<b>99</b>
7.1 Ο Διαφωτισμός στην Ευρώπη.....	99
7.1.1 Ο Διαφωτισμός στην Ιταλία.....	100
7.2 Οι Μεταρρυθμίσεις του 18ου αιώνα.....	102
7.2.1 Το ευρωπαϊκό πλαίσιο.....	102
7.2.2 Οι Μεταρρυθμίσεις στην Ιταλία .....	104
Επιλογικά .....	107
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	108
<b>Κεφάλαιο 8. Η Ναπολεόντεια Ιταλία</b>	<b>109</b>
8.1 Η Γαλλική Επανάσταση και η Ναπολεόντεια Ευρώπη .....	109
8.1.1 Η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στην Ιταλική Χερσόνησο .....	109
8.1.2 Η γαλλική εκστρατεία στην Ιταλία .....	110
8.2 Η Ναπολεόντεια Ιταλία .....	113
8.2.1 Οι ιακωβίνικες δημοκρατίες .....	113
8.2.2 Η Ιταλία κατά την αυτοκρατορική περίοδο των Γάλλων .....	115
8.2.2.1 Η αναρρίχηση του Βοναπάρτη στη διοικητική ιεραρχία.....	115
8.2.2.2 Η μετάβαση στην αυτοκρατορική περίοδο.....	118
8.2.2.3 Η κληρονομιά της ναπολεόντειας περιόδου .....	120
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	122
<b>Κεφάλαιο 9. Η Ιταλία στα χρόνια της Παλινόρθωσης και των φιλελεύθερων κινημάτων</b>	<b>123</b>
9.1 Το Συνέδριο της Βιέννης και η Ιερά Συμμαχία.....	123
9.1.1 Ο χάρτης της Ευρώπης .....	124

9.1.2 Ο χάρτης της Ιταλίας .....	125
9.1.3 Η Ιερά Συμμαχία .....	127
9.1.4 Όψεις της Παλινόρθωσης στην Ευρώπη .....	127
9.1.4.1 Η Παλινόρθωση στην Ιταλία .....	128
9.2 Η αντίδραση στην Παλινόρθωση. Οι μυστικές εταιρείες και τα φιλελεύθερα επαναστατικά κινήματα στην Ιταλία (1820-21, 1830-31) .....	128
9.2.1 Οι μυστικές εταιρείες.....	129
9.2.2 Τα φιλελεύθερα κινήματα του 1820-21 .....	130
9.2.2.1 Τα κινήματα του 1820-21 στη Νάπολη και τη Σικελία .....	130
9.2.2.2 Τα κινήματα του 1821 στο Πιεμόντε και στη Λομβαρδία .....	131
9.2.3 Τα φιλελεύθερα κινήματα του 1830-31 .....	133
9.2.3.1 Τα ιταλικά κινήματα του 1830-31.....	134
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	136

## **Κεφάλαιο 10. Η Ιταλική Παλιγγενεσία:**

### **από τη θεωρητική προετοιμασία στην επανάσταση του 1848** **137**

10.1 Τα Πολιτικά Ρεύματα της Ιταλικής Παλιγγενεσίας .....	137
10.1.1 Η πρόταση του Τζουζέππε Ματσίνι .....	138
10.1.2 Οι προτάσεις των μετριοπαθών φιλελευθέρων.....	140
10.1.2.1 Η πρόταση του Βιντσέντσο Τζομπέρτι.....	141
10.1.2.2 Οι προτάσεις του «κόμματος» των Πιεμοντέζων .....	142
10.1.2.3 Οι ιδέες του Κάρλο Καττάνεο.....	142
10.2 Φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις και συντάγματα στα ιταλικά κράτη (1846-48) .....	143
10.3 Η «άνοιξη των λαών»: οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1848.....	146
10.3.1 Οι επαναστάσεις του 1848 στην Ευρώπη .....	146
10.3.2 Το Ιταλικό 1848: ο πρώτος πόλεμος των Ιταλών για την εθνική τους ανεξαρτησία .....	147
10.3.2.1 Η πρώτη φάση του πολέμου (23 Μαρτίου-9 Αυγούστου 1848).....	148
10.3.2.2 Η δεύτερη φάση του πολέμου (12-23 Μαρτίου 1849) .....	149
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	151

## **Κεφάλαιο 11. Η δεκαετία της προετοιμασίας (1849-59) και η επίτευξη της ιταλικής ενοποίησης** **153**

11.1 Η Ιταλία μετά τις επαναστάσεις του 1848-49.....	153
11.1.1 Οι επικράτειες των Αυστριακών και των Βουρβόνων.....	153
11.1.2 Το Βασίλειο της Σαρδηνίας .....	154
11.1.2.1 Το πολιτικό έργο του Καβούρ .....	154
11.2 Η επίτευξη της ιταλικής ενοποίησης .....	155
11.2.1 Η συμμετοχή του Βασιλείου της Σαρδηνίας στον πόλεμο της Κριμαίας (1855) .....	155
11.2.2 Ο δεύτερος πόλεμος για την ιταλική ανεξαρτησία .....	157
11.2.3 Η εκστρατεία των Χιλίων .....	159
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	162



## **Κεφάλαιο 12. Τα πρόσωπα της Ιταλικής Παλιγγενεσίας και η διαχείριση της ιστορικής μνήμης: η περίπτωση του Τζουζέππε Γκαριμπάλντι** **163**

Εισαγωγή .....	163
12.1 Τα στάδια διαμόρφωσης του μύθου του Γκαριμπάλντι – η προσωπική του συμβολή .....	164
12.2 Η συμβολή του Γκαριμπάλντι στη διαμόρφωση του μύθου του .....	165
12.3 Νέες ερμηνείες για το ιστορικό πρόσωπο του Γκαριμπάλντι .....	168
Βιβλιογραφία - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	170

## **Κεφάλαιο 13. Το Ιταλικό Κράτος μετά την ενοποίηση (1861-1870)** **173**

13.1 Η εικόνα της Ιταλίας τον Μάρτιο του 1861 .....	173
13.1.1 Δημογραφία .....	173
13.1.2 Γλωσσική επικοινωνία-πολιτιστικό επίπεδο .....	175
13.1.3 Οικονομία-Γεωργία .....	175
13.1.4 Η εικόνα της Ιταλίας στους κύκλους των Ιταλών πολιτικών .....	176
13.2 Η ιταλική πολιτική σκηνή μετά την ενοποίηση .....	176
13.3. Οι προκλήσεις για την ιστορική δεξιά .....	178
13.3.1 Η οργάνωση του κράτους .....	178
13.3.2 Οι αντιστάσεις: το φαινόμενο της ληστείας .....	179
13.3.3 Οικονομική πολιτική και έργα υποδομής .....	181
13.3.4 Δημόσια Οικονομικά και Φορολογία .....	181
13.3.5 Η Ιταλία ιδωμένη από «τα νησιά του Αιόλου» .....	182
13.3.6 Ο τρίτος πόλεμος για την ανεξαρτησία: η κατάκτηση του Βένετο (1866) και της Ρώμης (1870) .....	183
13.3.6.1 Η απελευθέρωση του Βένετο (1866) .....	184
13.3.6.2 Η απελευθέρωση της Ρώμης .....	184
13.3.6.3 Ο νόμος περί «εγγυήσεων» .....	186
Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη .....	189



## Εισαγωγή

Η ιστορία της Ιταλίας από τα μέσα του 15<sup>ου</sup> αιώνα μέχρι και την ενοποίηση της χερσονήσου το 1861, χρονικό διάστημα που υπερβαίνει σαφώς τα όρια των καθιερωμένων τρόπων περιοδολόγησης της ιστορίας, παραδοσιακών και μη, ικανοποιεί την ανάγκη συγγραφής ενός εγχειριδίου στην ελληνική γλώσσα για το μάθημα «Ιταλική Ιστορία και Πολιτισμός II» ένα μάθημα που διδάσκεται στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, προσφέρεται ωστόσο και σε πολυάριθμους φοιτητές άλλων Τμημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ, η πλειονότητα των οποίων αγνοεί, κατά κανόνα, την ιταλική γλώσσα.

Για τους ίδιους, πρακτικούς, λόγους δεν περιλαμβάνονται στο «ανά χείρας» κείμενο θεματικές, όπως ο Ουμανισμός και η Αναγέννηση, που αφορούν την εδώ εξεταζόμενη περίοδο, αλλά έχουν την αφετηρία τους σε προγενέστερες εποχές και αποτελούν αντικείμενο άλλου πανεπιστημιακού μαθήματος του γράφοντος.

Στο παρόν σύγγραμμα ενσωματώνονται δύο καινοτομίες: κατά πρώτον η καθόλα αξιέπαινη προσπάθεια των συντελεστών της Δράσης να παραχθεί ένας μεγάλος αριθμός διδακτικών συγγραμμάτων με την αξιοποίηση τόσο των παραδοσιακών μεθόδων γραφής όσο και των νέων τεχνολογιών, συγγράμματα τα οποία θα είναι προσβάσιμα μέσω του διαδικτύου στους φοιτητές, αλλά και σε κάθε ενδιαφερόμενο· κατά δεύτερον έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό, την πλήρη απουσία στην ελληνική βιβλιογραφία ενός συνθετικού κειμένου, που να εξετάζει την ιστορία των προ-ενωτικών ιταλικών κρατών και να πληροί τα ακαδημαϊκά κριτήρια της Ιστορίας.

Παρά τις στενές σχέσεις και επαφές ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ιταλούς μετά την κατάλυση της Ρώμης, το πεδίο της ιταλικής ιστορίας αξιοποιήθηκε μέχρι σήμερα κυρίως σε προσπάθειες με ειδικό αντικείμενο τη Γλώσσα, την Τέχνη ή τη Λογοτεχνία, μ' έναν τρόπο εντελώς ιδιαίτερο: ως το απαραίτητο φόντο, με τον χαρακτηρισμό του ιστορικού πλαισίου, φόντο κάποτε πολύχρωμο, αλλά συνήθως στατικό ή/και στερεοτυπικό ως προς την εμμονή στην επανάληψη θέσεων ήδη ξεπερασμένων από την ιστοριογραφία.

Υπάρχουν ασφαλώς εξαιρέσεις σημαντικές και αξιόλογες στο παραπάνω, αλλά, σε επίπεδο εγχειριδίων, αφορούν περισσότερο τη μελέτη κοινών εμπειριών ανάμεσα σε Έλληνες και Ιταλούς σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Αναφέρω συγκεκριμένα τη φυγή των βυζαντινών λογίων για την Ιταλία στους τελευταίους αιώνες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τις λατινικές, κυρίως βενετικές, κυριαρχίες στον ελληνικό χώρο κ.ά.

Η έλλειψη εγχειριδίων μιας ιστορίας των προ-ενωτικών ιταλικών κρατών δεν αποτελεί βεβαίως ελληνική πρωτοτυπία. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, στην Ιταλία, σχετικά πρόσφατα άρχισαν να εμφανίζονται κείμενα συνθετικά που περιλαμβάνουν στην ύλη τους την περίοδο πριν από την ιταλική ενοποίηση. Άλλωστε, η ίδια η έννοια της ιστορίας της Ιταλίας ηχούσε και, εν μέρει, εξακολουθεί να ηχεί με τρόπο σχεδόν αυτονόητο σε Ιστορικούς, Ιταλούς και μη, ως η ιστορία του Ιταλικού Κράτους, χωρίς βεβαίως να απουσιάζει μια μεγάλη μερίδα ειδικών που πραγματευόταν και πραγματεύεται την Ιστορία της Ιταλίας στην ενότητά της από τον Μεσαίωνα και μετά.

Σχεδόν αναπόφευκτα τα πρώτα αξιόπιστα εγχειρίδια ιταλικής ιστορίας προέκυψαν μεταπολεμικά με στόχο την παροχή γνώσεων για την ιστορία της Ιταλίας σε ξενόγλωσσα κοινά αναγνωστών, όπως συνέβη λ.χ. με το έργο του Giuliano Procacci. *Storia degli italiani*. 1-2. Μπάρι: Universale Laterza, που παραγγέλθηκε από τις γαλλικές εκδόσεις Fayard και κυκλοφόρησε το 1968 πρώτα στα γαλλικά και κατόπιν στα ιταλικά, με την άδεια των Γάλλων εκδοτών, ενώ κατόπιν μεταφράστηκε σε πολυάριθμες άλλες γλώσσες, αλλά και με το βιβλίο του Jean Delumeau (1974). *L'Italie de Botticelli à Bonaparte*. Παρίσι: Armand Colin κ.ά.

Ένα μεγάλο κοινό, προφανώς το μεγαλύτερο, είναι το αγγλόφωνο για το οποίο λόγοι παραπλήσιοι με τους παραπάνω οδήγησαν στη συγγραφή συνοπτικών εγχειριδίων και συλλογικών τόμων. Αναφέρω ενδεικτικά τα έργα των Dennis Mack Smith (1997). *Modern Italy. A Political History*. Λονδίνο: Yale University, Christofer Duggan (1994). *A Concise History of Italy*. Καίμπριτζ-Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, Christopher F. Black (2001). *Early Modern Italy. A Social History*. Λονδίνο: Routledge κ.ά.

Οι προσπάθειες αυτές έγιναν αντικείμενο μίμησης και από Ιταλούς συγγραφείς, οι οποίοι, παρακούοντας την άρνηση του Benedetto Croce να συμπεριλάβει σε μια ιστορία της Ιταλίας το χρονικό διάστημα πριν από το 1861, επιδίωξαν και επιδιώκουν να εξετάσουν την ιστορία της χώρας τους είτε αυτοτελώς (π.χ. Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza) είτε, στην περίπτωση που οι αποδέκτες ήταν φοιτητές ή και μαθητές, ως τμήμα μιας ιστορίας παγκόσμιας ή ευρωπαϊκής, με ετικέτες σύγχρονες ή παραδοσιακές. Εδώ, ένας πιθανός κατάλογος θα ήταν ιδιαίτερα μακρύς. Βλ. μεταξύ των άλλων σε Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza, Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza κ.ά.

Το κυριότερο μέσο μελέτης της ιστορίας της Ιταλίας έως το 1861 ήταν μέχρι πρόσφατα τα πολύτομα συλ-

λογικά έργα, με εξαιρετικά παραδείγματα, όπως η σειρά που διεύθυναν οι Romano, R. & Vivanti, C. [(1972). *Il carattere degli Italiani*, 1-2. Τορίνο: Einaudi, β. (1974) *Storia d'Italia. Dalla caduta dell'impero romano al secolo XVIII*, 1-2. Τορίνο: Einaudi, γ. (1973) *Storia d'Italia. Dal primo Settecento all'Unità*. Τορίνο: Einaudi, δ. (1975-76) *Storia d'Italia. Dall'unità a oggi*, 1-3. Τορίνο: Einaudi, ε. Cracco Ruggini, L. & Cracco, G. (Επιμ.). (1973). *Storia d'Italia. I documenti*, 1-2. Τορίνο: Einaudi], Galasso, G. (1979 κ.εξ.). (Επιμ.). *Storia d'Italia*. Τορίνο: UTET κ.ά.

Σε όλα αυτά τα πονήματα και σε άλλα ακόμη, είτε συνθετικά είτε και ειδικότερα που αφορούσαν το κάθε φορά εξεταζόμενο κεφάλαιο, καθώς και στην πλούσια σε αλληλεπιδράσεις και γόνιμες συζητήσεις δεκαπενταετή περιπέτεια διδασκαλίας της ιταλικής ιστορίας στο ΕΚΠΑ, βασίστηκε η συγγραφή αυτού του βιβλίου.

Από τη μελέτη και τη διδασκαλία ως τη συγγραφή μεσολάβησε κάποιο χρονικό διάστημα. Όχι μεγάλο, λόγω των ασφυκτικών χρονικών περιθωρίων που χαρακτήρισαν τον «Κάλλιπο». Σε αυτό το χρονικό διάστημα οφείλαμε να σχεδιάσουμε τους άξονες, τις μεθοδολογίες και τα κύρια ερωτήματα, θεωρητικά και πρακτικά, που θα αποτελούσαν αντικείμενο της συγγραφής.

Υπάρχουν, σαφώς, πολλοί τρόποι να γράψει κανείς ευρωπαϊκή ιστορία, εν προκειμένω ιταλική. Ένα βιβλίο που θα περιλαμβάνει την ιστορία της πρώιμης νεότερης Ιταλίας και της Παλιγγενεσίας και θα καλύπτει 13 κεφάλαια, όσα και τα μαθήματα ενός ακαδημαϊκού εξαμήνου, δεν θα μπορούσε παρά να έχει ως βάση την πολιτική ιστορία των πολυάριθμων και τόσο διαφορετικών κρατών της Ιταλικής Χερσονήσου, καθώς μάλιστα αφορά ζητήματα με τα οποία το ελληνικό αναγνωστικό κενό δεν είναι προφανώς εξοικειωμένο. Πλάι στην εξέταση των πολιτικών όρων εξέλιξης και της αλληλουχίας των διαφόρων ιστορικών διαδικασιών, με λιγότερο ή περισσότερο έντονη την παρουσία τους, ανάλογα με το εξεταζόμενο θέμα, επιχειρήθηκε η ανάλυση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών τους πραγματικοτήτων.

Οι κύριοι άξονες ήταν αναπόφευκτα οι καθιερωμένοι της ευρωπαϊκής ιστορίας, εντός των οποίων επιχειρήσαμε με σταδιακές θεματικές προσεγγίσεις να αναπτύξουμε τα ειδικά ζητήματα της ιστορίας της Ιταλίας και των Ιταλών.

Το τελικό αποτέλεσμα οφείλει πολλά στις γόνιμες συζητήσεις με τον κριτικό αναγνώστη, Επίκουρο Καθηγητή του ΑΠΘ κ. Στάθη Μπίρταχα, καθώς και στην άψογη συνεργασία που είχα τόσο με την κ. Πηνελόπη Ματσούκα, ιδιοκτήτρια των εκδόσεων Ανάβαση που σχεδίασε τους χάρτες του παρόντος συγγράμματος, όσο και με την κ. Νερίνα Κιοσέογλου που είχε τη γλωσσική επιμέλεια του βιβλίου. Οι οποιεσδήποτε παραλείψεις βαρύνουν ασφαλώς και αποκλειστικά τον συγγραφέα.

Η «Ιστορία της Ιταλίας: από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)» ως ιδωθεί λοιπόν όχι τόσο ως η ολοκλήρωση μιας προσπάθειας όσο ως αφετηρία για την περαιτέρω εμπάθυνση σε μεθοδολογίες και διδακτικές προσεγγίσεις που αναφέρονται στην ιστορία αυτής της γοητευτικής χώρας, που σήμαινε και σημαίνει τόσα πολλά για εμάς τους Νεοέλληνες και τον πολιτισμό μας.

## Βιβλιογραφία

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza .
- Black, C.F. (2001). *Early Modern Italy. A Social History*. Λονδίνο: Routledge.
- Cracco Ruggini, L. & Cracco, G. (Επιμ.). (1973). *Storia d'Italia. I documenti*, 1-2. Τορίνο: Einaudi.
- Dickie, John (2001). The Notion of Italy. Στο Z, Baranski & R. West (Επιμ.). *The Cambridge Companion to Modern Italian Culture* (σσ. 17-33). Κάιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Delumeau J. (1974). *L'Italie de Botticelli à Bonaparte*. Παρίσι: Armand Collin.
- Duggan, C. (1994). *A Concise History of Italy*. Κάιμπριτζ - Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Galasso, G. (1979 κ.εξ.). (Επιμ.). *Storia d'Italia*. Τορίνο: UTET κ.ά.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*. 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.). (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Mack Smith, D. (1997). *Modern Italy. A Political History*. Λονδίνο: Yale University.
- Procacci, G. (1968). *Storia degli italiani*, 1-2. Μπάρι: Universale Laterza.
- Romano, R. & Vivanti, C. (Επιμ.). (1972). *Storia d'Italia. Il carattere degli Italiani*, 1-2. Τορίνο: Einaudi
- Romano, R. & Vivanti, C. (Επιμ.). (1973) *Storia d'Italia. Dal primo Settecento all'Unità*. Τορίνο: Einaudi.
- Romano, R. & Vivanti, C. (Επιμ.). (1974). *Storia d'Italia. Dalla caduta dell'impero romano al secolo XVIII*, 1-2. Τορίνο: Einaudi,
- Romano, R. & Vivanti, C. (Επιμ.). (1975-76) *Storia d'Italia. Dall'unità a oggi*, 1-3. Τορίνο: Einaudi.



# Κεφάλαιο 1. Η ιδέα της Ιταλίας και οι «ταυτότητες» των Ιταλών: γεωγραφικοί όροι, πολιτισμικές συγκλίσεις και «εθνικό συναίσθημα»

## Σύνοψη

Η διαμόρφωση των στοιχείων που θα συγκροτούσαν το πολιτιστικό υπόβαθρο της «ταυτότητας» των κατοίκων της Ιταλίας προέκυψε σταδιακά στον μακρό χρόνο. Η «λάμψη» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, την κληρονομιά της οποίας διεκδίκησαν και πέτυχαν οι Ιταλοί σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, καταγράφεται ως ο κύριος λόγος που οδήγησε στον σχηματισμό μιας ιταλικής ταυτότητας που δεν θα ήταν πάντοτε συμβατή με τον οικουμενισμό που απέπνεε η «ρωμαϊκότητα».

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζουμε κριτικά την ιστορική εξέλιξη της ιδέας της Ιταλίας ως χώρου με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα αλλά και σε σχέση με τη σταδιακή διαμόρφωση του αισθήματος του συνανήκειν των Ιταλών, όπως αυτό παραδόθηκε σε επίπεδο κυρίως πολιτιστικό κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους.

## Εισαγωγή

Η φράση «φτιάξαμε την Ιταλία, [τώρα] ας φτιάξουμε και τους Ιταλούς» (“fatta l’Italia, facciamo gli Italiani”) που αποδίδεται στον Μάσσιμο ντ’ Ατζέλιο, έναν από τους πολιτικούς πρωταγωνιστές της Ιταλικής Παλιγγενεσίας, έχει συζητηθεί πολύ και έχουν διατυπωθεί ενστάσεις αναφορικά με την ακρίβεια της διατύπωσης, το πρόσωπο που την εκστόμισε, τις συγκυρίες και τις συνδηλώσεις της. Η φράση αυτή, πέρα από την αναμενόμενη για τους κατοίκους των νεοσύστατων κρατών του 19ου αιώνα έλλειψη μιας κοινά αποδεκτής εθνικής ταυτότητας, που, μέσα από τη διαμόρφωση ενός πειστικού αφηγήματος, θα ένωνε όλους τους Ιταλούς, αναφέρεται και σε ελλείψεις ή, μάλλον, σε ιδιαιτερότητες της ίδιας της Ιταλίας.

Η περιορισμένη συμμετοχή των λαϊκών τάξεων στα κινήματα και στις επαναστάσεις της Ιταλικής Παλιγγενεσίας ήταν μία από αυτές τις ιδιαιτερότητες, δηλωτική, εκτός των άλλων, της απουσίας της μεγάλης πλειονότητας των Ιταλών από τις «συζητήσεις» για έννοιες, όπως έθνος, παλιγγενεσία κ.ά. Οι ρίζες αυτής της στάσης θα μπορούσαν να αναζητηθούν στο ιστορικό υπόβαθρο της συλλογικής αυτο-εικόνας των Ιταλών. Σ’ έναν γεωγραφικό χώρο που από το 568 μ.Χ., με την κάθοδο των Λογγοβάρδων, μέχρι το 1861 κατακτήθηκε και κατοικήθηκε από πλήθος λαών που παρέμειναν πολιτικά κατακερματισμένοι, η αντίληψη του αυστριακού καγκελαρίου Κλέμενς φον Μέττερνιχ για την Ιταλία ως μια γεωγραφική έκφραση μπορεί να χρησιμοποιήθηκε ως πολιτικό επιχείρημα, αντανakλούσε, ωστόσο, το εξαιρετικά ρευστό περίγραμμα αυτής της ταυτότητας.

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε κριτικά την ιστορική εξέλιξη της ιδέας της Ιταλίας και των στοιχείων που τη δομούν, καθώς και τη σταδιακή συγκρότηση του αισθήματος του συνανήκειν των Ιταλών, σε επίπεδο κυρίως πολιτιστικό κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους.

## 1.1 Ιταλοί και Ιταλία

### 1.1.1 Η κληρονομιά της Ρώμης

Ιστορικά, η πρώτη και τελευταία (πριν από το 1861) χρήση του γεωγραφικού όρου «Ιταλία» για το σύνολο της χερσονήσου, από τις Άλπεις μέχρι το Στενό της Μεσσίνας, συνδέεται με τη διοικητική μεταρρύθμιση που πραγματοποίησε ο Οκταβιανός Αύγουστος το 7 μ.Χ., οπότε η Ιταλία, διαιρεμένη σε έντεκα επαρχίες, αποτέλεσε μία από τις περιφέρειες της αυτοκρατορίας.

Η εξέλιξη αυτή δεν σήμαινε, βέβαια, πολλά στο επίπεδο της διαμόρφωσης μιας «ιταλικότητας» ξεχωριστής ή ομαλά ενταγμένης στην ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη. Ο αυτοκαθορισμός των Ιταλών, όπως αποτυπώθηκε λ.χ. στην ιδέα της *Terra Italia* του Λίβιου και του Κάτωνα, προσέκρουε στον οικουμενισμό της ρωμαϊκής ταυτότητας που βασιζόταν στην ισχυρότερη από κάθε άποψη αντίληψη για τη Ρώμη ως πρωτεύουσα μιας πανσπερμίας φυλών, μια πόλη ανοιχτή στην υποδοχή, την ένταξη και την αφομοίωση διαφορετικών λαών. Εδώ ακριβώς εντοπίζει ο Barbagallo (2004) το εμπόδιο στην ανάδυση της πολιτικής αυτοσυνειδησίας των Ιταλών, καθώς και τον πολιτιστικό πλουραλισμό των ιταλικών περιφερειών.

Η κατάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον 5<sup>ο</sup> αι. μ.Χ. θα οδηγούσε φυσιολογικά σε μια κρίση της συλλογικής ταυτότητας που είχε βασιστεί στη «ρωμαϊκότητα». Οι κληρονόμοι αυτής της ιδέας υπήρξαν πολλοί: η

Δυτική Εκκλησία, οι Φράγκοι και Γερμανοί αυτοκράτορες και η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Η επόμενη μέρα βρήκε την Ιταλία κατακερματισμένη σε διάφορους πόλους εξουσίας που, πέρα από τους Λογγοβάρδους, τους Βυζαντινούς και τους Άραβες, περιλάμβαναν και μια ισχυροποιούμενη δύναμη, την παπική εκκλησία, μία από τις κληρονόμους της ρωμαϊκής ιδέας.

### 1.1.2 Ο ιταλικός Μεσαίωνας

Με ανάλογο τρόπο αναπροσαρμόστηκαν τόσο οι γεωγραφικοί όροι που θα προσδιόριζαν την Ιταλική Χερσόνησο όσο και οι ονομασίες για τους κατοίκους της. Μια τέτοια χρήση του γεωγραφικού όρου «Ιταλία» έγινε από το 781 μ.Χ. κ.εξ., όταν ο Καρλομάγνος, μετά την κατάλυση του Βασιλείου των Λογγοβάρδων, παρέδωσε τις κατακτήσεις του στην Ιταλία στον Πιπίνο, τον τρίτο από τους γιους του, ιδρύοντας το Βασίλειο της Ιταλίας (Regnum Italiae ή Regnum Italicum). Επρόκειτο για ένα κρατίδιο ταυτισμένο με μια περίοδο φεουδαλικής αναρχίας, στη διάρκεια της οποίας φεουδάρχες ιταλικής και μη καταγωγής εναλλάσσονταν στη θέση του βασιλιά χωρίς να διαθέτουν ουσιαστικές αρμοδιότητες. Το κράτος αυτό διατηρήθηκε στη ζωή μέχρι το 1014, οπότε, με την καθαίρεση του Αρντουίνου της Ίβρας, ενσωματώθηκε στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Για την ονομασία της Ιταλίας στο υπόλοιπο των μεσαιωνικών χρόνων αξιοποιήθηκε η λογοτεχνία και η μυθολογία. Χρησιμοποιήθηκαν όροι όπως Εσπερία (έτσι αποκαλούνταν στην ελληνική μυθολογία η Ιταλία) ή Αυσονία (από το όνομα των αρχαίων κατοίκων της κεντρικής και νότιας Ιταλίας), αλλά και Langobardia από την περισσότερο αναπτυγμένη περιφέρεια της χερσονήσου, τη Λομβαρδία.

Δεν ήταν διαφορετικοί οι τρόποι επιλογής ονομασιών για τους κατοίκους της χερσονήσου. Έτσι, ενώ η χρήση «γενικευτικών» προσδιορισμών, όπως Itali, Italici, Italienses ήταν εξαιρετικά σπάνια, επελέγησαν όροι «μερικότερου» ως προς το γεωγραφικό τους περιεχόμενο. Στη μεσαιωνική Δύση λ.χ. η οικονομική υπεροχή των Λομβαρδών και η επιχειρηματική τους διασπορά οδήγησαν στην ταύτιση του «Λομβαρδού» με τον Ιταλό. Οι Άραβες, από την άλλη, αποκαλούσαν τους πληθυσμούς της χερσονήσου «Φράγκους», ενώ οι Βυζαντινοί αυτοπροσδιορίζονταν ως Ρωμαίοι ή Ρωμιοί, όρος που στην ιταλική του μορφή (Romano) σήμαινε πρώτα απ' όλα τον κάτοικο της Ρώμης και, δευτερευόντως, της Ιταλίας.

### 1.1.3 Ο ιταλικός πολυκεντρισμός

Η έλλειψη μίας και μοναδικής ονομασίας για τους κατοίκους της Ιταλίας ήταν φυσικό επακόλουθο της εικόνας της Ιταλικής Χερσονήσου ως ενός αθροίσματος πολυάριθμων μικρών πόλεων με σχετική αυτονομία και μερικών μεγαλύτερων κρατικών επικρατειών. Επιβίωνε, παράλληλα, η συνείδηση του ανήκειν σε πλαίσια αναφοράς άλλοτε πιο στενά, όπως η πόλη ή η περιφέρεια, και άλλοτε ευρύτερα, όπως η Εκκλησία ή η Αυτοκρατορία. Στη σκέψη του Δάντη, για παράδειγμα, ο εξέχων ρόλος της Ιταλίας προβαλλόταν είτε εντός της Αυτοκρατορίας είτε στο πλαίσιο της νόμιμης ύπαρξης των διαφόρων βασιλείων και πριγκιπάτων.

Η παγίωση της πολιτικής πολυδιαίρεσης συνοδεύτηκε από τη σταδιακή ανάπτυξη ενός αισθήματος ικανοποίησης για τις ελευθερίες που αυτή εμπεριείχε, για δύο κύριους λόγους: από τη μια, ελευθερία της Ιταλίας σήμαινε τη διατήρηση της αμοιβαίας ανεξαρτησίας των μεμονωμένων κρατών της χερσονήσου, αλλά και ένα εμπόδιο στον κίνδυνο να εγκαθιδρυθεί σε ολόκληρη την Ιταλία μια ισχυρή τυραννίδα από την άλλη συνεπαγόταν την άμυνα αυτού του συστήματος κρατών απέναντι στην απειλή των μεγάλων εθνικών μοναρχιών.

#### 1.1.3.1 Οι nazioni των Ιταλών

Ο πολυκεντρισμός της ιταλικής πολιτικής ζωής και η απόκτηση μιας περιφερειακής-κρατικής συνείδησης άφησαν τα ίχνη τους και στο επίπεδο της ορολογίας. Η λέξη nazione στον νου των Ιταλών είχε ένα τυπικά μεσαιωνικό περιεχόμενο, δηλωτικό της κοινότητας ή του περιφερειακού κράτους προέλευσης. Ως nazione αναγνωριζόταν η συσσωμάτωση εμπόρων-τραπεζιτών και άλλων προσώπων με κοινή κρατική προέλευση, κατά κανόνα, περιφερειακών προς την οικονομία, που διαβιούσαν με σχετική σταθερότητα εκτός του ιταλικού χώρου και εκπροσωπούσαν από έναν πρόξενο ή έναν βάλιο.

Με ανάλογο τρόπο προσδιορίζονταν στα πανεπιστήμια της μεσαιωνικής Ιταλίας οι φοιτητικές συσσωματώσεις. Στο πανεπιστήμιο της Μπολόνιας για παράδειγμα, λειτουργούσαν οι σύλλογοι (nazioni) των Λομβαρδών, των Τοσκάνων και των Ρωμαίων (Romana), στο πανεπιστήμιο της Περούτζια οι nazioni των Ρωμαίων, των Τοσκάνων, των Μαρκιτζάνι (Marchigiani: οι προερχόμενοι από την περιοχή των Μάρκε), των Σικελών κ.ο.κ.

Δίπλα σ' αυτήν την πληθώρα προσδιορισμών εντοπίζονται, ωστόσο, και στοιχεία ενότητας: οι Άλπεις ήταν



το φυσικό όριο που διαχώριζε τις nazioni των citramontani, όσων δηλ. κατοικούσαν στην Ιταλική Χερσόνησο, από εκείνες των ultramontani, όσων προέρχονταν από περιοχές πέραν των Άλπεων. Όπως σημειώνεται από τους Giardina κ.ά. (2002), το κείμενο των οποίων υπήρξε «πυξίδα» για τη σύνθεση του παρόντος κεφαλαίου, οι Άλπεις ως σύνορο διαχωρισμού της Ιταλίας από την υπόλοιπη ήπειρο καταγράφονται ήδη στα κείμενα του Κάτωνα (2ος αι. π.Χ.). Στην οροσειρά αυτή οφείλεται η σχετική απομόνωση των Ιταλών, καθώς λειτούργησε για καιρό ως φυσικό φράγμα που τους προστάτευε, αν και όχι πάντα, από τη «μανία των Γερμανών» (Πετράρχης) και «των βαρβάρων» (Φλάβιο Μπιόντο).

Στοιχεία ενότητας των Ιταλών υποδηλώνει και η χρήση του όρου nazione στο στενό πλαίσιο των συνόδων της Καθολικής Εκκλησίας, ιδίως στη σύνοδο της Κωνσταντίας (1414-18). Εκεί οι ψήφοι των συμμετεχόντων δεν υπολογίζονταν κατ' άτομο, αλλά κατά nazione, ενισχύοντας το ειδικό βάρος των πέντε ιστορικών nazioni της Ευρώπης: της ιταλικής, της γερμανικής, της γαλλικής, της ισπανικής και της αγγλικής.



Χάρτης 1.1 Γεωφυσικός χάρτης της Ιταλίας. Σχεδιασμός: Ανάβαση.

### 1.1.4 Οι ξενικές κυριαρχίες

Δεν διέφευγε βεβαίως της προσοχής των διανοητών της εποχής ότι ο πολυκεντρισμός της ιταλικής ζωής θα μπορούσε να εκτραπεί σε πολιτικό κενό και παράγοντα αδυναμίας, οδηγώντας, πιθανότατα, στην υποταγή στον ξένο. Το καθιστούσε σαφές η σύγκριση της Ιταλίας με χώρες όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ισπανία, όπου η μοναρχία είχε λειτουργήσει ως σημείο αναφοράς και πόλος ενοποίησης των επιμέρους λαών. Η ελευθερία ήταν όμως μια αρχή βαθιά ριζωμένη στη μακραίωνη παράδοση ανεξαρτησίας των Ιταλών, κοινοτική και περιφερειακή, ώστε να μπει σε δεύτερο πλάνο. Εκφράσεις όπως «η κοινή ευημερία της Ιταλίας», «η ελευθερία και η ανεξαρτησία της Ιταλίας» κ.ά. χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στο διπλωματικό λεξιλόγιο των πόλεων-κρατών. Υπήρχε, εξάλλου, η πεποίθηση ότι τα ιταλικά κράτη, αν χρειάζονταν να αποκρούσουν τους «βαρβάρους», θα έβρισκαν τον τρόπο να συνεννοηθούν μεταξύ τους και να δράσουν από κοινού.

Όπως ήταν φυσικό, το θέμα της ενότητας και της ελευθερίας της Ιταλίας απέναντι στους ξένους θα αποκτούσε άλλη δυναμική όταν θα άρχιζαν οι ξενικές εισβολές. Η αντιπαράθεση των Ιταλών με ξένους στο πεδίο της μάχης έδωσε την ευκαιρία να αναδειχθούν από τα τέλη του 15ου αι., έννοιες που μέχρι τότε είχαν χρήση περιορισμένη και σε κάθε περίπτωση όχι γενικευτική. Λέξεις όπως «Ιταλός» ή «Ιταλία» απέκτησαν στον πόλεμο ένα πιο συγκεκριμένο νόημα. Στο Φορνόβο το 1495, αλλά και κατόπιν, οι Γάλλοι βρήκαν απέναντί τους μια συμμαχία κρατών, στους στρατούς των οποίων πολεμούσαν κατά κανόνα Ιταλοί στρατιώτες που τραγουδούσαν λαϊκά τραγούδια εναντίον των ξένων, φωνάζοντας την πολεμική ιαχή «Ιταλία-Ιταλία». Η μάχη αυτή καταγράφεται ως η πρώτη στην οποία, με τον τρόπο της λογοτεχνίας, μετά από πολύ καιρό, «θυσιάστηκαν ζωές και αίμα ιταλικό» για την «υπόθεση της Ιταλίας», «την τιμή της Ιταλίας», «τη σωτηρία της Ιταλίας», «την ελευθερία της Ιταλίας».

Ο ίδιος ο πάπας Αλέξανδρος ΣΤ΄ Βοργίας, ένας Ισπανός κατά κόσμον Rodrigo Borgia, καλούσε τους Φλωρεντινούς, εναντίον των οποίων κυκλοφορούσε η φήμη ότι «έφεραν στο στήθος τον Κρίνο της Γαλλίας», να είναι καλοί Ιταλοί και ν' αφήσουν τους Γάλλους στη Γαλλία.

Απέναντι στην κυριαρχία των ξένων ακούγονταν «σπαρακτικές επικλήσεις του εθνικού συναισθήματος» και διατυπώνονταν συγκεκριμένες προτάσεις για τη διαμόρφωση μιας πολιτικής που θα οδηγούσε στη συνένωση των διάσπαρτων ιταλικών δυνάμεων. Ο χαρακτηριστικότερος εκπρόσωπος αυτής της τάσης, που θα έδινε σχήμα στην ακαθόριστη σε πρακτικό επίπεδο ιδέα της υλοποίησης ενός ενιαίου ιταλικού κράτους, εξωτερικεύοντας συναισθήματα διαδεδομένα σε πολλά πολιτικά περιβάλλοντα της Ιταλικής Χερσονήσου, είναι δίχως άλλο ο Νικολό Μακιαβέλλι. Το 1513 ο Μακιαβέλλι ευχόταν στο καταληκτικό κεφάλαιο του Ηγεμόνα του:

Δεν πρέπει να χαθεί τούτη η ευκαιρία να δει η Ιταλία, ύστερα από τόσα χρόνια, να εμφανίζεται ο λυτρωτής της. Δεν μπορώ να περιγράψω με τι αγάπη θα γίνονταν δεχτός, σε όλες τις επαρχίες που υπέφεραν από την εισβολή των ξένων. Με τι δίψα εγδίκησης, με τι ακλόνητη πίστη, με πόσο σεβασμό, με πόσα δάκρυα! Ποιες πόρτες δεν του ήθελαν ανοιχτεί; Ποιοι λαοί θα του αρνιόνταν υπακομή; Ποιος φθόνος θα του σήκωνε κεφάλι; Ποιος Ιταλός δε θα γονάτιζε μπροστά του; Όλοι μισούν τη βάρβαρη τούτη τυραννία.

Ας αναλάβει λοιπόν ο ένδοξος Οίκος σου το έργο τούτο, με τη γενναιότητα και την ελπίδα που αναλαμβάνουμε κάθε δίκαιο έργο και ας δοξαστεί κάτω από τη σημαία σου η πατρίδα μας τούτη και κάτω από την προστασία σου ν' αληθεύουν οι στίχοι του Πετράρχη:

Η αρετή στην Μπαρμπαριά

Θ' ασκώσει τ'άρματα να τη γοργοσκορπίσει

Γιατί η παλιά παλικαριά

Στα ιταλικά κορμιά δεν έχει ακόμα σβήσει (Μακιαβέλλι, 1961).

### 1.1.5 Για μια «ενιαία πατρίδα»

Οι ιδέες που γέννησαν αυτά τα συναισθήματα προϋπήρχαν της άφιξης των στρατευμάτων του Καρόλου Η΄. Κατά τον Μπούρκχαρτ (1997): «η γενική πολιτική ανασφάλεια θα προκαλούσε πατριωτική αγανάκτηση και αντίσταση των ευγενέστερων ψυχών της Ιταλίας του 14ου και 15ου αιώνα», αν και περιορισμένης «αγνότητας», καθώς «εάν... μέσα στην πολιτική ζωή του 15ου αιώνα μερικοί στοχάζονταν σποραδικά με έμφαση την ενιαία πατρίδα, τούτο συνέβαινε συνήθως μόνο με σκοπό να θιγεί ένα άλλο κράτος, επίσης ιταλικό».

Το πεδίο διακίνησης αυτών των ιδεών δεν ήταν «η μεγάλη μάζα του έθνους» – ο Μπούρκχαρτ (1997) αντιπαραβάλλει στην Ιταλία το παράδειγμα της Γερμανίας, παρόλο που μόνο κατ' όνομα ήταν ενωμένη κάτω από έναν πολιτικό ηγέτη, τον αυτοκράτορα – αλλά ο κύκλος των «ειδικών», των ανθρώπων του πολιτισμού και όσων είχαν εμπλακεί σε θέσεις εξουσίας (ηγεμόνες, πάπες κ.ο.κ.).

Σε αυτό το επίπεδο ή μάλλον σε αυτούς τους κύκλους προσώπων, τον Πετράρχη, τον Δάντη, τον Βοκκάκιο και άλλους ουμανιστές και αναγεννησιακούς διανοουμένους και καλλιτέχνες, θα ακουστεί «δυνατά [η διακήρυξη για] μια ενιαία Ιταλία προς την οποία θα έπρεπε να τείνουν όλες οι υψηλές προσπάθειες». Από αυτά τα περιβάλλοντα θα προκύψει και μια συστηματική προσπάθεια συγκρότησης του αισθήματος του συνανήκειν των Ιταλών στο επίπεδο όχι της πολιτικής αυτοσυνειδησίας, αλλά μιας κοινής πολιτιστικής ταυτότητας. Θα πρόκειται ασφαλώς για ιδεολογική κατασκευή, και ως τέτοια θα εστιάσει αναπόφευκτα στα πεδία της λογοτεχνίας, της γλώσσας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Ακόμη κι αν κάποιος εξέταζε τις συγκυρίες γένεσης και ανάπτυξης όλων αυτών των διανοητικών εξελίξεων έξω από το χρονικό τους πλαίσιο, η «αριστοκρατική απομόνωση» των κύκλων που διαμόρφωσαν τις ιδέες για μια «ενιαία πατρίδα» υποδηλώνει τον αναγεννησιακό τους χαρακτήρα. Σε αυτό το πολιτιστικό κλίμα, εντός του οποίου τέθηκαν τα θεμέλια του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού, εντοπίζονται και οι πολιτιστικές βάσεις της λεγόμενης ιταλικότητας.

### 1.1.6 Η διαμόρφωση της ιταλικότητας στη γλώσσα, στη λογοτεχνική συνείδηση και στις τέχνες

Ο πολιτικός κατακερματισμός και η σχετικά διαφοροποιημένη ανάπτυξη των ποικίλων ιταλικών κρατών μετά την κατάλυση της Ρώμης είχαν αναπόφευκτα επιπτώσεις και στην εξέλιξη της γλώσσας. Παρά την κηδεμονία των λατινικών, λόγω της χρήσης τους από την Εκκλησία, τα σχολεία και τις ηγετικές ομάδες, τα οχήματα γλωσσικής έκφρασης των Ιταλών πήραν διαφορετικούς δρόμους με τις διαλέκτους που κάθε περιοχή ανέπτυξε, αλλά και με την κατά τόπους επιβίωση ξένων γλωσσών, όπως λ.χ. τα ελληνικά σε μέρος της Καλαβρίας και της Σικελίας ή τα καταλανικά στη Σικελία και τη Σαρδηνία.

Η «ανακάλυψη» της ιταλικής γλώσσας προέκυψε πρακτικά στο «εργαστήριο». Μετά την πρώτη επιτυχή εμπειρία της υιοθέτησης μιας «κοινής» στην ιταλική λογοτεχνία στη σχολή που ο Φρειδερίκος Β΄ ίδρυσε στην Αυλή του στο Παλέρμο τον 13ο αιώνα, το σημαντικό βήμα έγινε από τους κατ' επάγγελμα χρήστες της γλώσσας για την παραγωγή έργων τέχνης του λόγου. Μέσα στη βαβέλ των διαλέκτων και των ξένων γλωσσών της Ιταλικής Χερσονήσου, λόγιοι όπως ο Δάντης κατανόησαν την ανάγκη υιοθέτησης μιας γλώσσας κοινά αποδεκτής με κύριο στόχο τη συγγραφή λογοτεχνίας υψηλών απαιτήσεων, της περίφημης *volgare illustre* (στην ελληνική έχει καθιερωθεί ως επιφανής καθομιλούμενη ή λαμπρή κοινή ή δημοτική), στην οποία οι Ιταλοί θα μπορούσαν να γράφουν τα έργα τους και να γίνονται κατανοητοί.

Ο ίδιος ο Δάντης έθεσε τα κριτήρια για την επιλογή, ταξινομώντας και αξιολογώντας τις ομιλούμενες στην Ιταλία διαλέκτους στο έργο του *De vulgari eloquentia* (Περί της ευλωττίας της δημοτικής γλώσσας), που γράφτηκε στη λατινική για να διαβαστεί από το σύνολο των διανοουμένων της εποχής, αλλά έμεινε ανολοκλήρωτο. Από τις 14 ιταλικές «δημοτικές γλώσσες... [που] καθεμιά διακλαδίζεται σε πολυάριθμες μικρότερες τόσο που, αν τις καλολογαριάσει κανείς, θα τις βγάλει περισσότερες από χίλιες» (Καρούζος, 1972), κατέληξε στην επιλογή της τοςκανικής, η οποία και τελικά επιβλήθηκε γιατί:

- βρισκόταν εγγύτερα στους γραμματικούς τύπους της λατινικής και είχε εξασφαλίσει την εύνοια των διανοουμένων της εποχής,
- ήταν εύκολη στη χρήση,
- έγραψαν σε αυτήν οι σημαντικότεροι συγγραφείς του ύστερου Μεσαίωνα, όπως ο Πετράρχης, ο Βοκκάκιος, αλλά και ο ίδιος ο Δάντης, και, τέλος,
- η διάδοσή της διευκολύνθηκε από την εκδοτική παραγωγή που είχε ως βάση, κυρίως, την αναγεννησιακή Βενετία.

Όσα επεξεργάστηκε θεωρητικά ο Δάντης στο *De vulgari eloquentia*, τα εφάρμοσε σε πρακτικό επίπεδο στη Θεία Κωμωδία, έργο γραμμένο σε μια γλώσσα που είχε επηρεαστεί έντονα από την τοςκανική. Σε αυτό το έργο εντοπίζεται η συνειδητή προσπάθεια από την πλευρά του συγγραφέα να προτείνει μια κάποιου είδους ενοποίηση της γλωσσικής παράδοσης των Ιταλών.



**Εικόνα 1.1** Δάντης. Προσωπογραφία σε τοιχογραφία από τον Ραφαέλλο Σάντσιο (1509-10). Δημοσιευμένο στο [http://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ARaphael%2C\\_The\\_Parnassus\\_-\\_detail%2C\\_Stanza\\_della\\_segnaatura%2C\\_Palazzo\\_Pontifici%2C\\_Vatican.jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ARaphael%2C_The_Parnassus_-_detail%2C_Stanza_della_segnaatura%2C_Palazzo_Pontifici%2C_Vatican.jpg) (Ιανουάριος 2015).

Πέρα από την προφανή ανάγκη να εκφράζεται η ιταλική διάνοηση σε μια κοινή για όλα τα μέλη της γλώσσα, η επιλογή η οποία πιστώθηκε στον Δάντη βασιζόταν και σε πολιτικά κίνητρα. Ο Δάντης, ενεργώντας με τρόπο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως πατριωτικός, επιδίωξε να κινητοποιήσει τους Ιταλούς διανοούμενους εναντίον της επαπειλούμενης πολιτιστικής ηγεμονίας γλωσσών και λογοτεχνιών όπως η γαλλική, που υποστηρίζονταν από ισχυρές πολιτικές εξουσίες, τις οποίες η Ιταλία δεν διέθετε. Η αποδοχή της πρότασής του αλλά και του παραδείγματος του Πετράρχη από τους ομότεχνους τους επιβεβαιώνει την ύπαρξη μιας κρίσιμης μάζας ανθρώπων που, αν και ζούσαν σε διαφορετικά ιταλικά κράτη και συμμετείχαν ενεργά στην πολιτική ζωή, ένιωθαν να μοιράζονται μια κοινή κουλτούρα. Μπορεί λοιπόν οι Γάλλοι και οι Αψβούργοι να πέτυχαν εύκολες νίκες εναντίον των αδύναμων στρατιωτικά Ιταλών, αλλά οι τελευταίοι σε ολόκληρο σχεδόν τον 16ο αιώνα πρόταξαν απέναντι στην ορμή των ξένων στρατών την πολιτιστική τους ανωτερότητα και τα καλλιτεχνικά τους επιτεύγματα. Ήταν ακριβώς η αναμέτρηση με τη γαλλική πολιτιστική ηγεμονία το πλαίσιο εκείνο εντός του οποίου τον 17ο και 18ο αιώνα θα παγιωνόταν μια «ιταλικότητα», χαρακτηριστική έκφραση της οποίας ήταν η υιοθέτηση από τους λογίους του αρχαίου τοπωνυμίου «Ιταλία» ως όρου δηλωτικού του κοινού τόπου γέννησής τους. Όπως εξάλλου τονίζει ο Brunì (2010), τα πιο ανθεκτικά σχήματα ενοποίησης της ιδέας της Ιταλίας και της ενότητας των Ιταλών βασίστηκαν στις ιστορίες της ιταλικής λογοτεχνίας, με πιο επιτυχημένο παράδειγμα εκείνο του Francesco De Sanctis.

Η γλώσσα αυτή διατήρησε για καιρό τα χαρακτηριστικά του βασικού οργάνου έκφρασης μιας ιταλικής λογοτεχνίας υψηλών απαιτήσεων. Έμεινε ωστόσο εντυπωσιακά μακριά από την καθημερινότητα, καθώς δεν υπήρξε κράτος να την προωθήσει ως καθομιλουμένη γλώσσα των Ιταλών. Είναι χαρακτηριστικό ότι την εποχή της ιταλικής ενοποίησης μόνο το 3% των κατοίκων της χερσονήσου ήταν σε θέση να κατανοεί και να μιλάει μια κοινή ιταλική γλώσσα.

Οι εικόνες της αναγεννησιακής Ιταλίας που περνούσαν το φυσικό όριο των Άλπεων με τη μεγαλύτερη ευκολία ήταν εκείνες που, υπερβαίνοντας το εμπόδιο της γλώσσας, μεταφέρονταν με τους όρους της αγοράς έργων τέχνης. Εντός και εκτός της Ιταλικής Χερσονήσου η καλλιτεχνική παραγωγή, παρά τις διαφορετικές τάσεις και τις επιμέρους εξελίξεις, έδειχνε να μοιράζεται κοινά πρότυπα, ιδεολογικές βάσεις και μηνύματα.

Οι διάσημοι της εποχής, ο Τζόττο, ο Ντονατέλλο, ο Μπρουνελλέσκι, ο Παλλάντιο είχαν συμβάλει στη διαμόρφωση της διαφορετικότητας της ιταλικής τέχνης. Κάποιοι από αυτούς μπόρεσαν να ορίσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια το διακριτικό γνώρισμα της ιταλικής καλλιτεχνικής ευαισθησίας, παραβάλλοντάς τα δικά τους έργα μ' εκείνα άλλων λαών. Ο Βοκκάκιος, για παράδειγμα, καυτηρίαζε την πολυχρωμία των βυζαντινών μωσαϊκών που στόχευαν στον εντυπωσιασμό, συγκρίνοντάς την με τη ζωγραφική του Τζόττο που επιδίωκε να διεγείρει τη λογική και τα ανθρώπινα συναισθήματα. Με ανάλογα επιχειρήματα ο Λεόν Μπαττίστα Αλμπέρτι άσκησε κριτική στη γοτθική τέχνη, προβάλλοντας την απλότητα, την καθαρότητα και την αρμονία των γραμμών.

μών της ιταλικής αρχιτεκτονικής.

Το στοιχείο της πρωτοπορίας το κατέχει και εδώ η τοσκανική τέχνη, ιδίως η φλωρεντινή, χωρίς τούτο να συνεπάγεται την εγκατάλειψη της θέσης για μια ενιαία ανάπτυξη της ιταλικής τέχνης. Άλλωστε οι Φλωρεντινοί εργάστηκαν και μακριά από την πόλη τους, στη Ρώμη ή στη Νάπολη. Ένας από αυτούς, ο Μιχαήλ Άγγελος, πραγματοποίησε μέρος της λαμπρής του σταδιοδρομίας στην ουμανιστική Ρώμη. Συγκρίνοντας τη φλαμανδική ζωγραφική με την ιταλική, ο Μιχαήλ Άγγελος εξέφρασε την αρνητική του άποψη για την πρώτη, θεωρώντας πως οι Φλαμανδοί είχαν αποτύχει εκεί που πέτυχαν οι Ιταλοί, στο να υιοθετήσουν δηλαδή την αναγεννησιακή ιδέα για την τέχνη ως ικανότητα να συλλαμβάνει κανείς την ουσία των πραγμάτων και όχι τη μορφή τους.

## 1.2. Η Ιταλία με τα μάτια των ξένων

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση των εικόνων που είχαν σχηματίσει οι ξένοι για τους Ιταλούς, χωρίς να παραβλέπουμε τον στερεοτυπικό χαρακτήρα διαμόρφωσης αυτών των οπτικών που συχνά καθορίζονταν από συγκυριακά δεδομένα και είχαν εξαιρετικά αργό ρυθμό προσαρμογής σε νέες πραγματικότητες.

Η Ιταλική Χερσόνησος και οι κάτοικοί της είχαν συνδεθεί στην αντίληψη των Ευρωπαίων με έννοιες, όπως λεία και πλιάτσικο, λαμπρά μνημεία, πολύτιμα έργα τέχνης και ιδιαίτερες καλλιτεχνικές ευαισθησίες, πλούτος από εμπόριο και τραπεζικές δραστηριότητες, κέντρο της πίστης, εξεγέρσεις και δικτατορίες.

Αναλυτικότερα:

Η Ιταλία, από τη λεηλασία της Ρώμης από τον Αλάρικο μέχρι την εισβολή του Καρόλου Η΄ το 1494, γνώρισε αναρίθμητους εισβολείς από κάθε μέρος της οικουμένης: Γότθους, Βυζαντινούς, Σλάβους, Λογγοβάρδους, Άραβες, Φράγκους, Ούννους, Ούγγρους, Νορμανδούς, Γερμανούς, Ανδεγαβούς, μη Ιταλούς μισθοφόρους στην υπηρεσία ξένων στρατών κ.ά. Κάθε κάθοδος ξένων στρατών συνοδευόταν από υλικές καταστροφές, αιχμαλωσίες, δολοφονίες, επιδημίες κ.ά.

Η εισβολή στην Ιταλία είχε άλλωστε αποδειχθεί όχι ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα, λόγω της πολιτικής αδυναμίας των ιταλικών κρατών που φθείρονταν σε διαρκείς μεταξύ τους πολέμους. Η επίθεση ενός στρατού σε ιταλικό έδαφος ήταν εγχείρημα όχι μόνο σχετικά εύκολο, αλλά, κατά κανόνα, και προσοδοφόρο. Η Ιταλία φιλοξενούσε πλήθος ιστορικών μνημείων που φωτίζονταν από τον μύθο της Αρχαίας Ρώμης. Ήταν ένας τόπος που διεγείρει την επιθυμία των ξένων για λεηλασία. Ήταν επίσης πατρίδα πλήθους λογοτεχνών και καλλιτεχνών με ξεχωριστές ευαισθησίες και καλλιτεχνικό ύφος.

Σε συμβολικό επίπεδο η οικειοποίηση των «λειψάνων» ενός τόσο σημαντικού πολιτισμού σήμαινε να μοιράζεσαι ένα μέρος από τις δόξες των άλλοτε ισχυρών. Οι αρχαιολόγοι και οι ιστορικοί της τέχνης έχουν εντοπίσει τμήματα ρωμαϊκών έργων τέχνης ή και ολόκληρα έργα της ρωμαϊκής αρχαιότητας σε μνημεία διαφόρων ευρωπαϊκών πόλεων, όπως στο Άαχεν, στη Βασιλεία, στη Βόννη, στο Λονδίνο, στο Παρίσι, στην Κολοניה.

Η Ιταλία των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων υπήρξε κέντρο ενός πολιτισμού παγκόσμιων διαστάσεων και γιατί πολλές από τις σημαντικές πόλεις-κράτη της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας είχαν κατορθώσει να φθάσουν σε ένα επίπεδο ζωής που επέτρεπε την επίδειξη και τον καταναλωτισμό. Μέρος αυτού του εκλεπτυσμένου στυλ ζωής ήταν οι παραγγελίες έργων τέχνης και ο μαικηνατισμός.

Στη βάση αυτής της ευμάρειας βρίσκεται η ξεχωριστή επίδοση των Ιταλών στο εμπόριο και την οικονομία. Η κύρια εξειδίκευση των Ιταλών ήταν η διαμεσολάβηση στις συναλλαγές μεταξύ ανατολικής Μεσογείου, όπου οι ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες από τον 12ο αιώνα είχαν αποκτήσει και πολιτική κυριαρχία, και κεντροδυτικής Ευρώπης. Η εμπορική ανάπτυξη των Ιταλών συνδυάστηκε με μια βιοτεχνική παραγωγή προσανατολισμένη στις εξαγωγές, με την ανάπτυξη της ναυτιλιακής τεχνολογίας, με πρωτοποριακά χρηματοπιστωτικά εργαλεία και με πυκνές τραπεζικές δραστηριότητες. Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την υιοθέτηση σχέσεων παραγωγής ανεξάρτητων από τη λειτουργία των συντεχνιών, είχαν προσδώσει στο σύστημα των οικονομικά προηγμένων πόλεων της βόρειας Ιταλίας τον χαρακτηρισμό της γενέτειρας του πρώιμου καπιταλισμού.

Ιταλός στη διάρκεια του Μεσαίωνα σήμαινε, όμως, πέρα από έμπορος ή επιχειρηματίας, και εξερευνητής σε μέρη λιγότερο ή περισσότερο «εξωτικά» όπως η ισλαμική Ανατολή και, κυρίως, η μακρινή Κίνα. Σήμαινε και εδραιωμένος τραπεζίτης που χρηματοδοτούσε ηγεμόνες για τη διεξαγωγή των πολυδάπανων πολέμων τους. Σήμαινε επίσης τοκιστής με παρουσία στις κυριότερες εμποροπανηγύρεις, ο οποίος, ικανοποιώντας τις καταναλωτικές επιθυμίες ιδιωτών, κέρδιζε από την εκμετάλλευση του χρόνου. Με αυτές τις ιδιότητες ήταν επόμενο ότι ένα μέρος τουλάχιστον των Ιταλών της διασποράς θα γνώριζαν την περιθωριοποίηση ή θα υφίσταντο την επιβολή έκτακτων φορολογιών και αναγκαστικών δανείων, παρά τη χριστιανική τους πίστη που ουσιαστικά ήταν η μοναδική ασπίδα που διέθεταν απέναντι στην εξίσωσή τους με τους Εβραίους. Δεν έλειψαν

όμως και περιστατικά ακραία σε χώρες όπως η Αγγλία και η Γαλλία, όπου οι Ιταλοί έμποροι-δανειστές προκάλεσαν τη μήνι των πιστωτών τους και υπέστησαν διώξεις και βία.

Στην Ιταλία βρισκόταν και ένα από τα ιστορικότερα πολιτικά κέντρα του κόσμου. Η άλλοτε έδρα της κοσμοκράτειρας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας εξακολουθούσε να ασκεί ρόλο οικουμενικό, κατέχοντας την ιδιότητα του κέντρου της χριστιανικής πίστης (*caput fidei*) και συνιστώντας μια σταθερά για την ενότητα των κατοίκων της Ιταλικής Χερσονήσου. Από εκεί διοικούνταν η δυτική χριστιανοσύνη και λαμβάνονταν οι αποφάσεις για τα μεγάλα ζητήματα της καθολικής πίστης, όπως η ίδρυση μοναστικών ταγμάτων, η αντιμετώπιση των αιρέσεων, η διαμόρφωση του δόγματος κ.ο.κ. Σε μια πόλη με αυτά τα χαρακτηριστικά βρισκόνταν συγκεντρωμένα τα σύμβολα του καθολικού χριστιανισμού (εκκλησίες, λείψανα αγίων, έργα θρησκευτικής τέχνης). Συστηματικά και κατά τη διάρκεια των οργανωμένων ιωβηλαίων στην πόλη συνέρρεαν χιλιάδες πιστοί που προσκυνούσαν στους τάφους των χριστιανών μαρτύρων και των Αγίων Πέτρου και Παύλου και εξασφάλιζαν τα περίφημα συγχωροχάρτια.

Η Ιταλία ήταν επίσης η χώρα όπου οι εξεγέρσεις εξελίσσονταν με μεγάλη ταχύτητα και εξαιτίας τους τρέπονταν σε φυγή ακόμη και ισχυροί στρατοί, με επικεφαλής αυτοκράτορες ή πάπες. Από αυτές τις εξεγέρσεις «γεννιούνταν» δικτάτορες που δεν βάσιζαν την ανέλιξή τους σε δυναστικά δικαιώματα, παρά μόνο στη βία, στα πραξικοπήματα ή και σε πιο δημοκρατικές μεθόδους, χωρίς ωστόσο καμιά διάθεση να εγκαταλείψουν τους νέους τους ρόλους. Πρόσωπα όπως οι Βισκόντι, οι Μέδικοι, οι Σφόρτσα, οι Μαλατέστα κ.ά. αντιμετώπιζονταν έξω από την Ιταλία ως τύραννοι, και η Ιταλία ως η χώρα των τυράννων που υπάκουαν στον παραπάνω τύπο.

Σε μια χώρα που αμυνόταν εναντίον εχθρών εξωτερικών και εσωτερικών, οι τρόποι αντίδρασης των Ιταλών ήταν ποικίλοι: ενάλλασσαν τις εξεγέρσεις εναντίον των τυράννων με υποσχέσεις πίστης, ξαφνικές αλλαγές στάσης που οδηγούσαν σε ειρήνευση, πονηριές και συμμαχίες που διαλύονταν και ξανασυγκροτούνταν με μεγάλη ευκολία. Σε αυτές ακριβώς τις συμπεριφορές βασίστηκαν τα στερεότυπα που αποδόθηκαν στους Ιταλούς και τους συνέδεαν με τις ιδιότητες των απρόβλεπτων, των πονηρών, των απατεώνων κ.ά.



**Εικόνα 1.2** Ρώμη, *Domus Severiana*. Δημοσιευμένο στο <https://commons.wikimedia.org/wiki/Roma#/media/File:RomaPalatinoStadioEsedraSeveriana.JPG> (Σεπτέμβριος 2015)

## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Arnaldi, G. (2004). *L'Italia e i suoi invasori*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza: Μπάρι-Ρώμη.
- Barbagallo, F. (2004). L'idea e la realtà dell'Italia. Στο idem. *L'Italia contemporanea. Storiografia e metodi di ricerca*, 2<sup>η</sup> έκδοση (σσ. 33-55). Ρώμη: Carocci editore.
- Braudel, F. (1998). *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β', Γ'*. Μτφρ. Κλ. Μιτσοτάκη. Αθήνα: MIET.
- Bruni, F. (2010). *Italia. Vita e avventure di un'idea*. Μπολόνια: Il Mulino.
- Chabod, F. (1933). Italia. Στην *Enciclopedia Italiana* (Τόμος 19, σσ. 897-916). Ρώμη: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Chastel, A. (1999). *Storia dell'arte italiana*, I-II, 5<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- Galasso, G. (1979). L'Italia come problema storiografico. Στο idem (Επιμ.). *Storia d'Italia*. Τορίνο: UTET, εισαγωγή.
- Giardina, A. (1997). *L'Italia romana. Storia di un'identità incompiuta*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza: Μπάρι.
- Gigante, C. (2011). "Fatta l'Italia, facciamo gli Italiani". Appunti su una massima da restituire a d'Azeglio, *Incontri. Rivista europea di studi italiani*, έτος 26 (τχ. 2), 5-15, ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα <http://www.rivista-incontri.nl/articles/abstract/10.18352/incontri.830/> (Μάρτιος 2015).
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell'Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Holmes, G. (Επιμ.). (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Καρούζος, Χρ. (1972). *Dante*. Αθήνα: Ερμής.
- Μακιαβέλλι, Ν. (1961). *Ο Ηγεμόνας*. Μτφρ. Ν. Καζαντζάκης. Αθήνα: Γαλαξίας.
- Μπούρκχαρτ, Γ. (1997). *Ο Πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*. Μτφρ. Μ. Τοπάλη. Νεφέλη: Αθήνα.
- Petrarca, Fr. (1989). *Canzoniere*. Εισαγωγή, σχόλια G. Contini. Τορίνο: Einaudi.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*, 1-2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Ullmann, W. & Roncaglia, Ch. (1975). *Il papato nel Medioevo*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.



## Κεφάλαιο 2. Κράτος και Πόλεμος στην Ιταλική Χερσόνησο (1454-1559)

### Σύνοψη

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζεται η ιστορία των ιταλικών κρατών κατά τη διάρκεια των λεγόμενων Ιταλικών Πολέμων (1494-1559). Αναλύονται οι συνθήκες που στα τέλη του 15ου αιώνα κατέδειξαν την πολιτική αδυναμία των ιταλικών κρατών να αναμετρηθούν με τις ανερχόμενες εθνικές μοναρχίες της εποχής, οι ερμηνείες των σύγχρονων με τα γεγονότα για την ιταλική πολιτική κρίση, τα διάφορα στάδια της σύγκρουσης Αψβούργων και Γάλλων για κυριαρχία στην Ευρώπη και ειδικότερα στην Ιταλία, η αναβίωση της αυτοκρατορικής ιδέας στο πρόσωπο του Καρόλου Ε΄ των Αψβούργων και η αποτυχία του πειράματός του και, τέλος, η επιβεβαίωση της κυριαρχίας των Ισπανών στην Ιταλία με τη συνθήκη του Κατώ-Καμπρεζί.

### 2.1 Η Ιταλία και ο «κόσμος» στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα

Η συνθήκη που συνομολογήθηκε στην πόλη Λόντι της Λομβαρδίας το 1454 καταγράφεται ως η αφετηρία μιας ειρηνικής περιόδου σαράντα περίπου ετών, η οποία θα επέτρεπε στους Ιταλούς να ζήσουν χωρίς τον τρόπο των γενικευμένων πολέμων, έστω και με την αντιπαλότητα που σε όλο αυτό το διάστημα λάνθανε στις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων κρατών της χερσονήσου. Στα κίνητρα για την υπογραφή αυτής της συνθήκης περιλαμβάνονται η ανησυχία που είχε προκαλέσει στους Ιταλούς η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η ανάγκη να τερματιστεί ο πόλεμος (1450-1454) ανάμεσα στη Βενετία και το Βασίλειο της Νάπολης από τη μια, και το Κράτος της Εκκλησίας με τη σύμμαχό του Φλωρεντία από την άλλη, ώστε να μπορέσουν ενωμένοι οι Ιταλοί να «μετρήσουν» τις δυναμικές που διαμόρφωνε η οθωμανική εξάπλωση.

Ενώ μέχρι τότε οι διακρατικές σχέσεις στην Ιταλία χαρακτηρίζονταν από τη διαρκή σύμπληξη ρευστών συμμαχιών εναντίον εκείνου του κράτους που κάθε φορά έδειχνε ικανό να κυριαρχήσει επί των άλλων, μετά το 1454 επικράτησε το σχήμα της λεγόμενης ισορροπίας των δυνάμεων. Στο πλαίσιο αυτής της κατά βάση διπλωματικής αρχής, όσες συγκρούσεις εκδηλώθηκαν δεν είχαν τον επεκτατικό χαρακτήρα του παρελθόντος και λύνονταν σχετικά γρήγορα, χωρίς να αμφισβητείται ανοιχτά το διαμορφωμένο status quo (Χάρτης 2.1).

Η αρχή της ισορροπίας των δυνάμεων δεν αφορούσε μόνο τις εξωτερικές σχέσεις των ιταλικών κρατών, αλλά και την εσωτερική τους κατάσταση. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πρώτο άρθρο της ειρήνης του Λόντι προέβλεπε τη στήριξη από τους συμμάχους εκείνου του κράτους που θα διέτρεχε κινδύνους όχι μόνο από ξένη δύναμη, αλλά και από τους ίδιους τους υπηκόους του, στοιχείο δηλωτικό της αβεβαιότητας που χαρακτήριζε τις ολιγαρχίες που είχαν καταλάβει ή διεκδικούσαν την εξουσία σε διάφορα σημεία της χερσονήσου.

Στη λήξη αυτής της τεσσαρακονταετίας, κατά τη διετία 1492-1494, καταγράφονται μια σειρά από γεγονότα, καθένα από τα οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σημείο τομής στην περιοδολόγηση της ιταλικής ιστορίας: ο θάνατος του Λαυρεντίου του Μεγαλοπρεπούς των Μεδίκων, Κυρίου (Signore) της Φλωρεντίας (1492) και γιου του Κόζιμο, ιδρυτή της φλωρεντινής Σινιορίας· η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου από έναν άλλο Ιταλό, τον Χριστόφορο Κολόμβο· η κάθοδος το 1494 στην Ιταλία του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Η΄ με τον στρατό του.



**Χάρτης 2.1** Η Ιταλία το 1454. Σχεδιασμός: Ανάβαση.

Στους παράγοντες που οδήγησαν στην εκδήλωση του τελευταίου από αυτά τα γεγονότα, συγγραφείς σύγχρονοι με τις περιγραφόμενες εξελίξεις, όπως ο Νικολό Μακιαβέλλι και ο Φραντσέσκο Γκουιτσαντίνι κατέτασαν τον θάνατο του Μεδίκου. Η απώλειά του είχε στερήσει την ιταλική πολιτική σκηνή από τις διπλωμα-

τικές ικανότητες, την ισχυρή προσωπικότητα, τον μαικηνατισμό και την πολιτική του σοφία. Ο ισορροπιστής Μεδίκος συνέβαλε αποφασιστικά στη διατήρηση μιας μακράς περιόδου ειρήνης και ανάπτυξης που γενικά δεν αμφισβητήθηκε από κανέναν. Ήταν λοιπόν αναπόφευκτο ότι ο θάνατός του το 1492 θα επιβεβαίωνε το τέλος της ψευδαίσθησης πως η ευημερία των αστικών κέντρων της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας θα εγγυάτο εσαεί την ελευθερία των Ιταλών. Ήταν επίσης αναμενόμενο ότι θα σηματοδοτούσε την απαρχή μιας νέας εποχής, στη διάρκεια της οποίας η πολιτική κρίση θα αποκάλυπτε την αδυναμία των ιταλικών κρατών να ακολουθήσουν τις μεγάλες δυνάμεις της δυτικής Ευρώπης στον δρόμο προς τη συγκρότηση εθνικών μοναρχιών. Σε αυτήν ακριβώς την αδυναμία θα αρχίσει να αποδίδεται η εκ νέου μετατροπή της χερσονήσου σε πεδίο συγκρούσεων, που διαφοροποιούνταν από τις προγενέστερες σ' ένα βασικό σημείο: στην ενεργή εμπλοκή ξένων δυνάμεων, της Γαλλίας και της Ισπανίας, που υπάκουαν πλέον σε διαφορετικούς στόχους –στις ανάγκες επέκτασης των ισχυροποιημένων μοναρχιών– και αναπόφευκτα θα μετέβαλλαν τις διαμορφωμένες ισορροπίες και δυναμικές.



**Εικόνα 2.1** Ο Λαυρέντιος ο Μεγαλοπρεπής. Μεταθανάτιος πίνακας (β' μισό 16<sup>ου</sup> αι.) ζωγραφισμένος από τον Τζόρτζιο Βαζάρι. Galleria degli Uffizi. Φλωρεντία. Δημοσιευμένος στο <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vasari-Lorenzo.jpg> (Μάρτιος 2015).

Στην ιστοριογραφία (Vivanti, 1974 Braudel, 1998) έχει από καιρό αμφισβητηθεί τόσο ο γενικός χαρακτήρας αυτής της ειρήνης όσο και η οικονομική ανάπτυξη και ευημερία που μαρτυρείται ότι βίωσε η Ιταλία στο χρονικό διάστημα 1454-1494<sup>1</sup>. Για την υποστήριξη αυτών των θέσεων ο Braudel (1998) παραθέτει σειρά γεγονότων και φαινομένων, όπως οι συνέπειες της άλωσης της Κωνσταντινούπολης για το εμπόριο των ιταλικών πόλεων, ιδίως της Βενετίας και της Γένοβας, ένας νέος διαχωρισμός ανάμεσα στο Βασίλειο της Νάπολης κι εκείνο της Σικελίας (1458), η μαζική σφαγή του πληθυσμού του Ότραντο από τους Οθωμανούς (1480), μια νέα επιδημία πανώλης στη Ρώμη (1481), η επιθετική συμμαχία πάπα – Βενετίας, που κατέληξε στη μεταξύ τους διανομή των εδαφών των Έστε της Φερράρας και στην ενίσχυση του φθόνου των ιταλικών κρατών εναντίον των Βενετών (1482-1484) κ.ά.

Ας προστεθεί σε όλα αυτά και το διαδεδομένο για την εποχή φαινόμενο των συνωμοσιών, όπως εκείνες που στράφηκαν εναντίον των παπών το 1452 και το 1464, η συνωμοσία των ευγενών στο Μιλάνο το 1476 που οδήγησε στη δολοφονία του δούκα Γκαλεάτσο Μαρία Σφόρτσα, των Πάτσι στη Φλωρεντία σε βάρος των «τυράννων» Μεδίκων<sup>2</sup> η οποία κατέληξε στη θανάτωση του Τζουλιάνο, αδελφού του Κυρίου της πόλης Λαυρεντίου του Μεγαλοπρεπούς, ή η συνωμοσία των βαρόνων εναντίον του βασιλιά της Νάπολης (1485-86) με υποκίνηση του πάπα Ιννοκεντίου Η'.

Όλες αυτές οι συνωμοσίες υποδηλώνουν την αδυναμία του σχήματος της ισορροπίας των δυνάμεων απέ-

1. Κύρια πηγή αυτής της άποψης παραμένει ο Φραντσέσκο Γκουιτσαρντίνι, ένας, σύμφωνα με τον Braudel (1998), «άνθρωπος της διακυβέρνησης, μέλος μιας μεγάλης οικογένειας, οξυδερκής και καταρτισμένος επενδυτής».

2. Υποκινήθηκε από τον πάπα Σίστο ντέλλα Ρόβερε (1471-1484) και τον βασιλιά της Νάπολης Φερδινάνδο της Αραγονίας, τον λεγόμενο Φερράντε (Φερδινάνδος της Αραγονίας: 1458-1494).

ναντι τόσο στις εσωτερικές όσο και στις εξωτερικές σχέσεις των διαφόρων σύμμαχων κρατών. Έτσι, η δυσaréσκεια ηγετικών ομάδων των ιταλικών πόλεων για τον τύραννο που είχε καταλύσει τους δημοκρατικούς θεσμούς και είχε εγκαθιδρύσει ατομική ηγεμονία κατέληγε συνήθως στην προσπάθεια υποκατάστασης της αρχής ή στην επίκληση της επιστροφής στις ελευθερίες της κοινοτικής περιόδου. Και σχεδόν πάντα πίσω από μια συνωμοσία ανιχνεύεται η εμπλοκή άλλων κρατών με φιλοδοξίες για εδαφική επέκταση ή περιφερειακή ισχύ.

Σε αυτή τη «στιγμή» εντοπίζει ο Ruggiero Romano (1980) και μια άλλη εξέλιξη: την επανεισαγωγή φεουδαλικών σχέσεων, γνωστή ως «επαναφεουδαρχοποίηση», που θα οδηγούσε στην κοινωνική υποβάθμιση του αγροτικού πληθυσμού της Ιταλίας.

Το κυριότερο πρόβλημα αυτής της τεσσαρακονταετίας της λεγόμενης ισορροπίας των δυνάμεων εστιάζεται ωστόσο στην απώλεια της τελευταίας ίσως ευκαιρίας που είχαν οι Ιταλοί στο τέλος του Μεσαίωνα να αλλάξουν ρότα, σε σχέση με τις μέχρι τότε πολιτικές τους επιλογές, ακολουθώντας τις εξελίξεις που συνέβαιναν στη δυτική Ευρώπη, με τη συγκρότηση δηλ. ενός κράτους που θα χαρακτηριζόταν από θεσμική αναπροσαρμογή και εδαφική ενοποίηση.

### **2.1.1 Η ανάδυση των εθνικών μοναρχιών στην Ευρώπη**

Παρόλο που οι σχετικές με αυτές τις πολιτειακές μεταβολές διαδικασίες ανιχνεύονται ήδη από τον 14ο και 15ο αιώνα, οπότε στις δυτικές μοναρχίες άρχισε η σταδιακή περιθωριοποίηση της φεουδαλικής αριστοκρατίας σε όφελος της ισχυροποιούμενης εξουσίας του βασιλιά, και παγιώνονται μεταξύ 16ου και 17ου αι., οι τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα συνιστούν ξεχωριστή στιγμή στην εξέλιξη του ρόλου του μοναρχικού κράτους στην Ευρώπη. Χάρη στην ικανότητα και την αποφασιστικότητα των ηγεμόνων της Γαλλίας (Λουδοβίκου ΙΑ΄: 1461-83), της Ισπανίας (Ισαβέλλας της Καστίλης: 1474-1504 και Φερδινάνδου της Αραγονίας: 1479-1516) και της Αγγλίας (Ερρίκου Ζ΄: 1485-1509) να δημιουργήσουν σταθερές πολιτικές δομές, όλα αυτά τα κράτη θα πάνσουν να «μιαάζουν περισσότερο στους ηγεμόνες τους».

Κεντρικό ρόλο σε αυτές τις μεταβολές θα έχει ο στενός έλεγχος των μισθοφορικών στρατών από τις κρατικές αρχές, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν όταν αυτή η διαδικασία ανατίθετο σε «επιχειρηματίες του πολέμου» που αναλάμβαναν να στρατολογήσουν και να οδηγήσουν τους στρατιώτες στη μάχη έναντι αμοιβής συμφωνημένης με τον εργοδότη-κράτος. Καίριες μεταρρυθμίσεις πραγματοποιήθηκαν στον χώρο της διοίκησης, όπου δημιουργήθηκαν εκτεταμένες δομές σχετικά ομοιογενείς σε κάθε επίπεδο, προσδίδοντας συγκεντρωτικά χαρακτηριστικά στη γραφειοκρατία και στη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών, με το βάρος να δίνεται στους μηχανισμούς φορολόγησης.

### **2.1.2 Οι παράγοντες της πολιτικής κρίσης στην Ιταλία**

Είναι αλήθεια ότι τα ιταλικά κράτη ακολούθησαν για καιρό δρόμους σχεδόν παράλληλους μ' εκείνους των μοναρχιών της Δύσης, αποκτώντας στις αρχές του 15<sup>ου</sup> αιώνα θεσμούς εξελιγμένους και πρωτοποριακούς για την εποχή τους. Αυτές όμως οι εξελίξεις αφενός δεν απασχόλησαν όλα τα κράτη κατά τρόπο ενιαίο και αφετέρου δεν προχώρησαν πέρα από κάποια όρια:

Οι μεγάλοι εδαφικοί σχηματισμοί της εποχής στην Ιταλία ήταν το Κράτος της Εκκλησίας, το Δουκάτο της Σαβοΐας και το Βασίλειο της Νάπολης (από το 1442 στα χέρια του Αλφόνσου της Αραγονίας, ενωμένο με τη Σικελία). Τα κράτη αυτά τον 15ο αιώνα επιβεβαίωσαν τόσο τα όριά τους όσο και τον κυρίαρχο χαρακτήρα της φεουδαλικής ευγένειας. Ειδικά στο Βασίλειο της Νάπολης η φεουδαλική τάξη των λεγόμενων βαρόνων συμμετείχε με προθυμία στην οργάνωση συνωμοσιών εναντίον των Αραγονέζων, σχεδόν ως απάντηση σε κάθε προσπάθεια των τελευταίων να περιορίσουν τις εξουσίες και τα προνόμιά τους, με αποκορύφωμα τη συνωμοσία του 1485 (βλ. παρακάτω).

Αντίθετα, οι πλέον δραστήριες και πλούσιες πόλεις επεκτάθηκαν σε βάρος των μικρότερων, κατακτώντας με πολέμους διαφόρων επιπέδων δυσκολίας: η Βενετία κατέκτησε την Πάδοβα, τη Βιτσέντσα, τη Βερόνα, την Μπρέσια, το Μπέργκαμο και το Ούντινε· η Γένοβα κατέστρεψε τη γειτονική Σαβόνα· το Μιλάνο γιγαντώθηκε ενσωματώνοντας τις γειτονικές του πόλεις· η Φλωρεντία ισοπέδωσε την Πίζα το 1406 κ.ο.κ. Έτσι σχηματίστηκαν πόλεις-κράτη, η επέκταση των οποίων, ακόμη και όταν μεταβλήθηκαν σε προσωπικές ηγεμονίες, άλλοτε αναγνωρισμένες από οικουμενικό θεσμό (Principati) και άλλοτε όχι (Signorie), περιορίστηκε στο επίπεδο της περιφέρειας.

Ό,τι συνέβη στην Ιταλία αφορά εξίσου τις Κάτω Χώρες, καθώς και τα γερμανικά εδάφη. Όπως, όμως, στη Γερμανία και στις Κάτω Χώρες, έτσι και στην Ιταλία ο εχθρός ήταν πρώτα απ' όλα εσωτερικός. Μεγάλο μέρος της ευθύνης για την πολιτική κρίση στην Ιταλική Χερσόνησο αναλογεί στην Αγία Έδρα που εμπόδιζε με

διπλωματικά και στρατιωτικά μέσα την επέκταση των διαφόρων κρατιδίων πέρα από τα στενά περιφερειακά τους όρια, καθώς οι πάπες εκτιμούσαν πως αυτή η κατάσταση θα τους επέτρεπε να διατηρήσουν τόσο την πνευματική όσο και την κοσμική τους εξουσία. Εκείνοι, άλλωστε, έκαναν την πρώτη πρόσκληση προς ξένους, τους Φράγκους, να εμπλακούν στα πολιτικά πράγματα της Ιταλίας, πολεμώντας εναντίον των Λογγοβάρδων τον 8ο αιώνα, γεγονός που συνέβαλε στη διαμόρφωση των όρων εξέλιξης της λεγόμενης ιταλικής «ιδιαιτερότητας», εμποδίζοντας τις προσπάθειες σχηματισμού μιας ενιαίας πολιτικής συνείδησης για τους Ιταλούς. Επιπλέον, οι ποντίφικες αυτής της περιόδου δεν δίσταζαν να παραχωρούν γαίες σε συγγενικά τους πρόσωπα, που φιλοδοξούσαν να ασκήσουν εξουσίες επί γης και ανθρώπων, ενθαρρύνοντας συνωμοσίες εναντίον εχθρών τους, όπως οι Πάτσι στη Φλωρεντία.

Ανεξάρτητα από τις ευθύνες της Αγίας Έδρας σε αυτές τις εξελίξεις, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η πολιτική ενοποίηση δεν βρήκε θέση σε κανένα πολιτικό πρόγραμμα. Μοναδική εξαίρεση συνιστά το κατ' ουσίαν όραμα του Νικολό Μακιαβέλλι να προτείνει την ιταλική ενοποίηση ως μια λύση απέναντι στις εξωτερικές απειλές που αντιμετώπιζαν τα κράτη της χερσονήσου. Προϋπόθεση για να συμβεί τούτο θεωρούσε την ύπαρξη ενός ηγεμόνα που θα χειριζόταν εξίσου τη δύναμη και την πονηριά και δεν θα δίσταζε να σχεδιάσει πραξικοπήματα, ιδιότητες που ο Μακιαβέλλι εκτιμούσε ότι διέθετε ο Καίσαρας Βοργιάς<sup>3</sup>, γιος του πάπα Αλεξάνδρου ΣΤ' Βοργιά.

Η μη ένταξη της ιταλικής ενοποίησης σε κάποιο πολιτικό πρόγραμμα συμβάδιζε ωστόσο κατά τρόπο απόλυτο με τα desiderata των ηγετικών ομάδων των πόλεων της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας. Οι πλούσιοι και καλλιεργημένοι πατρίκιοι, μέλη διεθνών εμπορικών δικτύων και ταυτόχρονα μέρος μιας ισχυρής αστικής τάξης που στο πλαίσιο της ιταλικής αναγέννησης είχε συμβάλει στη συγκρότηση ενός οικουμενικού πλαισίου αξιών, ανησυχούσαν περισσότερο μήπως απωλέσουν τα αστικά τους προνόμια και υποβαθμιστεί η κοινωνική τους θέση. Έτσι, ελάχιστοι ενστερνίζονταν τις ιδεολογικές συνιστώσες μιας κοινής ιταλικής ταυτότητας, ή μάλλον δεν τις ενστερνίζονταν σε τέτοιο βαθμό ώστε να στρατευτούν κάτω από τον ηγέτη εκείνον που θα υποσχόταν ένα κοινό για όλους τους Ιταλούς πολιτικό μέλλον.

Τους το επέτρεπαν άλλωστε οι εξελίξεις. Ακόμη και όταν τα μεγάλα *comuni* (οι «αυτοδιοικούμενες» κοινότητες των μεσαιωνικών πόλεων της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας) κατακτούσαν άλλα μικρότερα, δεν καταργούσαν τους θεσμούς αυτοδιοίκησης των τελευταίων. Το ίδιο συνέβη όταν εμφανίστηκαν δυναστείες όπως οι Βισκόντι στο Μιλάνο. Η επέκταση της πόλης στην περιφέρεια της Λομβαρδίας δεν επέφερε την αυτόματη κατάργηση των εξαρτημένων από αυτήν σινιοριών. Κάθε πόλη εξακολούθησε να διαθέτει διοικητική αυτοτέλεια και ισχυρό αστικό πνεύμα, με τους ευγενείς να ανησυχούν για την κοινωνική τους θέση και την ύπαιθρο να παραμένει υποταγμένη στην πόλη.

Όλα τα παραπάνω προσέδωσαν στην Ιταλία του ύστερου 15ου αιώνα την εικόνα μιας συγκέντρωσης μεγάλου αριθμού πόλεων-κρατών, εξελιγμένων οικονομικά και επιχειρηματικά, αλλά αδύναμων ή/και αδιάφορων στην προοπτική της συνένωσης των δυνάμεών τους με τρόπο που θα επέτρεπε οποιαδήποτε εξωτερική επιβουλή<sup>4</sup>.

Ένα από τα διακριτά στοιχεία της πολιτικής χαρτογραφίας της χερσονήσου κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα ήταν η ποικιλία των μορφών κρατικής οργάνωσης. Τα μεγαλύτερα από αυτά, το Δουκάτο του Μιλάνου, η Δημοκρατία της Βενετίας, η Σινιορία της Φλωρεντίας, το Κράτος της Εκκλησίας και το Βασίλειο της Νάπολης, περιστοιχίζονταν από πολυάριθμα μικρότερα. Κάποια είχαν μείνει πιστά στις κοινοτικές παραδόσεις (η Δημοκρατία της Λούκκας, η Δημοκρατία της Γένοβας), άλλα συνιστούσαν συνέχεια σινιοριών (τα δουκάτα της Μάντοβας και της Φερράρας) ή φεουδαλικών κυριαρχιών (το Δουκάτο της Σαβοΐας και οι μαρκιονίες του Σαλούτσο και του Μονφεράτο), ενώ υπήρχαν και πόλεις ενταγμένες στη Γερμανική Αυτοκρατορία, τις οποίες κυβερνούσαν επίσκοποι-κόμητες (Τρέντο, Ακυλία). Τέλος, η Σικελία και η Σαρδηνία βρίσκονταν κάτω από την κυριαρχία του βασιλείου της Αραγονίας.

Όσο λοιπόν κι αν οι Ιταλοί διανοούμενοι του 15ου αιώνα καμάρωναν για τις «μυριάδες» των πόλεων της Ιταλίας ως ένδειξη της ελευθερίας τους, η πολιτική πολυδιαίρεση υπήρξε βασικός παράγοντας αδυναμίας της Ιταλίας απέναντι στα ισχυρά γειτονικά κράτη. Είναι χαρακτηριστική, εδώ, η παρατήρηση των Berstein & Milza (1997) για την «πολυπλοκότητα της ιταλικής ιστορίας που επέτρεπε στον καθένα να προβάλλει δικαιώματα στο τάδε ή το δείνα τμήμα του εδάφους της».

Το πόσο εύθραυστο ήταν το εγκαθιδρυμένο πολιτικό σύστημα, που βασιζόταν στην εναλλαγή πολέμων μικρής έκτασης και διπλωματίας, θα γινόταν κατανοητό ακριβώς το 1494, όταν ο Κάρολος Η' του Οίκου των

3. Ο λεγόμενος κόμης Βαλεντίνο, καθώς είχε λάβει από τον βασιλιά της Γαλλίας το Δουκάτο του Valentinois.

4. Στις εξαιρέσεις ανήκει η Βενετία, που κατόρθωσε να εντάξει, χωρίς κραδασμούς, κάτω από ένα κοινό πολιτικό πλαίσιο τις διάφορες πόλεις που κατέκτησε στην ιταλική ενδοχώρα.

Βαλουά της Γαλλίας άλλαξε αιφνιδιαστικά προτεραιότητες, απαρνούμενος τη Φλάνδρα και τη Φρανς Κοντέ (στην ανατολική Γαλλία) για να διεκδικήσει τα δυναστικά του δικαιώματα, τα οποία είχε κληρονομήσει ο πατέρας του Λουδοβίκος ΙΑ΄ από τον βασιλιά της Νάπολης Ρενέ Α΄ των Ανδεγαυών, μισό αιώνα μετά την έξωση των τελευταίων από τον ιταλικό Νότο.

Έκτοτε η εμπλοκή ξένων δυνάμεων στα ιταλικά εδάφη θα ανέστελλε οποιαδήποτε προσπάθεια πολιτικής ενοποίησης θα μπορούσε ενδεχομένως να εκδηλωθεί στην Ιταλία.



Χάρτης 2.2 Η Ευρώπη το 1494. Σχεδιασμός: Ανάβαση.

## 2.2 Ιταλικοί Πόλεμοι: η «κάθοδος» των Γάλλων

### 2.2.1 Η εκστρατεία του Καρόλου Η΄

Επωφελούμενος ο Κάρολος Η΄ της πρόσκλησης του Λουντοβίκο Σφόρτσα, σφετεριστή του θρόνου που κατείχε στο Δουκάτο του Μιλάνου ο ανιψιός του Τζαν Γκαλεάτσο Σφόρτσα, κατόρθωσε μέσα σε διάστημα πέντε μηνών (Σεπτέμβριος-Φεβρουάριος 1495) να διασχίσει τη χερσόνησο μ' έναν πανίσχυρο στρατό 30.000 ανδρών, φτάνοντας, σχεδόν χωρίς αντίσταση, στη Νάπολη, όπου βρήκε θερμή υποδοχή από μέρος των τοπικών βαρόνων.

Το εύκολο έργο του Γάλλου βασιλιά στην Ιταλία είχε χαρακτήρα περισσότερο πολιτικό παρά πολεμικό, καθώς δεν χρειάστηκε να εμπλακεί σε κάποια πραγματική μάχη, επιδεικνύοντας, ταυτόχρονα, την ισχύ των κανονιών του και των Ελβετών μισθοφόρων που πολεμούσαν για λογαριασμό του. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε και η στήριξη που του παρείχαν Ιταλοί ηγεμόνες όπως ο Κύριος της Φλωρεντίας Πιέρο των Μεδίκων (1492-94), γιος του Λαυρεντίου του Μεγαλοπρεπούς, που αποδέχτηκε με δουλοπρέπεια τις απαιτήσεις των Γάλλων, προκαλώντας μια εξέγερση που θα του στοίχιζε την απώλεια της ηγεμονίας του.

Οι Ιταλοί ηγεμόνες υπολόγιζαν αρχικά να εκμεταλλευτούν την κάθοδο του Καρόλου Η΄ στο πλαίσιο των δικών τους εσωτερικών αντιθέσεων. Στο τέλος, όμως, συνέβη ακριβώς το αντίθετο, καθώς ο βασιλιάς της Γαλλίας, επικεφαλής ενός ισχυρού στρατού που συγκροτήθηκε με χρηματοδότηση Ιταλών και Γάλλων τραπεζιτών και ανταποκρινόταν στη ζωτικότητα ενός πανίσχυρου κράτους που δεν θα μπορούσε να συγκριθεί με τους περιφερειακούς πολιτικούς σχηματισμούς της βόρειας Ιταλίας, εκμεταλλεύτηκε αυτές τις αντιθέσεις για να κατακτήσει το Βασίλειο της Νάπολης.

Όταν οι Ιταλοί συνειδητοποίησαν τις δυναμικές που διαμορφώνονταν με την είσοδο των Γάλλων στο πολιτικό παιχνίδι της χερσονήσου, έσπευσαν να συμπήξουν μια αντιγαλλική συμμαχία με το Δουκάτο του Μιλάνου, το Κράτος της Εκκλησίας, τη Βενετία και τη Φλωρεντία. Η συμμαχία είχε, επίσης, τη στήριξη του Μαξιμιλιανού των Αψβούργων και των Καθολικών Βασιλέων της Ισπανίας. Στόχος του στρατού που συγκροτήθηκε σε αυτή τη συγκυρία ήταν να κλείσει στους Γάλλους τον δρόμο της επιστροφής και παρ' ολίγον να τα κατάφερνε. Στη σύγκρουση που έλαβε χώρα στο Φορνόβο στις όχθες του ποταμού Τάρο (Πάρμα) τον Ιούλιο του 1495 οι Γάλλοι ξεπέρασαν το εμπόδιο, έστω και με απώλειες.

Εκ του αποτελέσματος και από τη στρατιωτική σκοπιά η γαλλική εκστρατεία θα πρέπει λοιπόν να κριθεί ως αποτυχημένη. Η μικρή φρουρά που άφησαν οι Γάλλοι στη Νάπολη απομακρύνθηκε χωρίς δυσκολία. Οι Αραγονέζοι, που είχαν εν τω μεταξύ εγκαταλείψει την πόλη, επέστρεψαν με τον Φερδινάνδο Β΄, ενώ η Βενετία ανταμείφθηκε για τη στήριξή της στη συμμαχία με ορισμένα λιμάνια στην Απουλία.

Η κάθοδος των Γάλλων θα είχε ωστόσο κάποιες άλλες συνέπειες, άμεσες και έμμεσες. Στις πρώτες περιλαμβάνεται η εκδίωξη των Μεδίκων από τη Φλωρεντία, καθώς οι Φλωρεντινοί δεν μπόρεσαν να συγχωρήσουν στον Πιέρο των Μεδίκων τις διευκολύνσεις που παρείχε στον Κάρολο Η΄. Οι υψηλές προσδοκίες που είχε δημιουργήσει η θητεία του πατέρα του λειτούργησαν, τελικά, σε βάρος του. Η παλινόρθωση της Φλωρεντινής Δημοκρατίας χάρη σε ένα λαϊκό κίνημα του οποίου ηγήθηκε ο δομηνικανός ιεροκήρυκας Τζιρόλαμο Σαβοναρόλα, έδωσε στον τελευταίο τη δυνατότητα να εγκαθιδρύσει μια διοίκηση που θα διαρκούσε μέχρι το 1512 (με εκείνον μέχρι το 1498) και θα χαρακτηριζόταν από ευρεία λαϊκή συμμετοχή, ισονομία αλλά και ασκητικά ήθη.

### 2.2.2 Η Φλωρεντία του Σαβοναρόλα

Ο Τζιρόλαμο Σαβοναρόλα (1452-98), γεννημένος στη Φερράρα, έφτασε στη Φλωρεντία το 1482 και εγκαταστάθηκε στη μονή του Αγίου Μάρκου, όπου το 1491 εξελέγη ηγούμενος. Σύντομα απέκτησε μεγάλη επιρροή στον λαό με την αιγιματική συμπεριφορά του, τα βιαιότατα κηρύγματα κατά της διαφθοράς παπών όπως ο νεποτιστής Αλέξανδρος ΣΤ΄ Βοργίας και το αίτημα για μια κάθαρση της κοινωνίας και βαθιά ανανέωση της Εκκλησίας.

Τα κηρύγματά του δεν περιλάμβαναν τους Μεδίκους για όσο διάστημα ζούσε ο Λαυρέντιος, με τον οποίο τον συνέδεε στενή φιλία. Θα άλλαζε όμως στάση μετά το 1494, όταν άρχισε να καυτηριάζει τον πολυτελή τους βίο.

Η κάθοδος των Γάλλων και η κατάλυση της ειρήνης που για σαράντα χρόνια απολάμβανε η Ιταλία, με όλες τις συνεπαγόμενες κοινωνικές αναταραχές, φάνηκε να δικαιώνουν τον Σαβοναρόλα και τις προφητείες του για επερχόμενη «αποκάλυψη». Η εκδίωξη του Πιέρο των Μεδίκων από τους Φλωρεντινούς έδωσε την ευκαιρία

στον δομηνικανό μοναχό όχι μόνο να φτάσει στην κορυφή της εξουσίας, αλλά να γίνει και ο νομοθέτης της νέας χριστιανικής δημοκρατίας. Ορισμένες από τις μεταρρυθμίσεις που προώθησε, όπως η φορολόγηση βάσει των εισοδημάτων, ήταν επαναστατικές για την εποχή και, φυσιολογικά, προκάλεσαν τη μίση των ισχυρών οικογενειών της πόλης.

Η εμπειρία που έζησαν οι Φλωρεντινοί τα επόμενα τέσσερα χρόνια, όπως μαρτυρούν οι σύγχρονοι με τα γεγονότα, υπήρξε συγκλονιστική. Ήταν τέτοια η επίδραση των λόγων και των πράξεων του Σαβοναρόλα, εντός και εκτός της Φλωρεντίας, ώστε να τον ακολουθήσουν όχι μόνον οι μάζες αλλά και λόγιοι ή καλλιτέχνες, όπως ο Πίκο ντέλλα Μιράντολα, ο Τζοβάννι ντέλλα Ρόμπια, ο Σάντρο Μποτιτσέλλι κ.ά.

Εκείνο που ενθουσίαζε τους ακροατές του δεν ήταν τόσο η κουλτούρα του όσο η αμεσότητα των λόγων του, αυτή η «λόγια άγνοια» που χαρακτήριζε τα κηρύγματά του. Ο Μακιαβέλλι και ο Μιχαήλ Άγγελος εξέφρασαν ποικιλοτρόπως τον θαυμασμό τους για όσα πίστευαν ότι θα μπορούσε να συμβολίζει για το μέλλον της Ιταλίας.

Για τον Σαβοναρόλα, όμως, η δόξα κράτησε μόλις τέσσερα χρόνια. Η επιμονή του να προφητεύει πράγματα που δεν επρόκειτο να συμβούν, η αποτυχία της Φλωρεντίας να διατηρήσει το λιμάνι της Πίζας απ' όπου διεξαγόταν το θαλάσσιο εμπόριο της πόλης και η σύγκρουσή του με τον πάπα και τη φλωρεντινή αριστοκρατία επιτάχυναν την πτώση του, καθώς επέφεραν αρχικά τον αφορισμό του από τον πάπα (το 1497) και, κατόπιν, τον Μάιο του 1498, τη θανάτωσή του στην πυρά.

### **2.2.3 Οι επιπτώσεις της καθόδου του Καρόλου Η΄**

Η σοβαρότερη από τις επιπτώσεις της καθόδου των Γάλλων ήταν, όμως, η συμβολή της στην εκκίνηση μιας νέας φάσης στην ιστορία της Ιταλίας, που έμεινε γνωστή ως περίοδος των Ιταλικών Πολέμων. Στη διάρκειά της δύο ισχυρές μοναρχίες, η Γαλλία και η Ισπανία, θα εμπλέκονταν ολοένα και περισσότερο στις ιταλικές υποθέσεις, ακυρώνοντας οποιαδήποτε προσπάθεια πολιτικής ενοποίησης θα μπορούσε να εκδηλωθεί.

Το εύκολο έργο του γαλλικού στρατού και ο πλούτος των ιταλικών πόλεων ενίσχυσαν την αντίληψη που είχε ήδη διαμορφωθεί στην Ευρώπη για την πολιτική αδυναμία των ιταλικών κρατών και την ταύτιση της χερσονήσου με την εικόνα της ιδανικής λείας και της ζώνης για επέκταση. Εγκαινίασε, τέλος, μια μακρά περίοδο ξενικών κυριαρχιών επί της ελκυστικής, λόγω του πλούτου της, αλλά αδύναμης, εξαιτίας του πολιτικού κατακερματισμού της, Ιταλίας.





Χάρτης 2.3 Η Ιταλία το 1499. Σχεδιασμός: Ανάβαση.

## 2.2.4 Οι επιχειρήσεις του Λουδοβίκου ΙΒ΄ της Ορλεάνης

Το 1498, μετά τον θάνατο του Καρόλου Η΄, τη θέση του στον θρόνο της Γαλλίας πήρε ο Λουδοβίκος ΙΒ΄ (1498-1515) που συνέχισε το έργο του προκατόχου του. Στους στόχους του νέου βασιλιά βρήκε θέση το σχέδιο για επέκταση στο Δουκάτο του Μιλάνου, που βασιζόταν στην επίκληση των συγγενικών του δεσμών με την έκπτωτη δυναστεία των Βισκόντι. Συμμάχησε τόσο με τον πάπα Αλέξανδρο ΣΤ΄ (1492-1503), στηρίζοντας τη φιλοδοξία του γιου του Καίσαρα Βοργία να συγκροτήσει κράτος στην κεντρική Ιταλία, όσο και με τη Βενετία, στην οποία επέτρεψε να καταλάβει την Κρεμόνα και ορισμένα εδάφη στη Λομβαρδία.

Το 1500 ο Λουδοβίκος ΙΒ΄ κατέλαβε με ευκολία το Μιλάνο, στέλνοντας αιχμάλωτο στη Γαλλία τον Λουντοβίκο Σφόρτσα (θα πέθαινε εκεί το 1518). Παράλληλα, ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με τους Ισπανούς βασιλείς, προκειμένου να μοιραστούν μεταξύ τους το Βασίλειο της Νάπολης, απομακρύνοντας τους Αραγονέζους, παρόλο που ανήκαν σ' έναν κλάδο της αραγονέζικης δυναστείας, μέλος της οποίας ήταν και ο ίδιος ο βασιλιάς της Ισπανίας. Η γαλλοισπανική συμμαχία, επικυρωμένη με τη συνθήκη της Γρανάδας το 1500, δεν κράτησε για πολύ. Η μεταξύ τους σύγκρουση έληξε με την ήττα των Γάλλων και τη συνομολόγηση της ειρήνης του Μπλουά (1505), που προέβλεπε την παραχώρηση του Βασιλείου της Νάπολης στον Φερδινάνδο της Αραγονίας, βασιλιά της Ισπανίας, και τη διατήρηση του Δουκάτου του Μιλάνου στον έλεγχο των Γάλλων.

Το 1503 ανήλθε στον παπικό θρόνο ο Τζούλιο ντέλλα Ρόβερε με το όνομα Ιούλιος Β΄ (1503-1513). Ο Μακιαβέλλι, εκθειάζοντας την προσωπικότητα του ενεργητικού και πολεμοχαρούς νέου πάπα, συνέδεσε, με χαρακτηριστικό τρόπο, το προφίλ του με την τύχη:

Κατάφερε λοιπόν ο Ιούλιος Β΄ με την ορμή του ό,τι ποτέ κανένας άλλος με όλη την ανθρώπινη σύνεση δε θα κατάφερνε... Παραλείπω όλες του τις άλλες πράξεις, που όλες ήταν όμοιες κι όλες του πέτυχαν και με το να ζήσει λίγο δεν πρόφθασε να δοκιμάσει τ' αντίθετα. Γιατί, αν πλάκωναν οι καιροί που έπρεπε να φερθεί με πραότητα, θα καταστρέφονταν, μην μπορώντας να ξεφύγει από τους δρόμους όπου τον έσπρωχνε η φύση του. Συμπεραίνω λοιπόν ότι, επειδή η τύχη μεταβάλλεται κι οι άνθρωποι ακολουθούν το δρόμο τους με πείσμα, υπάρχει επιτυχία όταν συμφωνούν οι δύο αυτοί παράγοντες όταν διαφωνούν, η αποτυχία είναι βέβαιη.

Νομίζω μάλιστα πως καλύτερα να'σαι ορμητικός παρά πράος γιατί η τύχη είναι γυναίκα και πρέπει, αν θες να την υποτάξεις, να τη χτυπάς και να τη σπρώχνεις και βλέπουμε να αφήνεται να νικηθεί από τέτοιους κι όχι απ' όσους της φέρνουνται με ψυχρότητα και καθώς γυναίκα, αγαπάει πάντα τους νέους, γιατί της φέρνουνται με λιγότερη συστολή, είναι πιο άγριοι και την προστάζουν με μεγαλύτερη τόλμη (Μακιαβέλλι, 1961)

Πρώτη προτεραιότητα του νέου πάπα ήταν η επιστροφή των εδαφών που είχε παραχωρήσει ο προκατόχος του στον γιο του Καίσαρα Βοργία, τον οποίο έστειλε αιχμάλωτο στην Ισπανία όπου λίγα χρόνια αργότερα (1507) θα πέθαινε. Κατόπιν στράφηκε εναντίον της Βενετίας, του μοναδικού ιταλικού κράτους που ήταν ακόμη ικανό να αντισταθεί στις εισβολές των ξένων. Η Βενετία φιλοδοξούσε να επεκταθεί στα ανατολικά του Μιλάνου, αλλά και προς τον νότο, σε βάρος τόσο του Παπικού Κράτους όσο και του κράτους που είχε δημιουργήσει ο κόμης Βαλεντίνο στη Ρομάνια.

Για να εμποδίσει την περαιτέρω ενίσχυση της Βενετίας, ο πάπας εντάχθηκε στη συμμαχία του Καμπρέ (1508), στην οποία συμμετείχαν, επίσης, ο βασιλιάς της Ισπανίας Φερδινάνδος, ο Μαξιμιλιανός των Αψβούργων και ο Λουδοβίκος ΙΒ΄ της Γαλλίας, όλοι με συγκεκριμένες βλέψεις εναντίον της Γαλινοτάτης. Η ισχύς της συμμαχίας φάνηκε άμεσα, καθώς το επόμενο έτος στο Ανιαντέλλο η Βενετία υπέστη οδυνηρή στρατιωτική ήττα και αναγκάστηκε να απαρνηθεί την Κρεμόνα για χάρη της Λομβαρδίας, την Τεργέστη για χάρη των Αψβούργων, τη Ραβέννα υπέρ του Παπικού Κράτους και ορισμένα λιμάνια της Απουλίας υπέρ των Ισπανών. Στη σωτηρία της Βενετίας συνέβαλαν, μεταξύ των άλλων, η πίστη των πληθυσμών της βενετικής ενδοχώρας στον δόγη και η ικανότητα των διπλωματών της Γαλινοτάτης να επιτυγχάνουν συμφωνίες διαπραγματευόμενοι ξεχωριστά με καθέναν από τους αντιπάλους τους. Μετά από αυτή την ήττα η Βενετία εγκατέλειψε οριστικά τον στόχο της επέκτασης προς την πεδιάδα του Πάδου.

Η λήκη του Καμπρέ άλλαξε τις ισορροπίες στην ιταλική πολιτική σκηνή υπέρ των Γάλλων. Ο πάπας, φοβούμενος τη δυναμική αυτών των εξελίξεων, αποχώρησε από τη συμμαχία. Κατόπιν, το 1510, πρωταγωνίστησε στη συγκρότηση μιας νέας αντιγαλλικής συμμαχίας, της λεγόμενης «ιερής συμμαχίας» (lega santa), έχοντας στο πλευρό του τη Βενετία, την Ελβετική Συνομοσπονδία, την Ισπανία και τον αυτοκράτορα.

Η αναπόφευκτη σύγκρουση επήλθε το 1512 στη Ραβέννα. Οι Γάλλοι, παρά τις στρατιωτικές τους επιτυχίες, υποχώρησαν στην ορμή των Ελβετών μισθοφόρων και αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν από το Μιλάνο, το οποίο επεστράφη στον Μασσιμιλιάνο Σφόρτσα, πρωτότοκο γιο του Λουντοβίκο. Την αποδυνάμωση των Γάλλων εκμεταλλεύτηκαν οι Ισπανοί που κατέλαβαν τη Φλωρεντία, κατέλυσαν τη Φλωρεντινή Δημοκρατία

και παλινόρθωσαν την εξουσία των Μεδίκων, παραδίδοντας την πόλη στον Τζουλιάνο, το τρίτο από τα παιδιά του Λαυρεντίου.

Την ίδια στιγμή ένας άλλος γιος του Λαυρεντίου του Μεγαλοπρεπούς, ο καρδινάλιος Τζοβάννι ντέι Μέντιτσι, εκλεγόταν πάπας με το όνομα Λέων Ι΄ (1513-21). Η θητεία του στο παπικό κράτος έμεινε στην ιστορία ως «αιώνας του Λέοντος», καθώς συνδέθηκε με την προστασία καλλιτεχνών και τη διακόσμηση της πόλης με λαμπρά δείγματα της Αναγέννησης.

## 2.2.5 Η επιστροφή των Γάλλων (1515-1516)

Οι Γάλλοι επέστρεψαν στην Ιταλική Χερσόνησο το 1515 με επικεφαλής τον Φραγκίσκο Α΄ (1515-1547), που ανήλθε στον θρόνο της Γαλλίας σε ηλικία 20 ετών, διαδεχόμενος τον πατέρα του Λουδοβίκο ΙΒ΄. Εξοικειωμένος με το πνεύμα των Ιταλικών Πολέμων, ο Φραγκίσκος Α΄ συμάχησε με τη Βενετία, υπέταξε τους Ελβετούς μισθοφόρους του δούκα του Μιλάνου Μασσιμιλιάνο Σφόρτσα στη μάχη του Μαρινιάνο και επανέφερε για τέταρτη φορά σε χρονικό διάστημα 15 ετών τη γαλλική κυριαρχία στη Λομβαρδία. Η συνθήκη ειρήνης που υπεγράφη στη Νουαγιόν το 1516 εγκαθίδρυσε δύο ξένες κυριαρχίες στην Ιταλία, των Ισπανών στο Βασίλειο της Νάπολης και των Γάλλων στο Δουκάτο του Μιλάνου, ολοκληρώνοντας αυτή τη φάση των Ιταλικών Πολέμων.

## 2.3 Ιταλικοί Πόλεμοι: η σύγκρουση Γάλλων και Αψβούργων

### 2.3.1 Οι Ιταλικοί Πόλεμοι στα χρόνια του Καρόλου Ε΄

Θα αρκούσαν, ωστόσο, μόλις πέντε χρόνια για να διαψευστούν όσοι ήλπιζαν ότι η συμφωνία της Νουαγιόν θα γεννούσε μια μακροχρόνια ειρήνη. Το 1521, τη στιγμή που οι ιδέες του Μαρτίνου Λούθηρου δοκίμαζαν τις αντοχές και την ενότητα της Καθολικής Εκκλησίας, εγκαινιάστηκε ένας νέος κύκλος πολεμικών αναταραχών. Πρωταγωνιστής της νέας εποχής ήταν δίχως άλλο ο Κάρολος των Αψβούργων, τέκνο του Φιλίππου του Ωραίου, γιου του Μαξιμιλιανού των Αψβούργων, και της Ιωάννας της Τρελής, κόρης των Καθολικών Βασιλέων της Ισπανίας.

Το 1516 ο Κάρολος στέφθηκε βασιλιάς της Ισπανίας, ενώ τρία χρόνια αργότερα, στην ηλικία των 19 ετών, εξελέγη αυτοκράτορας με την ονομασία Κάρολος Ε΄ ή Κάρολος Κουίντος. Για να συμβεί αυτό χρειάστηκε να εξαγοράσει τις ψήφους και των επτά πριγκίπων εκλεκτόρων, χάρη στη γενναία χρηματοδότηση Γερμανών τραπεζιτών. Οι Φούγκερ κατέβαλαν 540.000 από τα 850.000 φιορίνια που ξοδεύτηκαν για την υποστήριξη της υποψηφιότητάς του. Έτσι, μπόρεσε να ξεπεράσει και τον σκληρό ανταγωνισμό του συνυποψηφίου του Φραγκίσκου Α΄, βασιλιά της Γαλλίας, επίσης «ξένου» στα μάτια των εκλεκτόρων, όπως άλλωστε εθεωρείτο και ο Κάρολος, καθώς είχε γεννηθεί στη Γάνδη. Η προσπάθεια του βασιλιά της Γαλλίας είχε τη στήριξη και του πάπα Λέοντος Ι΄ των Μεδίκων, ο οποίος, όπως και οι περισσότεροι πάπες, ανησυχούσε μήπως το Κράτος της Εκκλησίας βρεθεί περικυκλωμένο από μια δύναμη που είχε ήδη στην κατοχή της τη νότια Ιταλία.

Στη συνέχεια ο Κάρολος Ε΄, χάρη στις γαμήλιες στρατηγικές των προγόνων του, κατόρθωσε να συγκεντρώσει μια σειρά από στέμματα. Μετά τον θάνατο του παππού του Φερδινάνδου Β΄ του Καθολικού, βασιλιά της Αραγονίας και πατέρα της Ιωάννας της Ισπανίας, κληρονόμησε όλα τα ισπανικά εδάφη (Ισπανία, Βασίλειο της Νάπολης, Σικελία και Σαρδηνία, νέες χώρες στην Αμερική). Από τον πατέρα του Φίλιππο Α΄ τον Ωραίο των Αψβούργων παρέλαβε όλες τις κτήσεις του οίκου της Αυστρίας (Αυστρία, Βοημία, Ουγγαρία, Φλάνδρα, μια κομητεία στη Γαλλία κ.λπ.). Επιπλέον, χάρη στο αυτοκρατορικό στέμμα, μπόρεσε μετά τον θάνατο του Μαξιμιλιανού Β΄ να κυριαρχήσει στις γερμανικές κτήσεις των Αψβούργων.

Η Ευρώπη είχε να δει μια τόσο εκτεταμένη αυτοκρατορία από τα χρόνια του Καρλομάγνου, από τα εδάφη του οποίου έλειπε ωστόσο ο Νέος Κόσμος. Πέρα από την έλλειψη εδαφικής ενότητας, οι απέραντες επικράτειες που κλήθηκε να διαχειριστεί ο Κάρολος Ε΄, στις οποίες, όπως ο ίδιος έλεγε, «ο ήλιος δεν δύει ποτέ», είχαν συγκροτηθεί από εντελώς διαφορετικές πραγματικότητες, νομοθεσίες, γλώσσες, ήθη και θεσμούς, στοιχεία που περιγράφουν ένα μοντέλο που έδειχνε μάλλον αναχρονιστικό στα χρόνια της θεμελίωσης των απόλυτων μοναρχιών.

Η ανομοιογένεια και ο γεωγραφικός κατακερματισμός της αυτοκρατορίας του Καρόλου Ε΄, σε συνδυασμό με τις τεράστιες ανάγκες χρηματοδότησης της γραφειοκρατίας και του αυτοκρατορικού στρατού, που μετατοπίστηκαν με τη μορφή φόρων στους κατοίκους των διαφόρων επικρατειών, δεν άργησαν να προκαλέσουν εντάσεις και ανοιχτές εξεγέρσεις. Προκάλεσαν επιπλέον την καχυποψία όσων ένιωθαν να απειλούνται. Ο σκληρός ανταγωνισμός του Καρόλου Ε΄ με τον βασιλιά της Γαλλίας, με αφετηρία την αυτοκρατορική εκλογή,

έμελλε να συνεχιστεί και σε άλλα πεδία, καταδικάζοντας στη βία για τα επόμενα σαράντα χρόνια την Ευρώπη και ιδιαίτερα την Ιταλία.

Στο επίκεντρο της νέας φάσης των Ιταλικών Πολέμων, που διήρκεσαν από το 1521 μέχρι το 1559 -τους συνέχισαν και τα παιδιά τους- και ήταν πολύ πιο σκληροί σε σχέση απ' όσους είχαν διεξαχθεί μέχρι τότε, διακρίνεται η προσπάθεια των Αυτοκρατορικών να διώξουν τους Γάλλους από το Δουκάτο του Μιλάνου. Σε αυτή τη γεωγραφική ζώνη οι Αψβούργοι απέδιδαν μεγάλη σημασία λόγω του γεωστρατηγικού πλεονεκτήματος της πρόσβασης από την Ισπανία στη Γερμανία. Η μεγάλη σύγκρουση στην αιματηρή μάχη της Παβίας το 1525, όπου εφαρμόστηκαν νέες πολεμικές τακτικές βασισμένες στη χρήση των πυροβόλων, περιόρισε δραματικά τις ιταλικές προοπτικές των Γάλλων. Ο ίδιος ο Φραγκίσκος Α΄ οδηγήθηκε αιχμάλωτος στη Μαδρίτη. Σε αντάλλαγμα της ελευθερίας του το 1526 δέχτηκε να υπογράψει μια ταπεινωτική συμφωνία, βάσει της οποίας αρνήθηκε το Δουκάτο του Μιλάνου και παραχώρησε τη Βουργουνδία στον αυτοκράτορα. Με αυτόν τον τρόπο παλινорθώθηκε η ηγεμονία των Σφόρτσα με επικεφαλής τον Φραντσέσκο Β΄ Σφόρτσα, υποτελή του Καρόλου Ε΄.

Όμως ο Γάλλος βασιλιάς με την επιστροφή στην πατρίδα του αρνήθηκε να σεβαστεί τη συμφωνία, υποστηρίζοντας ότι του είχε επιβληθεί με τη βία. Ανέλαβε κατόπιν (1526) πρωτοβουλίες για τη σύμψηξη της λίγκας του Κονιάκ (lega di Cognac) εναντίον του Καρόλου Ε΄. Η συμμαχία αυτή περιλάμβανε τη Φλωρεντία, τη Βενετία και το Δουκάτο του Μιλάνου. Είχε επίσης τη στήριξη του βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκου Η΄, αλλά και του πάπα Κλήμη Ζ΄ (1523-1534), γιου του Τζουλιάνο των Μεδίκων που είχε χάσει τη ζωή του στη συνωμοσία των Πάτσι.

Μια άλλη εξέγερση εναντίον του αυτοκράτορα βρισκόταν σε εξέλιξη στη Γερμανία, όπου οι λουθηρανοί πρίγκιπες, τρομαγμένοι από την ισχύ του και αντίθετοι στην επιθυμία του να επαναφέρει τη Γερμανία στον ρωμαιοκαθολικισμό, αντέδρασαν έντονα «στα μεγαλεπήβολα αλλά αρχαϊκά σχέδια» του Καρόλου Ε΄. Σε αυτές τις αντιδράσεις και σε όσες επρόκειτο να ακολουθήσουν εντοπίζεται η αποτυχία των σχεδίων του.

### 2.3.2 Η λεηλασία της Ρώμης (1527)

Παρόλο που ο πάπας Κλήμης Ζ΄ υπήρξε αρχικά σύμμαχος και υποστηρικτής της πολιτικής του Καρόλου Ε΄, που μαχόταν για τη διατήρηση της ενότητας της Καθολικής Εκκλησίας, τον ανησυχούσε η προοπτική μιας ενισχυμένης αυτοκρατορίας στην Ιταλία, λόγω των κινδύνων που αυτή εγκυμονούσε για την εδαφική ακεραιότητα της Αγίας Έδρας.

Θα έπρεπε βέβαια να τον ανησυχεί περισσότερο η οργή του αυτοκράτορα, που δεν θα αργούσε να ξεσπάσει. Το 1527, 12.000 μισθοφόροι του Καρόλου Ε΄, κατά κανόνα Γερμανοί, γνωστοί με την ονομασία Λαντζικενέκι, πέρασαν στην Ιταλία και συνέτριψαν στο Μποργκοφόρτε, κοντά στη Μάντοβα, τον στρατό της λίγκας του Κονιάκ που καθοδηγείτο από τον Τζοβάννι ντάλλε Μπάντε Νέρε των Μεδίκων. Κατόπιν, εξαθλιωμένοι λόγω των καθυστερήσεων στην καταβολή των αμοιβών τους και χωρίς αρχηγό, βάδισαν εναντίον της Ρώμης, όπου για σχεδόν οκτώ μήνες πολιορκήσαν το Καστέλ Σαντ' Άντζελο, εντός του οποίου είχε κλειστεί ο πάπας. Παράλληλα, επιδόθηκαν σε συστηματικές λεηλασίες εκκλησιών και κατοικιών, κατέστρεψαν έργα τέχνης, υπέβαλαν σε ποικίλους εξευτελισμούς τους καρδινάλιους και δολοφόνησαν πολλούς από τους κατοίκους που είχαν απομείνει στην πόλη.

Στη βάση όλων αυτών των θηριωδιών, πέρα από τη σκληρότητα των Γερμανών στρατιωτών, βρίσκονται κίνητρα θρησκευτικά, όπως το μίσος των Λουθηρανών εναντίον της ρωμαϊκής Εκκλησίας, αλλά και κοινωνικά, όπως η οργή των κατά βάση χωρικών στρατιωτών (Γερμανών, Ισπανών και Ιταλών) εναντίον του πλούτου των ευγενών της Ρώμης.

Τα παθήματα του πάπα και της Αιώνιας Πόλης προξένησαν μεγάλη εντύπωση στην Ευρώπη και ξεσήκωσαν έντονες διαμαρτυρίες. Κάποιοι στις χώρες που είχαν ασπαστεί τις ιδέες του Λούθηρου θεώρησαν αυτές τις εξελίξεις ως μια δίκαιη τιμωρία για τις «αμαρτίες» στις οποίες είχαν υποπέσει οι ποντίφικες. Από τους συμμάχους του πάπα στη λίγκα του Κονιάκ, ο Φραγκίσκος Α΄ δεν κατόρθωσε να βρει τρόπο να τον βοηθήσει, ενώ ορισμένα από τα ιταλικά κράτη, αντί να στηρίζουν το Κράτος της Εκκλησίας, κινήθηκαν αρπακτικά εναντίον του: οι Βενετοί κατέλαβαν παπικά εδάφη, καθώς και τα λιμάνια της Τσέρβια και της Ραβέννας, οι Έστε εισέδυσαν στην Πάρμα και την Πιατσένσα, οι Φλωρεντινοί έδιωξαν τους Μεδίκους, συγγενείς του πάπα, και παλινόρθωσαν για ακόμη μια φορά τη Φλωρεντινή Δημοκρατία.

Όσο διαρκούσε όλη αυτή η αναταραχή ο αυτοκράτορας ενημερωνόταν για τα γεγονότα από το Μπούργκος της Καστίλης. Παρόλο που τυπικά είχε καταδικάσει τα γεγονότα, έδειχνε να χρονοτριβεί. Την ίδια στιγμή η κατάσταση στη Ρώμη είχε αρχίσει να γίνεται δραματική. Στην αναρχία προστέθηκαν επιδημίες και εντάσεις ανάμεσα στους σκληροτράχηλους Γερμανούς στρατιώτες και τους Ισπανούς και Ιταλούς συναδέλφους τους.

Ο αυτοκράτορας μόνο μετά από αρκετούς μήνες αποφάσισε να κινηθεί δυναμικά. Οι διαπραγματεύσεις του με τον πάπα ολοκληρώθηκαν τον Φεβρουάριο του 1528 και επικυρώθηκαν από τη συνθήκη της Βαρκελώνης (1529). Η συνθήκη αυτή προέβλεπε τη μεσολάβηση του αυτοκράτορα για την επιστροφή στο Παπικό Κράτος όλων των εδαφών που του είχαν αφαιρεθεί, την αναγνώριση των κτήσεων που οι Ισπανοί κατείχαν στην Ιταλία, την Παλινόρθωση των Μεδίκων στη Φλωρεντία<sup>5</sup> και, τέλος, τη στέψη του Καρόλου Ε΄ από τον πάπα, που πραγματοποιήθηκε στην Μπολόνια το 1530.

Με μια άλλη συνθήκη ειρήνης που υπεγράφη στο Καμπρέ το 1529 έκλεισε και αυτή η φάση των Ιταλικών Πολέμων. Την αποκάλεσαν συνθήκη των «δύο κυριών» (*delle due dame*), λόγω του ρόλου που είχαν διαδραματίσει για την υπογραφή της η Μαργαρίτα της Αυστρίας, θεία του Καρόλου Ε΄, και η Λουίζα της Σαβοΐας, μητέρα του Φραγκίσκου Α΄. Βάσει αυτής, οι Ισπανοί αρνήθηκαν τη Βουργουνδία, τους αναγνωρίστηκε, όμως, η κυριαρχία στο Δουκάτο του Μιλάνου, που θα παρέμενε στον Φραντσέσκο Σφόρτσα μέχρι τον θάνατό του, για να περάσει στη συνέχεια στον αυτοκράτορα.

### 2.3.3 Η αυτοκρατορική ιδέα

Ο Κάρολος Ε΄ ήταν πλέον ο κύριος και αδιαμφισβήτητος ρυθμιστής των πολιτικών ζητημάτων της Ιταλίας. Οι επιτυχίες του τρώμαζαν τα ευρωπαϊκά κράτη και φάνηκε να αναβιώνουν την αυτοκρατορική ιδέα, που, μετά τις αποτυχίες του Φρειδερίκου Β΄ Χοενστάουφεν, ταυτιζόταν στις συνειδήσεις των Ευρωπαίων μ' έναν τίτλο μικρού κύρους. Η ισχύς του Καρόλου Ε΄ και η συμβολική σύνδεσή του με την εικόνα του διαδόχου του Καρλομάγνου και των Ρωμαίων αυτοκρατόρων έκαναν πολλούς να δουν σε αυτόν τον ηγέτη που θα επανέφερε την πληγείσα από τον Λούθηρο ενότητα της Χριστιανοσύνης και θα αντιμετώπιζε τον κυριότερο από τους εξωτερικούς κινδύνους, τους Οθωμανούς που είχαν φτάσει στην Ουγγαρία (1526) και απειλούσαν τη Μεσόγειο.

Με τις εντυπώσεις από την αυτοκρατορική στέψη του Καρόλου Ε΄ ακόμη νωπές, δηλωτικές των οικουμενικών του βλέψεων, ο Λουντοβίκο Αριόστο το 1530 ανακάλεσε στο έργο του Μαινόμενος Ορλάνδος (*Orlando Furioso*) μια παλιά προφητεία σύμφωνα με την οποία «ήταν θέλημα του Θεού να μείνουν άγνωστα τα εδάφη που βρίσκονταν πέρα από τις Ηράκλειες Στήλες μέχρι τη στιγμή που ένας ηγεμόνας δίκαιος και σοφός όπως ο Αύγουστος, θα κυβερνούσε σε ολόκληρο τον κόσμο» (Ariosto, 1964).

Ο αυτοκράτορας και το επιτελείο του έδειχναν πρόθυμοι να συντηρήσουν και να ενισχύσουν αυτή την ιδέα, αξιοποιώντας όλα τα διαθέσιμα εργαλεία προπαγάνδας της εποχής (πίνακες ζωγραφικής, γλυπτά, έφιππους ανδριάντες κ.ά.). Η επιλογή του οικοσήμου του εντάσσεται, ακριβώς, στη συνειδητή προσπάθειά του να προβάλλει τους μύθους για τον ρόλο και την ιστορική αποστολή του: στο κέντρο είχε τον αετό των Αψβούργων, στις δύο πλευρές του τις Ηράκλειες Στήλες και στα άκρα το μότο *plus ultra* (πέρα από τις Ηράκλειες Στήλες). Ο Κάρολος Ε΄ φαινόταν άλλωστε και ιδιοσυγκρασιακά κατάλληλος για τον ρόλο αυτόν, αφού τον διέκρινε υψηλό αίσθημα ευθύνης, έντονη θρησκευτικότητα και μεγάλος σεβασμός για το αξίωμά του.

Κατάλληλη έδειχνε και η εποχή στην οποία εμφανίστηκε αυτός «ο άνθρωπος της θείας πρόνοιας». Σε μια περίοδο βαθιάς κρίσης, πολιτικής και θρησκευτικής, λόγω της Μεταρρύθμισης, σε μια ιστορική συγκυρία στην οποία ήταν επιθυμητό να τεθεί μια τάξη στο χάος που είχαν δημιουργήσει οι διαρκείς πόλεμοι και ο διχασμός της Χριστιανοσύνης, ο νέος αυτοκράτορας, που κυβερνούσε έναν υπερκρατικό οργανισμό ανάλογο μ' εκείνο του Καρλομάγνου, ήταν, όπως και ο τελευταίος, αναγκαίο να λειτουργεί ως προστάτης όλων των χριστιανών, εγγυητής της ειρήνης, της δικαιοσύνης και της ενότητας του χριστιανικού κόσμου.

### 2.3.4 Η ειρήνη του Κρεπί και η ιδέα της Χριστιανοσύνης

Ο όρος της ειρήνης του Καμπρέ, που προέβλεπε την κατάληψη του Δουκάτου του Μιλάνου από τον αυτοκράτορα μετά τον θάνατο του Φραντσέσκο Σφόρτσα, το 1535 πυροδότησε μια νέα φάση πολέμων ανάμεσα στον Κάρολο Ε΄ και τον βασιλιά της Γαλλίας. Η άμεση ενσωμάτωση του Δουκάτου του Μιλάνου στην ισπανική κυριαρχία είχε πρωτεύουσα σημασία για τον αυτοκράτορα. Παρόλο που η κίνηση του Καρόλου Ε΄ βασιζόταν σε μια συμφωνία με τους Γάλλους, οι τελευταίοι αντέδρασαν και κινήθηκαν ξανά εναντίον των Αυτοκρατορικών, στο πλευρό των οποίων βρέθηκαν οι δυνάμεις του βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκου Η΄.

Στην έκβαση αυτής της σύγκρουσης είχαν κάποιο ρόλο και οι Οθωμανοί. Η επέκταση της ισχύος τους στη Μεσόγειο ήταν μια απειλή για τα σχέδια του Καρόλου Ε΄. Αξιοποιώντας αυτή τη συγκυρία, ο Φραγκίσκος Α΄

5. Η παλινόρθωση των Μεδίκων πραγματοποιήθηκε το 1530 μετά από μια επώδυνη πολιορκία. Η διοίκηση της Φλωρεντίας ανατέθηκε στον Αλέξανδρο των Μεδίκων, ανιψιό του πάπα Κλήμη Ζ΄ και γαμπρό του Καρόλου Ε΄, που έλαβε από τον αυτοκράτορα τον τίτλο του δούκα.

δεν δίστασε να συμμαχήσει με τον αρχηγό των «απίστων», τον σουλτάνο Σουλεϊμάν Β΄, που απειλούσε διά ξηράς τα κράτη του Οίκου της Αυστρίας και διά θαλάσσης τις ισπανικές κτήσεις στη δυτική Μεσόγειο. Η επικύρωση της συμμαχίας ήλθε το 1535 με την παραχώρηση διομοιογήσεων από τον σουλτάνο στους Γάλλους, που πήραν ως αντάλλαγμα μια σειρά εμπορικών και άλλων προνομίων. Λίγα χρόνια αργότερα ο βασιλιάς της Γαλλίας σύναψε συμμαχία με τους Τούρκους. Βάσει αυτής οι τελευταίοι θα επιτίθεντο εναντίον της Βιέννης, ενώ την ίδια στιγμή οι Γάλλοι θα καταλάμβαναν το Πιεμόντε. Παράλληλα, ο Γάλλος βασιλιάς έστειλε βοήθεια στους Γερμανούς προτεστάντες πρίγκιπες της Σμαλκαλδικής Ένωσης που είχαν εξεγερθεί εναντίον του αυτοκράτορα.

Κατέρρευε έτσι και το τελευταίο καταφύγιο του αξιακού πλέγματος που χαρακτήριζε τον Μεσαίωνα: η ιδέα της χριστιανικής ενότητας ή μάλλον η ενότητα του καθολικού κόσμου απέναντι στους μουσουλμάνους, την οποία ουδέποτε αμφισβήτησαν οι ατέρμονες αντιδικίες ανάμεσα στους αυτοκράτορες ή άλλους ηγεμόνες, και τους πάπες.

Η κίνηση του Φραγκίσκου Α΄ εξέφραζε μια νέα αντίληψη για τα πολιτικά πράγματα της Ευρώπης, την αρχή της «ευρωπαϊκής ισορροπίας», στο πλαίσιο της οποίας κανένα κράτος δεν θα έπρεπε να γίνει τόσο ισχυρό ώστε να επιβάλλει την κυριαρχία του επί των άλλων. Ήταν ένα σχήμα γύρω από το οποίο συσπειρώθηκαν όλοι όσοι απειλούνταν από τα σχέδια του Καρόλου Ε΄, τα οποία υπονόμευαν σαφώς τις μεσαιωνικές βάσεις της αυτοκρατορικής ιδέας. Και ήταν φανερό για όλες αυτές τις ευρωπαϊκές δυνάμεις ότι είχαν ιεραρχήσει την αρχή της ευρωπαϊκής ισορροπίας πολύ ψηλότερα από την αποτροπή της οθωμανικής επέκτασης.

Ο κύκλος αυτών των πολέμων ολοκληρώθηκε με την ειρήνη του Κρεπί που υπεγράφη στις 18 Σεπτεμβρίου 1544. Καθοριστικός γι' αυτή την εξέλιξη υπήρξε ο ρόλος του πάπα Παύλου Γ΄ των Φαρνέζε (1534-1549), που επιθυμούσε την ειρήνευση στους κόλπους των χριστιανών ώστε να μπορέσει να προωθήσει απρόσκοπτα τόσο την αναδιοργάνωση της άμυνας εναντίον των Οθωμανών όσο και τη μεταρρύθμιση της Καθολικής Εκκλησίας. Με την ειρήνη του Κρεπί επιβεβαιώθηκε η κυριαρχία των Ισπανών στο Μιλάνο, ενώ οι Γάλλοι κράτησαν τη Σαβοΐα και μέρος του Πιεμόντε.

Τρία χρόνια αργότερα, ο Φραγκίσκος Α΄ έφυγε από τη ζωή (31/3/1547), αφήνοντας το βασίλειο στον γιο του Ερρίκο Β΄, σύζυγο της Αικατερίνης των Μεδίκων. Την ίδια χρονιά πέθανε και ο Ερρίκος Η΄ της Αγγλίας (27 προς 28 Φεβρουαρίου 1547), ενώ το προηγούμενο έτος είχαν αποβιώσει και άλλοι πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής της Ευρώπης: ο Λούθηρος τον Φεβρουάριο του 1546 και ο Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα τον Ιούλιο του 1546.

### 2.3.5 Οι πόλεμοι ανάμεσα στον Ερρίκο Β΄ και τον Κάρολο Ε΄ (1552-1556)

Ο Ερρίκος Β΄ (1547-1559), γιος του Φραγκίσκου Α΄, και σύζυγος της Αικατερίνης των Μεδίκων, συνέχισε την πολιτική του πατέρα του. Επέλεξε, ωστόσο, να μεταφέρει τον πόλεμο στη Γερμανία, όπου υπολόγιζε στη βοήθεια των λουθηρανών πριγκίπων. Τα οφέλη αυτής της συμμαχίας ήταν άμεσα, καθώς οι Γερμανοί φεουδάρχες το 1552, σε αντάλλαγμα της στήριξης που είχαν λάβει από τον Γάλλο βασιλιά, του παραχώρησαν τις τρεις πόλεις της Λωραίνης (Μετς, Τουλ και Βερντέν), οι οποίες, αν και ανήκαν στην Αυτοκρατορία, κατοικούσαν κυρίως από γαλλόφωνους πληθυσμούς.

Η Ιταλία, γενικά, ωφελήθηκε από τη μεταφορά των πολέμων στη Γερμανία, όμως στα κράτη που επηρεάζονταν άμεσα ή έμμεσα από τους Ισπανούς, εκδηλώθηκαν διάφορες εντάσεις. Οι Κορσικανοί, έχοντας τη βοήθεια του γαλλικού και του οθωμανικού στόλου, εξεγέρθηκαν εναντίον της Γένοβας. Στη Σιένα μερίδα κατοίκων, υποκινούμενη από τον Πιέρο Στρότσι, γιο του τραπεζίτη Φιλίππο, κατάφερε να διώξει την ισπανική φρουρά. Λύση στο πρόβλημα έδωσε ο Κόζιμο Α΄ των Μεδίκων, δούκας της Φλωρεντίας, που επανέφερε την πρότερη κατάσταση και για τούτο ανταμείφθηκε από τους Ισπανούς με την κατοχή της Σιένας.

Παρά το κύρος, την ισχύ, τις επιτυχίες, αλλά και τους συμβολισμούς που εξέπεμπε η διακυβέρνηση του Καρόλου Ε΄, στα μέσα του 16ου αιώνα ήταν πια φανερό ότι στην εποχή των συγκεντρωτικών «εθνικών» κρατών οι ιδέες της αυτοκρατορικής ισχύος και της χριστιανικής ενότητας ήταν όχι μόνο δαπανηρές αλλά και ξεπερασμένες. Η αντίληψη αυτή είχε ωριμάσει στη σκέψη και του ίδιου του αυτοκράτορα που το 1555, αφού έλυσε τη μακροχρόνια σύγκρουσή του με τη Σμαλκαλδική Ένωση (τους ηγεμόνες της προτεσταντικής Γερμανίας), επικύρωσε με τη συνθήκη της Αυγούστας (Αουγκσμπουργκ) τη διαίρεση της Γερμανίας σε καθολική και προτεσταντική, υποχρεώνοντας τους υπηκόους να ακολουθούν την ομολογία των ηγετών τους (*cuius regio eius religio*).

Το επόμενο έτος, κουρασμένος σωματικά και πνευματικά, προτίμησε, παρά τις προσδοκίες όλων, να παραιτηθεί από τον θρόνο (1556) και να αποσυρθεί στο μοναστήρι του Γιούστους (San Giusto nell' Estremadura), όπου δύο χρόνια μετά πέθανε. Η κίνησή του υποδήλωνε, πέρα από την ηθική του υπεροχή, την ομολογία

ότι η μακρόχρονη προσπάθειά του να διατηρήσει ενωμένο ένα κράτος με έντονες ανομοιογένειες και πλήθος εχθρών απέναντί του δεν ήταν ρεαλιστική. Άλλωστε, πέρα από τους Γάλλους, την ίδια εποχή είχε να αντιμετωπίσει μια εξέγερση των λουθηρανών στη Γερμανία, να αντισταθεί στην επίθεση των Τούρκων στα Βαλκάνια, να διατηρήσει τον ναυτικό έλεγχο στη Μεσόγειο με μια σειρά εκστρατείες κατά των ισλαμικών σουλτανάτων και, συγχρόνως, να οργανώσει την ισπανική κυριαρχία στον Νέο Κόσμο.

Προτού όμως αποσυρθεί στη μοναξιά του, διαίρεσε οριστικά τις κτήσεις του Οίκου των Αψβούργων σε δύο μέρη:

Α) στον αδελφό του Φερδινάνδο Α΄ (1556-64) παραχώρησε το αυτοκρατορικό στέμμα, τις κτήσεις του Οίκου των Αψβούργων και τα στέμματα της Βοημίας και της Ουγγαρίας,

Β) στον γιο του Φίλιππο Β΄ (1556-98) παρέδωσε όλες τις λατινικές κτήσεις, δηλαδή το Βασίλειο της Ισπανίας με το Δουκάτο του Μιλάνου και τα Βασίλεια της Νάπολης, της Σικελίας και της Σαρδηνίας, τις Κάτω Χώρες και τις αποικίες στην Αμερική.

### **2.3.6 Οι πόλεμοι ανάμεσα στον Ερρίκο Β΄ και τον Φίλιππο Β΄ (1556-1559): Η ειρήνη του Κατώ-Καμπρεζί (1559)**

Παρά τη διαίρεση των εδαφών που κατείχε ο οίκος των Αψβούργων, ο κλάδος της Ισπανίας εξακολούθησε να είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος, προκαλώντας ανησυχία στους Γάλλους. Εδώ βρίσκονται οι βάσεις ενός νέου πολέμου που ξέσπασε το 1557 ανάμεσα στον Ερρίκο Β΄ και τον Φίλιππο Β΄ -στο πλευρό του πολέμησαν και οι Άγγλοι- με επίκεντρο τη βόρεια Γαλλία. Ο ισπανικός στρατός με τον δούκα της Σαβοΐας Εμανουέλε Φιλίπερτο, επικράτησε των Γάλλων, με την καθοριστική μάχη να δίνεται στο Σαν Κουιντίνο (1557) του Αρτουά. Ευνοϊκή ήταν όμως η εξέλιξη και για τους Γάλλους, που κατόρθωσαν να αρπάξουν από τους Άγγλους το λιμάνι του Καλαί.

Μετά από δεκαετίες πολέμων που άφησαν τεράστιες πληγές τόσο στο πεδίο της μάχης όσο και στα δημόσια οικονομικά, Γάλλοι και Αψβούργοι αποφάσισαν το 1559 να δώσουν ένα τέλος στις ατέρμονες συγκρούσεις τους. Ειδικά στη Γαλλία, που πιεζόταν περισσότερο να κλείσει τη συνθήκη για εσωτερικούς λόγους, τις συνέπειες των μακροχρόνιων πολέμων μαρτυρούν οι έντονες δυσარέσκειες που εκδηλώθηκαν σε όλες τις κοινωνικές βαθμίδες, καθώς και η «διαβρωτική» διείσδυση του προτεσταντισμού, την οποία ο «καθολικότατος» Ερρίκος Β΄ ήταν αποφασισμένος να χτυπήσει με τη βία. Από την άλλη τους Αψβούργους ανησυχούσε η γαλλοαγγλική συμμαχία που προέκυψε στο πεδίο της μάχης.

Η συνθήκη που υπεγράφη στις 2-3 Απριλίου στο Κατώ-Καμπρεζί ρύθμιζε τις πολιτικές ισορροπίες στην Ευρώπη. Στην Ισπανία αναγνωρίστηκε η κυριαρχία στην Ιταλική Χερσόνησο, όπου διατήρησε τον έλεγχο στο Μιλάνο, στο Βασίλειο της Νάπολης, στη Σικελία, στη Σαρδηνία, αλλά και στο Κράτος των Πρεζίντι, κρατίδιο που αποτελούνταν από μια σειρά οχυρά στο Τυρρηνικό πέλαγος κατά μήκος των ακτών της Τοσκάνης (Ταλαμόνε, Ορμπετέλλο, Πόρτο Έρκολε, Ανσεντόνια, Πόρτο Σάντο Στέφανο), καθώς και στο νησί Έλμπα (Πόρτο Λονγκόνε), τα οποία εξασφάλιζαν τη θαλάσσια επικοινωνία των Ισπανών με τις ιταλικές κτήσεις τους.

Οι Γάλλοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σχέδιά τους για την Ιταλία. Παραιτήθηκαν από το τμήμα της Κορσικής που κατείχαν υπέρ της Δημοκρατίας της Γένοβας. Επιπλέον, με την παραχώρηση της Σαβοΐας-Πιεμόντε στον Εμανουέλε Φιλίπερτο, αυτό το όριο μεταξύ γαλλικού και ιταλικού κόσμου που πρόσφερε στον κύριό του εξαιρετικά γεωπολιτικά οφέλη (πρόσβαση προς: τα ελβετικά καντόνια, τη θάλασσα μέσω των διεξόδων του στη Νίκαια και τη Βιλφράνς και τις πεδιάδες της βόρειας Ιταλίας), θα λειτουργούσε ως ένα φράγμα που θα ανέκοπτε τις όποιες φιλοδοξίες μπορούσε να έχει μελλοντικά η Γαλλία στην Ιταλική Χερσόνησο.

Οι Γάλλοι εξασφάλισαν την κυριαρχία στο λιμάνι του Καλαί και στη Λωρραίνη (Μετς, Τουλ και Βερντέν), σε πόλεις του Πιεμόντε όπως το Τορίνο, καθώς και στη Μαρκιονία του Σαλούτσο. Επιπλέον οφέλη τούς προσπόρισαν δύο γάμοι: του Φιλίππου Β΄ με την ανήλικη κόρη του Ερρίκου Β΄ Ελισάβετ, η οποία θα γινόταν για την Ισπανία «η βασίλισσα της ειρήνης», και του Εμανουέλε Φιλίπερτο με την αδελφή του Ερρίκου Β΄ Μαργαρίτα. Η εξέλιξη αυτή, πέρα από τη σύσφιξη των σχέσεων των Γάλλων με άλλοτε εχθρούς τους, απέτρεπε και μια νέα προσέγγιση των Ισπανών με τους Άγγλους.

## 2.4 Ένας απολογισμός: ερμηνείες για τα αίτια και τις επιπτώσεις της πολιτικής κρίσης της Ιταλίας

Η αποτυχία ενός οποιουδήποτε ιταλικού κράτους να προωθήσει την εδαφική ενοποίηση της Ιταλίας και να συγκροτήσει μια ισχυρή συγκεντρωτική μοναρχία ανάλογη των δυτικοευρωπαϊκών παραδειγμάτων, πέρα από τους λόγους που εξετάστηκαν παραπάνω, αποδόθηκε αφενός στην πολεμική υπεροχή των Γάλλων και των Ισπανών επί των Ιταλών, και αφετέρου στα αποτελέσματα της κρίσης που έπληξε την ιταλική οικονομία από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, ως συνέπεια της άλωσης της Κωνσταντινούπολης, αλλά και των γεωγραφικών ανακαλύψεων του ύστερου 15ου αιώνα. Το ζήτημα έχει συζητηθεί εκτενώς στη βιβλιογραφία, όπου κυριαρχούν οι απόψεις που διατύπωσε ο Μακιαβέλλι. Αναλυτικότερα:

### 2.4.1 Οι εξελίξεις στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου

Οι Ιταλικοί Πόλεμοι από το 1494 μέχρι το 1559 ενέπλεκαν ολοένα και μεγαλύτερους αριθμούς στρατιωτών. Το 1495 στο Φορνόβο, στο πεδίο της μάχης βρέθηκαν 36.000 στρατιώτες, το 1509 στο Ανιαντέλλο ο γαλλικός και ο βενετικός στρατός αριθμούσαν 59.000 πολεμιστές, ενώ το 1515 στο Μαρινιάνο συγκρούστηκαν συνολικά 53.000 στρατιώτες.

Στη διάρκεια αυτών των πολέμων εφαρμόστηκε το σύνολο των νέων κατακτήσεων στην πολεμική τεχνολογία, όπως οι πολιορκίες κάστρων με τη χρήση μεγάλων κανονιών και πυροβολικού, η χρήση φορητών όπλων κ.ά. Καταδείχτηκε, επίσης, η υπεροχή των πεζών δορατοφόρων επί του ιππικού, που χαρακτήριζε τους στρατούς του Μεσαίωνα και τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου από τους ευγενείς. Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτό το είδος πολέμου είχαν οι Ελβετοί μισθοφόροι, τις τεχνικές των οποίων υιοθέτησαν σύντομα και οι μονάρχες της Ευρώπης. Έτσι, στο Μαρινιάνο οι Ελβετοί του Μασσιμιλιάνο Σφόρτσα ηττήθηκαν από τους Γάλλους με τις ίδιες ακριβώς μεθόδους που εκείνοι είχαν εισαγάγει.

Κομβικό σημείο από την άποψη των πολεμικών μεθόδων υπήρξε η μάχη της Παβίας το 1525, όπου επιβεβαιώθηκε η αδυναμία του ιππικού να εξυπηρετήσει τον ρόλο του ως κύριο όπλο επίθεσης. Στα αποτελέσματα αυτής της μάχης περιλαμβάνεται και η αναβάθμιση του πεζικού ως αποτελεσματικού όπλου άμυνας, συγκροτημένου από πυροβολητές, κυρίως μουσκετοφόρους και δορατοφόρους, με τη θέση των τελευταίων να αμφισβητείται από τις εξελίξεις της πολεμικής τεχνολογίας, μέχρι την τελική απορρόφησή τους από τους πυροβολητές.



**Εικόνα 2.2** Νικολό Μακιαβέλλι. Πηγή: „Bibliothek des allgemeinen und praktischen Wissens. Bd. 5“ (1905), *Abriß der Weltliteratur*, Seite 67. Δημοσιευμένο στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/Niccol%C3%B2\\_Machiavelli#/media/File:Niccolo\\_Machiavelli.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Niccol%C3%B2_Machiavelli#/media/File:Niccolo_Machiavelli.jpg) (Μάρτιος 2015).

### 2.4.2 Η άποψη του Μακιαβέλλι

Ο Νικολό Μακιαβέλλι ερμήνευσε την αδυναμία των Ιταλών να αντισταθούν αποτελεσματικά στους Γάλλους και αργότερα στους Ισπανούς συγκρίνοντας τις ευρωπαϊκές μοναρχίες με τα ιταλικά κράτη σε μια σειρά από ζητήματα. Αναλυτικότερα, στα έργα του Ο Ηγεμόνας (*Il Principe*, 1513) και Περί της Τέχνης του Πολέμου (*Dell'Arte della Guerra*, γραμμένο τη διετία 1519-1520, εκδόθηκε το 1521) έθεσε πρώτος το ζήτημα της



υπεροχής του γαλλικού στρατού έναντι των αντίστοιχων ιταλικών<sup>6</sup>, που στηρίζονταν σε απείθαρχους μισθοφόρους, κατά κανόνα ετερόχθονες. Στην έλλειψη κινήτρων και μαχητικότητας των τελευταίων απέδωσε την απώλεια της ελευθερίας των Ιταλών. Για τούτο πρότεινε στις αρχές της Φλωρεντίας να βασιστούν στη στρατολόγηση γηγενών, οργανώνοντας έναν στρατό εθνικού χαρακτήρα κατά το πρότυπο των ρωμαϊκών λεγεώνων.

Ο στρατός λοιπόν που ένας ηγεμόνας υπερασπίζεται το κράτος του είναι εθνικός ή μισθοφόρος ή επικουρικός ή μιχτός. Οι μισθοφορικοί στρατοί ένα ανώφελο κι επικίνδυνο: όποιος κρατάει την εξουσία με μισθοφόρους ποτέ δε θα' ναι σταθερός και σίγουρος, γιατί οι μισθοφόροι μαλώνουν μεταξύ τους, είναι φιλόδοξοι, απειθάρχητοι, άπιστοι, γενναίοι ενάντια στους φίλους, δειλοί μπροστά στους εχθρούς δε φοβούνται το Θεό, είναι άπιστοι στους ανθρώπους, κι αναβάλλεται η καταστροφή του ηγεμόνα όσο αναβάλλεται κι η επίθεση του εχθρού. Στην ειρήνη σε ληστεύουν τούτοι, στον πόλεμο οι εχθροί. Κι η αιτία είναι που οι μισθοφόροι δεν έχουν άλλη αγάπη κι άλλη αφορμή που τους κρατάει στ' άρματα από το μικρό τους μισθό κι αυτός δεν είναι αρκετός να τους κάμει να πεθάνουν για σένα. Θέλουν να' ναι στρατιώτες σου όσο δεν κάνεις πόλεμο· μα όταν ξεσπάσει πόλεμος, λιποταχτούν και φεύγουν.

Εύκολα τούτο αποδειχεται, γιατί η καταστροφή της Ιταλίας δεν έχει άλλη αιτία παρά τ' ότι πολλά χρόνια στηρίχτηκε σε μισθοφορικούς στρατούς. Τούτοι βοήθησαν μερικούς να προκόψουν και πολέμησαν γενναία μεταξύ τους· όταν όμως ήρθε ο ξένος έδειξαν ποιοι πραγματικά ήταν. Γι' αυτό ο Κάρολος, ο βασιλιάς της Γαλλίας, μπόρεσε να κυριέψει την Ιταλία χωρίς κόπο. Κι όσοι υποστήριζαν πως φταίνει οι αμαρτίες μας, έλεγαν την αλήθεια· δεν ήταν όμως οι αμαρτίες που αυτοί νόμιζαν παρά αυτές που εγώ ανάφερα. Κι επειδή οι ηγεμόνες αμάρτησαν, οι ηγεμόνες και τιμωρήθηκαν...

Συμπεραίνω λοιπόν πως αν δεν έχει δικούς της στρατούς, καμιά ηγεμονία δεν είναι ασφαλισμένη· το εναντίον, κρέμεται όλη από την τύχη και δεν έχει δύναμη να την υπερασπίζει στη δύσκολη στιγμή. Και παντοτινά οι σοφοί υποστήριζαν κι υποστηρίζουν πως τίποτα δεν είναι τόσο αβέβαιο κι ανήμπορο όσο η εξουσία που δε βασίζεται στις δικές της δυνάμεις. Και δικές της δυνάμεις είναι εκείνες που αποτελούνται από υπηκόους της και πολίτες κι όχι από μισθοφορικούς στρατούς (Μακιαβέλλι, 1961)

Ο Μακιαβέλλι, πέρα από τη μικρή σημασία που είχε δώσει στον ρόλο των δορατοφόρων πεζικαρίων, μολοντί στο πεδίο της μάχης η ισχύς τους είχε περιοριστεί από τη χρήση φορητών όπλων, δεν είχε λάβει υπόψη του ότι τόσο οι Γάλλοι όσο και οι Ισπανοί έκαναν εκτεταμένη χρήση μισθοφορικών στρατευμάτων<sup>7</sup>. Σύμφωνα με τον Hale (1987), οι μεγαλύτεροι και ισχυρότεροι στρατοί συγκροτούνταν μέχρι και τον 18ο αιώνα από λίγους γηγενείς και πολυάριθμους μισθοφόρους διαφορετικής εθνικής και γλωσσικής προέλευσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετά συχνά οι μισθοφόροι με κοινή καταγωγή, όταν βρίσκονταν σε αντίπαλα στρατόπεδα, απέφευγαν να συγκρουστούν μεταξύ τους και είτε κατέβαζαν τα δόρατα (οι Ελβετοί στη μάχη του Dreux το 1562) είτε πυροβολούσαν στον αέρα (οι ομόδοξοι Γερμανοί).

Ο Μακιαβέλλι είχε, ωστόσο, δίκιο σ' ένα σημείο: όταν υποστήριζε ότι «οι μισθοφορικοί στρατοί ήταν όχι μόνο άχρηστοι αλλά και επικίνδυνοι». Και τούτο γιατί, ενώ οι γηγενείς στρατιώτες μάχονταν με πίστη, έστω και χωρίς την εξοικείωση των μισθοφόρων στις νέες πολεμικές τεχνικές, και παρέμεναν στο πεδίο της μάχης ακόμη και όταν ήταν απλήρωτοι, οι μισθοφόροι ήταν ικανοί κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων είτε να εκβιάσουν τον εργοδότη τους, διεκδικώντας μερίδιο στη λεία εφόσον είχαν καθυστερήσει οι αμοιβές τους, είτε ν' αλλάξουν στρατόπεδο, αν τους προσφέρονταν ικανοποιητικά ανταλλάγματα.

Το σημείο στο οποίο οι Γάλλοι και οι Ισπανοί υπερείχαν καταφανώς των Ιταλών δεν ήταν η σύνθεση των στρατευμάτων ούτε τα όπλα και οι πολεμικές τακτικές, αλλά η δυνατότητα εξεύρεσης πόρων για την άμυνά τους. Οι δυτικοευρωπαϊκές μοναρχίες, μέσω ενός εκλογικευμένου φορολογικού συστήματος και μιας αποτελεσματικής διοίκησης, αντλούσαν με ευκολία τα ποσά που απαιτούνταν για την ενίσχυση και τον εκσυγχρονισμό της πολεμικής τους μηχανής, σε αντίθεση με τα ιταλικά κράτη, που ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα ταλανίζονταν από μεγάλα οικονομικά προβλήματα.

6. Για την οργάνωση και την ισχύ του γαλλικού στρατού είχε εκφράσει τον θαυμασμό του και ο Guicciardini (1971).

7. Η χρήση μισθοφορικών στρατευμάτων έπαψε, ουσιαστικά, μόνο τον 18ο αιώνα, όταν τους υποκατέστησαν μεγάλοι στρατοί και σταθεροί στόλοι, συγκροτημένοι στο σύνολό τους από στρατολογημένους ομοεθνείς και χρηματοδοτημένοι από τις φορολογικές προσόδους.

### 2.4.3 Οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις των Ιταλικών Πολέμων

Η πολυεπίπεδη κρίση που βίωσε η Ιταλία στα τέλη του 15<sup>ου</sup> αι. και στις πρώτες δεκαετίες του 16<sup>ου</sup> αι. αποδόθηκε στις συνέπειες της άλωσης της Κωνσταντινούπολης και της επέκτασης των Οθωμανών στην Ανατολική Μεσόγειο, που συνοδεύτηκε από την καταστροφή πολλών ιταλικών παροικιών στην Ανατολή και τις αυξημένες δυσκολίες πρόσβασης που συνεπαγόταν η άφιξη των Οθωμανών για τους Ιταλούς εμπόρους που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή. Αποδόθηκε, επίσης, στις γεωγραφικές ανακαλύψεις, εξαιτίας των οποίων το προσκήνιο της παγκόσμιας οικονομικής δραστηριότητας άρχισε να μετατοπίζεται σταδιακά από τη Μεσόγειο στον Ατλαντικό.

Όλες αυτές οι εξελίξεις έπληξαν χωρίς αμφιβολία ένα μέρος του ιταλικού εμπορίου που ήταν στραμμένο στην Ανατολή. Όμως αρκετές ιταλικές πόλεις, όπως λ.χ. η Γένοβα, το Μιλάνο ή η Φλωρεντία, είχαν από καιρό μεταφέρει μεγάλο τμήμα των κεφαλαίων τους στον Ατλαντικό. Μόνο η Βενετία παρέμενε σταθερά προσηλωμένη στο ανατολικομεσογειακό εμπόριο, επιμένοντας στα μπαχαρικά, το εμπόριο των οποίων μετά το 1530 άρχισε να ανακάμπει.

Μέχρι την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα οι οικονομίες του Ατλαντικού είχαν, εξάλλου, περιορισμένη ανάπτυξη, ενώ τα πολύτιμα μέταλλα της Αμερικής δεν είχαν ακόμη φτάσει στη Μεσόγειο σε ποσότητες ικανές να επηρεάσουν καθοριστικά τις τοπικές οικονομίες.

Η οικονομική κρίση της Ιταλίας στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα ήταν κατά τα φαινόμενα το αποτέλεσμα της πολιτικής κρίσης παρά το γενεσιουργό της αίτιο. Σε αυτό το χρονικό διάστημα η Βενετία, η μόνη πραγματικά ανεξάρτητη δύναμη της χερσονήσου, υπέφερε όχι μόνο από τη μείωση του εμπορίου μπαχαρικών, αλλά, κυρίως, από τους πολέμους που αναγκάστηκε να διεξάγει εναντίον της συμμαχίας που σχηματίστηκε με πρωτοβουλία του «πολεμοχαρούς» πάπα Ιουλίου Β΄.

Όλοι αυτοί οι πόλεμοι που ξέσπασαν από το 1499 και μετά στην Ιταλική Χερσόνησο συνοδεύονταν από διαρκείς μετακινήσεις στρατιωτών, με όλα τα συνακόλουθα. Ειδικά από το 1521 μέχρι το 1531, όταν συνέβησαν ο πόλεμος στη Λομβαρδία, η λεηλασία της Ρώμης (1527) και η πολιορκία της Φλωρεντίας (1530), οι περισσότερες ιταλικές πόλεις επηρεάστηκαν από τη μετακίνηση στρατών που σκόρπιζαν τον θάνατο στο πέρασμά τους με τα όπλα τους, με τις επιδημίες που μετέδιδαν, με την καταστροφή των καλλιεργειών και των αρδευτικών συστημάτων και με την αναγκαστική παύση των εμπορικών δραστηριοτήτων.

Μια σχετική ειρήνευση θα επικρατούσε από το 1530 και μετά. Θα έπρεπε όμως να περιμένουμε έως το 1559 για να επικυρωθεί αυτή η ειρήνη και από τη συνθήκη του Κατώ-Καμπρεζί, την οποία συνυπέγραψαν οι βασιλείς της Γαλλίας Ερρίκος Β΄ και της Ισπανίας Φίλιππος Β΄, δίνοντας ένα τέλος στη γιγαντιαία μάχη των δύο αυτοκρατοριών και επιβεβαιώνοντας την ισπανική ηγεμονία στην Ιταλία και την Ευρώπη.

## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R., & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Ariosto, L. (1964). *Orlando Furioso*. Επιμ. E. Sanguinetie-M. Turchi. Μιλάνο: Garzanti.
- Arnaldi, G. (2004). *L'Italia e i suoi invasori*. Laterza: Μπάρι-Ρώμη.
- Barbagallo, F. (2004). L'idea e la realtà dell'Italia. Στο idem. *L'Italia contemporanea. Storiografia e metodi di ricerca*, 2<sup>η</sup> έκδοση (σσ. 33-55). Ρώμη: Carocci editore.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 1. Μτφρ. Α. Κ. Δημητρακόπουλος, 3<sup>η</sup> έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Braudel, F. (1978). L'Italia fuori d'Italia. Due secoli e tre Italie. Στο R. Romano - C. Vivanti (Επιμ.). *Storia d'Italia. Dalla caduta dell'impero romano al secolo XVIII* (Τόμος 2/2, σσ. 2092-2248). Τορίνο: Einaudi.
- Braudel, F. (1998). *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β', Γ'*. Μτφρ. Κ. Μιτσotάκη. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Burns, E.M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Chabod, F. (1985). *Carlo V e il suo impero*. Τορίνο: Einaudi.
- Chastel, A. (1983). *Il sacco di Roma*. Τορίνο: Einaudi.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- De Bernardi, A., & Guarracino, S. (2000). *Storia I, Trecento-Seicento, Itinerari*, Μιλάνο: Bruno Mondadori.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell'Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Guicciardini, F. (1971). *Storia d'Italia*. Επιμ. S. Seidel Menchi. Τορίνο: Einaudi.
- Hale, J. (1987). *Guerra e società nell'Europa del Rinascimento*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Hanlon, G. (2000). *Storia dell'Italia moderna, 1550-1800*. Μπολόνια: il Mulino.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Μακιαβέλλι, Ν. (1961). *Ο Ηγεμόνας*. Μτφρ. Ν. Καζαντζάκης. Αθήνα: Γαλαξίας.
- Μπούρκχαρτ, Γ. (1997). *Ο Πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*. Μτφρ. Μ. Τοπάλη. Αθήνα: Νεφέλη.
- Machiavelli, N. (1971). Dell' arte della Guerra. Στο S. Bertelli (Επιμ.). *Opere*, II. Μιλάνο: Feltrinelli.
- Machiavelli, N. (1972). *Il Principe*. Επιμ. L. Firpo. Τορίνο: Einaudi.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*, 1-2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Μπάρι-Ρώμη: Laterza.
- Romano, R. (1980). *L'Europa tra due crisi. XIV e XVII secolo*. Τορίνο: Einaudi.
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d'Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Tilly, Ch. (1998). *Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492-1992*. Μτφρ. Κ. Θεολόγου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Vivanti, C. (1978). La storia politica e sociale dall'avvento delle signorie all'Italia spagnola. Στο R. Romano - C. Vivanti (Επιμ.). *Storia d'Italia* (Τόμος 2/1, σσ. 277-427). Τορίνο: Einaudi.



## Κεφάλαιο 3. Η προτεσταντική Μεταρρύθμιση: το παράδειγμα της Ιταλίας

### Σύνοψη

*Στις αρχές του 16<sup>ου</sup> αιώνα τα αιτήματα για ανανέωση στον χώρο της Καθολικής Εκκλησίας και ενίσχυση του πνευματικού της ρόλου, που από καιρό διατυπώνονταν, διεκδικήθηκαν δυναμικά από τον Μαρτίνο Λούθηρο. Η διστακτικότητα της Αγίας Έδρας να εξετάσει στο πλαίσιο μιας συνόδου αυτές τις εκκλήσεις από τον φόβο ενός νέου σχίσματος, παρά τις επιμέρους μεταρρυθμίσεις που αποτόλμησε και οι οποίες βάδισαν σχεδόν παράλληλα με την «εξέγερση» του Λούθηρου, οδήγησε σε μεγαλύτερη και οριστική αυτή τη φορά διάσπαση του δυτικού χριστιανισμού σε καθολικό και προτεσταντικό.*

*Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε τις συνθήκες που οδήγησαν στη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση, τα αιτήματα και το όραμα των Μεταρρυθμιστών για την εκκλησία και την κοινωνία, καθώς και τους διαφορετικούς δρόμους που πήρε η Μεταρρύθμιση τόσο στην Ευρώπη όσο και, ειδικότερα, στην Ιταλία. Θα επιχειρήσουμε επίσης να εντοπίσουμε τις επιπτώσεις αυτής της θρησκευτικής «επανάστασης» στον επανασχεδιασμό του θρησκευτικού και πολιτιστικού χάρτη της Ευρώπης και σε μια νέα σύλληψη για τη σχέση Θεού-πιστών, αλλά και για τον ατομισμό και την αυτόνομη δράση του ανθρώπου, ιδέα (η τελευταία) κληρονομημένη από την Αναγέννηση.*

### 3.1 Αίρεση και καταστολή στον δυτικό Μεσαίωνα

Στην ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας καταγράφονται πολυάριθμες κρίσεις που οδήγησαν σε παρεκκλίσεις από τις παγιωμένες θέσεις και αντιλήψεις, οι οποίες έλαβαν τη μορφή αιρέσεων, δηλαδή εκτροπών από την ορθόδοξη πίστη, και σχισμάτων, όπως αποκαλούνταν οι επιβεβαιωμένες διαιρέσεις του χριστιανικού κόσμου. Ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα εκδηλώθηκαν τα κινήματα των παουπεριστών, θρησκευτικών κοινοτήτων που ζούσαν εκουσίως σε απόλυτη φτώχεια και κήρυσσαν την επιστροφή της Εκκλησίας στην αγνότητα των χρόνων του Ευαγγελίου.

Κομβικό σημείο στην ιστορική εξέλιξη της Καθολικής Εκκλησίας υπήρξε ο 13ος αιώνας, όταν μια σειρά αιρέσεων που ευδοκίμησαν κυρίως στη νότια Γαλλία απείλησαν την ενότητα της Εκκλησίας και αμφισβήτησαν την εξουσία των παπών. Οι Καθαροί και οι Αλβιγανοί, θεωρώντας παρακμαϊκή την εικόνα της Εκκλησίας, πρότειναν συμπεριφορές και τρόπους ζωής που προσιδίαζαν στις απαρχές των χριστιανικών χρόνων. Ειδικότερα, μέσα από την υιοθέτηση μιας νέας στάσης απέναντι στην Αγία Έδρα και τους εκπροσώπους της, καλούσαν τους πιστούς να αναιρέσουν κατεστημένες απόψεις για την κοινωνική ζωή, την ιδιοκτησία και τον γάμο και να επιλέξουν λύσεις που θα απάλλασσαν τους ανθρώπους από τα «δεσμά του βίου», ορισμένες από τις οποίες ήταν ακραίες όπως π.χ. η αυτοκτονία. Η σύγκρουση που αναπόφευκτα θα ερχόταν με τη Ρώμη, με αφορμή τη δολοφονία του παπικού λεγάτου από τους Καθαρούς της Προβηγκίας, οδήγησε σε μια σταυροφορία που διήρκεσε δεκαοκτώ χρόνια και έληξε με τη φυσική εξόντωση των αιρετικών και το ξερίζωμα των ιδεών τους από τους κόλπους της δυτικής χριστιανότητας.

Οι αιρέσεις, ωστόσο, άφησαν τα σημάδια τους για καιρό στις χριστιανικές κοινωνίες –όχι μόνο στις καθολικές– και ενίσχυσαν τους σπόρους που δεκαετίες αργότερα θα μετουσιώνονταν σε νέα κινήματα ιδιαίτερα απειλητικά για την ενότητα της Καθολικής Εκκλησίας. Λειτουργήσαν όμως και ως μοχλός πίεσης για την εσωτερική ανανέωση της Εκκλησίας, που αφομοίωσε κάποιες από τις προτάσεις των λεγόμενων αιρετικών ως απόδειξη της ικανότητάς της να ακούει τα αιτήματα του ποιμνίου της, αποδεχόμενη έτσι στους κόλπους της τα επαιτικά τάγματα και εγκαθιδρύοντας, μέσα ελέγχου όπως το δικαστήριο της Ιεράς Εξέτασης κ.ά.

### 3.2 Οι παράγοντες των κρίσεων στην Εκκλησία

Κοινός παρονομαστής σε όλα αυτά τα κινήματα και σε όσα θα ακολουθούσαν μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα ήταν το αίτημα για ενδυνάμωση του πνευματικού ρόλου της Εκκλησίας, περιορισμό της εκκοσμίκευσης και πάταξη της διαφθοράς του κλήρου. Το Κράτος της Εκκλησίας, ξεπερνώντας με επιτυχία τις διαιρέσεις των προηγούμενων χρόνων, θα εξελισσόταν σ' ένα τυπικό ιταλικό εδαφικό κράτος. Η Αγία Έδρα, έχοντας αποκτήσει τα χαρακτηριστικά μιας διαρκώς ισχυροποιούμενης μοναρχίας, θα διαδραμάτιζε ενεργό ρόλο στις εσωτερικές υποθέσεις της Ιταλίας, υποκινώντας διάφορες συμμαχίες κρατών στο πλαίσιο μιας ισορροπίας δυνάμεων, που απέβλεπε σταθερά στην παρεμπόδιση της πολιτικής ενοποίησης ολόκληρης της χερσονήσου. Όπως έχει υποστηριχτεί, το προφίλ των παπών αυτής της περιόδου ταιριάζει περισσότερο σε κοσμικούς ηγέτες

που φρόντιζαν για την ενίσχυση των δομών της επικράτειάς τους και την ικανοποίηση των συγγενών τους, στους οποίους ανέθεταν διάφορα αξιώματα και παραχωρούσαν εκκλησιαστικά ευεργετήματα.

Την ίδια στιγμή λαμπρά κτήρια και εκκλησίες υψώνονταν στη Ρώμη, στολίζοντας την πόλη με έργα εμπνευσμένα από τις ιδέες του Ουμανισμού και της Αναγέννησης. Η Ρώμη αυτής της εποχής, πέρα από έδρα της Ρωμαιοκαθολικής Χριστιανοσύνης, είχε πάρει τη σκυτάλη από τη γενέτειρα της Αναγέννησης Φλωρεντία. Ακριβώς εξαιτίας αυτού του νέου της ρόλου, η Αιώνια Πόλη θα ταυτιζόταν με την ελευθεριότητα των μορφών που απεικονίζονταν στους λατρευτικούς χώρους και για το στυλ ζωή των εκκλησιαστικών παραγόντων που είχαν επηρεαστεί από τις αναγεννησιακές ιδέες. Θα δεχόταν όμως κριτική και για ακόμη σοβαρότερα ζητήματα συνδεδεμένα με τους όρους λειτουργίας της ως εκκλησιαστικής μοναρχίας, που αφορούσαν την ηθική εξίσου με την πολιτική και την οικονομία.

Η σιμωνία ως μέθοδος επηρεασμού των εκλεκτόρων για την κατάληψη διαφόρων εκκλησιαστικών αξιωματικών ήταν αρκετά διαδεδομένο φαινόμενο στις εκλογές των παπών, των επισκόπων και του κλήρου. Σε αυτές τις θέσεις επιλέγονταν, συχνά, μέλη ευγενών οικογενειών ή και σημαντικών εμπόρων, με κριτήρια σαφώς ανεξάρτητα από τις πνευματικές τους αρετές. Και τούτο γιατί η διαχείριση μιας επισκοπής ή ακόμη και μιας ενορίας, πέρα από πνευματικό, ήταν ζήτημα πολιτικό, αλλά και οικονομικό λόγω των εισοδημάτων που απέφερε. Ο διορισμός ενός επισκόπου, δεν συνεπαγόταν ότι ο τελευταίος θα εγκαθίστατο στην έδρα του, καθώς ήταν σύνηθες το φαινόμενο να συνεχίζει να διαμένει στη Ρώμη ή στην πατρίδα του, ορίζοντας έναν τοποτηρητή του.

Η εύνοια των παπών προς τους συγγενείς τους ήταν μία ακόμη σταθερά. Η στήριξη που παρείχε ο πάπας Αλέξανδρος ΣΤ΄ Βοργίας προς τον γιο του Καίσαρα Βοργία τον λεγόμενο κόμη Βαλεντίνο και στη φιλοδοξία του τελευταίου να σχηματίσει ένα εδαφικό κράτος στην κεντρική Ιταλία, αξιοποιώντας και εκκλησιαστικά εδάφη, συνιστά ένα ακραίο αλλά όχι μοναδικό παράδειγμα.

Δίπλα στα ηθικά και τα θρησκευτικά υπήρχαν και αίτια πολιτικά και οικονομικά. Η Εκκλησία είχε συγκεντρώσει στη διάρκεια των αιώνων μεγάλη κτηματική περιουσία σε κάθε σημείο της Ευρώπης από δωρεές ευσεβών χριστιανών και από μεγάλα φέουδα που παραχωρούσαν στους εκκλησιαστικούς ως ευεργετήματα από διάφορους ηγέτες. Πάπες και επίσκοποι, συχνά, χρηματιζόνταν ακόμη και όταν επρόκειτο να καθαγιάσουν κειμήλια. Όλα αυτά τα εισοδήματα, καθώς και όσα προέρχονταν από την τακτική φορολογία των καθολικών ανά την Ευρώπη και μεταφέρονταν στη Ρώμη, υποστήριζαν την πολυτελή διαβίωση της πολυπληθούς παπικής αυλής και τη νεποτιστική πολιτική των επικεφαλής της και παράλληλα τροφοδοτούσαν την αίσθηση της πλειονότητας των πιστών ότι χρηματοδοτούσαν την Εκκλησία για λόγους εντελώς ανεξάρτητους από τον πνευματικό της προορισμό.

### **3.3 Τα αιτήματα για την ανανέωση της Εκκλησίας και οι θεολογικές βάσεις της Μεταρρύθμισης**

Τα παραπάνω εμπλούτισαν την επιχειρηματολογία του δομηνικανού μοναχού Φραντσέσκο Σαβοναρόλα στα φλογερά κηρύγματα που πραγματοποιούσε από τον άμβωνα του ναού του Αγίου Μάρκου της Φλωρεντίας. Σε αυτά τα κηρύγματα, αναμειγμένα με οράματα για κατάρτες και τιμωρίες που θα έστελνε ο Θεός εναντίον της Φλωρεντίας, ο Σαβοναρόλα καταδίκαιζε τον πολυτελή βίο των εκκλησιαστικών και τη σιμωνία, καθώς και την εν γένει διαφθορά στις κοινωνίες της εποχής του. Υποστήριζε την επιστροφή των χριστιανών σ' έναν αυθεντικό τρόπο ζωής και σε μια εναλλακτική τάξη πραγμάτων, που θα βασιζόταν στην αναβάθμιση των πνευματικών αξιών. Η εκδίωξη των Μεδίκων από την πόλη το 1494 και τα δεινά που υπέστη η Ιταλία εξαιτίας της καθόδου του γαλλικού στρατού φάνηκαν ως δικαίωση του δομηνικανού ιεροκήρυκα. Σε αυτή την πολιτική συγκυρία ο Σαβοναρόλα, περιβεβλημένος με τον μανδύα του αναμορφωτή της κοινωνίας, είχε την ευκαιρία να εφαρμόσει στην πράξη την πρότασή του. Πρωταγωνίστησε λοιπόν στην εγκαθίδρυση μιας Δημοκρατίας, στην οποία για τέσσερα χρόνια περίσσεψε ο πουριτανισμός και ο θρησκευτικός ζήλος, που βρήκαν διέξοδο στην καταστροφή των ενδείξεων της αμαρτίας και της ανθρώπινης ματαιότητας, όπως θεωρούντο τότε ο πλούτος και τα αναγεννησιακά έργα τέχνης.

Σε διαφορετικό επίπεδο είχαν εκφραστεί νωρίτερα κινήματα που εκδηλώθηκαν στην Αγγλία και τη Βοημία. Τα κινήματα αυτά, με επικεφαλής τον Τζων Γουίκλιφ (1320-1384), καθηγητή στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, και τον επηρεασμένο από τη διδασκαλία του Βοημό μεταρρυθμιστή Γιαν Χους (1370-1415), αντίστοιχα, αμφισβητούσαν την εγκυρότητα της εκκλησιαστικής παράδοσης και την αυθεντία των παπών, επικαλούμενοι την Αγία Γραφή ως μοναδική πηγή αλήθειας. Ο Γουίκλιφ, με την πρότασή του για την ίδρυση μιας εθνικής εκκλησίας και τη θέση του για την υπεροχή της Βίβλου επί της αυθεντίας του πάπα, ήρθε σε σύγκρουση με τον πάπα Γρηγόριο ΙΑ΄. Σε ανάλογη κατεύθυνση κινήθηκε και ο Χους, που παρουσίασε τις ιδέες του στη σύ-

νοδο της Κωνσταντίας, καταδικάστηκε, όπως ο Γουίκλιφ (ο τελευταίος μετά θάνατον) από αυτήν και κήκε στην πυρά το 1415. Χάρη στη δράση και στις θεολογικές τους απόψεις, ο Γουίκλιφ και ο Χους θεωρήθηκαν πρόδρομοι της Μεταρρύθμισης και βασικοί εμπνευστές των ιδεών που θα διατύπωνε έναν αιώνα αργότερα ο Μαρτίνος Λούθηρος.

Θέση στα προβλήματα της Εκκλησίας έλαβαν και λόγιοι που είχαν ενταχθεί στο κλίμα του Ουμανισμού, με τη μορφή που το φαινόμενο αυτό θα έπαιρνε στον ευρωπαϊκό βορρά. Το κύριο αίτημά τους ήταν η διαμόρφωση μιας εντονότερης πνευματικότητας και μιας εξατομικευμένης λατρείας βασισμένης στην Αγία Γραφή. Βασικός εκφραστής αυτής της τάσης υπήρξε ο Έρασμος από το Ρότερνταμ (1467-1536). Μέσα από τα δύο έργα του Μωρίας Εγκώμιον (Moriae Encomium) (1509) και Πάντα τα Γνωμικά (Adagia) (1508), καταδίκασε τη διαφθορά των ηγεμόνων και των εκκλησιαστικών, κύριων υπευθύνων για τη βία που μάστιζε την εποχή του. Σχολίαζε με έντονη δόση χιούμορ την άγνοια και τις προκαταλήψεις μιας λαϊκής θρησκευτικότητας, στο πλαίσιο της οποίας η λατρεία των αγίων, τα ιερά μυστήρια και οι τελετουργίες αντιμετωπιζόνταν ως εχέγγυα για τη σωτηρία των ανθρώπων. Ο Έρασμος, αντίθετα, πρότεινε την εκπαίδευση ως βάση για τη διαμόρφωση του πραγματικού χριστιανού, την ελεύθερη βούληση και την ανεκτικότητα ως οδηγούς στη ζωή των ανθρώπων και την πίστη ως μοναδική εγγύηση για την αιώνια ζωή.

Συνεπώς στο πολιτιστικό κίνημα στο οποίο είχε προσχωρήσει, ο Έρασμος επιχείρησε με τα εργαλεία της Φιλολογίας να «καθαρίσει» τη Βίβλο από τις αλλοιώσεις που είχαν επιφέρει στο κείμενο της Αγίας Γραφής οι σχολαστικοί θεολόγοι, προετοιμάζοντας την έκδοση της Καινής Διαθήκης στην ελληνική και τη λατινική. Στόχος του ήταν να προωθήσει μια νέα, αμεσότερη σχέση του πιστού με τον λόγο του Θεού, στο πλαίσιο μιας ενιαίας Εκκλησίας απαλλαγμένης από καταχρήσεις εξουσίας, πνευματική παρακμή και παραμορφώσεις του πραγματικού νοήματος του χριστιανισμού.

Οι ιδέες του διαδόθηκαν στην Ευρώπη με τη βοήθεια της τυπογραφίας. Ο ελιτίστικος χαρακτήρας τους όμως, που άλλωστε χαρακτήριζε συνολικά την κύρια Αναγέννηση, βρήκε συναινέσεις στους κύκλους των διανοουμένων, αλλά άφησε αδιάφορη τη μεγάλη πλειονότητα των χριστιανών, και ασφαλώς την Καθολική Εκκλησία, που καταδίκασε τον Έρασμο ως αιρετικό και συμπεριέλαβε τα βιβλία του στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων (βλ. παρακάτω).

Πέρα από τις ακρότητες του Σαβοναρόλα και τις εναλλακτικές προτάσεις του Χους, του Γουίκλιφ και του Έρασμου, πολλές φωνές από κάθε μέρος της Ευρώπης άρχισαν να διεκδικούν από τους πάπες ριζικές μεταρρυθμίσεις που θα οδηγούσαν σε βαθύτερη θρησκευτικότητα. Σε θεσμικό επίπεδο όλα αυτά τα αιτήματα κατέληγαν στη σύγκληση μιας οικουμενικής συνόδου, η οποία θα έδινε ένα τέλος στα σκάνδαλα και τις αιρεσίες που είχαν αμαυρώσει την εικόνα της Εκκλησίας.

Η Ρωμαϊκή Εκκλησία δεν ήταν εντελώς αδιάφορη απέναντι σε αυτές τις απαιτήσεις. Με την ίδρυση ταγμάτων που έδιναν έμφαση στη φιλανθρωπία και το κοινωνικό έργο επιχείρησε, σχεδόν παράλληλα με την «έκρηξη» της Μεταρρύθμισης στις αρχές του 16ου αι. (βλ. περισσότερα στο επόμενο κεφάλαιο), να ανανεώσει τα ήθη και τον κοινωνικό ρόλο της Εκκλησίας. Οι πάπες είχαν συνειδητοποιήσει ότι η διαφθορά και οι άλλες δυσλειτουργίες της Εκκλησίας θα έπρεπε οπωσδήποτε να αντιμετωπιστούν, όχι όμως μέσω μιας συνόδου. Τους φόβιζε το ενδεχόμενο να προκύψουν από μια τέτοια συνάθροιση σχίσματα βασισμένα σε δόγματα αντίθετα στο παλικό πρωτείο, όπως αυτά που διατυπώθηκαν στη σύνοδο της Κωνσταντίας (1414-1418).



**Εικόνα 3.1** Η θανάτωση του Τζιρόλαμο Σαβοναρόλα στην Πλατεία της Σινιορίας (Φλωρεντία, 1498). Ανώνυμος ζωγράφος. Μουσείο Αγίου Μάρκου, Φλωρεντία. Δημοσιευμένο στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3AHanging\\_and\\_burning\\_of\\_Girolamo\\_Savonarola\\_in\\_Florence.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3AHanging_and_burning_of_Girolamo_Savonarola_in_Florence.jpg) (Φεβρουάριος 2015).

### 3.4 Ο Μαρτίνος Λούθηρος

Εκεί όπου απέτυχαν όλα τα προηγούμενα κινήματα πέτυχε ένα μέλος της Καθολικής Εκκλησίας, ο Μαρτίνος Λούθηρος (1483-1546), αυγουστινιανός μοναχός στη μονή της Ερφούρτης και καθηγητής της Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο του Βίτεμπεργκ (Βιτεμβέργη) της Γερμανίας. Συμμεριζόμενος την ανάγκη να καταπολεμηθεί η διαφθορά του κλήρου, σκέψη που ωρίμασε μετά από ένα ταξίδι του στη Ρώμη, ο Λούθηρος πρότεινε μια αναμορφωμένη σχέση του πιστού με τον Θεό και έναν νέο ρόλο για την Εκκλησία.

Η τακτική του, ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι βασιζόταν σε μια στρατηγική εξαρχής σχεδιασμένη, αξιοποίησε στον μέγιστο βαθμό μια συσσωρευμένη στο καθολικό ποίμνιο δυσαρέσκεια, που έψαχνε την κατάλληλη ευκαιρία για να εκτονωθεί. Έτσι, όταν ο πάπας Λέων Γ΄ κυκλοφόρησε προς πώληση συγχωροχάρτια που θα διέγραφαν το σύνολο των ποινών του Καθαρτηρίου των κατόχων τους -με αυτά τα ποσά ο πάπας σκόπευε να χρηματοδοτήσει τις επιχειρήσεις εναντίον των Οθωμανών και την ανοικοδόμηση της βασιλικής του Αγίου Πέτρου-, ο Λούθηρος αντέδρασε με ένταση, δημοσιοποιώντας ένα κείμενο με τις 95 θέσεις του.

Η διάδοση των ιδεών του Λούθηρου και η ταύτισή τους με πολιτικά συμφέροντα θα κατάφερναν ένα ισχυρό πλήγμα όχι μόνο εναντίον των αρχών και του ρόλου της Εκκλησίας, αλλά και των ίδιων των χριστιανικών δογμάτων, όπως αυτά είχαν παγιωθεί μέσα από τις οικουμενικές συνόδους, καθώς και τις αποφάσεις των παπών όταν εκφράζονταν από «καθέδρας». Τα κηρύγματα και οι στρατηγικές κινήσεις του Γερμανού μοναχού θα προκαλούσαν το πιο σοβαρό από τα σχίσματα που γνώρισε ποτέ η Εκκλησία: τη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση (Riforma), ένα μεγάλο κίνημα διαμαρτυρίας, στη διαμόρφωση και την εξέλιξη του οποίου συνέπλευσαν διάφοροι πρωταγωνιστές και συνέκλιναν πολλά ρεύματα.

Όταν παγιώθηκε το νέο σχίσμα, η έννοια της χριστιανικής ενότητας, εγγυημένη στη διάρκεια του Μεσαίωνα από τους δύο οικουμενικούς θεσμούς, τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ήταν παρελθόν. Μέσω των νέων εξελίξεων επανασχεδιάστηκε ο θρησκευτικός χάρτης της Ευρώπης και διαμορφώθηκαν συμμαχίες και αντιπαραθέσεις μεταξύ κρατών αλλά και στο εσωτερικό του ίδιου κράτους (το ξεχωριστό παράδειγμα της Ιρλανδίας). Στον χάρτη των χριστιανικών δογμάτων της Ευρώπης (βλ. Χάρτης 3.1) διακρίνονταν πλέον τρεις θρησκευτικές ζώνες: ο καθολικός Νότος (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία και, ως εξαίρεση, το μεγαλύτερο μέρος της Ιρλανδίας), ο προτεσταντικός Βορράς (βόρεια Γερμανία, Σκανδιναβία και Σκωτία), αλλά και χώρες με παράλληλη παρουσία των δύο δογμάτων (Αγγλία, Γαλλία, Κάτω Χώρες, νότια Γερμανία, Ελβετία, Αυστρία, Βοημία, Ουγγαρία και Πολωνία).

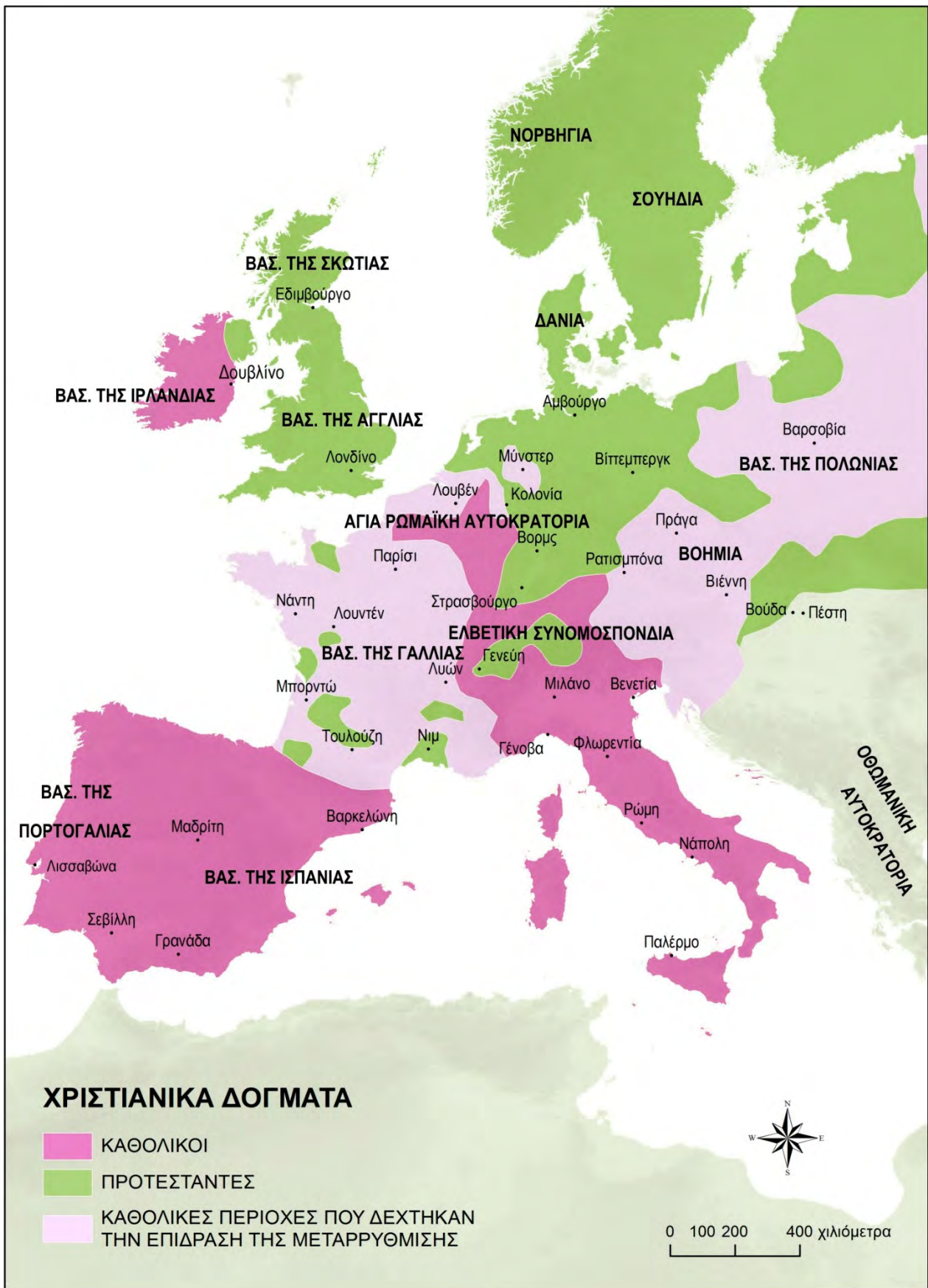
#### 3.4.1 Οι θέσεις του Λούθηρου

Στη βάση της σκέψης του Λούθηρου βρισκόταν η πεποίθηση ότι η λύτρωση του χριστιανού δεν μπορεί να επέλθει με τις παραδοσιακές μεθόδους (προσευχές, νηστείες, ολονυχτίες, ταπεινώσεις, εξομολόγηση κ.ά.). Στη θεολογία του Γερμανού μοναχού κυριαρχούσε αφενός η παντοδυναμία του Θεού, του αποκλειστικά υπεύθυνου για την χορήγηση της Χάρης στους εκλεκτούς του, και αφετέρου η άμεση σχέση πιστού και Θεού, στην οποία είχε μικρή αξία η διαμεσολάβηση της Εκκλησίας.

Αναλυτικότερα, πέρα από την απόρριψη των συγχωροχαρτιών, τα κύρια σημεία των προτάσεων του Λούθηρου, αναφορικά με τη σχέση του πιστού με τον Θεό και την Εκκλησία, μπορούν να συμπυκνωθούν στα εξής:

- Ο άνθρωπος μετά το προπατορικό αμάρτημα είναι από τη φύση του αμαρτωλός και ανίκανος να σωθεί από μόνος του. Ο μυστικιστικός δρόμος και η πίστη και όχι τα έργα ή τα χρήματα αποτελούν τις γέφυρες για τη συνάντηση του ανθρώπου με τον Θεό («δικαίωση μέσω της πίστης»).
- Προϋποτίθεται ωστόσο και η βοήθεια της Θείας Χάρης, που αποκαλύπτεται σε όσα πρόσωπα έχουν λάβει τον «απόλυτο προορισμό» και αποτελούν τους εκλεκτούς του Θεού («απόλυτος προορισμός»).
- Πηγή κάθε χριστιανικής αλήθειας δεν είναι η διδασκαλία της Εκκλησίας, αλλά η Βίβλος, την οποία κάθε χριστιανός μπορεί να ερμηνεύσει ελεύθερα και ατομικά, αποκτώντας έτσι τον ρόλο του ιερέα του εαυτού του σε ό,τι αφορά τόσο τη σωτηρία του όσο και την ερμηνεία του δόγματος («ελεύθερη ερμηνεία των Γραφών»).





Χάρτης 3.1 Χριστιανικά δόγματα στην Ευρώπη στα μέσα του 16ου αιώνα. Σχεδιασμός: Ανάβαση.

Ο ρόλος και οι αρμοδιότητες της Εκκλησίας στη θεολογία του Λούθηρου περιορίζονταν στην ερμηνεία δυσνόητων χωρίων της Αγίας Γραφής, όπως διακρίνεται από τις θέσεις του για:

- κατάργηση όλων των μυστηρίων, εκτός της Βάπτισης και της Θείας Ευχαριστίας,
- κατάργηση της μοναστικής ζωής που προϋποθέτει την αποστασιοποίηση του ανθρώπου από τις δυσκολίες του κόσμου,
- κατάργηση της αγαμίας του κλήρου,
- κατάργηση των νηστειών, των προσκυνημάτων και του καθαγιασμού των κειμηλίων,
- μεταφορά όλων των εορτών από τις καθημερινές στην κυριακάτικη λειτουργία, ώστε οι υπόλοιπες μέρες να αφιερώνονται στην εργασία και να αποφεύγεται η οκνηρία και άλλες αμαρτωλές δραστηριότητες.

Τον Λούθηρο απασχόλησε επίσης το ζήτημα της φιλανθρωπίας. Υποστήριξε την απαγόρευση της επαιτείας και της ελεημοσύνης, καθώς και τις μετακινήσεις των φτωχών. Όλα τα κράτη όφειλαν να φροντίζουν τους δικούς τους φτωχούς και να μην επιτρέπουν σε ξένους να επαιτούν στις πόλεις τους. Η επαιτεία, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του, συνιστούσε πράξη επαίσχυντη, γιατί οι φτωχοί ζούσαν σε βάρος των υπολοίπων. Θα αρκούσε λοιπόν οι Αρχές να φροντίζουν ώστε οι φτωχοί να μην πεθαίνουν από την πείνα και το κρύο.

Τέλος, ο Λούθηρος θεωρούσε ως σημαντικό πρόβλημα του γερμανικού κόσμου το δάνειο με τόκο, γιατί διευκόλυνε την κατανάλωση ειδών πολυτελείας (μεταξωτών, βελούδων κ.ά.).

Με βάση τις παραπάνω θέσεις του Λούθηρου, ο ρόλος της Εκκλησίας και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας αντιστοιχούσε σε μια απλή κοινότητα των εκλεκτών, από τη στιγμή που κάθε πιστός είχε τη δυνατότητα να ερμηνεύσει ατομικά την Αγία Γραφή. Έτσι, η διοίκηση της Εκκλησίας θα περνούσε στη δικαιοδοσία των αρχών κάθε πόλης, οι πιστοί θα είχαν τη δυνατότητα να επιλέγουν με δημοκρατικές μεθόδους τους ιεροκήρυκές τους, ενώ η εκκλησιαστική περιουσία θα ημεμεύταν.

Στις θεολογικές βάσεις αυτών των αντιλήψεων ανιχνεύεται η αντίθεση του Γερμανού μοναχού στη θεολογία του Θωμά του Ακινάτη για την πίστη ως μοναδικό μέσο σωτηρίας, αλλά και η υιοθέτηση των θέσεων του αγίου Αυγουστίνου, που υποστήριζε ότι ο άνθρωπος, λόγω του προπατορικού αμαρτήματος, ήταν αδύνατον να σωθεί χωρίς την παντοδύναμη Θεία Βούληση.

Γίνεται επίσης φανερή η επίδραση των ιδεών της Αναγέννησης ως προς την πίστη στην αξία, στις δυνατότητες και εντέλει στην αυτονομία του ανθρώπου. Ενώ όμως στην Αναγέννηση αυτές οι ιδέες κυκλοφόρησαν σ' έναν περιορισμένο κύκλο ανθρώπων, η Μεταρρύθμιση έδινε τυπικά τη δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας κάθε πιστού με τον Θεό. Για να συμβεί αυτό χρειάστηκε αφενός να παραμεριστεί η παντοδυναμία της λατινικής, μιας γλώσσας νεκρής και κατανοητής από λίγους, που προϋπέθετε τη διαμεσολάβηση του κλήρου στην εκκλησιαστική ζωή, και αφετέρου να μεταφραστούν τα ιερά κείμενα στις ομιλούμενες γλώσσες, έργο στο οποίο συμμετείχε και ο ίδιος ο Λούθηρος με τη μεταφορά της Βίβλου στη γερμανική γλώσσα. Με τον τρόπο του ο Λούθηρος συνετέλεσε και στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και στην ανάπτυξη της κοσμικής εκπαίδευσης, ώστε να μπορούν οι πιστοί να διαβάζουν και να κατανοούν μόνοι τους την Αγία Γραφή και να γεφυρωθεί, έτσι, το χάσμα ανάμεσα στη γραπτή και την καθομιλούμενη γλώσσα, από την οποία θα γεννιούνταν οι εθνικές λογοτεχνίες.

Η σχεδόν ταυτόχρονη ανάπτυξη της τυπογραφίας διευκόλυνε αναμφίβολα αυτή την εξέλιξη. Ο ίδιος ο Λούθηρος σχολίαζε τις δυνατότητες που είχε προσφέρει η τυπογραφία στη διάδοση των ιδεών του ως εξής: «Η τυπογραφία είναι το ύστατο, αλλά και το μέγιστο θείο δώρο. Πράγματι, διαμέσου αυτής, ο Θεός θέλει καταστήσει γνωστό τον δίκαιο αγώνα που διεξάγει η αληθινή θρησκεία σε όλη την υφήλιο απ' άκρου εις άκρον» (Gilmont, 2006).

Σε ό,τι αφορούσε τη σχέση Θεού-ανθρώπου, η χριστιανική διδασκαλία προέβλεπε ότι αυτή θα έπρεπε να αναζητηθεί στη συλλογική ζωή και την πειθαρχία της Εκκλησίας, που, διαμέσου των υπουργών και των μυστηρίων της, είχε τον ρόλο γέφυρας μεταξύ Θεού και ανθρώπων. Ο «απόλυτος προορισμός», που ήταν ανεξάρτητος από τις ατομικές πράξεις, ακύρωνε στην ουσία το βασικό αυτό σημείο της χριστιανικής πίστης. Οι καλές πράξεις των πιστών δεν ήταν ωστόσο εντελώς άχρηστες, καθώς συνιστούσαν αυθόρμητες ενέργειες των ανθρώπων, όπως «οι υγιείς καρποί από ένα εύρωστο δέντρο».

### 3.5 Από τη ρήξη με τον πάπα στην ίδρυση Λουθηρανικών Εκκλησιών

Ο Λέων Ι', αντιμέτωπος με τις διακηρύξεις του Λούθηρου, επιχείρησε καταρχάς να τον μεταπείσει. Η αποτυχία αυτής της προσέγγισης θα έφερνε τον αφορισμό του αυγουστινιανού μοναχού τον Ιανουάριο του 1521.

Σε άλλες εποχές ένας αφορισμός θα σήμαινε πολλά, ειδικά για έναν μοναχό. Για τον Λούθηρο, όμως, στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία ήταν μια κίνηση που ενίσχυσε, ουσιαστικά, το κύρος του και φάνηκε να δικαιώνει τις ενέργειές του. Περιτριγυρισμένος από ένα ενθουσιώδες πλήθος, έκαψε συμβολικά το έγγραφο του αφορισμού του στην πλατεία του Βίττεμπεργκ. Βρήκε, κατόπιν, το σθένος να παρουσιάσει τις ιδέες του ενώπιον του αυτοκράτορα Καρόλου Ε΄ στην αυτοκρατορική Δίαιτα της Βορμς, «αποκομίζοντας», ωστόσο, μια νέα καταδίκη, η οποία, παρά την επιμονή του αυτοκράτορα, δεν επικυρώθηκε ούτε από τη Δίαιτα ούτε από το διχασμένο συμβούλιο των Ευγενών. Χάρη στην προστασία του Φρειδερίκου Α΄ του Σοφού της Σαξονίας, μπόρεσε να αποφύγει τελικά τη σύλληψη από τον αυτοκράτορα και να οργανώσει μετά το 1528 τη λουθηρανική εκκλησία.

Η επιτυχία των ιδεών του Λούθηρου εδραζόταν στον ρεαλισμό και στην πολιτική του ευστροφία να συμβαδίσει με πολιτικές και κοινωνικές σκοπιμότητες που ευνοούσαν στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή και σε χώρες όπως η Γερμανία την ανεξάρτηση από τους μεσαιωνικούς οικουμενικούς θεσμούς, δηλ. την Αγία Έδρα και την Αυτοκρατορία. Οι Γερμανοί ηγεμόνες, ειδικά της Σαξονίας, και η μικρή ευγένεια της Γερμανίας έβλεπαν στη ρήξη με τους πάπες την ευκαιρία να οικειοποιηθούν τα εκκλησιαστικά αγαθά. Μεγάλο μέρος της γερμανικής κοινωνίας διακατεχόταν, εξάλλου, από έντονα αντιρωμαϊκό πνεύμα, βλέποντας στην Καθολική Εκκλησία τον κληρονόμο της ρωμαϊκής παράδοσης και τον εχθρό του Γερμανισμού. Κινούμενος προς μια ανάλογη κατεύθυνση, ο Λούθηρος επέβαλε η λειτουργία να γίνεται στη γερμανική γλώσσα.

Όλα αυτά συνέβαιναν σε μια εποχή κατά την οποία σε διάφορα κράτη της Ευρώπης είχε αρχίσει να αναπτύσσεται μια πρώιμη μορφή εθνικής συνείδησης, διαδικασία που συνδέθηκε στενά με τη Μεταρρύθμιση. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Ολλανδίας, όπου στα τέλη του 16ου αι. οι καλβινιστές εξεγέρθηκαν εναντίον των καθολικών Ισπανών που είχαν καταλάβει στρατιωτικά τη χώρα τους.

Κάτω από όλες αυτές τις προϋποθέσεις η κατοχή από την Καθολική Εκκλησία μεγάλης κτηματικής περιουσίας και, παράλληλα, η διεκδίκηση προνομίων και απαλλαγών σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, δεν θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Αντίθετοι στην Καθολική Εκκλησία ήταν και οι επιχειρηματίες των χωρών της βόρειας Ευρώπης, που, παρά τη βαθιά θρησκευτικότητα τους, δεν μπορούσαν να συναινέσουν στις ενοχές με τις οποίες η Εκκλησία περιέβαλε τις επιτυχίες τους στον επαγγελματικό τομέα.

Η Γερμανία ήταν διαφορετική περίπτωση. Κατακερματισμένη πολιτικά σε πολυάριθμα μικρά και μεγάλα κράτη, δεν ακολούθησε τον δρόμο της εθνικής ενοποίησης. Οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες έδειχναν ωστόσο κι εκεί ικανές για μια εξέλιξη αρνητική για την Καθολική Εκκλησία, πέραν των παραπάνω, και γιατί μεγάλο μέρος των ευγενών, κυρίως των κατώτερων, αλλά και των ιπποτών είχαν υποστεί μεγάλες ζημιές από την κατάρρευση της φεουδαλικής οικονομίας και εποφθαλμιούσαν την εκκλησιαστική περιουσία.

Η πίεση θα μεταφερόταν αναπόφευκτα στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Ο λαός, εξαντλημένος από τις υποχρεώσεις της φεουδαλικής ζωής, διέκρινε στα κηρύγματα του Λούθηρου υποσχέσεις για μια καλύτερη ζωή χωρίς περιορισμούς συνδεδεμένους με το κοινωνικό status και τα συναφή προνόμια. Η ισότητα που η λουθηρανική θεολογία επιφύλασσε στις σχέσεις ανθρώπων και Θεού, ακυρώνοντας την προνομιακή θέση του κλήρου, είχε εκληφθεί από τους χωρικούς ως υπόσχεση κοινωνικής εξίσωσης και υπήρξε το βασικό κίνητρο για την εξέγερσή τους το 1524 στον λεγόμενο Πόλεμο των Χωρικών.

Φρένο σε αυτές τις υποσχέσεις αλλά και στην ίδια τη διάδοση του λουθηρανισμού έβαλε η καλά υπολογισμένη πολιτικά κίνηση του Λούθηρου να ταχθεί στο πλευρό των ηγεμόνων υπέρ μιας άγριας καταστολής της εξέγερσης των χωρικών, διακηρύσσοντας ότι οι λαοί υπόκεινται σε κάθε περίπτωση στις κρατικές αρχές, οι οποίες εκπορεύονται από τον Θεό. Η στάση του προφανώς απογοήτευσε τα λαϊκά στρώματα της Γερμανίας και περιόρισε τη διάδοση του λουθηρανισμού πέραν των σκανδιναβικών χωρών. Η Μεταρρύθμιση θα ακολουθούσε άλλες ατραπούς (καλβινισμός, ζβιγγλιανισμός κ.ο.κ.). Λειτουργήσε όμως ως βάση για την ενίσχυση τόσο της φεουδαρχικής εξουσίας όσο και του αυταρχισμού των τοπικών εκκλησιών, που τέθηκαν υπό τον έλεγχο των ηγεμόνων.

Η λύση στις θρησκευτικές διαμάχες στη Γερμανία ήλθε μετά το τέλος του Σμαλκαλδικού πολέμου (1546-1547), όπου συγκρούστηκε ο αυτοκράτορας Κάρολος Ε΄ με τους Γερμανούς μεταρρυθμισμένους ηγεμόνες. Η συνθήκη της Αυγούστας το 1555 επικύρωσε το τέλος του πολέμου και επέβαλε στους λαούς το δόγμα των ηγεμόνων τους: *cuius regio, eius religio*.

### 3.5.1 Οι μεταρρυθμισμένες εκκλησίες

Η διαίρεση της Καθολικής Εκκλησίας δεν σταμάτησε στη διδασκαλία του Λούθηρου, αλλά προσαρμόστηκε σε τοπικές πραγματικότητες (πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές), δίνοντας στη Μεταρρύθμιση μια πολυμορφία που καθρεφτίζεται στον σημερινό χάρτη της Ευρώπης.

Ένα κίνημα ανάλογο μ' εκείνο του Λούθηρου εξελισσόταν την ίδια περίοδο στη Ζυρίχη με πρωταγωνιστή τον Ούρλιχ Ζβίγγλι ή Ζβίγγλιο (1484-1531). Το 1523 οι ιδέες του έγιναν δεκτές από τις τοπικές αρχές και από εκεί διαδόθηκαν στον βορρά της Ελβετικής Συνομοσπονδίας και σε μέρος της νότιας. Ο Ζβίγγλιος, ρωμαιο-καθολικός κληρικός, άσκησε δριμυία κριτική στη Ρώμη για τα συγχωροχάρτια και προσχώρησε στο δόγμα του Λούθηρου. Διαφώνησε όμως με τον τελευταίο στον τρόπο κατανόησης του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, την οποία ο Ζβίγγλιος υποβάθμιζε σε μια απλή ανάμνηση του Μυστικού Δείπνου με συμβολικό χαρακτήρα. Επηρεασμένος από την ουμανιστική του παιδεία ως μαθητής και του Έρασμου, ερμήνευε τις Γραφές με τρόπο πιο ριζοσπαστικό από εκείνο του Λούθηρου. Επιδίωκε να αφαιρέσει από τον χριστιανισμό όλα τα στοιχεία προκατάληψης, όπως την πίστη στη θαυματουργή δύναμη των εικόνων και των θρησκευτικών τελετουργιών, ενώ αμφισβητούσε την εκκλησιαστική ιεραρχία και την αγαμία των κληρικών. Οι μεταρρυθμίσεις του δεν περιορίστηκαν σε θεολογικά ζητήματα, καθώς ίδρυσε ένα δημοτικό ταμείο για τους φτωχούς, ένα δικαστήριο που έλεγχε τα ήθη των πιστών και μια σχολή για τις βιβλικές σπουδές.

Κοινός υπήρξε ο αγώνας Ζβίγγλιου και Λούθηρου εναντίον των αναβαπτιστών, μιας θρησκευτικής κοινότητας που είχε ταξινομηθεί στους υποστηρικτές της ριζοσπαστικής Μεταρρύθμισης, εξαιτίας επιλογών, όπως η πολυγαμία, η κοινοκτημοσύνη και η βάπτιστη σε ώριμη ηλικία, ώστε ο πιστός να είναι σε θέση να κατανόει αυτό που κάνει. Καθώς οι αναβαπτιστές θεωρούσαν πραγματικούς χριστιανούς όσους ακολουθούσαν κατά γράμμα το Ευαγγέλιο, αρνούνταν να ορκιστούν, να πολεμήσουν και, κατά συνέπεια, να σκοτώσουν. Οι πολιτικές αρχές τους κατέταξαν στους επικίνδυνους επαναστάτες και οργάνωσαν εναντίον τους μια σκληρή καταστολή. Το 1534 η πόλη Μύνστερ καταλήφθηκε από ομάδα σκληροπυρηνικών αναβαπτιστών που έζησαν για μερικούς μήνες σύμφωνα με τις ιδέες τους, προκάλεσαν ωστόσο τη βίαιη αντίδραση των αρχών, που πολίορκησαν και κατέστρεψαν την πόλη και κατέσφαξαν τους κατοίκους της.

Τη σκυτάλη της Αντιμεταρρύθμισης από τον Ζβίγγλιο πήρε ο Ιωάννης Καλβίνος (Jean Calvin 1509-1564), Γάλλος που το 1534 εκδιώχθηκε από τη χώρα του γιατί ασπάστηκε τις λουθηρανικές ιδέες. Στη συνέχεια διαφοροποιήθηκε κι εκείνος από τις θέσεις του Λούθηρου και πρότεινε μια πιο αυστηρή και περισσότερο δογματική εκδοχή του προτεσταντισμού.

Από το 1541 ενέταξε την εκκλησία της Γενεύης στις μεταρρυθμισμένες εκκλησίες και, αξιοποιώντας την πολιτική συγκυρία, διοίκησε για είκοσι τρία χρόνια μια πόλη 13.000 κατοίκων σα να ήταν απόλυτος άρχοντας. Έδωσε «λύση» στις προβληματικές σχέσεις της Εκκλησίας με την οικονομία, καθαγιάζοντας τις τραπεζικές και εμπορικές δραστηριότητες. Χάρη σε αυτήν και σε ορισμένες άλλες επιλογές του, ο Καλβίνος και οι εκκλησίες που ίδρυσε συνδέθηκαν όχι τόσο με τις κεντρικές και τοπικές διοικητικές αρχές, όπως συνέβη με τον λουθηρανισμό, αλλά με τα ανερχόμενα αστικά στρώματα των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών. Ενίσχυσε, επίσης, τον θεοκρατικό χαρακτήρα της κοινωνίας, κατάργησε τον κλήρο, θεσμοθέτησε την εκλογή ιεροκληρικών και συγκρότησε επιτροπές διοίκησης, τα κονισιστόρια, στο πλαίσιο των οποίων εκκλησιαστικοί και λαϊκοί έλεγχαν από κοινού τη συμπεριφορά των πολιτών. Η Γενεύη την εποχή του Καλβίνου θύμιζε περισσότερο μια θεοκρατική δικτατορία, στοιχείο που θα χαρακτήριζε γενικά τις καλβινικές εκκλησίες που επρόκειτο να ιδρυθούν σε διάφορα άλλα σημεία της Ευρώπης, όπως στη Γαλλία, όπου οι καλβινιστές ονομάστηκαν ουγενότοι, στις Κάτω Χώρες, στην Αγγλία (πουριτανοί) και στη Σκωτία (πρεσβυτεριανοί).

Στη βάση της θεολογίας του Καλβίνου βρισκόταν η επιβολή του νόμου του Θεού κατά το πρότυπο της Παλαιάς Διαθήκης. Αποδεχόταν τον «απόλυτο προορισμό» και την αδυναμία των ανθρώπων να αλλάξουν τη μοίρα τους. Στο πλαίσιο των ενδείξεων του «απόλυτου προορισμού» οι πιστοί όφειλαν να επιδεικνύουν δημόσια την πίστη τους με την υποχρεωτική συμμετοχή στη ζωή της εκκλησίας (λειτουργίες, τελετές), την υπακοή στους ιεροκλήρυκες, την αποχή τους από απολαύσεις και χαρές κατακριτέες (θέατρα, χαρτοπαίγνια, χοροί, κατανάλωση αλκοόλ κ.ά.). Όφειλαν επίσης, με την απειλή αυστηρών ποινών που έφταναν μέχρι τον θάνατο, να εργάζονται σκληρά με εγκράτεια και λιτότητα, έχοντας ουσιαστικά αποδεχτεί τον έλεγχο της προσωπικής τους ζωής.

Στην Αγγλία η τοπική εκκλησία αποσχίστηκε από την Αγία Έδρα το 1531 με πρωτοβουλία του βασιλιά Ερρίκου Η', που ανακηρύχθηκε επικεφαλής της νέας Εκκλησίας. Αφορμή γι' αυτή την εξέλιξη υπήρξε η σύγκρουση του βασιλιά με τον πάπα Κλήμη Ζ', εξαιτίας της άρνησης του πάπα να εγκρίνει τον χωρισμό του βασιλιά από τη σύζυγό του Αικατερίνη της Αραγονίας και τον γάμο του με την Άννα Μπολένα, μια κυρία της Αυλής. Σε μια χώρα όπου οι ιδέες του Γουίκλιφ ήταν ακόμη ζωντανές, η διάδοση του λουθηρανικού δόγματος ήλθε να ενισχύσει ακόμη περισσότερο τη διαμόρφωση ενός έντονου αντιπαπικού πνεύματος. Με τις παρεμβάσεις των διαδόχων του Ερρίκου Η', ιδίως της βασίλισσας Ελισάβετ (1558-1603), η Αγγλικανική Εκκλησία απέκτησε έναν σχετικά ανεκτικό χαρακτήρα, εξέλιξη που ικανοποιούσε την ενότητα του κράτους και βασιζόταν σ' έναν άνωθεν συμβιβασμό ανάμεσα στον καθολικισμό και τον προτεσταντισμό. Τέλος, καταργήθηκαν τα μοναστήρια, δημεύτηκε η περιουσία τους, διατηρήθηκε όμως το επισκοπικό σύστημα και το τελετουργικό

της Καθολικής Εκκλησίας. Στην πορεία του χρόνου άρχισε να γίνεται κατανοητό ότι η Μεταρρύθμιση στην Αγγλία θα αποτελούσε κεντρικό εργαλείο για την ενίσχυση του μοναρχικού κράτους και τη συνετή διακυβέρνηση, στόχοι που προϋπέθεταν τον στενό έλεγχο μιας παραδοσιακά αυτόνομης πολιτικής δύναμης, της Εκκλησίας.

### 3.6 Η Μεταρρύθμιση στην Ιταλία

Η Μεταρρύθμιση διαδόθηκε και στην Ιταλία, χωρίς όμως ποτέ να εξελιχθεί σε ό,τι θα αποκαλούσαμε «λαϊκό κίνημα». Στην Ιταλική Χερσόνησο δεν υπήρχε το κατάλληλο έδαφος για να αναπτυχθούν αρνητικές συλλογικές διαθέσεις απέναντι στην Καθολική Εκκλησία, ενισχυμένες ενίοτε και με αισθήματα «εθνικά», όπως συνέβη λ.χ. στη Γερμανία. Η πλειονότητα των κατοίκων της χερσονήσου, παρόλο που συμμερίζονταν την παρακμή και δυσφορούσαν για τα σκάνδαλα που παρήγε ο κλήρος, ήταν στενά συνδεδεμένοι με τη Ρωμαϊκή Εκκλησία που αποτελούσε μέρος της πολιτιστικής ταυτότητας μιας όχι σαφώς καθορισμένης αλλά οπωσδήποτε υπαρκτής «ιταλικότητας». Ανάλογη στάση τήρησαν και οι Ιταλοί ηγεμόνες, που συνδέονταν με όρους πολιτικής εξάρτησης τόσο με το Κράτος της Εκκλησίας όσο και με τον αυτοκράτορα, σθεναρό υπερασπιστή της ενότητας της Χριστιανοσύνης. Τη σημασία της ως προς την περιορισμένη διάδοση της Μεταρρύθμισης στη χερσόνησο είχε επίσης η έλλειψη ενθάρρυνσης ή/και ανοχής από τους Ισπανούς, που κυριαρχούσαν σε μεγάλο τμήμα της Ιταλίας, στη διάχυση των μεταρρυθμιστικών ιδεών.

Τα παραπάνω δεν συνεπάγονται βέβαια ότι στην Ιταλία έλειψαν εντελώς εκείνοι οι παράγοντες που θα ευνοούσαν την ανάπτυξη της Μεταρρύθμισης πέραν των Άλπεων. Όταν μετά το 1518 ο πάπας έστειλε κορυφαίο Θεολόγο του στη Γερμανία για να συζητήσει με τον Λούθηρο την ερμηνεία των Γραφών, φάνηκε ότι πολλές από τις νέες ιδέες είχαν ήδη βρει γόνιμο έδαφος στους κύκλους των εκκλησιαστικών που υποστήριζαν την ανανέωση των ηθών της Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Σε μεγάλο βαθμό οι τελευταίοι συνδέονταν με τις ιδέες του ουμανιστή Έρασμου, που υπήρξε θαυμαστής και «πρόδρομος» του Λούθηρου, στο πλαίσιο όμως της χριστιανικής ενότητας, σε αντίθεση με τον Λούθηρο που είχε δείξει εξαρχής ότι η διάσπαση της Εκκλησίας περιλαμβανόταν στους στόχους του. Ξεχωριστές διασυνδέσεις λειτούργησαν επίσης ανάμεσα στους Μεταρρυθμιστές της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης και σε κύκλους Ιταλών μοναχών, όπως οι ομάδες των λεγόμενων «Ιταλών αδελφών» («fratelli d'Italia»).

Η ιταλική Μεταρρύθμιση αξιοποίησε το όχημα του Ευαγγελισμού, ένα πλέγμα ιδεών μάλλον ακαθόριστο που υποδήλωνε αναγεννησιακές επιρροές και υποστήριζε την ανάγκη ανανέωσης της Εκκλησίας με την επιστροφή στις πρακτικές και στην πίστη των χρόνων του Ευαγγελίου και την προσέγγιση με τον προτεσταντικό κόσμο. Με ανάλογο τρόπο στην ιταλική Μεταρρύθμιση, τουλάχιστον στην αρχική της φάση, δεν ήταν εύκολο να διαχωριστούν οι επιδράσεις της Μεταρρύθμισης από τις παλιότερες προτάσεις για την ανανέωση του καθολικισμού.

Καθοριστικό σημείο για τις εξελίξεις στην Αγία Έδρα υπήρξε η λεηλασία της Ρώμης από τον αυτοκρατορικό στρατό (1527), την οποία πολλοί είδαν ως τιμωρία της Καθολικής Εκκλησίας για την παρακμή και τη διαφθορά που επικρατούσε στους κόλπους της. Τα δραματικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στη Ρώμη ενίσχυσαν τις τάσεις για προσεκτικότερη μελέτη των Γραφών και αυστηρότερη τήρηση των κανονισμών των μοναστικών ταγμάτων, καθώς και των όρων διαποίμανσης, προτάσεις τις οποίες μόνο μια γενική σύνοδος θα μπορούσε να εξετάσει.

Σύντομα, συγκροτήθηκαν κύκλοι υποστηρικτών μιας νέας μορφής πνευματικότητας. Το φαινόμενο είχε μεγαλύτερη διάδοση σε πόλεις όπως η Νάπολη, η Λούκκα, η Φερράρα, η Σιένα και, κυρίως, η Βενετία. Σύμφωνα μάλιστα με σχετικά πρόσφατες έρευνες στο θέμα, οι ιδέες του Έρασμου, του Λούθηρου και άλλων μεταρρυθμιστών απασχόλησαν μεγάλο αριθμό Ιταλών, από τις Άλπεις ως τη Σικελία, όπου, πέρα από κύκλους ευγενών και εκκλησιαστικών, αναπτύχθηκαν κοινότητες υποστηρικτών των καλβινιστικών ή αναβαπτιστικών ιδεών. Στο δυτικό Πιεμόντε, για παράδειγμα, φιλοξενούνταν ήδη πριν από τη Μεταρρύθμιση κοινότητες Βαλδιδιών (Valdesi), που σε αυτή τη συγκυρία προσχώρησαν στον καλβινισμό.

Ξεχωριστή σχέση με τις προτεσταντικές ιδέες ανέπτυξε η κοινότητα της Βενετίας. Η ανεκτικότητα της Γαληνότατης Δημοκρατίας, η άνθηση της τυπογραφίας στην πόλη και η παρουσία εκεί μιας γερμανικής παροικίας διευκόλυναν τη διάδοση της Μεταρρύθμισης. Περιπτώσεις χαρακτηριστικές, όπως η απολογία στα τέλη του 16ου αι. του Ντομένικο Σκαντέλλα, μυλωνά από το Φρίουλι, ανέδειξαν την επιβίωση στη βενετική ενδοχώρα στοιχείων της Μεταρρύθμισης, αναμειγμένων μ' ένα στρώμα σκοτεινών αγροτικών μυθολογιών, που, μπολιασμένες από διαβάσματα λόγιων κειμένων, άνοιγαν την πόρτα σε χιλιαστικές προσδοκίες δικαιοσύνης και κοινωνικής ανανέωσης, όπως δείχνει και η προσωπική του εκδοχή για τη δημιουργία: «...όλα ήταν ένα χάος, δηλαδή γη, αέρας, νερό και φωτιά μαζί. Και ο όγκος αυτός σιγά-σιγά έγινε μια μάζα, ακριβώς όπως

γίνεται το τυρί μέσα στο γάλα, κι από κει γίνανε τα σκουλήκια, κι αυτοί ήταν οι άγγελοι» (Ginsburg, 1994).

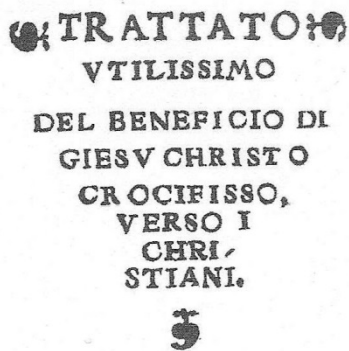
Στη Βενετία έδρασαν μερικές από τις δυνατώτερες φωνές της ιταλικής Μεταρρύθμισης, ο Γκάσπαρε Κονταρίνι, ο Άγγλος καρδινάλιος Ρέτζιναρντ Πολ και ο Πιερ Πάολο Βερτζέριο, από το 1536 επίσκοπος στην Καποντίστρια, μία από τις κτήσεις της Βενετίας στις δαλματικές ακτές.

Η Βενετία στήριξε τους προτεστάντες και σε πολιτικό επίπεδο, αναγνωρίζοντας τον πρέσβη της Λίγκας της Σμαλκάλδης. Έδωσε επίσης τη δυνατότητα στους μεταρρυθμιστές να εκδίδουν τα βιβλία τους στα τυπογραφεία της πόλης, απ' όπου τα γραπτά του Λούθηρου θα κυκλοφορούσαν σε διάφορους κύκλους της Φλωρεντίας, του Μιλάνου και της Νάπολης.

Σημαντικά κέντρα της ιταλικής Μεταρρύθμισης υπήρξαν επίσης η Δημοκρατία της Λούκκας με κύριο πρωταγωνιστή τον θεολόγο Πιερ Βερμίλι, η Φερράρα με τη δούκισσα Ρενάτα της Γαλλίας, σύζυγο του Έρκολε Β' των Έστε, στην Αυλή του οποίου φιλοξενήθηκε ο Ραμπελαί και ο Καλβίνος, η Βερόνα όπου δρούσε ο επίσκοπος Τζιλμπερτι, η Μόντενα με τους ουμανιστές Μόλτζα και Καστελβέτρο, η Πεσκάρα με τη Βιτόρια Κολόννα, χήρα του μαρκησιού της Πεσκάρας, ποιήτρια και έμπιστη φίλη αρκετών φιλομεταρρυθμιστών.

Σημαντικό ρόλο στη διάδοση των νέων ιδεών στην Ιταλία διαδραμάτισε ο Ισπανός Χουάν Βαλντέζ (1500-1540). Έχοντας κατορθώσει να διαφύγει από την Ιερά Εξέταση της Ιβηρικής, ο Βαλντέζ βρήκε καταφύγιο στην Καμπανία όπου τέθηκε υπό την προστασία του καρδινάλιου Γκοντζάγκα. Στην κατοικία του στη Νάπολη οργάνωνε συζητήσεις στις οποίες συμμετείχαν καλλιεργημένες κυρίες της τοπικής αριστοκρατίας όπως η κόμισσα Τζούλια Γκοντζάγκα, υψηλόβαθμοι εκκλησιαστικοί όπως ο γενικός αρχηγός των καπουκκίνων Μπερναρντίνο Οκίνο, πολλά υποσχόμενοι νέοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι όπως ο επίσκοπος του Σαλέρνο και μετέπειτα καρδινάλιος Σεριπάντο κ.ά. Σε αυτές τις συγκεντρώσεις ο Βαλντέζ κατόρθωνε με επιτυχία να εισάγει τις ιδέες του Λούθηρου, καλύπτοντας με επιτήδευση κάθε πιθανή αντίφαση προς τα δόγματα της Καθολικής Εκκλησίας. Οι θέσεις του καταγράφονται στο *Alfabeto Cristiano* που δημοσιεύτηκε στη Βενετία το 1545, στις σελίδες του οποίου αποτυπώνεται, μεταξύ των άλλων, η αδιαφορία του συγγραφέα για τις δογματικές διατυπώσεις και τα εξωτερικά στοιχεία της θρησκευτικής λατρείας.

Μέλος του κύκλου του Βαλντέζ ήταν ο συγγραφέας ενός μικρού βιβλίου, του *Trattato utilissimo del beneficio di Cristo*, που μαρτυρούσε την επίδραση των θέσεων των Βαλδίων, καθώς και της θεολογίας του Λούθηρου και του Καλβίνου. Το κείμενο αυτό λογίζεται ως το σημαντικότερο έργο της ιταλικής Μεταρρύθμισης.



Εικόνα 3.2 *Trattato utilissimo del beneficio di Cristo*, Βενετία: apud Bernardinum de Bindonis, σελίδα τίτλου.

Ανάμεσα στους συνομιλητές του Βαλντέζ και στα μέλη των άλλων φιλομεταρρυθμιστικών πυρήνων της Ιταλίας περιλαμβάνονται επίσκοποι, λόγιοι επηρεασμένοι από τη διδασκαλία του Έρασμου, διάσημοι κήρυκες, άνθρωποι της ρωμαϊκής κούριας, αριστοκράτες, κυρίες της ευγένειας, στελέχη των διοικητικών μηχανισμών των ιταλικών κρατών και, γενικά, πρόσωπα προερχόμενα από κάθε κύκλο του πνεύματος και της πολιτικής όπου κυοφορούνταν οι νέες ιδέες. Κοινή πεποίθηση αυτών των προσώπων ήταν ότι οι εξωτερικές λατρευτικές πρακτικές ήταν δευτερεύουσας σημασίας και ότι η θρησκευτική εμπειρία θα έπρεπε να βασίζεται σε μια διαπροσωπική σχέση με τον Θεό. Απέρριπταν τον θρησκευτικό ριζοσπαστισμό και ενοχλούνταν τόσο από τις υπερβολές των τελετουργικών πρακτικών της Εκκλησίας, τις οποίες απαξίωναν, όσο και από τον θρησκευτικό

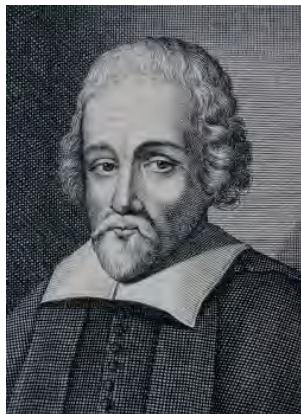
φανατισμό. Αναγκάζονταν όμως να υιοθετούν τους κανόνες της θρησκευτικής ορθοδοξίας ως εξωτερική συμπεριφορά, δίνοντας το κύριο βάρος στις εσωτερικές διεργασίες της πίστης τους, πρακτική που έλαβε τη χαρακτηριστική ονομασία νικοδημισμός, από το όνομα του ανθρώπου που είχε επισκεφθεί τον Χριστό τη νύχτα.

Ο Βαλντέζ μπόρεσε να συνεχίσει τη διδασκαλία του, ανενόχλητος έως τον θάνατό του. Όταν όμως η Ιερά Εξέταση άρχισε να ασχολείται με το φαινόμενο, ανακάλυψε ότι στους μεταρρυθμιστικούς κύκλους συμμετείχαν πολυάριθμα πρόσωπα που ανήκαν στις ηγετικές ομάδες των κοινωνιών τους, κάποιιοι από τους οποίους κατείχαν και υψηλές θέσεις στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Σύντομα η ανοχή απέναντι στις νέες ιδέες περιορίστηκε δραστικά, αρχής γενομένης από τη διετία 1541-1542. Η δογματική σκλήρυνση της Καθολικής Εκκλησίας και η καταστολή που ακολούθησε, ανάγκασαν πολλά από αυτά τα πρόσωπα να βρουν άλλες διεξόδους. Πέρα από ορισμένους οπαδούς του Βαλντέζ, που δικάστηκαν στη Ρώμη ως αιρετικοί και καταδικάστηκαν, όπως ο αποστολικός πρωτονοτάριος Πιέρο Καρνεσέκι που απαγχονίστηκε το 1567, πολλοί προτίμησαν να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, κυρίως στην Ελβετία, για να γλιτώσουν την αγχόνη, ενώ άλλοι είτε απαρνήθηκαν δημόσια τις ιδέες τους είτε επέλεξαν το όχημα του νικοδημισμού. Κάποιοι από εκείνους που μετανάστευσαν, όπως ο Πιερ Βερμίλι, ο Μπερναρντίνιο κ.ά., επέστρεψαν στην Ιταλία και στην καθολική ορθοδοξία.

Η Μεταρρύθμιση στην Ιταλία ξεριζώθηκε με σχετική ευκολία για τους ίδιους ακριβώς λόγους για τους οποίους είχε αρχίσει να αναπτύσσεται. Ήταν μια μόδα που την ακολούθησαν οι λόγιοι και οι εκκλησιαστικοί όσο η συμμετοχή σε αυτήν ήταν ασφαλής. Όπως εξάλλου σημειώνει ο Procacci (2006), τα διάφορα μεμονωμένα ονόματα που συνδέθηκαν με τις νέες ιδέες ανήκαν σε μια ελίτ χωρίς ισχυρούς δεσμούς με τις κύριες εστίες ζύμωσης του θρησκευτικού και λαϊκού ριζοσπαστισμού, εντός και εκτός της Ιταλίας. Για το στυλ ζωής και τις προτιμήσεις αυτών των προσώπων, τα εξωτερικά στοιχεία και η μεγαλοπρέπεια της θρησκευτικής λατρείας ήταν εξίσου ενοχλητικά με τον ζήλο των μεταρρυθμιστών και τον φανατισμό του πλήθους που τους ακολουθούσε.

Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, η συνεισφορά των Ιταλών στη Μεταρρύθμιση δεν υπήρξε αδιάφορη. Ο κατάλογος των φιλομεταρρυθμιστών που διέφυγαν από την Ιταλία περιλαμβάνει τα ονόματα επιφανών εκπροσώπων των προτεσταντικών ιδεών, όπως ο Πιερ Πάολο Βερτζέριο, ο Πιέτρο Βερμίλι, ο μαρκήσιος Γκαλεάτσο Καράτσολο, ο ουμανιστής Γιάκοπο Ακόντσο, συγγραφέας μιας πραγματείας για την ανεκτικότητα, που μεταφράστηκε σε διάφορες γλώσσες και κυκλοφόρησε με μεγάλη επιτυχία στις προτεσταντικές χώρες, κ.ά. Σύμφωνα με τους Giardina κ.ά. (2002), όλα αυτά τα πρόσωπα είχαν σημαντική προσφορά στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, καθώς μετέφεραν ιδέες πολύ πιο ριζοσπαστικές από εκείνες των λουθηρανών και των καλβινιστών.

Ξεχωριστή υπήρξε η συμβολή τους στην εισαγωγή του ορθολογιστικού πνεύματος των ουμανιστικών κύκλων της χερσονήσου. Τυπικός εκπρόσωπος αυτής της τάσης ήταν ο Φάουστο Σοτσίνι, απόγονος μιας σημαντικής οικογένειας της Σιένας, γνωστής για τις αιρετικές ιδέες της. Μετά από μακρά περιπλάνηση στην Ευρώπη ο Σοτσίνι εγκαταστάθηκε στην Πολωνία όπου εξελίχθηκε σε σημείο αναφοράς για το τοπικό κίνημα των αναβαπτιστών. Στο κήρυγμά του απέρριπτε κάθε δόγμα, είτε καθολικό είτε λουθηρανικό. Αρνούνταν ακόμη και το δόγμα της Αγίας Τριάδας και έδινε έμφαση στην ανεκτικότητα και στον ορθολογισμό. Γύρω από τις ιδέες του συγκροτήθηκε ένα πραγματικό θρησκευτικό κίνημα, που θεωρήθηκε ως ένα από τα πιο ριζοσπαστικά αιρετικά κινήματα του 16ου αιώνα με διάδοση και πέραν της Πολωνίας, στη θρησκευτική ζωή της Τρανσυλβανίας, της Μοραβίας και της Ουγγαρίας.



**Εικόνα 3.3** Φάουστο Σοτσίνι. Προσωπογραφία του 17ου αι. Πηγή: *Bibliotheca fratrum polonorum, quos unitarios vocant...*, vol. 3, *Fausti Socini Senensis Opera omnia...*, tom 1, Irenopoli [Amsterdam] 1656 [δημοσιεύτηκε το 1668]. Δημοσιευμένο στο <http://commons.wikimedia.org/wiki/File%3AFaustusSocinus.jpg> (Φεβρουάριος 2015).

### 3.7 Για τη σημασία της Μεταρρύθμισης

Όσα ειπώθηκαν μέχρι εδώ υποδηλώνουν ότι η Μεταρρύθμιση θα μπορούσε να λογιστεί ως κάτι παραπάνω από ένα απλό σχίσμα στο σώμα της Χριστιανοσύνης που διέρρηξε την ενότητα της «Χριστιανικής Κοινοπολιτείας» του Μεσαίωνα. Η κατάταξή της στις επαναστάσεις, έστω θρησκευτικού χαρακτήρα, αναφέρεται στον ρόλο του καταλύτη που είχε για μια σειρά από εξελίξεις που σημάδεψαν τις απαρχές των Νέων Χρόνων και επενέργησαν σε διάφορα επίπεδα με τρόπο ανάλογο με άλλα ιστορικά ορόσημα, όπως λ.χ. η άλωση της Πόλης, η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου κ.ο.κ.

Η επανασχεδίαση του θρησκευτικού χάρτη της Ευρώπης, που είχε τις επιπτώσεις του και στη φάση της επέκτασης των Ευρωπαίων σε νέες χώρες, είναι μία από αυτές τις εξελίξεις. Μία άλλη αφορά τη διαπίστωση ότι η Ευρώπη με τις σημερινές θρησκευτικές, πολιτιστικές, πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές ιδιαιτερότητές της άρχισε να διαμορφώνεται από τον 16ο αιώνα κ.εξ. υπό την επίδραση της προσαρμογής της Μεταρρύθμισης στις τοπικές πραγματικότητες και της διασύνδεσής της με μια έστω πρώιμη ανάπτυξη των εθνικών ταυτοτήτων. Έτσι, από τη «Χριστιανική Κοινοπολιτεία» περάσαμε στη νέα, υπό διαμόρφωση ταυτότητα του Ευρωπαίου, που θα είναι ολοένα και περισσότερο Άγγλος, Σκώτος, Γάλλος κ.ο.κ.

Η διαφορά γι' αυτόν τον Άγγλο, τον Σκώτο ή τον Γάλλο ήταν ότι είχε παραλάβει την «ελιτίστικη» ιδέα της Αναγέννησης για την αξία του ανθρώπου ως διαμορφωτή της τύχης του, την είχε απαλλάξει από κοινωνικές δεσμεύσεις και την είχε καταστήσει εργαλείο για την ατομική αναζήτηση της γνώσης και μέσο για την εσωτερική της πίστης, που ήταν πλέον υπόθεση του καθενός.

Σε αυτή την εξέλιξη κάθε χριστιανός, χάρη και στις μεταφράσεις των Γραφών στην καθομιλουμένη, ήταν πλέον σε θέση να παρακάμπτει την αυθεντία της λατινόφωνης Εκκλησίας και να αλλάζει τη μοίρα του, αναζητώντας μέσα από την επιτυχία στον επαγγελματικό τομέα τις ενδείξεις της Θείας Χάρης.

Η απάντηση της Καθολικής Εκκλησίας σε όλες αυτές τις προκλήσεις θα λάμβανε τον χαρακτήρα μιας συνδυασμένης προσπάθειας συμβιβασμού και αντίδρασης. Σε κάθε περίπτωση, όμως, αυτή η απάντηση, πριν καν αρχίσει να διατυπώνεται, θα υφίστατο έντονη την επίδραση των εξελίξεων στις θρησκευτικές αντιλήψεις και τις οργανωτικές εκκλησιαστικές δομές που είχαν ήδη επικρατήσει σε μεγάλο μέρος της άλλοτε καθολικής Ευρώπης, αλλά και την ανάγκη της Καθολικής Εκκλησίας να προσαρμοστεί στις θέσεις των προτεσταντών, υιοθετώντας ένα μέρος, έστω, των νέων ιδεών που οι τελευταίοι είχαν στηρίξει.



## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 1. Μτφρ. Α.Κ. Δημητρακόπουλος, 3<sup>η</sup> έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Braudel, F. (1978). *L'Italia fuori d'Italia. Due secoli e tre Italie*. Στο R. Romano - C. Vivanti (Επιμ.). *Storia d'Italia. Dalla caduta dell'impero romano al secolo XVIII* (Τόμος 2/2, σσ. 2092-2048). Τορίνο: Einaudi.
- Braudel, F. (1998). *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β', Γ'*. Μτφρ. Κ. Μιτσotάκη. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Burns, E.M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Cantimori, D. (1975<sup>2</sup>). *Umanesimo e religione nel Rinascimento*. Τορίνο: Einaudi.
- Cantimori, D. (1992). *Eretici italiani del Cinquecento e altri scritti*. Επιμ. Α. Prosperi. Τορίνο: Einaudi.
- Caponetto, S. (1992). *La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento*. Τορίνο: Claudiana.
- Chabod, F. (1985). *Carlo V e il suo impero*. Τορίνο: Einaudi.
- Cavallo, G. & Chartier, R. (2006). *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*. Επιστημονική επιμέλεια-εισαγωγή Χρ. Μπάνου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- Firpo, M. (1993). *Riforma protestante ed eresie nell'Italia del Cinquecento: un profilo storico*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Gilmont, J-F. (2006). Μεταρρύθμιση και ανάγνωση. Στο G. Cavallo & R. Chartier (Επιμ.). *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*. Επιστημονική επιμέλεια-εισαγωγή Χρ. Μπάνου (σσ. 259-289). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell'Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Hanlon, G. (2000). *Storia dell'Italia moderna, 1550-1800*. Μπολόνια: il Mulino.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Λιάκος, Α. κ.ά. (2003). *Ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός και οι ρίζες του*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Μπίρταχας, Στ. (2001). *Ο Paolo Sarpi και οι ελληνορθόδοξοι Βενετοί υπήκοοι ανάμεσα στη Ρώμη και στη Βενετία* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα.
- Milza, P. (2006). *Storia d'Italia dalla preistoria ai giorni nostri*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*, 1-2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Prosperi, A. (2000). *L'eresia del Libro Grande. Storia di Giorgio Siculo e della sua setta*. Μιλάνο: Feltrinelli.
- Romano, R. (1980). *L'Europa tra due crisi. XIV e XVII secolo*. Τορίνο: Einaudi.
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d'Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Santarelli, D. (2007). *Eresia, Riforma ed Inquisizione nella Repubblica di Venezia del Cinquecento*. Στο *Studi Storici Luigi Simeone, Τόμος LVII*, 73-105.
- Seidel Menchi, S. (1987). *Erasmus in Italia. 1520-1580*. Τορίνο: Bollati Boringhieri.
- Tilly, Ch. (1998). *Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492-1992*. Μτφρ. Κ. Θεολόγου. Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα.
- Welti, M.E. (1985). *Breve storia della Riforma in Italia*. Καζάλε Μονφεράττο: Marietti.



## Κεφάλαιο 4. Αντιμεταρρύθμιση ή μια Καθολική Μεταρρύθμιση;

### Σύνοψη

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε τη μορφή και το περιεχόμενο των απαντήσεων που έδωσε η Καθολική Εκκλησία στο σαρωτικό κύμα της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης, εστιάζοντας: α) στην αντίδραση στις προτεσταντικές θέσεις μέσα από την αποσαφήνιση του δόγματος, β) στην προώθηση μέτρων για μια ουσιαστική ανανέωση της καθολικής πίστης, και γ) στις επιδράσεις της Αντιμεταρρύθμισης στους όρους άσκησης της λατρείας και στη διαμόρφωση μιας νέας πολιτιστικής ταυτότητας των καθολικών, με ειδικές αναφορές στο ιταλικό παράδειγμα.

### 4.1 Η Αντιμεταρρύθμιση: το βάρος των λέξεων

Ο όρος «Αντιμεταρρύθμιση», καθιερωμένος σήμερα στην ευρωπαϊκή ιστορία, εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1776 σε κείμενα Γερμανού νομικού, ο οποίος αναφέρθηκε στα μέτρα καταστολής που έλαβε η Καθολική Εκκλησία στην προσπάθειά της να ανακτήσει με βίαιο τρόπο εκείνο το μέρος του ποιμνιού της που είχε υιοθετήσει τις προτεσταντικές ιδέες. Οι σύγχρονοι με τα γεγονότα είχαν προτιμήσει διατυπώσεις όπως «αληθής μεταρρύθμιση» ως απάντηση σε μια «ψευδή μεταρρύθμιση», ζεύγη αντιθετικά που χρησιμοποιήθηκαν με παρόμοιες προθέσεις και από τις δύο πλευρές και διατηρήθηκαν ως οπτική και στην ιστοριογραφία.

Η «Αντιμεταρρύθμιση» ως αντίδραση σε κάτι που προϋπήρξε, τη Μεταρρύθμιση, συνιστά σαφώς μια επινόηση με αρνητική χροιά. Χωρίς τον Λούθηρο είναι αβέβαιο αν η Καθολική Εκκλησία θα προωθούσε τα μέτρα που αναγκάστηκε να προωθήσει για την ανανέωσή της. Όπως ωστόσο θα γίνει φανερό απ' όσα έπονται, σε αυτό που γενικευτικά, με ή χωρίς κάποια στόχευση, αποκαλείται Αντιμεταρρύθμιση εμπεριέχεται τόσο η αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας όσο και μια πραγματική Μεταρρύθμιση, μια προσπάθεια δηλ. να αντιμετωπιστούν τα κακώς κείμενα, να παγιωθεί το δόγμα και να οριοθετηθεί η ηθική του κλήρου, ανάγκη που είχε γίνει αισθητή στους εκκλησιαστικούς κύκλους και σε προγενέστερους χρόνους.

Πολύ καιρό πριν ο Λούθηρος καταλήξει στις θέσεις του, διάφορες φωνές καλούσαν τη Ρώμη να προχωρήσει σε βαθιές τομές. Η ίδρυση νέων ταγμάτων από τη δεύτερη δεκαετία του 16ου αιώνα ή η αναδιοργάνωση παλιών ανταποκρίνονταν σε ανάγκες της κοινωνίας (βλ. αναλυτικά σε I.3.1). Ο φόβος, όμως, για το ενδεχόμενο επανεμφάνισης των συνοδικών δογμάτων απέτρεψε αυτή την εξέλιξη και ανάγκασε την Καθολική Εκκλησία να τρέχει πίσω από τις εξελίξεις. Έστω και καθυστερημένα, η προσπάθεια της Αγίας Έδρας να ανταποκριθεί στον διττό σκοπό, της ανανέωσης και της αντίδρασης στη Μεταρρύθμιση, εκδηλώθηκε με την πρωτοβουλία του πάπα Παύλου Γ' Φαρνέζε (1534-49) να ιδρύσει το 1537 μια επιτροπή η οποία θα εξέταζε τα αίτια της κρίσης και θα κατάρτιζε έναν κατάλογο με τα προβλήματα του καθολικισμού (*Consilium de emendanda Ecclesia*) και προτάσεις για την επίλυση των δογματικών και ηθικών ζητημάτων. Αντιμετωπίζοντας με θετική διάθεση τις νέες ιδέες, ο πάπας ονόμασε καρδινάλιους δύο σημαίνοντα μέλη του φιλομεταρρυθμιστικού «κόμματος», τον Γκάσπαρε Κονταρίνι και τον Άγγλο Ρέτζιναλτ Πολ. Η επιτροπή σύντομα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι διακυβεύματα, όπως το δόγμα, η πνευματική ζωή και η εκκλησιολογία απαιτούσαν το κύρος μιας οικουμενικής συνόδου. Η σύνοδος ήταν το μοναδικό θεσμικό όργανο που θα μπορούσε να συμβιβάσει μια σειρά από διαθέσεις κατά τα φαινόμενα αντίθετες, οι οποίες ζυμώνονταν από καιρό στους κύκλους τόσο των καθολικών όσο και των προτεσταντών και απαιτούσαν η μία την ταπείνωση της άλλης.



**Εικόνα 4.1** Η Σύνοδος του Τρέντο. Έργο του Pasquale Cati Da Iesi (1588). Δημοσιευμένο στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pasquale\\_Cati\\_Da\\_Iesi\\_-\\_The\\_Council\\_of\\_Trent\\_-\\_WGA04574.jpg#/media/File:Pasquale\\_Cati\\_Da\\_Iesi\\_-\\_The\\_Council\\_of\\_Trent\\_-\\_WGA04574.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pasquale_Cati_Da_Iesi_-_The_Council_of_Trent_-_WGA04574.jpg#/media/File:Pasquale_Cati_Da_Iesi_-_The_Council_of_Trent_-_WGA04574.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

## 4.2 Η σύνοδος του Τρέντο: η προετοιμασία

Με αυτούς τους όρους ο πάπας, υπό την πίεση του αυτοκράτορα Καρόλου Ε΄ και ορισμένων «φιλοερασμιακών» καρδινάλιων, συγκάλεσε το 1542 οικουμενική σύνοδο στο Τρέντο (νότιο Τυρόλο). Η επιλογή της πόλης ήταν μια ένδειξη καλής διάθεσης απέναντι στους Μεταρρυθμιστές, καθώς συνδύαζε την ιδιότητα του επισκοπικού πριγκιπάτου της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με τον ιταλόφωνο πληθυσμό, ενώ ταυτόχρονα βρισκόταν στα σύνορα του ιταλικού με τον γερμανικό κόσμο. Η έναρξη των εργασιών της συνόδου καθυστέρησε λόγω των πολεμικών συγκρούσεων ανάμεσα στον Κάρολο Ε΄ και τον βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκο Α΄, που έληξαν με την ειρήνη του Κρεπί. Στη σχεδόν δεκαοκτάχρονη διάρκειά της, από τις 13 Δεκεμβρίου 1545 μέχρι τις 14 Δεκεμβρίου 1563, οι διακοπές ήταν πολύ μεγαλύτερης διάρκειας από τις ίδιες τις συνεδρίες. Οι είκοσι πέντε συνολικά συνεδριάσεις διεξήχθησαν σε τρεις περιόδους: α) από το 1545 έως τον Μάρτιο του 1547, β) από τον Σεπτέμβριο του 1551 έως τον Απρίλιο του 1552, και γ) από τον Ιανουάριο του 1562 έως το 1563.

Η δεκαετής παύση των εργασιών της συνόδου οφειλόταν στην έντονα αρνητική στάση που είχε τηρήσει ο πάπας Παύλος Δ΄ απέναντι στις φιλομεταρρυθμιστικές τάσεις κύκλων της Καθολικής Εκκλησίας. Πρόκειται για τον ίδιο πάπα ο οποίος το 1542, όταν ακόμη ήταν καρδινάλιος, είχε εισηγηθεί στον προκάτοχό του την αναβάθμιση του δικαστηρίου της Ιεράς Εξέτασης μέσα από την ενοποίηση των ανακριτικών δραστηριοτήτων για τα δογματικά θέματα, τα οποία μέχρι τότε διαχειρίζονταν οι επίσκοποι. Με την ανάρρησή του στον παπικό θρόνο ο πάπας Παύλος Δ΄ επιβραβεύτηκε ως ο κύριος εκφραστής της πολιτικής που προέβλεπε τη σκλήρυνση της στάσης της Ρώμης απέναντι στους προτεστάντες. Η Ρώμη απέρριπτε πλέον κάθε φιλική προς τους προτεστάντες θέση, προσάγοντας ενώπιον του δικαστηρίου ακόμη και καρδινάλιους που είχαν διατυπώσει φιλομεταρρυθμιστικές απόψεις, όπως ο Ρέτζιναλντ Πολ, που αναγκάστηκε να μεταναστεύσει ή ο Τζοβάννι Μορόνε που φυλακίστηκε.

Στο χρονικό διάστημα αναμονής της συνόδου τόσο οι καθολικοί όσο και οι προτεστάντες έτρεφαν ελπίδες για συμφιλίωση και επάνοδο στην ενότητα του χριστιανικού κόσμου. Η έναρξη των εργασιών το 1545 βρήκε όμως στις θέσεις των συνοδικών μόνο καθολικούς. Οι προτεστάντες είχαν αποφασίσει να απόσχουν, διαμαρτυρόμενοι για τον πρωταγωνιστικό ρόλο που επιφύλασσε στον εαυτό του ο πάπας και για τη συμμετοχή στις συνομιλίες αποκλειστικά εκκλησιαστικών, εξέλιξη που αντιστρατευόταν τις θέσεις των λουθηρανών για τον κοσμικό χαρακτήρα του κλήρου. Η σύνοδος θα αποτελούσε, τελικά, υπόθεση καθαρά εσωτερική του καθολικισμού, με περιορισμένη τόσο την αριθμητική συμμετοχή (από 60 μέλη στην εναρκτήρια συνεδρίαση μέχρι 235 στην καταληκτική) όσο και τη γεωγραφική διασπορά των συμμετεχόντων, που προέρχονταν κυρίως από

την Ιταλία (τα  $\frac{3}{4}$ ) και σε μικρότερο βαθμό από άλλες χώρες (Ισπανία, Γαλλία, Γερμανία κ.λπ.).

Σε αυτή την εντέλεια εσωτερική συζήτηση της Καθολικής Εκκλησίας έγιναν εξαρχής διακριτές δύο τάσεις: μερίδα καρδινάλιων πρόβαλε την ανάγκη να επιλυθούν τα προβλήματα ηθικού και πειθαρχικού χαρακτήρα που ταλάνιζαν τον καθολικό κλήρο, ενώ μια άλλη τάση θεωρούσε επιτακτικό να ανατεθεί η τακτοποίηση των παραπάνω ζητημάτων στον πάπα, αφήνοντας στη σύνοδο το έργο της καταδίκης των δογματικών και θεολογικών παρεκκλίσεων των προτεσταντών. Προς την πρώτη επιλογή έκλιναν οι Ισπανοί καρδινάλιοι, εκφράζοντας τις ανησυχίες και του αυτοκράτορα Καρόλου Ε΄, ενός από τους κύριους θιασώτες μιας οικουμενικής συνόδου που απέβλεπε στη συμφιλίωση καθολικών και προτεσταντών ως μέσο για την αποκατάσταση της πολιτικής σταθερότητας στη Γερμανία. Απέναντί του στεκόταν ο ίδιος ο πάπας που ενδιαφερόταν περισσότερο για τις δογματικές παραμέτρους της διαφοράς με τους προτεστάντες. Ο συμβιβασμός ανάμεσα στις δύο αντιλήψεις θα χαρακτήριζε και το σύνολο των εργασιών της συνόδου, αλλά και τα τελικά της συμπεράσματα, ενώ, παράλληλα, θα έκλινε τον δρόμο προς τη συμφιλίωση με τους Μεταρρυθμιστές και κατ' επέκταση προς την ενίσχυση του ρόλου του αυτοκράτορα.

## 4.3 Η σύνοδος του Τρέντο

### 4.3.1 Η απάντηση στις θέσεις του Λούθηρου

Η πρώτη δέσμη διαταγμάτων που συμφωνήθηκαν στο Τρέντο αποσκοπούσε στη συστηματική κατάρριψη των προτεσταντικών θέσεων και ουσιαστικά τορπίλισε κάθε προοπτική επανένωσης των Εκκλησιών. Αναλυτικά, η σύνοδος επιβεβαίωσε:

- την απόλυτη αξία της εκκλησιαστικής παράδοσης και των συνοδικών αποφάσεων, που είχαν το ίδιο κύρος με την Αγία Γραφή,
- ότι το έγκυρο κείμενο της Βίβλου είναι η Βουλγάτα (Vulgata), δηλ. η μετάφραση του πρωτότυπου κειμένου στη λατινική γλώσσα από τον άγιο Ιερώνυμο τον 4ο αι. μ.Χ., και όχι οι προτεσταντικές μεταφράσεις που κυκλοφορούσαν,
- τη διάκριση του κλήρου από τους λαϊκούς και τον θεμελιώδη ρόλο των ιερέων,
- ότι η μόνη αξιόπιστη ερμηνεία των Γραφών είναι εκείνη της Εκκλησίας, αντίθετα με τις θέσεις του Λούθηρου για την ελεύθερη εξέταση των Γραφών από κάθε πιστό που θα μπορούσε να γίνει ιερέας του εαυτού του,
- την αποκατάσταση όλων των Ιερών Μυστηρίων ως αποτελεσματικών μέσων πρόσβασης του πιστού στη Θεία Χάρη,
- την ύπαρξη του Καθαρηρίου, την αξία των συγχωροχαρτιών και τη λατρεία των αγίων και της Παναγίας.
- Τέλος, η σύνοδος απέρριψε τη θέση του Λούθηρου για τη δικαίωση μέσω της πίστης. Η σωτηρία της ψυχής προϋπέθετε τη συνεργασία του πιστού, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από τις καλές πράξεις και την άφεση των αμαρτιών.

### 4.3.2 Η αναδιοργάνωση της Εκκλησίας

Κατόπιν η σύνοδος στράφηκε σε πειθαρχικά μέτρα που αποσκοπούσαν στη μεταρρύθμιση των ηθών του κλήρου και στην αναδιοργάνωση των δομών της Εκκλησίας. Τα σχετικά διατάγματα αφορούσαν:

- τη θέσπιση αυστηρών ποινών για την τιμωρία της σιμωνίας και του νεποτισμού,
- την υποχρέωση των κληρικών να διαμένουν στις ενορίες τους και των επισκόπων να βρίσκονται σταθερά στην έδρα διορισμού τους, όπου όφειλαν να πραγματοποιούν ετήσιες ποιμαντικές επισκέψεις (visita pastorale), ώστε να ελέγχουν τη διαγωγή του κλήρου,
- την υποχρέωση επισκόπων και εφημερίων να φροντίζουν για τη «διαποίμανση των πιστών» (cura delle anime) και να ντύνονται με τρόπο καθορισμένο,
- την καθιέρωση της λατινικής ως επίσημης γλώσσας της Εκκλησίας σε οικουμενικό επίπεδο,
- την αγαμία του κλήρου,
- την απαγόρευση στους επισκόπους και τον κλήρο να κατέχουν περισσότερα του ενός αξιώματα και να συσσωρεύουν «ευεργετήματα» και άλλα πλούτη,

- την υποχρεωτική παρακολούθηση της εβδομαδιαίας λειτουργίας από τους πιστούς, και
- την κατήχηση αποκλειστικά στη δημοτική γλώσσα.

Για τη διευκόλυνση της κατήχησης η σύνοδος ανέθεσε σε επιτροπή με επικεφαλής τον καρδινάλιο Κάρλο Μπορρομέο να συντάξει το *Catechismus ex Decreto Concilii Tridentini*. Το έργο δημοσιεύτηκε το 1566, περιλάμβανε τα τέσσερα μέρη της διδασκαλίας της κατήχησης (το Σύμβολο της Πίστεως, τα Μυστήρια, τον Δεκάλογο και το Πάτερ ημών) και, λόγω της χρήσης του, ήταν το μοναδικό που, με εντολή της συνόδου, μεταφράστηκε στην καθομιλουμένη.

Η υποχρεωτική κατήχηση στη δημοτική γλώσσα υπήρξε μέρος σχεδίου της Καθολικής Εκκλησίας για την ανάκτηση του ποιμνιού της. Στο σχέδιο αυτό ειδικό βάρος δόθηκε στην παιδαγωγική που περιλάμβανε την αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης και το κήρυγμα. Αναλυτικότερα:

- Η αναμόρφωση της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης θα επιτυγχανόταν με την οργάνωση σεμιναρίων σε επίπεδο επισκοπής για την κατάλληλη προετοιμασία των ανθρώπων της εκκλησίας και την καλλιέργεια ενός όσο το δυνατόν περισσότερο ομογενοποιημένου «εκκλησιαστικού πνεύματος»,
- Το κήρυγμα, συνδυασμένο με κοινωνική προσφορά, ανέλαβαν θρησκευτικά τάγματα που είτε προϋπήρχαν είτε θα οργανώνονταν σε αυτή τη συγκυρία. Η συγκυρία δεν αφορούσε αποκλειστικά την περίοδο από τη σύνοδο του Τρέντο και κατόπιν. Σχεδόν ταυτόχρονα με την ανάπτυξη των προτεσταντικών εκκλησιών ιδρύθηκαν μια σειρά ταγμάτων που ανταποκρίνονταν σε ορισμένα από τα αιτήματα για ανανέωση: το 1524 οι τεατίνι (από την αρχαία ονομασία της πόλης Κιέτι), τάγμα εξειδικευμένο στη κατήχηση και στη μεταρρύθμιση των ηθών του κλήρου το 1528 οι καππουκίνοι που κήρυσσαν στον λαό και φρόντιζαν τα θύματα της πανώλης το 1532 οι σομάσκι (από το τοπωνύμιο Somasca, κοντά στο Μπέργκαμο, όπου το τάγμα λειτουργούσε ορφανοτροφεία) το 1533 οι μπαρναμίτι (από την αφιερωμένη στον Άγιο Βαρνάβα εκκλησία του Μιλάνου) που δραστηριοποιούνταν στη «διαποίμανση των πιστών» και στην υποστήριξη των ασθενών το 1535 οι ουρσουλίνες (από το όνομα της ιδρύτριάς τους αγίας Ούρσουλας), καλόγριες που ζούσαν έγκλειστες στις μονές και εξειδικεύονταν στην εκπαίδευση κοριτσιών κ.ά.

Παράλληλα με τις επιμέρους δραστηριότητές τους, τα τάγματα αυτά ασκούσαν ιεραποστολή, κηρύσσοντας την καθολική πίστη στο εσωτερικό των χριστιανικών κοινωνιών. Σε αντίθεση με ό,τι είχε συμβεί τον 13ο αι., οπότε η Εκκλησία υιοθέτησε μέρος των προτάσεων των αιρετικών ιδρύοντας τα επαιτικά τάγματα, τώρα ήταν η ίδια η Εκκλησία που έστελνε τους ανθρώπους της να εργαστούν μέσα στην κοινωνία. Και τούτο για να προλάβει τις όποιες δογματικές παρεκκλίσεις θα μπορούσαν να εκδηλωθούν.

Η ιεραποστολή ως μέσο διάδοσης του χριστιανισμού και αντιμετώπισης των αιρέσεων τόσο σε κοινωνίες απίστων όσο και εντός χριστιανικών κοινοτήτων, μετά τον 16ο αιώνα συνδέθηκε κατά κύριο λόγο με το τάγμα των ιησουιτών που είχε σημαντικό λόγο στην εφαρμογή των ιδεών της Αντιμεταρρύθμισης. Η Εταιρεία του Ιησού, όπως ήταν το πλήρες όνομα του τάγματος, υπήρξε η αιχμή του δόρατος της Αντιμεταρρύθμισης. Ιδρύθηκε το 1534 από τον Ιγνάτιο Λογιόλα (1491-1556), έναν Ισπανό ευγενή και πρώην στρατιωτικό που διήγχε περιπετειώδη βίο. Το τάγμα είχε αυστηρά συγκεντρωτική δομή, με επικεφαλής έναν πανίσχυρο γενικό αρχηγό. Η αποδοχή σε αυτό απαιτούσε ξεχωριστό ταλέντο και η παραμονή προϋπέθετε στρατιωτική πειθαρχία από τα μέλη του. Γρήγορα οι ιησουίτες απέκτησαν πλήθος μελών (5.000 μέλη το 1581 και 16.000 το 1681) που ακολουθούσαν μια εξαιρετικά μακρά και απαιτητική εκπαίδευση διάρκειας έντεκα περίπου ετών.

Στους σκοπούς του τάγματος περιλαμβάνονταν η ανανέωση του χριστιανισμού σύμφωνα με τις αρχές της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, ο εκχριστιανισμός των απίστων, η εκπαίδευση των νέων και η άσκηση επιρροής, για λογαριασμό της Εκκλησίας, στον χώρο της πολιτικής και του πολιτισμού.

Οι ιησουίτες δραστηριοποιήθηκαν στις Αυλές ως εξομολόγοι ηγεμόνων και αριστοκρατών. Σχημάτισαν ένα πυκνό δίκτυο κολλεγίων και σχολείων για την εκπαίδευση των γόνων της άρχουσας τάξης, αλλά και λαϊκότερων στρωμάτων, εφαρμόζοντας πρωτοποριακές διδακτικές μεθόδους. Απέκτησαν φήμη, έγιναν περιζήτητοι στα διάφορα καθολικά πανεπιστήμια και σύντομα ίδρυσαν το δικό τους κολλέγιο στη Ρώμη, το Collegium Romanum, το οποίο μετεξελίχθηκε στο πανεπιστήμιο Pontificia Università Gregoriana.

Το τάγμα άντλησε μεγάλο κύρος από την πολυσχιδή δράση των μελών του, που άφησε έντονα τα σημάδια της σε όλες τις καθολικές χώρες της Ευρώπης, αλλά και εκτός αυτής, στην Ινδία, την Κίνα (Ματτεο Ρίτσι), την Ιαπωνία (Σαν Φραντσέσκο Σαβέριο) και την Αμερική. Στις ιεραποστολές τους οι ιησουίτες ακολουθούσαν ήπιες μεθόδους απέναντι σε αιρετικούς, απίστευτους ή απλώς αδιάφορους θρησκευτικά, των οποίων είχαν ήδη διδαχθεί τη γλώσσα και στοιχεία της κουλτούρας.

Χάρη στις ικανότητες και τη μαχητικότητα των μελών τους, οι ιησουίτες είχαν καθοριστικό ρόλο στην επιτυχία του εγχειρήματος της Καθολικής Εκκλησίας να απαντήσει τόσο στη Μεταρρύθμιση όσο και στις προκλήσεις που αντιμετώπιζε στο εσωτερικό της. Συνέβαλαν, εξάλλου, αποφασιστικά στην αποκατάσταση της «απόλυτης» εξουσίας του πάπα, ενεργώντας άλλοτε ως πολιτοφύλακες και άλλοτε ως μυστικές υπηρεσίες για την προστασία του.

Προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της εξουσίας των παπών εργάστηκε και η σύνοδος του Τρέντο. Ξεπερνώντας το ζήτημα των συνοδικών πρωτείων, που τον 15ο αι. είχε οδηγήσει σε ρήξεις στο εσωτερικό της Καθολικής Εκκλησίας, στο Τρέντο αποφασίστηκε ότι τα συνοδικά διατάγματα θα είχαν αξία μόνο μετά την έγκριση του ποντίφικα. Η έγκριση αυτή ήλθε στις 13 Νοεμβρίου 1564 από τον πάπα Πίο Δ΄ και δύο έτη αργότερα δημοσιεύτηκε η *Professio fidei tridentinae*.

Ο έλεγχος και η εφαρμογή αυτών των διαταγμάτων θα γινόταν αποκλειστικά από τον ποντίφικα και τους συνεργάτες του. Με αυτόν τον τρόπο οι πάπες περιόριζαν τις όποιες αυτονομίες διατηρούσαν ακόμη οι επίσκοποι και οι τοπικές εκκλησίες.

Η εφαρμογή των συνοδικών διαταγμάτων είχε και τους πρωταγωνιστές της, όπως ο καρδινάλιος Κάρλο Μπορρομέο (1538-84), ανιψιός του πάπα Πίου Δ΄ (κατά κόσμον Τζοβάννι Αντζελο Μέντιτσι) που συμμετείχε στις εργασίες της συνόδου και εργάστηκε σκληρά για την υλοποίηση των συμφωνηθέντων. Το έπραξε μέσα και από το προσωπικό του παράδειγμα, καθώς απαρνήθηκε προνόμια και πλούτη και έζησε ανάμεσα στους φτωχούς, ζοδεύοντας την ενέργειά του στην ίδρυση νοσοκομείων, σχολείων και σεμιναρίων, δράση για την οποία το 1610 αγιοποιήθηκε.



**Εικόνα 4.2** Ο Κάρλο Μπορρομέο στην είσοδο του Μιλάνου. Έργο του Giovanni Battista Cresspi (1602), δημοσιευμένο στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giovanni\\_Battista\\_Cresspi\\_-\\_St\\_Carlo\\_Borromeo\\_Erecting\\_Crosses\\_a\\_the\\_Gates\\_of\\_Milan\\_%28detail%29\\_-\\_WGA05749.jpg#/media/File:Giovanni\\_Battista\\_Cresspi\\_-\\_St\\_Carlo\\_Borromeo\\_Erecting\\_Crosses\\_a\\_the\\_Gates\\_of\\_Milan\\_%28detail%29\\_-\\_WGA05749.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giovanni_Battista_Cresspi_-_St_Carlo_Borromeo_Erecting_Crosses_a_the_Gates_of_Milan_%28detail%29_-_WGA05749.jpg#/media/File:Giovanni_Battista_Cresspi_-_St_Carlo_Borromeo_Erecting_Crosses_a_the_Gates_of_Milan_%28detail%29_-_WGA05749.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

### 4.3.3 Μηχανισμοί ελέγχου και καταστολής

Οι μηχανισμοί που αξιοποίησαν οι πάπες για την εφαρμογή των συνοδικών διαταγμάτων στόχευαν στον έλεγχο των δογματικών παρεκκλίσεων και στην καταστολή. Στο σύνολό τους επιβεβαιώνουν το καθαυτό αντιμεταρρυθμιστικό πρόσωπο της Ρώμης, που συνίστατο στη δραστική αντιμετώπιση κάθε θέσης διαφορετικής από τα παγιωμένα μετά το Τρέντο δόγματα.

Ο πιο γνωστός από αυτούς τους μηχανισμούς ήταν το δικαστήριο της Ιεράς Εξέτασης (*Congregazione del Sant'Uffizio*), μια επιτροπή αποτελούμενη από έξι καρδινάλιους που συνομιλούσαν κατευθείαν με τον πάπα και είχαν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν σε θέματα πίστης σε κάθε χώρα του καθολικού κόσμου (με την εξαίρεση της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Αμερικής, όπου λειτουργούσαν τοπικές επιτροπές). Η Ιερα Εξέταση παρακολουθούσε τη ζωή και τις ιδέες των ύποπτων για αίρεση προσώπων, είχε τη δυνατότητα να

τους καλεί σε ανάκριση χωρίς να τους γνωστοποιεί το περιεχόμενο της καταγγελίας που τους βάραινε, να τους ζητάει να επιβεβαιώσουν την ορθοδοξία τους ή, σε περίπτωση που αποδεικνύονταν ένοχοι ή ομολογούσαν την ενοχή τους, να αποκηρύξουν δημόσια τις «πλάνες» τους. Αν αρνούνταν, τους παρέδιδε στις τοπικές αρχές, που αναλάμβαναν την εκτέλεση των προβλεπόμενων για τους αιρετικούς ποινών, στις οποίες περιλαμβανόταν και η θανατική ποινή.

Κύριο εργαλείο πρόληψης και καταστολής της αίρεσης υπήρξε η λογοκρισία. Μέσα από ανώνυμες και επώνυμες καταγγελίες και ελέγχους σε βιβλιοθήκες, βιβλιοπωλεία και τυπογραφεία, τα μέλη ειδικής επιτροπής, η οποία αρχικά ταυτιζόταν με την Ιερά Εξέταση (Sant'Uffizio) και από το 1572 λειτουργούσε ξεχωριστά (Sacra Congregatio Indicis), εντόπιζαν έργα που εθεωρούντο επικίνδυνα για τη θρησκευτική ορθοδοξία και απαγόρευαν την περαιτέρω μελέτη και κυκλοφορία τους. Ανά τακτά χρονικά διαστήματα, με αφετηρία το 1559, συνέτασσαν τους γνωστούς Indices librorum proibitorum, καταλόγους βιβλίων θρησκευτικής και κοσμικής θεματολογίας, των οποίων διέτασσαν την καταστροφή.

Η λογοκρισία λειτουργούσε, όμως, και προληπτικά. Κάθε βιβλίο πριν από τη δημοσίευσή του έπρεπε να περάσει από τον έλεγχο της αρμόδιας επιτροπής, από την οποία και μόνο θα μπορούσε να λάβει άδεια δημοσίευσης. Πολλά από τα έργα που σήμερα θεωρούνται κομβικά στην ιστορία της επιστημονικής σκέψης εντάχθηκαν στους καταλόγους των απαγορευμένων βιβλίων. Απαγορεύτηκε για παράδειγμα η κυκλοφορία του συνόλου των έργων του Έρασμου, του Μακιαβέλλι και του Ραμπελαί.

Η επιτροπή είχε τη δυνατότητα παρεμβάσεων στο περιεχόμενο ακόμη και ήδη εκδομένων έργων. Στο Δεκάημερο του Βοκκακίου, για παράδειγμα, η επιτροπή έκανε παρεμβάσεις στο κείμενο, μετατρέποντας τις «ηγουμένισσες» (badesse) σε «κόμισσες» (contesse) και τους «ηγουμένους» (abati) σε «δασκάλους» (maestri). Ανάλογες παρεμβάσεις έγιναν στον Αυλικό του Καστιλιόνε και σε άλλα γνωστά κείμενα.

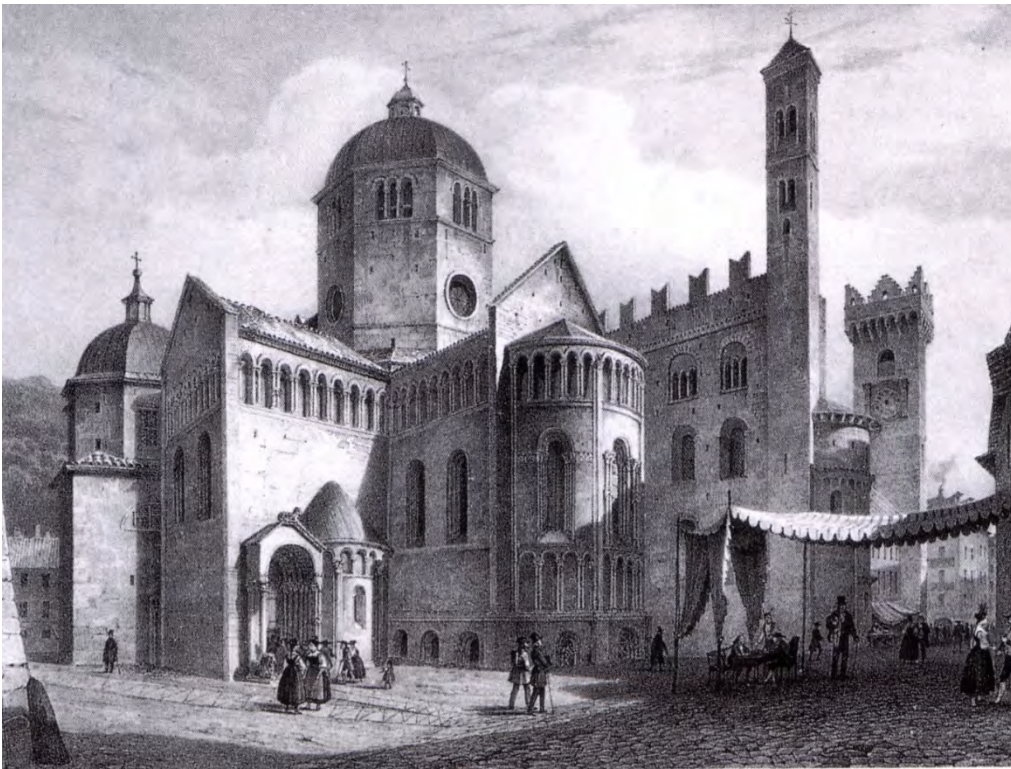
Η εκδίωξη των δογματικών παρεκκλίσεων δεν υπήρξε βέβαια προνόμιο του καθολικού κόσμου. Και στις προτεσταντικές χώρες παρατηρήθηκε έλλειψη ανεκτικότητας, ειδικά στις κοινότητες των καλβινιστών. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Μιχαήλ Σερβέ, Ισπανού μεταρρυθμιστή που αρνούνταν το δόγμα της Αγίας Τριάδας και εγκατέλειψε την πατρίδα του, όπου τον απειλούσε η Ιερά Εξέταση, για να εγκατασταθεί στη Γενεύη. Αντί σωτηρίας, όμως, κατέληξε στην αγχόνη, καθώς οι ιδέες του αντιστρατεύονταν τις μονολιθικές αντιλήψεις του Καλβίνου.

Κοινή υπήρξε και στους δύο χώρους (καθολικό και προτεσταντικό) η κατασκευή εχθρών του χριστιανισμού σε κάθε επίπεδο της κοινωνικής ζωής. Το φαινόμενο έχει ρίζες βαθύτερες από τη Μεταρρύθμιση, με αφετηρία, ουσιαστικά, την περίοδο των θρησκευτικών αιρέσεων του 12ου-14ου αι., οπότε ιδρύθηκε η Ιερά Εξέταση. Έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις σε περιοχές που βρίσκονταν στα γεωγραφικά, πολιτιστικά και θρησκευτικά όρια της χριστιανικής Ευρώπης. Σε ζώνες όπως τα Πυρηναία ή οι Ιταλικές Άλπεις, αλλά και στο εσωτερικό παραδοσιακών καθολικών κοινωνιών, η Καθολική Εκκλησία, από τη στιγμή που ξερίζωσε τις αιρέσεις, αναμετρήθηκε με την επιβίωση τοπικών λατρευτικών πρακτικών και αντιλήψεων που εντάσσονταν σε μια κουλτούρα συχνά μακραίωνη. Κάτω από την επικεφαλίδα της παρέκκλισης, που μπορούσε να ερμηνευτεί ως μαγεία ή αίρεση, ταξινομούνταν αρνητικά στερεότυπα για ιδιότητες συνδεδεμένες με τη διαφορετικότητα ή και με κάποια αδυναμία, που δημιουργούσαν ρήξη στο μοντέλο της ομοιογενούς κοινωνίας: εβραίοι, μουσουλμάνοι (οι Moriscos της Ισπανίας), ηλικιωμένες που ζούσαν μόνες, χήρες, περιπλανώμενοι (τσιγγάνοι), λεπροί, αιρετικοί κ.ά., υπήρξαν εν πολλοίς τα εύκολα θύματα της εκκλησιαστικής καταστολής.

Για τη διευκόλυνση των «κυνηγών» της μαγείας κυκλοφορούσε ήδη από το 1486 ένα εγχειρίδιο οδηγιών, το Malleus maleficarum, συνταγμένο από δύο ιεροεξεταστές, τους Χάινριχ Κρέμερ και Γιάκομπ Σπρένγκερ. Το Malleus maleficarum υπήρξε το κύριο εργαλείο για τον εντοπισμό της μαγείας και την εκμείωση ομολογιών. Όπου όμως εφαρμόστηκε, κατέληξε στην όξυνση των θρησκευτικών αντιθέσεων. Υπό την πίεση τρομερών βασανιστηρίων, ελάχιστοι κατόρθωσαν να μην ομολογήσουν εγκλήματα, για τα οποία είχαν κατηγορηθεί χωρίς, κατά κανόνα, να τα έχουν διαπράξει.

Στην Ιταλία το κυνήγι των μαγισσών δεν είχε την ένταση που προσέλαβε το φαινόμενο αυτό στην κεντρική Ευρώπη. Επιπλέον, από τον 17ο αιώνα κ.εξ. διάφοροι θεολόγοι άρχισαν να διατυπώνουν αμφιβολίες για τη βασιμότητα των κατηγοριών που αποδίδονταν στις μάγισσες και για τις μεθόδους με τις οποίες οι ιεροεξεταστές αποσπούσαν τις ομολογίες.





**Εικόνα 4.3** Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Βιτζιλίου στο Τρέντο, 19ος αι., δημοσιευμένο στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:XIX\\_century\\_print,\\_Il\\_duomo\\_di\\_Trento.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:XIX_century_print,_Il_duomo_di_Trento.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

#### 4.4 Η κληρονομιά της Αντιμεταρρύθμισης: ένας απολογισμός

Η καταστολή, το κινήγι των μαγισσών και η καταδίωξη της ελεύθερης έκφρασης και της παρέκκλισης, στην κατεύθυνση ενός όλο και περισσότερο τυποποιημένου τρόπου άσκησης της θρησκευτικής λατρείας, συνθέτουν στο σύνολό τους το σκληρό πρόσωπο της Αντιμεταρρύθμισης ως μιας αντίδρασης στην προτεσταντική Μεταρρύθμιση.

Η Αντιμεταρρύθμιση είχε ωστόσο και άλλες όψεις λιγότερο ή περισσότερο αποκρουστικές. Ένας απολογισμός δείχνει ότι η σύνοδος του Τρέντο, προϊόν συμβιβασμού ανάμεσα σε δύο κυρίαρχες τάσεις, δεν απέτυχε στους στόχους της. Η Εκκλησία επανακαθόρισε τη θεολογική της κουλτούρα, αποσαφήνισε το δόγμα της και «περιχαράκωσε» το ποιμνιό της απέναντι στην προτεσταντική απειλή. Για να το επιτύχει, χρειάστηκε να σχηματίσει ένα ανάχωμα στους προτεστάντες, απαντώντας σε μία προς μία τις θέσεις τους και, παράλληλα, να αναδιατυπώσει τις κατευθυντήριες γραμμές της καθολικής Θεολογίας.

Στράφηκε, επίσης, στην εσωτερική της ανανέωση. Ξερίζωσε όλες τις εστίες που γεννούσαν σκάνδαλα και διαφθορά, αναδιοργάνωσε τη διοικητική της δομή, ενίσχυσε τον συγκεντρωτικό χαρακτήρα της παπικής εξουσίας και ίδρυσε τάγματα προσανατολισμένα στις άμεσες ανάγκες των τοπικών κοινωνιών (φιланθρωπία, εκπαίδευση, επαγγελματική κατάρτιση, κήρυγμα).

Έμαθε, τέλος, να προσαρμόζεται με επιτυχία στο επικοινωνιακό επίπεδο, απαντώντας στις θέσεις των προτεσταντών με εικόνες, σύμβολα και θρησκευτικά τελετουργικά.

Έτσι, από τον ουμανιστή πάπα Λέοντα Ι΄, περάσαμε, στις παραμονές της συνόδου του Τρέντο, στον σκληρό αντιμεταρρυθμιστή πάπα Παύλο Δ΄ Καράφα και από αυτόν στον πάπα-άγιο Πίο Ε΄ στη μετά το Τρέντο εποχή. Οι κύριες ιδιότητες των παπών απηχούσαν, πέρα από τα ίδια τα πρόσωπα, τις εκάστοτε ιδεολογικές κατευθύνσεις και τις πολιτικές στοχεύσεις της Αγίας Έδρας.

Στην υποβάθμιση των λατρευτικών τύπων από τους προτεστάντες η Αγία Έδρα απάντησε με τον εμπλουτισμό της θρησκευτικής λειτουργίας με στοιχεία θεατρικής τελετουργίας, που λάμβανε χώρα σε πομπώδεις μπαρόκ ναούς. Στην άρνηση των προτεσταντών να λατρεύουν τους αγίους, οι καθολικοί απαντούσαν με την περαιτέρω ενίσχυση της λατρείας των εικόνων και των λειψάνων, πρακτικές στις οποίες βρήκαν χώρο να αναπτυχθούν λαϊκές δοξασίες και αντιλήψεις που κινούνταν στα όρια της δεισιδαιμονίας.

Μέρος της κουλτούρας της Μεταρρύθμισης θα πρέπει να θεωρηθεί και μια «ενισχυμένη» αντίληψη για το θαύμα. Το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα χαρακτηρίζεται από ταχύτατη αύξηση του αριθμού των αγιοποιήσεων

στην Καθολική Εκκλησία, που τεκμηριώνονταν, και τεκμηριώνονται, ακριβώς με τη μαρτυρία θαυματουργικών πράξεων. Το προφίλ των αγιοποιήσεων εκείνης της εποχής αναφέρεται σε πρόσωπα που συνδύαζαν τις πιο διαφορετικές στάσεις ζωής: από την πλήρη αφιέρωση στον πόνο του συνανθρώπου, μέσα από τη φιλανθρωπική δράση, τη λειτουργία νοσοκομείων, πτωχοκομείων ή εκθετοκομείων (Κάρλο Μπορρομέο, Φιλίππο Νέρι, Φραντσέσκο ντι Σάλες κ.ά.), μέχρι την πλήρη αποστασιοποίηση από τα εγκόσμια για μια μυστικιστική ζωή (Λουίτζι Γκοντζάγκα, Τερέζα ντ'Αβίλα, Τζοβάννι ντέλλα Κρότσε, Ιγνάτιο Λογιόλα).

Την ίδια στιγμή, όμως, η έλλειψη ανεκτικότητας στο διαφορετικό, η λογοκρισία στις δογματικές διαφοροποιήσεις και η κατασκευή εχθρών της Χριστιανισμής οδήγησαν σε μια τυποποίηση στις τέχνες, που όφειλαν να εξυπηρετούν πρώτα και κύρια την παγιωμένη ορθοδοξία της συνόδου του Τρέντο.

Οι εξελίξεις αυτές, στο σύνολό τους, προκάλεσαν κρίση στα ιδανικά της Αναγέννησης από τα οποία ο καθολικισμός είχε αρχίσει να απομακρύνεται. Χάνονταν αρκετές βεβαιότητες και πρώτα απ' όλα η εμπιστοσύνη στη δυνατότητα του ανθρώπου να καθορίζει ο ίδιος τη μοίρα του, σημείο στο οποίο εντοπίζεται, άλλωστε, μία από τις κύριες συνεισφορές της Αναγέννησης στον πολιτισμό.

Για τα ελεύθερα πνεύματα των λογίων και των καλλιτεχνών η μετάβαση από τον ουμανιστή πάπα Λέοντα Ι΄ στο καταγγελτικό ύφος του Παύλου Δ΄ θα πρέπει να περιείχε όλα τα χαρακτηριστικά ενός δράματος. Το πέρασμα από τη λαμπρότητα της αναγεννησιακής Ρώμης στην απογοήτευση της άρνησης κάθε προοπτικής να γεφυρωθεί η διαφορά με τους προτεστάντες προϋπέθετε μια οδυνηρή αναδίπλωση, καθώς λογιζόταν, πέραν των άλλων, και ως μια αποτυχία του ρόλου και της αποστολής των λογίων ως συνδιαμορφωτών του πολιτιστικού κλίματος της εποχής τους.

Για τους διανοούμενους υπήρξε μία ακόμη δυσμενής μεταβολή. Στο κοινωνιολογικό επίπεδο άλλαξε η σχέση τους με την εξουσία. Οι πολιτικές αρχές των καθολικών κρατών, γενικά, συνεργάστηκαν με την Αγία Έδρα, δείχνοντας ελάχιστα διατεθειμένες να ευνοήσουν τις τέχνες, την επιστημονική σκέψη και την ελεύθερη έκφραση. Έτσι, οι Αυλές θα έχαναν την όψη των υπέροχων κέντρων του μαικηνατισμού και οι διανοούμενοι θα δέχονταν παθητικά τον ρόλο του «υπαλλήλου» της εξουσίας, κλεισμένοι στα ενδιαφέροντά τους και αποστασιοποιημένοι από τα προβλήματα της κοινωνικής ζωής. Όσοι προσπάθησαν να αντιταχθούν στον κυρίαρχο κομοφορμισμό συγκρούστηκαν με τον κατασταλτικό μηχανισμό της Εκκλησίας. Δύο από τους μεγαλύτερους Ιταλούς φιλοσόφους της εποχής, ο Τζορντάνο Μπρούνο (1548-1600) και ο Τομμάζο Καμπανέλλα (1568-1639), πλήρωσαν ο ένας με τη ζωή του και ο άλλος με φυλάκιση 27 ετών τις πολιτικές και θρησκευτικές ιδέες τους.

Ο πρώτος ήταν δομηνικανός μοναχός που ήλθε σε σύγκρουση με τις εκκλησιαστικές αρχές, καθώς ζητούσε την επανέναρξη των συνομιλιών με τους προτεστάντες και ασκούσε σκληρή κριτική στις προλήψεις που χαρακτήριζαν τη λατρεία στον καθολικό κόσμο. Εγκατέλειψε το μοναχικό σχήμα, ασπάστηκε τον καλβινισμό στη Γενεύη και δίδαξε με παρηγορία σε διάφορες χώρες, αντιμετωπίζοντας με τόλμη τις αντιδράσεις που γεννούσαν οι ιδέες του. Η φιλοσοφία του βασιζόταν στην πίστη στην ύπαρξη πολυάριθμων κόσμων που περιστρέφονταν ο καθένας γύρω από τον δικό του ήλιο, θέση που ερχόταν σε σύγκρουση με την αριστοτελική έννοια για το πεπερασμένο των ουράνιων σφαιρών. Αρνιόταν τη θεϊκή υπόσταση του Ιησού, θεωρούσε, ωστόσο, τον Θεό ως ενοποιό ουσία των πάντων. Το βενετικό κράτος το 1592 τον κατηγορήσε για αίρεση και τον παρέδωσε στην Ιερά Εξέταση της Ρώμης. Μετά από μακρά περίοδο φυλάκισης και βασανιστηρίων, το 1600 οδηγήθηκε στην πυρά στην πλατεία Κάμπο ντέι Φιόρι της Ρώμης.

Δομηνικανός ήταν και ο Τομμάζο Καμπανέλλα, συγγραφέας του έργου Η Πολιτεία του Ήλιου (*La Città del Sole*), που ταξινομείται στη λεγόμενη ουτοπική γραμματεία. Στην ηλιοκεντρική κοινωνία του Καμπανέλλα η θρησκεία απουσίαζε. Η ιδεατή αυτή πολιτεία βασιζόταν στην κοινοκτημοσύνη, σε μια συλλογική οργάνωση της εργασίας και της εκπαίδευσης, στην απουσία του θεσμού της οικογένειας και στη ρύθμιση της αναπαραγωγής από μια οικουμενική μοναρχία που θα εγγυάτο την κοινωνική ειρήνη. Ο Καμπανέλλα επιδίωξε να κάνει πράξη αυτές τις ιδέες στη γενέτειρά του Καλαβρία, συμμετέχοντας στην ανατροπή της ισπανικής κυριαρχίας. Συνελήφθη, όμως, βασανίστηκε, δικάστηκε από την Ιερά Εξέταση και, προσποιούμενος τον τρελό, μετέτρεψε την ποινή του σε φυλάκιση 27 ετών.

Ένας τρίτος μοναχός, ο Πάολο Σάρπι (1552-1626), συνδέεται με την Αντιμεταρρύθμιση με διάφορους τρόπους. Είναι ο συγγραφέας μιας σύνθεσης για τη σύνοδο του Τρέντο (*Istoria del Concilio Tridentino*, 1619), όπου επιχείρησε μια πρώτη αποτίμηση των συνεπειών που είχαν οι αποφάσεις της για την Καθολική Εκκλησία. Ενεπλάκη σε μια σφοδρή σύγκρουση ανάμεσα στην Αγία Έδρα και τη Δημοκρατία της Βενετίας, που οδήγησε το 1606 στην περίφημη παπική απαγόρευση (*Interdetto*), βάσει της οποίας ο πάπας απαγόρευσε τη διοργάνωση θρησκευτικών τελετών στο βενετικό κράτος. Ο λόγος αυτής της απαγόρευσης ήταν η σύλληψη στη Βενετία δύο καθολικών ιερέων για ποινικά αδικήματα και η απαίτηση του πάπα να τους δικάσει στη Ρώμη, εφαρμόζοντας την αρχή της δικαστικής αυτοτέλειας της Εκκλησίας απέναντι στο Κράτος, όπως είχε

συμφωνηθεί στο Τρέντο. Την κύρια επιχειρηματολογία εναντίον αυτής της απαίτησης τη στήριξε ο Σάρπι από τη θέση του νομικού συμβούλου της Βενετίας επί θρησκευτικών ζητημάτων, επικαλούμενος τη δικαιοδοσία της Βενετίας και των άλλων κρατών επί των τοπικών εκκλησιών. Με τη θέση του αυτή ο Σάρπι πέτυχε, πέρα από μια εις βάρος του απόπειρα δολοφονίας (αποτυχημένη πάντως), οργανωμένη πιθανότατα από εκκλησιαστικούς κύκλους, ν' ανοίξει μια μεγάλη συζήτηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο για τη σχέση Εκκλησίας-Κράτους.

Η κληρονομία της Αντιμεταρρύθμισης τόσο στον καθολικό όσο και στον προτεσταντικό κόσμο, σε συνδυασμό με πολιτικές αντιθέσεις και φιλοδοξίες, θα οδηγούσαν στην όξυνση των θρησκευτικών αντιθέσεων σε ορισμένες από τις ζώνες όπου συμβίωναν καθολικοί και προτεστάντες (Γαλλία, Κάτω Χώρες, Γερμανία). Από αυτές τις εντάσεις οδηγηθήκαμε σε μια σειρά πολέμων από τους οποίους ο Τριακονταετής (1618-1648) θα αναδείκνυε το αποκρουστικότερο πρόσωπο της βίας, του μίσους και του θρησκευτικού φανατισμού σε βάρος πληθυσμών της Γερμανίας και της Κεντρικής Ευρώπης.

Πέρα όμως από τις υπερβολές των θρησκευτικών πολέμων, σε αρκετές μη καθολικές επικράτειες, όπως η Αγγλία και οι Κάτω Χώρες, το πολιτιστικό κλίμα χαρακτηριζόταν από ανεκτικότητα και ελεύθερη κυκλοφορία των ιδεών. Σε αυτό το πλαίσιο γεννήθηκαν τα έργα του Ραμπελαί, του Μονταίни, του Βάκωνα, του Σαίξπηρ. Σε αυτά τα εδάφη οι επιδράσεις της Μεταρρύθμισης στις τέχνες, στα γράμματα και γενικά στον πολιτισμό συνυπήρξαν με την ανάδυση της επιστημονικής σκέψης, που εξελίχθηκε ταχύτατα όπου είχαν διασφαλιστεί οι προϋποθέσεις της ελεύθερης έκφρασης και των ανεμπόδιστων ιδεολογικών ζυμώσεων, θέμα το οποίο αναπτύσσεται στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Barbagallo, F. (2004). L'idea e la realtà dell'Italia. Στο Idem. *L'Italia contemporanea. Storiografia e metodi di ricerca*, 2<sup>η</sup> έκδοση (σσ. 33-55). Ρώμη: Carocci editore.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 1. Μτφρ. Α. Κ. Δημητρακόπουλος, 3<sup>η</sup> έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Braudel, F. (1978). L'Italia fuori d'Italia. Due secoli e tre Italie. Στο R. Romano - C. Vivanti (Επιμ.). *Storia d'Italia. Dalla caduta dell'impero romano al secolo XVIII* (Τόμος 2/2, σσ. 2092-2048). Τορίνο: Einaudi.
- Braudel, F. (1998). *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β', Γ'*. Μτφρ. Κ. Μιτσotάκη. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Burns, E.M. (2006). Ευρωπαϊκή Ιστορία. *Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Βαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Γαγανάκης, Κ. (2003). *Ο πόλεμος των λέξεων. Θρησκευτική διαμάχη και προπαγάνδα στη Γαλλία τον καιρό της νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Cantimori, D. (1975). *Umanesimo e religione nel Rinascimento*, 2<sup>η</sup> έκδοση. Τορίνο: Einaudi.
- Cantimori, D. (1992). *Eretici italiani del Cinquecento e altri scritti*. Επιμ. Α. Prosperi. Τορίνο: Einaudi.
- Caponetto, S. (1992). *La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento*. Τορίνο: Claudiana.
- Cavallo, G. & Chartier, R. (2006). *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*. Επιστημονική επιμέλεια-εισαγωγή Χρ. Μπάνου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Chabod, F. (1985). *Carlo V e il suo impero*. Τορίνο: Einaudi.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci editore.
- Firpo, M. (1993). *Riforma protestante ed eresie nell'Italia del Cinquecento: un profilo storico*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell'Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Guicciardini, F. (1971). *Storia d'Italia*. Επιμ. S. Seidel Menchi. Τορίνο: Einaudi.
- Hanlon, G. (2000). *Storia dell'Italia moderna, 1550-1800*. Μπολόνια: il Mulino.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Jedin, H. (2009-10). *Storia del Concilio di Trento*, 1-4, 4<sup>η</sup> έκδοση. Μπρέσια: Morcelliana.
- Julia, D. (2006). Αναγνώσματα και Αντιμεταρρύθμιση. Στο G. Cavallo & R. Chartier (Επιμ.). *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*. Επιστημονική επιμέλεια-εισαγωγή Χρ. Μπάνου (σσ. 292-329). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Lutero, M. (1959). Alla nobiltà cristiana di nazione tedesca. Στο idem. *Scritti politici*. Τορίνο: Utet.
- Μπίρταχας, Στ. (2001). *Ο Paolo Sarpi και οι ελληνορθόδοξοι Βενετοί υπήκοοι ανάμεσα στη Ρώμη και στη Βενετία* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα.
- Machiavelli, N. (1971). Dell'arte della Guerra. Στο S. Bertelli (Επιμ.). *Opere*, II. Μιλάνο: Feltrinelli.
- Machiavelli, N. (1972). *Il Principe*. Επιμ. L. Firpo. Τορίνο: Einaudi.
- Milza, P. (2006). *Storia d'Italia dalla preistoria ai giorni nostri*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*, 1-2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Μπάρι-Ρώμη: Laterza.
- Prosperi, A. (2000). *L'eresia del Libro Grande. Storia di Giorgio Siculo e della sua setta*. Μιλάνο: Feltrinelli.
- Romano, R. (1980). *L'Europa tra due crisi. XIV e XVII secolo*. Τορίνο: Einaudi.
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d'Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Seidel Menchi, S. (1987). *Erasmus in Italia. 1520-1580*. Τορίνο: Bollati Boringhieri.
- Tilly, Ch. (1998). *Οι Ευρωπαϊκές Επανάστασεις, 1492-1992*. Μτφρ. Κ. Θεολόγου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Walti, M.E. (1985). *Breve storia della Riforma in Italia*. Καζάλε Μονφεράττο: Marietti.

# Κεφάλαιο 5. Φιλοσοφία και Επιστήμη: ανάμεσα στη Μεταρρύθμιση και στον Διαφωτισμό

## Σύνοψη

*Στους κύκλους της ευρωπαϊκής διανόησης ταυτόχρονα, σχεδόν, με τη Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρύθμιση βρισκόταν σε εξέλιξη η σταδιακή προσέγγιση επιστήμης και τεχνικής, έννοιες διακριτές κατά τη μεσαιωνική αντίληψη. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται το ουσιαστικό σημείο μετάβασης από την Αναγέννηση –που κι αυτή με τη σειρά της ήταν μια μετάβαση– προς μια «στιγμή», την οποία έχει καθιερωθεί να αποκαλούμε επιστημονική ή πνευματική επανάσταση και καλύπτει το χρονικό διάστημα από τα μέσα περίπου του 16ου αι. έως την εμφάνιση του Διαφωτισμού.*

*Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε τις διαδικασίες γένεσης της λεγόμενης επιστημονικής επανάστασης, επικεντρώνοντας αφενός στον ειδικό ρόλο των Ιταλών στην εξέλιξη αυτού του φαινομένου, και αφετέρου στο πολιτιστικό κλίμα που χαρακτηρίζει την Ιταλία κατά την εδώ εξεταζόμενη περίοδο.*

## 5.1 Αναγέννηση και επιστήμες

Η επαναπροσέγγιση με τον κλασικό πολιτισμό στα χρόνια του Ουμανισμού και της Αναγέννησης έφερε στο προσκήνιο πρότυπα ζωής και σκέψης πολύ διαφορετικά από εκείνα που επικρατούσαν έως τότε. Η διακίνηση των ιδεών, ωστόσο, θα συνέχιζε να συμβαίνει στο πλαίσιο μιας παράδοσης που καθοριζόταν από αντιλήψεις κληροδοτημένες από την αρχαιότητα ή/και υιοθετημένες από την αυθεντία της Εκκλησίας.

Μια σειρά από καινοτομίες προκάλεσαν κρίση σε αυτή την παράδοση, κλονίζοντας το αξιακό πλέγμα επί του οποίου είχε βασιστεί η μεσαιωνική κοινωνία. Οι γεωγραφικές εξερευνήσεις αποκάλυψαν έναν κόσμο άγνωστο στους Ευρωπαίους, νέους πολιτισμούς, νέα προϊόντα, πλούτο, αλλά και πολλά ερωτηματικά για τα πραγματικά όρια του πλανήτη, τη φύση των «νέων» κατοίκων του και τον τρόπο αντιμετώπισής τους κ.ά.

Για να συμβούν όλες αυτές οι εξελίξεις χρειάστηκαν μια σειρά από επιμέρους τεχνολογικές «επαναστάσεις». Η πρόοδος στη ναυσιπλοΐα έδωσε τη δυνατότητα στα πλοία να αξιοποιούν με καλύτερες προϋποθέσεις τη δύναμη του ανέμου, να ταξιδεύουν με σχετικά αυξημένη ασφάλεια και μεγαλύτερο μεταφορικό όγκο και να υπολογίζουν με ακρίβεια, στον χρόνο και στον χώρο, τις ρότες τους. Οι νέες χρήσεις της πυρίτιδας, που μετέβαλαν τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου και τις κοινωνικές του παραμέτρους, ήλθαν σε μια στιγμή κατά την οποία οι Ιταλοί, κυρίως αυτοί, βίωναν στα κράτη τους τη βία των Ιταλικών Πολέμων. Μια άλλη εφεύρεση, η ανακάλυψη της τυπογραφίας, αξιοποιήθηκε για την επικράτηση της λεγόμενης προτεσταντικής «επανάστασης» και οδήγησε σε θρησκευτικές και πολιτιστικές ανακατατάξεις, όπως η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και η διάχυση της γνώσης σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Παρά τις μεταβολές και την αμηχανία που όλες αυτές οι εξελίξεις προκαλούσαν ως προς τις πραγματικές γνώσεις των αρχαίων για τον κόσμο που τους περιέβαλλε, οι περισσότεροι λόγιοι της Αναγέννησης δεν αποτόλμησαν σαφείς διαφοροποιήσεις από την παγιωμένη στον Μεσαίωνα διάκριση μεταξύ επιστήμης και τεχνικής. Η πρώτη άρμοζε στους διανοούμενους, συνδεόταν με τη διατύπωση αφηρημένων θεωριών που στόχευαν στην ηθική βελτίωση, είχε κοινωνικό κύρος και περιφρονούσε την εμπειρία της καθημερινότητας και τις πρακτικές γνώσεις. Η τεχνική και γενικότερα οι θετικές επιστήμες ταίριαζαν στους αγράμματους μάστορες, στους μηχανικούς, στους κατασκευαστές εργαλείων, στους φαρμακοποιούς, αλλά και στους χειρουργούς που ασκούσαν σ' ένα «πρακτικό» έργο, τις τομές στο ανθρώπινο σώμα, σε αντίθεση με τους κατεξοχήν θεωρητικούς γιατρούς, τους λεγόμενους ιατροφιλοσόφους.

Παρά τους περιορισμούς της, η Αναγέννηση προετοίμασε την αποδοχή της επιστημονικής επανάστασης, συντελώντας στη σταδιακή χαλάρωση των γραμμών που διαχώριζαν τις ιδιότητες του επιστήμονα και του τεχνίτη. Αναλυτικότερα: 1) Το κοινωνικό κύρος που είχαν αποκτήσει οι αναγεννησιακοί καλλιτέχνες, οι οποίοι τυπικά εντάσσονταν στην κατηγορία των τεχνιτών, καθώς και οι επιδόσεις τους στα μαθηματικά και στις φυσικές επιστήμες, με στόχο την επίλυση πρακτικών προβλημάτων όπως ο νόμος της προοπτικής ή η στήριξη τεράστιων τρούλων, υπήρξαν ικανοί παράγοντες για τον αναπροσδιορισμό των ορίων που τους διέκριναν από τους «επιστήμονες». 2) Στους κύκλους των τελευταίων, ειδικότερα στο φιλοσοφικό κίνημα των νεοπλατωνιστών, μέλη του οποίου ήταν ο Κοπέρνικος και ο Κέπλερ, κυκλοφορούσαν από καιρό οι ιδέες του ηλιοκεντρισμού και της θεικής ιδιότητας ορισμένων γεωμετρικών σχημάτων. Η έμφαση που έδιναν οι νεοπλατωνιστές στον μυστικισμό, σε βάρος του εμπειρισμού και της λογικής μεθόδου, δεν εμπόδισαν αυτές τις ιδέες να λειτουργήσουν ως μέσο για την υπέρβαση των απαρχαιωμένων αντιλήψεων και τη διαμόρφωση ενός

νέου τρόπου σκέψης. 3) Στους αναγεννησιακούς κύκλους είχε μεγάλη φήμη η μηχανιστική ερμηνεία για τη λειτουργία του σύμπαντος. Η φήμη αυτή ενισχύθηκε από τη δημοσίευση το 1543 των έργων του Αρχιμήδη. Η αντίληψη του σύμπαντος ως μηχανής προϋπέθετε μια σειρά παρατηρήσεων και μετρήσεων, οι οποίες με τη σειρά τους έδωσαν τεράστια ώθηση στην ανάπτυξη της επιστήμης. 4) Στον Μεσαίωνα και στην Αναγέννηση επιβίωνε η παράδοση της μαγείας που εκφραζόταν αφενός με την εικονογράφηση του χριστιανικού Θεού με τα χαρακτηριστικά ενός μάγου ή ενός θαυματουργού που είχε γράψει τα μυστικά του κόσμου μέσα στη φύση σε μια γλώσσα συμβολική, με τον ίδιο τρόπο που οι άνθρωποι πίστευαν πως είχε γεμίσει το σύμπαν με αγγέλους και δαιμόνια, και αφετέρου με την άσκηση μελών της αριστοκρατίας στην αλχημεία και την αστρολογία. Με την προσθήκη της μαγείας σε όλα τα παραπάνω, έχουμε ήδη περιγράψει συνοπτικά το σύνολο των δεδομένων που συγκροτούσαν αυτό που κάπως γενικευτικά ονομάζουμε παράδοση.

Στην καρδιά αυτής της παράδοσης βρισκόταν μια άλλη δέσμη αντιλήψεων που βασιζόταν στα κείμενα του Αριστοτέλη, του Γαληνού και του Πτολεμαίου, ερμήνευε τον κόσμο με όρους ανάπτυξης και φθοράς και απέδιδε τη γενική τάξη που επικρατούσε στο σύμπαν σε έναν «τελικό σκοπό». Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η Γη βρισκόταν στο κέντρο του σύμπαντος και γύρω από αυτήν περιστρέφονταν οι πλανήτες και ο Ήλιος. Υπήρχε δηλ. σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στον γήινο και τον επουράνιο κόσμο, με διαφορετικούς φυσικούς και χημικούς νόμους. Ενώ όμως στον ουρανό οι κανόνες ήταν σταθεροί και μεγαλύτερη η πιθανότητα να τους προβλέψει κανείς, η Γη κυριαρχούνταν από τη διαρκή μεταβολή και από τη σταθερή παρουσία τεσσάρων στοιχείων: δύο βαριών, της γης και του νερού, και δύο ελαφριών, της φωτιάς και του αέρα, καθένα από τα οποία εκινείτο προς τη φυσική του θέση. Η έμφαση που έδινε ο Αριστοτέλης στο «τέλος», δηλ. στον τελικό σκοπό, υπήρξε το κρίσιμο σημείο για την αποδοχή των ιδεών του από τον χριστιανισμό, καθολικό και προτεσταντικό.

Το άθροισμα όλων των παραπάνω, με σκοπό τη συνάντηση της επιστήμης με την τεχνική και την ενοποίηση της θεωρίας με την πράξη ως διακριτών φάσεων της ίδιας διαδικασίας, υπερέβη το κύρος της αριστοτελικής φιλοσοφίας με σταδιακά βήματα που συνέβησαν σε συγκεκριμένους χρόνους και χώρους. Παρά τις επιμέρους περιοδολογήσεις, το φαινόμενο που καταγράφεται μεταξύ του 1543, οπότε ο Κοπέρνικος δημοσίευσε το βιβλίο του *De Revolutionibus*, και του 1704, όταν κυκλοφόρησε η μεγάλη σύνθεση του Ισαάκ Νεύτωνα (Οπτική), επρόκειτο να καθιερωθεί ως επιστημονική ή πνευματική επανάσταση. Αντλώντας έναν όρο από τις κοινωνικές επιστήμες (επανάσταση), η επιλογή αυτής της ονομασίας στηρίχτηκε στην πεποίθηση ότι εδώ τέθηκαν οι βάσεις για την αναγνώριση της αυτόνομης λειτουργίας των επιστημών. Υπό αυτή την έννοια η επιστημονική επανάσταση πήρε τη σκυτάλη από το ελιτίστικο φαινόμενο της Αναγέννησης, με τη δική της ξεχωριστή συνεισφορά στην πρόοδο των επιστημών και της τεχνικής, και την παρέδωσε στον Διαφωτισμό, σε μια στιγμή κατά την οποία η διάκριση μεταξύ *ratio* και *fede* είχε πάψει να προκαλεί έντονες συζητήσεις.

Κεντρικό χαρακτηριστικό αυτής της «επανάστασης» υπήρξε το γεγονός ότι οι άνθρωποι έμαθαν να θέτουν τα σωστά ερωτήματα στη Φύση. Οι σκέψεις τους απομακρύνθηκαν από άλυτα, παράδοξα και ανόητα μυστήρια, όπως λ.χ. η απόσταση που χωρίζει την Κόλαση από τον Παράδεισο ή ο αριθμός των αγγέλων που μπορούν να σταθούν στο κεφάλι μιας καρφίτσας. Απέδιδαν πλέον μεγαλύτερη σημασία στο λογικό παρά στο παράλογο, στον πραγματισμό έναντι του ιδεαλισμού και στην επικαιρότητα έναντι της εσχατολογίας. Ενδιαφέρονταν, επίσης, για τον πειραματισμό ως έναν τρόπο επίλυσης συγκεκριμένων προβλημάτων της παραγωγής.

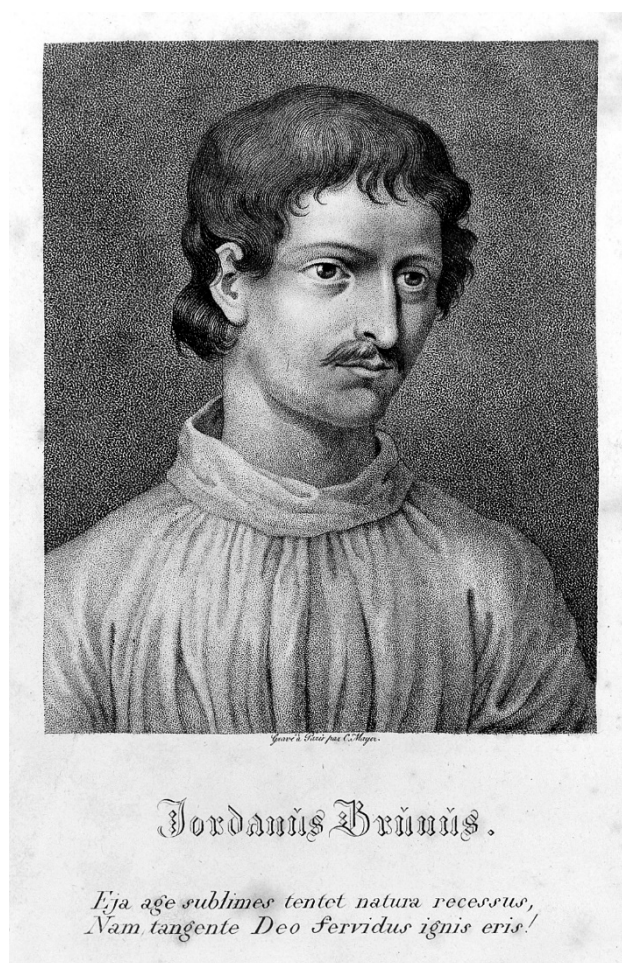
## 5.2 Στις απαρχές της επιστημονικής επανάστασης: από τον Τζορντάνο Μπρούνο στον Γιοχάνες Κέπλερ

Οι προκλήσεις των νέων ιδεών απαιτούσαν μια νέα φιλοσοφία, ένα διαφορετικό αφήγημα για τη ζωή, τη φύση και τον ρόλο των επιστημών στην εξερεύνηση των μυστικών της φύσης και στη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό. Ο πρώτος που έθεσε με τρόπο εμφατικό (λόγω και του τέλους του) αυτό το αίτημα ήταν ο Τζορντάνο Μπρούνο. Άνθρωπος της Εκκλησίας (δομηνικανός μοναχός), γεννημένος στη Νόλα της Καμπανίας, ο Μπρούνο προέβαλε με ένταση την ανάγκη για μια νέα φιλοσοφία που θα έφτανε στην ουσία των πραγμάτων. Στα γραπτά του διακρίνεται κάποια σχέση με τη μαγεία και τον ηλιοκεντρισμό, με τρόπο ωστόσο πολύ διαφορετικό από την κοπερνίκεια προσέγγιση. Σ' ένα από τα έργα του που δημοσιεύτηκε στο Λονδίνο διατύπωσε την πίστη στην ύπαρξη άπειρων κόσμων, καθένας από τους οποίους περιστρεφόταν γύρω από τον δικό του ήλιο, αντικρούοντας έτσι την αριστοτελική αντίληψη για το πεπερασμένο των ουράνιων σφαιρών. Είχε μεγάλη πίστη στην πρωτοποριακή διάσταση της φιλοσοφίας του, την οποία θεωρούσε ως τη μόνη αληθινή, σε σύγκριση με το «σκοτάδι» της παράδοσης που επικρατούσε ως τότε.

Το 1573 η Εκκλησία αντέδρασε επισήμως στις ιδέες του, καταδικάζοντάς τες ως αιρετικές. Ο Μπρούνο αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το μοναχικό σχήμα, κατέφυγε πρώτα στη Γενεύη όπου προσχώρησε στον καλβινισμό και κατόπιν σε διάφορες χώρες της Ευρώπης (Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία), όπου δίδαξε τις ιδέες

του, αντιμετωπίζοντας με τόλμη τις αντιδράσεις που αυτές προκαλούσαν. Είχε, ωστόσο, την τάση να συγκρούεται με όλους και να μένει στο τέλος χωρίς συμμάχους. Το 1591 δέχτηκε πρόσκληση να επισκεφθεί τη Βενετία, όπου ήρθε σε ρήξη με τις βενετικές αρχές, που τον κατηγόρησαν για αίρεση και το 1592 τον παρέδωσαν στη ρωμαϊκή Ιερά Εξέταση. Μετά από πολλά χρόνια φυλάκισης στη Ρώμη και επίμονης άρνησής του να αποκηρύξει τις ιδέες του, οδηγήθηκε στην πυρά στην πλατεία Κάμπο ντέι Φιόρι.

Ο Μπρούνο υπήρξε προβεβλημένο μέλος μιας φαντασιακής κοινότητας διανοουμένων σκορπισμένων σε διάφορα σημεία της Ευρώπης, στους οποίους αποδόθηκε ο χαρακτηρισμός «μοντέρνοι». Τα μέλη αυτής της κοινότητας, σύμφωνα με τον Jones (1961), όπως παραδίδεται στο κείμενο του Cipolla (1988), αμφισβητούσαν το απαράμιλλο κύρος των κλασικών και αντιπαρατίθεντο στους «αρχαίους», σε όσους δηλ. παρέμεναν πιστοί στο γράμμα και το πνεύμα της κλασικής φιλοσοφίας. Η βεβαιότητα για την απόλυτη πρωτοτυπία των ιδεών τους και την ανανεωτική συμβολή της «νέας επιστήμης» που διαμορφωνόταν μέσα από την επικράτησή της επί της «παράδοσης», αποτυπώνεται σε πολυάριθμα κείμενα που κυκλοφόρησαν τον 17ο αιώνα και εστιάζουν ακριβώς στην περιορισμένη γνώση που είχαν οι αρχαίοι για τη φύση και τα μυστικά της.



**Εικόνα 5.1** Τζορντάνο Μπρούνο. Πηγή: Livre du recteur (1578). Δημοσιευμένο στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/Giordano\\_Bruno#/media/File:Giordano\\_Bruno.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Giordano_Bruno#/media/File:Giordano_Bruno.jpg) (Απρίλιος 2015).

Ο ηλιοκεντρισμός ως η αιχμή του δόρατος της «νέας επιστήμης», πέρα από την προετοιμασία των νεοπλατωνιστών, συνδέθηκε με τον Πολωνό κληρικό και αστρονόμο Νικόλαο Κοπέρνικο. Στο βιβλίο του *De Revolutionibus* (1543), βασιζόμενος στην ιδέα του Αρίσταρχου του Σάμιου, στήριξε με μαθηματικούς υπολογισμούς τη θεωρία ότι η Γη είναι ένας από τους πλανήτες που περιστρέφονται γύρω από τον Ήλιο. Η ιδέα του προκάλεσε τις αντιδράσεις των θεολόγων, καθώς αμφισβητούσε την αριστοτελική Φυσική και την εκκλησιαστική κοσμοαντίληψη που στηριζόταν σ' εκείνο το εδάφιο της Βίβλου όπου ο Ιησούς του Ναυή διατάζει τον Ήλιο να μένει ακίνητος. Για αυτούς τους λόγους ο ηλιοκεντρισμός καταδικάστηκε και από τον Λούθηρο το 1549.

Αμφισβητούσε, επίσης, ο Κοπέρνικος μια σειρά άλλων παραδοχών της αριστοτελικής Φυσικής:

- την εμπειρία των αισθήσεων, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι βλέπουν τον Ήλιο να κινείται γύρω από τη Γη, και όχι το αντίθετο,

- την πεποίθηση ότι η Γη είναι φτιαγμένη από βαριά ύλη που την έλκει στο κέντρο του σύμπαντος, ενώ τα ουράνια σώματα έχουν σχηματιστεί από διαφορετική ουσία, που τους επιτρέπει να κινούνται γύρω από τη Γη, και
- την πίστη ότι τα ουράνια σώματα είναι τέλεια και οι φυσικοί νόμοι που τα καθορίζουν διαφορετικοί από αυτούς που ισχύουν για τη Γη.

Για όλους τους παραπάνω λόγους ο ηλιοκεντρισμός δεν έγινε εύκολα αποδεκτός, παρά την ορθότητα των μαθηματικών υπολογισμών του Κοπέρνικου. Συντέλεσε σε αυτό και ο ίδιος ο Κοπέρνικος, ο οποίος, ως γνήσιο τέκνο του παραδοσιακού πλαισίου αξιών, φρόντισε να εναρμονίσει τους υπολογισμούς του με τις «αλήθειες» της εποχής, αποδεχόμενος την τελειότητα των ουράνιων σωμάτων και την κυκλικότητα των τροχιών τους. Το ίδιο συμβιβαστικό πνεύμα χαρακτηρίζει τις συμβολές και άλλων αστρονόμων που επιχείρησαν να επιβεβαιώσουν και να διευρύνουν τα αποτελέσματα των ανακαλύψεων του Πολωνού. Οι περισσότεροι από αυτούς, πέρα από την αστρονομία, καταπιάνονταν με τις δύο επιστήμες που είχε κληροδοτήσει στον Μεσαίωνα η Αρχαιότητα, την αλχημεία, αλλά και την αστρολογία, την αποκαλούμενη «θυγατέρα της αστρονομίας, που έτρεφε τη μητέρα της» (Κέπλερ).

Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται ο Δανός Τύχο Μπράχε (1546-1601) και ο Γερμανός Γιοχάνες Κέπλερ (1571-1630), που κέρδιζαν τα προς το ζην ως αστρολόγοι στην αυτοκρατορική αυλή της Βιέννης, σχεδιάζοντας ωροσκόπια έναντι αμοιβής. Ο πρώτος επιβεβαίωσε με εντυπωσιακά ακριβείς παρατηρήσεις τους υπολογισμούς του Κοπέρνικου. Κατόπιν ασχολήθηκε για χρόνια με τη διατύπωση ενός πολύπλοκου συστήματος που εξηγούσε την κίνηση των άστρων γύρω από τον Ήλιο, εξαιρώντας ωστόσο τη Γη, που παρέμενε ακίνητη και δεχόταν τον Ήλιο σε κυκλική τροχιά γύρω από αυτήν. Ο Κέπλερ, μαθητής του Μπράχε, στο έργο του *Astronomia nova* το 1609 επιβεβαίωσε κι εκείνος την ηλιοκεντρική θεωρία. Με τη διατύπωση των τριών νόμων του για την κίνηση των πλανητών πρότεινε την ελλειπτικότητα της τροχιάς των πλανητών. Απέδειξε έτσι ότι η Γη και τα ουράνια σώματα διέπονταν από τους ίδιους φυσικούς νόμους, καταρρίπτοντας το αξίωμα της «τελειότητας» των ουράνιων σωμάτων, που εκφραζόταν μέσα από την κίνηση σ' ένα τέλειο σχήμα όπως ο κύκλος.

### 5.3 Η θεμελίωση της πειραματικής μεθόδου στην επιστημονική έρευνα: Γαλιλαίος και Βάκων

Στις απαρχές ενός αιώνα κατεξοχήν θρησκευτικού, όπως ο 17ος, οι φιλόσοφοι έστρεψαν το βλέμμα τους στον ουρανό αναζητώντας εκεί τα μυστικά του σύμπαντος. Ανάλογη ήταν η αφετηρία και του Κοπέρνικου που εκκινούσε από τη μύησή του στον νεοπλατωνισμό, τον οποίο είχε σπουδάσει στην Ιταλία. Σε αυτές τις συνθήκες έμελλε να δοθεί το τελικό χτύπημα στην κυριαρχία της παράδοσης και, παράλληλα, να τεθούν οι βάσεις της σύγχρονης επιστήμης, χάρη στο έργο ενός ευγενούς από την Πίζα, του Γαλιλαίου Γαλιλέι (1564-1642), γιου ενός θεωρητικού μουσικού που συνήθιζε να μεταφράζει τους ήχους σε μαθηματικά σύμβολα. Ο Γαλιλαίος διδάχθηκε τα μαθηματικά από έναν οικογενειακό φίλο, τον Οστίλιο Ρίτσι, και από το 1587 αλληλογραφούσε με ορισμένους από τους πιο γνωστούς μαθηματικούς της εποχής του. Το 1592 η βενετική Γερουσία, προτού ακόμη πάρει το πτυχίο του, τον προσέλαβε για να διδάξει στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας μαθηματικά, οχυρωματική τεχνική, μηχανική και υδραυλική. Την ίδια χρονιά κατά την οποία ο Κέπλερ δημοσίευσε το βιβλίο του για τις τροχιές των πλανητών, τελειοποιώντας τον ηλιοκεντρισμό από την άποψη της μαθηματικής θεωρίας, ο Γαλιλαίος συνέλεξε αστρονομικά δεδομένα που συνέβαλαν στην πλήρη αποδοχή της κοπερνίκειας θεωρίας. Αξιοποιώντας πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει με αλληλογραφία από την Ολλανδία, κατόρθωσε να συνδυάσει αποτελεσματικά ένα σύστημα φακών και να κατασκευάσει ένα τηλεσκόπιο με μεγάλη μεγεθυντική ικανότητα. Τον Ιανουάριο του 1610 έστρεψε το τηλεσκόπιό του στον ουρανό. Στα άμεσα αποτελέσματα των παρατηρήσεών του καταγράφεται η ανακάλυψη:

- του ανώμαλου εδάφους της Σελήνης, που αποτελούνταν από βουνά και πεδιάδες,
- των τεσσάρων δορυφόρων του Δία, τους οποίους ονόμασε Μεδίκειους προς τιμήν των ηγεμόνων της Τοσκάνης,
- των κηλίδων του Ήλιου, και
- των δακτυλίων της Αφροδίτης που σχηματίζονταν στο φως του Ήλιου, όπως πέφτει επάνω σε αυτόν τον πλανήτη.

Οι έρευνες του Γαλιλαίου κατέρριψαν τη θέση ότι τα ουράνια σώματα είχαν φτιαχτεί από ύλη διαφορετική από εκείνη της Γης, ότι ήταν τέλεια (οι ηλιακές κηλίδες, τα βουνά της Σελήνης) και ότι οι πλανήτες ήταν αυ-



τόφωτοι (οι δακτύλιοι της Αφροδίτης). Αποδείκνυαν επίσης την ύπαρξη ενός συστήματος πλανητών, του Δία με τους δορυφόρους του, εξίσου «μοναδικού» μ' εκείνου της Γης με τη Σελήνη. Προσέδωσαν έτσι νέο περιεχόμενο στο έργο του επιστήμονα και στη γνώση της φύσης, που πλησιάζει αυτό το οποίο σήμερα αποκαλούμε επιστημονική γνώση. Σύμφωνα με τον Γαλιλαίο, η φύση δεν θα έπρεπε απλώς να παρατηρείται, να μελετάται και να περιγράφεται, αλλά και να «ερωτάται». Πρότεινε, με άλλα λόγια, η εξέταση των φυσικών φαινομένων να γίνεται με κατάλληλα εργαλεία, όπως το τηλεσκόπιο, ώστε να εντοπίζονται τα μετρήσιμα στοιχεία τους (ο χρόνος, ο χώρος και η ταχύτητα) που θα προσφέρουν στον επιστήμονα την τεκμηρίωση για να μπορεί να διατυπώνει φυσικούς νόμους.

Με τις προτάσεις και τις διαπιστώσεις του ο Γαλιλαίος έκλεισε οριστικά το θέμα του ηλιοκεντρισμού, καταλήγοντας σε σαφείς θέσεις, χωρίς τους συμβιβασμούς των προηγούμενων αστρονόμων. Κατέρριψε, παράλληλα, τον ρόλο της Γης και του ανθρώπου ως προνομιακών δημιουργημάτων του Θεού. Η υποδοχή των παρατηρήσεών του έγινε αρχικά δεκτή με ενδιαφέρον από την Εκκλησία. Ο ουμανιστής καρδινάλιος Μαφφέο Μπαρμπερίνι το 1611 ενθουσιάστηκε από τις παρατηρήσεις του Γαλιλαίου και στάθηκε για πολλά χρόνια αρωγός στις έρευνές του, έως ότου εξελέγη πάπας το 1623 με την ονομασία Ουρβανός Η'. Δεν συνέβη όμως το ίδιο με τον Ρομπέρτο Μπελλαρμίνο, Ιησουίτη από την Τοσκάνη και επικεφαλής της Ιεράς Εξέτασης, που εξέφρασε τον προβληματισμό του στον Γαλιλαίο. Σύντομα η Εκκλησία θα στεκόταν απέναντι στις ανατροπές που λάμβαναν χώρα. Το 1616, εβδομήντα και πλέον χρόνια από τη δημοσίευσή του, το βιβλίο του Κοπέρνικου εντάχθηκε στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων (*Index Librorum Prohibitorum*). Ο Γαλιλαίος είχε ήδη εκφράσει την αντίθεσή του στον ρόλο που διεκδικούσε η Εκκλησία στην επιστήμη, διατυπώνοντας σε δύο επιστολές του προς τον Μπενεντέτο Καστέλλι (1613) και τη Χριστίνα της Λωραίνης (1615), την άποψη ότι η Αγία Γραφή είχε αδιαμφισβήτητο κύρος, αλλά μόνο στα δογματικά και θρησκευτικά ζητήματα και, επίσης, ότι η έρευνα της φύσης όφειλε να διεξάγεται με όρους καθαρά επιστημονικούς. Η άποψη αυτή ήταν αιρετική, αντίθετη προς τη χριστιανική πίστη και αρκετή για να στρέψει την Ιερά Εξέταση εναντίον του.

Το 1633, έναν χρόνο μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του Γαλιλαίου (*Dialogo sopra i due massimi sistemi*), που παραδόξως ξεπέρασε τον σκόπελο της λογοκρισίας και έλαβε άδεια δημοσίευσης –στις σελίδες του επιβεβαιώνεται το κύρος των θεωριών του Κοπέρνικου και του Κέπλερ–, συνελήφθη και φυλακίστηκε από την Ιερά Εξέταση. Στις 22 Ιουνίου 1633 ο Γαλιλαίος αναγκάστηκε να απαρνηθεί δημόσια τις ιδέες του και έζησε το υπόλοιπο της ζωής του σε κατ' οίκον περιορισμό, χωρίς ωστόσο να σταματήσει να επικοινωνεί με άλλους επιστήμονες, να γράφει και να δημοσιεύει τα έργα του και να δέχεται επισκέψεις από φίλους, συνεργάτες και μαθητές του.



**Εικόνα 5.2** Γαλιλαίος Γαλιλέι. Χαρακτικό από τον Domenico Cresti il Passignano, *The Hundred Greatest Men*. New York: D. Appleton & Company, 1885, Δημοσιευμένο στο Domenico Cresti il Passignano - *The Hundred Greatest Men*. New York: D. Appleton & Company, 1885 (Απρίλιος 2015).

Ο Φραγκίσκος Βάκων (1561-1626) είναι το δεύτερο πρόσωπο στο οποίο στηρίχτηκε η καθιέρωση της πειραματικής μεθόδου στην επιστημονική έρευνα. Βασικά στοιχεία της σκέψης του υπήρξαν η εμπιστοσύνη στην επιστήμη και την απόδειξη, η αντίθεση στις προκαταλήψεις και η ανάγκη για μια κατηγοριοποίηση των

επιστημών ανάλογη με την πρόοδο που είχε συντελεστεί στη γνώση. Στη Νέα Ατλαντίδα (1627) διατύπωσε την πίστη του στα μεγάλα πλεονεκτήματα που θα προέκυπταν από τις επιστημονικές ανακαλύψεις, καθώς και στην ευτυχία που θα μπορούσε να φέρει η τεχνολογική πρόοδος στους ανθρώπους. Αξιολογούσε μια ιδέα ως σημαντική με μοναδικό κριτήριο τη χρησιμότητά της. Επομένως κάθε επιστημονική ανακάλυψη άξιζε να καταγραφεί στις γνώσεις της ανθρωπότητας μόνο αν είχε πρακτική εφαρμογή. Στο Πρόοδος της Γνώσης (1623) πρότεινε εξάλλου τη σημασία της αμφιβολίας για τις αποκτημένες γνώσεις.

Ξεχωριστή θέση στη σκέψη του Βάκωνα κατέχει το Νέο Όργανο (*Novum Organon*) (1620), έργο με το οποίο άσκησε κριτική στην αριστοτελική Φυσική (Όργανον) και στις προκατασκευασμένες ιδέες της σχολαστικής λογικής και πρότεινε μια νέα μέθοδο για την έρευνα της φύσης. Η μέθοδος αυτή στηριζόταν στην πεποίθηση ότι οι επιστημονικές ανακαλύψεις και η ερμηνεία της φύσης απαιτούσαν τη συνεργασία επιστημόνων, τεχνιτών και γενικά κάθε ανθρώπου, με στόχο την εξεύρεση μιας *clavis universalis* που θα διευκόλυνε την ενοποίηση όλων των επιστημών. Πρακτικά, η μεθοδολογία που πρότεινε ο Βάκων συνίστατο στην άμεση παρατήρηση της φύσης, στην καταγραφή όλων των μεμονωμένων φαινομένων με τη χρήση ενός κώδικα κοινής αποδοχής από την επιστημονική κοινότητα και στη διατύπωση των νόμων που τα διέπουν, είτε αυτά τα φαινόμενα παράγονται στο εργαστήριο είτε προκύπτουν από παρατήρηση.

Οι ιδέες του κληρονομήθηκαν από επιστήμονες, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει ο Ιρλανδός Ρόμπερτ Μπούλ (1627-91), από τους οποίους ιδρύθηκε το 1660 η Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου. Έχοντας σχηματίσει ένα πυκνό δίκτυο ανταποκριτών σε διάφορα σημεία της Ευρώπης, η Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου εξελίχθηκε σε κέντρο συλλογής και αναδιανομής επιστημονικών πληροφοριών και σε όργανο επικοινωνίας ανάμεσα στους διάφορους ερευνητές.

## 5.4 Η μηχανιστική αντίληψη

Η παρομοίωση της λειτουργίας του σύμπαντος με μηχανή ανάγεται στους αναγεννησιακούς χρόνους και υπήρξε μία από τις τάσεις που προετοίμασαν την επιστημονική επανάσταση. Η ακριβής απόδοση των φυσικών φαινομένων και η μετάδοση των αποτελεσμάτων των παρατηρήσεων μπορούσε να βασιστεί στη «γλώσσα» των μαθηματικών. Τα μαθηματικά στους αναγεννησιακούς χρόνους γνώρισαν μεγάλο κύρος χάρη στην έκδοση των Στοιχείων του Ευκλείδη στη λατινική γλώσσα, που ενίσχυσε τις σπουδές της τριγωνομετρίας, της προοπτικής και της μηχανικής. «Το σύμπαν είναι γραμμένο στη γλώσσα των μαθηματικών και οι χαρακτήρες του είναι τρίγωνα, κύκλοι και άλλα γεωμετρικά σχήματα χωρίς τα οποία θα ήταν ανθρωπίνως αδύνατον να κατανοήσει κανείς ακόμη και μια λέξη από αυτό», έγραφε ο Γαλιλαίος στο περίφημο έργο του Τοξότης (*Il Saggiatore*), αφιερωμένο στον νέο πάπα Ουρβανό Η', όπου ασκούσε αυστηρή κριτική στην παραδοσιακή επιστήμη και στον σχολαστικισμό.

Η δημιουργία ενός σύμπαντος που λειτουργούσε με τον τρόπο μιας μηχανής αποδόθηκε σ' έναν Θεό με χαρακτηριστικά μηχανικού. Το ρολόι υπήρξε το αντιπροσωπευτικότερο αντικείμενο για να εκφράσει τη μηχανιστική αντίληψη για τον κόσμο, για ποικίλους λόγους: ήταν πολύπλοκο, αυτόνομο στη λειτουργία του και βασισμένο σε σταθερούς κανόνες, που παρέμεναν ωστόσο κρυφοί στον ανύποπτο παρατηρητή.

Η συστηματοποίηση του μηχανικισμού αποδίδεται στον Γάλλο φιλόσοφο Καρτέσιο (René Descartes, 1596-1650). Πέρα από εισηγητής του ρασιοναλισμού (*cogito, ergo sum*), ο Καρτέσιος θεωρούσε τη γνώση της λειτουργίας κάθε απλής μηχανής ως προϋπόθεση για την κατανόηση του ίδιου του σύμπαντος και των μηχανισμών του. Στην καρδιά της θεωρίας του εντοπίζεται η θέση ότι δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη φύση και σε μια μηχανή φτιαγμένη από έναν τεχνίτη, ακόμη κι αν πρόκειται για έναν ζώντα οργανισμό όπως ο άνθρωπος ή ένα οποιοδήποτε ζώο. Στη σκέψη του Καρτέσιου ο κόσμος της υλικής φύσης διεπόταν από ενότητα. Κατά συνέπεια ο ανθρώπινος νους δεν θα μπορούσε να ενταχθεί στο μηχανιστικό σχήμα, καθώς είχε «εμφυτευτεί στο ανθρώπινο σώμα από τον Θεό» και αποτελούνταν από διαφορετική ουσία σε σχέση με την ύλη.

Με το έργο του Καρτέσιου κατέρρευσε οριστικά η γραμμή που διαχώριζε την επιστήμη από την τεχνική. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις διαδέχονταν πλέον η μία την άλλη. Χάρη σ' έναν από τους μαθητές του Γαλιλαίου, τον Εβαντζελίστα Τορριτσέλλι (1608-47), οι πειραματισμοί στην ατμοσφαιρική πίεση οδήγησαν στην ανακάλυψη του βαρόμετρου.

### 5.4.1 Η εφαρμογή της μηχανιστικής αντίληψης στην Ιατρική

Η μεταφορά της μηχανιστικής αντίληψης στους ζώντες οργανισμούς ενθάρρυνε την πραγματοποίηση πειραμάτων που κατέληξαν σε ανακαλύψεις στον χώρο της Ιατρικής, της Φυσιολογίας και της Βιολογίας.

Το 1543, ταυτόχρονα με το *De Revolutionibus* του Κοπέρνικου, ο Αντρέας Βεζάλιος (1514-64) από τις

Βρυξέλλες δημοσίευσε ορισμένους λεπτομερείς πίνακες των οργάνων του ανθρώπινου σώματος, που διόρθωσαν πολλά σφάλματα των αρχαίων, βασισμένος σε εκτεταμένες ανατομές τις οποίες είτε πραγματοποίησε ο ίδιος στο εργαστήριο είτε άλλοι, γιατροί ή καλλιτέχνες. Ο Βεζάλιος, όπως και ο Κοπέρνικος, παρέμεινε πιστός στην παράδοση εντός της οποίας είχε ανατραφεί, απεικονίζοντας για παράδειγμα τα γεννητικά όργανα αντρών και γυναικών σα να ήταν πλήρως αντίστροφα.

Από την ίδια αφετηρία με τον Κοπέρνικο και τον Κέπλερ εκκινούσε και ο Γερμανός γιατρός Παράκελσος (Phillipus Aureolus Paracelsus, 1490-1547), που πίστευε στην Αλχημεία και την Αστρολογία, καθώς και στη διακυβέρνηση του σύμπαντος από πνευματικές δυνάμεις, κατορθώνοντας, ωστόσο, να υπερβεί την αυθεντία των αρχαίων. Ο Παράκελσος ταξίδεψε αρκετά και με τη χρήση καθαρά επιστημονικών μεθόδων παρατήρησε την εξέλιξη πολλών ασθενειών και την αντίδραση των ασθενών σε διάφορες θεραπείες.

Ξεχωριστός υπήρξε προς αυτή την κατεύθυνση ο ρόλος των Ιταλών γιατρών, αλλά και Ευρωπαίων που ζούσαν ή είχαν σπουδάσει σε ιταλικά πανεπιστήμια. Το πανεπιστήμιο της Πάδοβας ευνοήθηκε ιδιαίτερα από την πρόοδο των μαθηματικών και από το ενδιαφέρον που επέδειξαν για τις συναφείς σπουδές οι Ιταλοί αριστοκράτες. Εκεί λειτούργησε το πρώτο αστρονομικό παρατηρητήριο της Ευρώπης, εξοπλισμένο μ' ένα τηλεσκόπιο-γίγαντα για τη μελέτη του ουρανού. Στην Πάδοβα ανακαλύφθηκε εκ νέου το έργο του Γαλιανού μέσα από πολλές διαφορετικές φιλολογικές αναγνώσεις. Οι γιατροί μπόρεσαν μετά από αυτό να κατανοήσουν άγνωστες μέχρι τότε διαστάσεις της επιστήμης που υπηρετούσαν, και η πόλη απέκτησε την πρωτοκαθεδρία στην Ιατρική σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Μία από τις τεχνικές που διδάσκονταν στους φοιτητές ήταν η εξέταση των ασθενών στον χώρο του νοσοκομείου με το ιατρικό εγχειρίδιο ανά χείρας. Ο Τζιρόλαμο Φαμπρίτσιο ντ' Ακουαπεντέντε, κάτοχος της έδρας της Χειρουργικής στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ίδρυσε το 1594 το πρώτο θέατρο ανατομίας, στις εργασίες του οποίου παρευρίσκονταν φοιτητές και εξωτερικοί επισκέπτες. Ένας από αυτούς ήταν ο Άγγλος γιατρός Γουίλλιαμ Χάρβυ (1578-1657), στον οποίο αποδίδεται η κατανόηση του τρόπου κυκλοφορίας του αίματος. Μετά την ολοκλήρωση του κύκλου των μαθημάτων που παρακολούθησε στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ο Χάρβυ δημοσίευσε το 1610 στην πατρίδα του τη Διατριβή σχετικά με την κίνηση της καρδιάς, όπου, εκκινώντας από την παραδοσιακή ιδέα για την τελειότητα της κυκλικής κίνησης, περιέγραψε την κυκλοφορία του αίματος από μια καρδιά-τρόμπα προς και από τα περιφερειακά όργανα του ανθρώπινου σώματος. Το ενδιαφέρον με την περίπτωση του Χάρβυ είναι ότι κι εκείνος είχε ως αφετηρία την πίστη στην τελειότητα της κυκλικής κίνησης σε σχέση με την κυκλοφορία του αίματος.

Στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας εργάστηκαν, σχεδόν ταυτόχρονα με τον Φαμπρίτσιο, ο Γαλιλαίος και ο Πάολο Σάρπι, που διατηρούσαν στενές μεταξύ τους σχέσεις. Ένα από τα πρόσωπα που συνδέθηκε μαζί τους ήταν ο Σαντόριο Σαντόριο, εφευρέτης διάφορων ιατρικών οργάνων για μετρήσεις μεγάλης ακρίβειας. Αυτή την εποχή ξεκίνησε και η πρωτοποριακή εξειδίκευση στις διάφορες έδρες διδασκαλίας του πανεπιστημίου (Χειρουργική, Ανατομία, Βοτανική, Παιδιατρική, Πλαστική Χειρουργική κ.ά.).

Στον Φραντσέσκο Ρέντι (1626-98), έναν από τους μαθητές του Γαλιλαίου, αποδίδεται η ίδρυση της σύγχρονης Μικροβιολογίας. Ο Ρέντι, για να αποφύγει την αμφισβήτηση της θρησκευτικής ορθοδοξίας του, έστρεψε το ενδιαφέρον του στη Βιολογία και την Παρασιτολογία. Αξιοποίησε τις εξελίξεις στη χρήση του μικροσκοπίου (τα πρώτα μικροσκόπια εμφανίστηκαν μεταξύ 1612 και 1618) και διαπίστωσε τον τρόπο με τον οποίο σχηματίζονται τα παράσιτα στα αυγά, διορθώνοντας έτσι την εσφαλμένη θέση του Μαρτσέλλο Μαλπίγκι (1628-94) για την αυθόρμητη ή αυτόματη γένεση. Συμπλήρωσε, τέλος, το έργο του Χάρβυ, αποδεικνύοντας την ύπαρξη των τριχοειδών αγγείων.

Ο Μαλπίγκι ήταν μέλος μιας σημαντικής ομάδας επιστημόνων που εργάστηκαν στην Μπολόνια από το 1687, χάρη στη χρηματοδότηση του αρχιδιακόνου Μαρσίλι. Ήταν, επίσης, ένας από τους πρώτους επιστήμονες που μελέτησαν ανατομία και εμβρυολογία με τη χρήση τηλεσκοπίου και θεωρείται ο θεμελιωτής της μικροσκοπικής ανατομικής.

Εξίσου σημαντικό ήταν το επιστημονικό έργο που παρήχθη τη δεκαετία του 1660 στο Κολλέγιο των Ιησουιτών στη Ρώμη (Collegio Romano) με επικεφαλής τον Αθανάσιο Κίρχερ, που κατασκεύασε το πρώτο αποτελεσματικό μικροσκόπιο μαζί με άλλα επιστημονικά εργαλεία.

## **5.5 Μεταξύ παράδοσης και επιστήμης: ο ρόλος της λογοκρισίας στις καθολικές χώρες**

Η αμφιταλάντευση ανάμεσα στις «βεβαιότητες» της παράδοσης, εκφρασμένης μέσα από τη σύνθεση της αριστοτελικής Φυσικής με την κοσμοθεωρία της Εκκλησίας, Καθολικής και Προτεσταντικής, υπήρξε κοινό χαρακτηριστικό των επιστημονικών ανακαλύψεων του 16ου αιώνα και μεγάλου μέρους του 17ου αι. Οι νέοι επιστήμονες δίσταζαν να ανατρέψουν το πλέγμα των ιδεών εντός των οποίων είχαν ανδρωθεί. Το κύρος των

Αρχαίων εξακολουθούσε να είναι μεγάλο και τα όποια σφάλματά τους αποδίδονταν στις αλλοιώσεις που είχαν επιφέρει τα λάθη των αντιγραφών ή οι εσφαλμένες ερμηνείες στο έργο τους.

Η μεθοδολογία που είχε προτείνει ο Βάκων, δηλ. η ένταξη των γνώσεων για τη φύση σ' έναν κατάλογο με συγκεκριμένο μεθοδολογικό κώδικα, υπάκουε σε λόγους πρακτικούς (να συγκεντρωθούν όλα τα δεδομένα επί των οποίων θα στηριζόταν η εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων), αλλά και στη λογοκρισία που απειλούσε όσους επιστήμονες διαφοροποιούνταν από την παραδοσιακή κοσμοαντίληψη. Από τη στιγμή που η Καθολική Εκκλησία παγίωσε το δόγμα της, αποφάσισε από τις αρχές του 17ου αιώνα να επιβάλει τον δογματικό κομπορμισμό, διώκοντας τις όποιες παρεκτροπές. Επιστήμονες όπως ο Κοπέρνικος, γεννημένος (Πολωνία) και σπουδαγμένος (Ιταλία) σε καθολικές χώρες, και ο Γαλιλαίος είχαν τη δυνατότητα να παρουσιάζουν τα δεδομένα των μελετών τους, αφήνοντας για αργότερα τις γενικότερες ερμηνείες, χωρίς να αντιμετωπίζουν προβλήματα. Από το 1600 και μετά, ιδίως όμως κατά τη διάρκεια του Τριακονταετούς Πολέμου (1618-48), η Αγία Έδρα άρχισε να εκπέμπει εμφαιτικά μηνύματα (καταδίκη του Μπρούνο ως αιρετικού στα 1573, φυλάκιση του Καμπανέλλα το 1597, θανάτωση του Μπρούνο το 1600, ένταξη του έργου του Κοπέρνικου στα απαγορευμένα βιβλία το 1616, εξαναγκασμός του Γαλιλαίου να απαρνηθεί δημόσια τις ιδέες του το 1633 κ.ά.) δηλωτικά της αποφασιστικότητάς της να υπερασπιστεί τον καθοδηγητικό της ρόλο στην κοινωνία, την ανωτερότητα της Θεολογίας επί κάθε άλλης μορφής γνώσης και την εγκυρότητα της Αγίας Γραφής ως πηγής της αλήθειας.

Οι επιλογές των επιστημόνων απέναντι σε αυτά τα μηνύματα της Εκκλησίας ήταν πολύ συγκεκριμένες: είτε θα έμεναν στην καθολική χώρα τους και θα συμβιβάζονταν με τη νέα κατάσταση, βρίσκοντας ενδεχομένως έναν τρόπο να καμουφλάρουν τις πραγματικές τους ιδέες (αυτολογοκρισία), είτε θα εγκατέλειπαν τη χώρα τους για να μπορούν να εκφράζονται ελεύθερα. Την τελευταία επιλογή ακολούθησαν πολυάριθμοι Ιταλοί επιστήμονες. Πέραν του Τζορντάνο Μπρούνο, μεταξύ 1560 και 1620 εγκατέλειψαν την Ιταλία και άλλα σπουδαία πνεύματα: ο Τζούλιο Τσέζαρε Βανίνι εγκατέλειψε τη μονή των Καρμελιτάνων στη Νάπολη για το Παρίσι και από εκεί για τον γαλλικό Νότο όπου λέγεται ότι ίδρυσε μια ακαδημία που προήγε την αθεΐα. Το 1618 καταδικάστηκε για τις ιδέες του από την Ιερά Εξέταση της Τουλούζης. Ο Τομμάζο Καμπανέλλα, εκπρόσωπος της ουτοπικής γραμματείας και πρόαγγελος των ιδεών του Κοπέρνικου, οργάνωσε μια εκστρατεία εναντίον του βασιλιά της Ισπανίας, επηρεασμένος από χιλιαστικές προσδοκίες. Συνελήφθη και φυλακίστηκε στη Ρώμη το 1597. Μετά από 27 χρόνια απελευθερώθηκε και εγκατέλειψε την Ιταλία για την Αυλή των Παρισίων, όπου εξειδικεύτηκε στον σχεδιασμό ωροσκοπίων και αστρολογικών προβλέψεων.

Περισσότεροι προτίμησαν την αυτολογοκρισία είτε παρουσιάζοντας τα δεδομένα των ερευνών τους χωρίς ερμηνείες είτε αφιερώνοντας τα έργα τους σ' έναν ηγεμόνα, κοσμικό ή εκκλησιαστικό (έναν καρδινάλιο ή ακόμη και τον ίδιο τον ποντίφικα), κίνηση που θεωρητικά εξασφάλιζε στους συγγραφείς την εύνοια και την προστασία ισχυρών προσώπων.

Ισχυρά πρόσωπα είχαν εν πολλοίς εγγυηθεί και τη λειτουργία επιστημονικών ακαδημιών, όπως εκείνων που ιδρύθηκαν στην Ιταλία από τις αρχές του 17ου αιώνα. Η ακαδημία των Λιντσι, που λειτούργησε στη Ρώμη από το 1603, είχε ως αντεπιστέλλον μέλος της τον Γαλιλαίο, του οποίου εκλήθη στη συνέχεια να διαχειριστεί τις επιστημονικές κατακτήσεις. Στη Φλωρεντία ιδρύθηκε το 1657 η Ακαδημία del Cimento από τον Λεοπόλδο των Μεδίκων. Υπήρξε η πρώτη καθαρά επιστημονική εταιρεία στον κόσμο. Ο αρχικός στόχος του Μεδίκου, που επιδίωκε μεταξύ άλλων να φέρει σε πέρας όσα πειράματα είχε αφήσει ανολοκλήρωτα ο Γαλιλαίος, ήταν να συγκεντρώσει γύρω από αυτήν ανθρώπους της επιστήμης. Παρόλο που ιδρύθηκε πολύ νωρίτερα από την Αγγλική Βασιλική Εταιρεία (English Royal Society, 1663) ή τη Γαλλική Ακαδημία Επιστημών (Académie des Sciences, 1666), δεν λειτούργησε ποτέ ως μια εταιρεία που ακολουθούσε ένα καθορισμένο καταστατικό και συνεργόταν σε τακτικές συνεδρίες. Μέλος της ήταν ο Αλφόνσο Μπορέλλι, συγγραφέας μελετών σε ποικίλα πεδία (Μαθηματικά, Αστρονομία, Φυσική, Ιατρική κ.λπ.), ο Κάρλο Ριναλντίνι, μαθηματικός και στρατιωτικός μηχανικός του παπικού στρατού και καθηγητής της Φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Πίζας, όπου μεταξύ άλλων είχε διδάξει και το έργο του Γαλιλαίου μετά την καταδίκη του τελευταίου από την Ιερά Εξέταση.

Το αριστοκρατικό προφίλ των μελών των ακαδημιών εγγυάτο την αποφυγή έντονων συζητήσεων, όπως αυτές που πραγματοποιούνταν στα πανεπιστήμια ανάμεσα σε πρόσωπα που δεν μοιράζονταν πάντα τις ίδιες ιδέες. Πρακτικά, τα μέλη των ακαδημιών ακολουθούσαν τη μεθοδολογία που είχε προτείνει ο Βάκων: κατέγραφαν δηλ. τα ερευνητικά δεδομένα σ' ένα είδος βάσης δεδομένων που εμπλουτιζόταν διαρκώς με ειδήσεις για πειράματα και παρατηρήσεις που πραγματοποιούσαν τα μέλη τους ή έφταναν σε αυτούς μέσω αλληλογραφίας με συνεργάτες εντός και εκτός Ιταλίας. Η ακαδημία del Cimento δημοσίευσε τα αποτελέσματα των πειραμάτων των μελών της την άνοιξη του 1667, δέκα χρόνια μετά την ίδρυσή της από τον Λεοπόλδο των Μεδίκων και αφού είχε εξασφαλίσει την έγκριση της εκκλησιαστικής λογοκρισίας. Η μεγάλη καθυστέρηση στη δημοσίευση είχε ως αποτέλεσμα τη στιγμή της έκδοσης τα δεδομένα να έχουν ήδη ξεπεραστεί από την έρευνα. Την ίδια χρονιά ο ιδρυτής της ακαδημίας έγινε καρδινάλιος και τα μέλη της σκόρπισαν, αναζητώ-

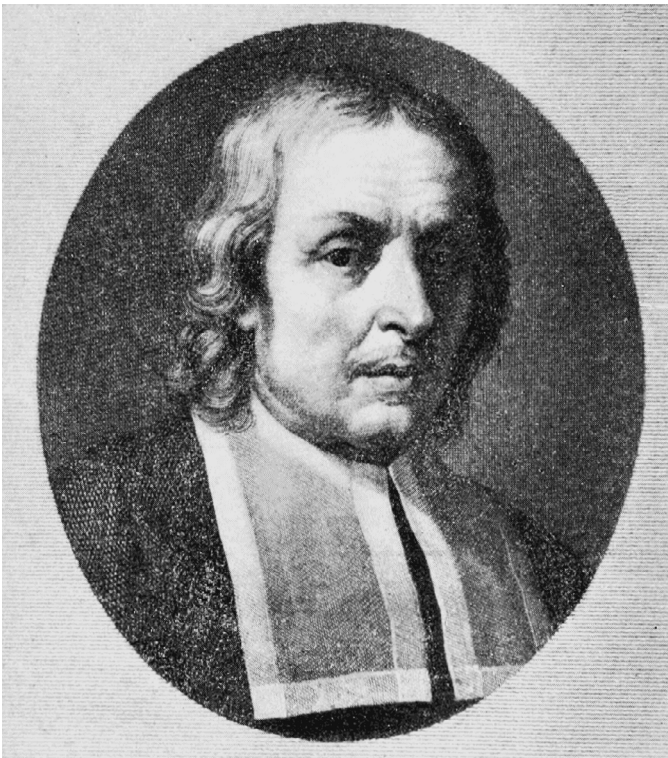
ντας προστάτες σε άλλα μέρη της Ιταλίας. Το 1677 ιδρύθηκε στη Ρώμη η Φυσικομαθηματική Ακαδημία από τον Τζοβάννι Τσαμπίνι, προστατευόμενο της Χριστίνας, βασίλισσας της Σουηδίας. Η ακαδημία της Ρώμης συνδύαζε τους στόχους της καλλιέργειας των «ιερών επιστημών» με τις φυσικές. Από το 1687 μια άτυπη ή «αόρατη» ακαδημία λειτουργούσε και στην Μπολόνια με πρωτοβουλία του Μαρτσέλλο Μαλπίγκι που διατηρούσε αλληλογραφία με τον Χένρυ Όλντενμπουργκ, γραμματέα της Αγγλικής Βασιλικής Εταιρείας, και τον Ρόμπερτ Μπούλ. Χάρη σε αυτή την αλληλογραφία, οι έρευνες του Μπούλ έγιναν γνωστές στην επιστημονική κοινότητα της Ιταλίας, μεγάλο μέρος της οποίας αποτελούνταν από ξένους που ζούσαν κυρίως στη Βενετία. Με αυτόν τον τρόπο και από αυτό το κανάλι θα γινόταν αργότερα γνωστό το έργο του Ισαάκ Νεύτωνα. Όπως τονίζει ο Hanlon (2000), η Ιταλία και η Ολλανδία ήταν οι μοναδικές χώρες όπου οι ιδέες του Νεύτωνα έγιναν αντικείμενο πανεπιστημιακής διδασκαλίας πριν από τον θάνατό του.

Μετά τα μέσα του 17ου αιώνα και η Νάπολη απέκτησε τη δική της ακαδημία με πρωτοβουλία του φυσικού Τομμάζο Κορνέλιο. Η ακαδημία συνερχόταν κάθε εβδομάδα στην κατοικία του μαρκησίου ντ' Αρένα. Στις εργασίες της λάμβαναν μέρος περίπου 60 μέλη (ευγενείς, γιατροί και εκκλησιαστικοί). Το έργο του Καρτέσιου συζητήθηκε για πρώτη φορά εκεί μεταξύ 1666 και 1668. Η αντίδραση όμως των εκκλησιαστικών αρχών στη λειτουργία της ανάγκασε τον Ισπανό αντιβασιλιά να διακόψει τις εργασίες της.

Παρά τον φόβο της λογοκρισίας, όλα σχεδόν τα έργα που δημοσιεύτηκαν τον 17ο και τον 18ο αι. ήταν αφιερωμένα σε διάφορους ηγεμόνες, Ιταλούς και μη. Τα επιστημονικά πειράματα και η περιέργεια για την ανακάλυψη των μυστικών της φύσης είχαν συνεπάρει μια ολόκληρη κοινωνία, μέρος της οποίας είχε αρχίσει να ξεπερνάει τους όποιους δισταγμούς θα μπορούσε να προκαλέσει στην εποχή της Αντιμεταρρύθμισης, η διασύνδεση του ονόματος ενός ισχυρού προσώπου με δραστηριότητες που δεν είχαν την έγκριση της Εκκλησίας. Όπως στην τέχνη οι παραγγελιοδότες ζητούσαν την καινοτομία και ανταγωνίζονταν να προσελκύσουν στις Αυλές τους διάσημους καλλιτέχνες, έτσι και στην επιστήμη οι ισχυροί επιδίωκαν το κύρος μέσα από τη σύνδεσή τους μ' ένα πρωτοποριακό έργο.

Εξίσου ισχυρό ήταν το κίνητρο της πρόσβασης σε τεχνολογικές γνώσεις με οφέλη πρακτικά. Το ενδιαφέρον των διαφόρων ηγεμόνων για την πολεμική τεχνολογία ήταν προφανές. Οι πόλεις της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας μετά τα μέσα του 16ου αι. φιλοξένησαν πολλά οχρωματικά έργα και πολυάριθμους στρατιωτικούς μηχανικούς. Μετά το 1560 πολλαπλασιάστηκαν οι εκδόσεις βιβλίων στρατιωτικής μηχανικής γραμμένων από Ιταλούς. Μεταξύ 1554 και 1600, από τα 34 έργα οχύρωσης που πραγματοποιήθηκαν στην Ευρώπη τα 26 διευθύνονταν από Ιταλούς, τα 4 από Γάλλους, 2 από Ισπανούς, 1 από Ολλανδό και 1 από Γερμανό. Οι μηχανικοί και οι ειδικοί στα πυροβόλα όπλα πραγματοποιούσαν πειράματα βαλλιστικής και υπολόγιζαν το βεληνεκές των όπλων και την αντοχή των διαφόρων υλικών στις βόμβες των κανονιών. Οι μετρήσεις τους στηρίχτηκαν στην εξέλιξη των μαθηματικών, που μπορεί να μην είχαν το ίδιο κύρος ή τα ίδια εισοδήματα με τους φιλοσόφους, είχαν, ωστόσο, βρει σημαντική διέξοδο στον σχεδιασμό ωροσκοπίων και στην ποσοτική αποτύπωση των φυσικών δυνάμεων. Με αυτό τον τρόπο εντάχθηκαν στη βασική εκπαίδευση των Ιταλών αριστοκρατών που, κατά βάση, στη διάρκεια των πρώιμων νέων χρόνων σπούδαζαν στα κολλέγια των Ιησουιτών.

Η διάδοση της μαθηματικής κουλτούρας ωφέλησε και την επιστημονική χαρτογραφία. Στα χρόνια που ακολούθησαν τις γεωγραφικές εξερευνήσεις και τις ανακαλύψεις, ο πολλαπλασιασμός των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ Νέου Κόσμου και Ευρώπης απαιτούσε μεγαλύτερη ακρίβεια στη μέτρηση του χρόνου και στον εντοπισμό των γεωγραφικών συντεταγμένων, στόχοι που εξυπηρετήθηκαν από την ανάπτυξη της επιστημονικής χαρτογραφίας και τεχνολογικές εξελίξεις στην κατασκευή του εξάντα, του χρονόμετρου και των ρολογιών.



**Εικόνα 5.3** Μαρτσέλλο Μαλπίγκι. Προσωπογραφία, έργο αγνώστου, δημοσιευμένη στο περιοδικό *Popular Science Monthly* τχ. 67 και στον ιστότοπο [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PSM\\_V67\\_D110\\_Marcellus\\_Malpighi.png#/media/File:PSM\\_V67\\_D110\\_Marcellus\\_Malpighi.png](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PSM_V67_D110_Marcellus_Malpighi.png#/media/File:PSM_V67_D110_Marcellus_Malpighi.png) (Απρίλιος 2015).

## 5.6 Η συστηματοποίηση της σύγχρονης επιστήμης: ο Ισαάκ Νεύτων

Ο Άγγλος Ισαάκ Νεύτων (Isaac Newton, 1642-1727) υπήρξε ο πιο εμπειριστατωμένος ερμηνευτής της σκέψης του Γαλιλαίου και ένας από τους «πατέρες-θεμελιωτές» της πνευματικής επανάστασης. Κατόρθωσε να αξιοποιήσει τα δύο στοιχεία που συγκροτούσαν τη νέα επιστημονική μέθοδο, το πείραμα και τη μαθηματική αφαίρεση. Σε ηλικία 19 ετών γράφτηκε στο πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ. Όταν, κατά τη διετία 1665-67, το πανεπιστήμιο διέκοψε τη λειτουργία του εξαιτίας μιας επιδημίας πανώλης, ο Νεύτων παρέμεινε στην ιδιαίτερη πατρίδα του (Wodstharpe) όπου συνέλαβε τη θεωρία για τον νόμο της παγκόσμιας έλξης, με την παρατήρηση της περίφημης πτώσης του μήλου. Βάσει αυτής της θεωρίας συμπέρανε πως όλα τα σώματα τείνουν προς τον Ήλιο και τους αντίστοιχους πλανήτες.

Η διάδοση των πορισμάτων των ερευνών του, μέσα και από την αξιοποίηση και της ιδιότητάς του ως μέλους της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου (και από το 1703 προέδρου της), συνοδεύτηκε από έντονες αμφισβητήσεις. Αφιέρωσε αρκετά χρόνια μελέτης ώσπου να μπορέσει να αποδώσει τα φυσικά φαινόμενα με δεδομένα ποσοτικά και μετρήσιμα και να παρουσιάσει την κίνηση και τις δυνάμεις της με μαθηματικούς όρους. Από αυτή την έρευνα προέκυψε το 1687 το έργο του *Philosophiae naturalis principia mathematica*, με το οποίο έθεσε ουσιαστικά τις αρχές της Μηχανικής. Όπως συμβαίνει στις επιστημονικές ανακαλύψεις, ο Νεύτων είχε αξιοποιήσει τα πορίσματα παλιότερων επιστημόνων στα ζητήματα που τον απασχολούσαν. Ένας από αυτούς ήταν ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, που είχε διατυπώσει την ουσία του νόμου της βαρύτητας, ισχυριζόμενος πως «κάθε βάρος τείνει να πέφτει προς το κέντρο, ακολουθώντας τον συντομότερο δρόμο». Σημαντική στον χώρο της Φυσικής, σε σχέση ειδικότερα με τον νόμο της πτώσης των σωμάτων, υπήρξε η συμβολή του Γαλιλαίου, που κατέρριψε τις έννοιες των σχολαστικών για την απόλυτη βαρύτητα και την απόλυτη ελαφρότητα, υποστηρίζοντας πως όλα τα σώματα έχουν βάρος. Η διαφορά του Νεύτωνα από τον ντα Βίντσι, τον Γαλιλαίο και όσους άλλους είχαν ασχοληθεί με τον νόμο της βαρύτητας ήταν ότι κατόρθωσε να παρουσιάσει τα συμπεράσματά του με όρους μαθηματικά πλήρως αποδεκτούς.

Οι έρευνές του επεκτάθηκαν σε ποικίλα πεδία. Ασχολήθηκε με τον απειροστικό λογισμό (ή λογισμό των απειροελάχιστων), με την Οπτική (*Optics*) όπου εισήγαγε τη θεωρία για τη σύσταση του φωτός από μικρότατα σωματίδια που εκπέμπονται από τη φωτεινή πηγή, με την ανακάλυψη του κατοπτρικού τηλεσκοπίου, ακόμη και με την οικονομία και τη νομισματική (από το 1699 υπήρξε διευθυντής του Νομισματοκοποιείου του Λον-

δίνου).

Η επίδραση του έργου του Νεύτωνα υπήρξε καθοριστική για την εξέλιξη της επιστήμης. Ο Burns (2006) εντοπίζει στα αποτελέσματα της διάδοσης των ιδεών του Νεύτωνα το σύνολο των επιδράσεων που άσκησε η επιστημονική επανάσταση ως εξής:

Πρώτη συνέπεια ήταν [...] το καθήκον φιλοσόφων και επιστημόνων [...] να αμφισβητούν τις κατεστημένες αντιλήψεις του παρελθόντος, να σκέφτονται οι ίδιοι τα ζητήματα από την αρχή. Δεύτερη, ότι η φύση δεν διέπεται ούτε από μυστηριώδεις θεϊκές παρεμβάσεις ούτε από τυχαία συμβάντα, αλλά από λογικούς παγκόσμιους νόμους που μπορούν να διατυπωθούν με την ακρίβεια των μαθηματικών αρχών [...]. Τρίτη, [ότι] οι άνθρωποι [...] θα μπορούσαν, ανακαλύπτοντας τον τρόπο με τον οποίο οι νόμοι αυτοί λειτουργούν, να τους χρησιμοποιούν έτσι ώστε να εξασφαλίσουν την πρόοδο του ανθρώπινου γένους.

## 5.7 Μια περιοδολόγηση της επιστημονικής επανάστασης στην Ιταλία

Απ' όσα προηγήθηκαν διαπιστώνουμε ότι η περίοδος της επιστημονικής επανάστασης για την Ιταλία δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί *a priori* ως μια εποχή πνευματικής κρίσης. Η Ιταλία πρόσφερε πολλά γόνιμα πνεύματα που συνέβαλαν κατά τρόπο ουσιαστικό στη συνάντηση της επιστήμης με την τεχνική. Στις Αυλές των μαικήνων της Αναγέννησης, στους άτυπους κύκλους διανοουμένων και στις ακαδημίες που εγκαινιάστηκαν μετά το 1540 στην Πάδοβα και τη Φλωρεντία –μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι. είχαν φτάσει τον αριθμό των χιλίων– φιλοξενήθηκαν ανήσυχα πνεύματα της Ιταλίας, αλλά και ξένοι όπως ο Κοπέρνικος και ο Κέπλερ. Οι δύο τελευταίοι, στη νεοπλατωνική ακαδημία μνήθηκαν στον Ουμανισμό και ήρθαν σε επαφή με τις ιδέες του ηλιοκεντρισμού και της τελειότητας των γεωμετρικών σχημάτων. Ο τρόπος λειτουργίας των ακαδημιών, με τη στήριξη της ερευνητικής δραστηριότητας, την καταγραφή των επιστημονικών εξελίξεων, τη μανία για το νέο και το πρωτοποριακό, τη διάχυση των αποτελεσμάτων μέσω της επιστολογραφίας και την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ ανθρώπων που μοιράζονταν τα ίδια ενδιαφέροντα και κατά βάση διατηρούσαν αριστοκρατικό προφίλ και στενές σχέσεις με την εξουσία, στην οποία συχνά όφειλαν την ίδρυση και τη χρηματοδότηση της λειτουργίας τους, συντέλεσε στην ενοποίηση του χώρου των Ιταλών διανοουμένων και στην ένταξή τους στη λεγόμενη ευρωπαϊκή «δημοκρατία των γραμμάτων».

Πρόσωπα σαν κι αυτά που συμμετείχαν στις ακαδημίες είχαν τη δυνατότητα να σπουδάσουν ή να παρακολουθήσουν ελεύθερα μαθήματα στο πυκνό δίκτυο των ιταλικών πανεπιστημίων όπου φοιτούσαν όσοι φιλοδοξούσαν να σταδιοδρομήσουν στην Εκκλησία, στον επαγγελματικό στίβο και σε επιστήμες όπως η Νομική και η Ιατρική. Ο αριθμός των πανεπιστημίων που διέθετε η Ιταλία λίγο μετά το 1600 –25 ή 26– της έδινε τη μεγαλύτερη πυκνότητα στην Ευρώπη σε σχέση με τον πληθυσμό της, με ποικίλες διαφοροποιήσεις ως προς τους εγγεγραμμένους φοιτητές: στη Νάπολη υπολογίζονταν σε χιλιάδες, η Πάδοβα είχε περισσότερους από χίλιους φοιτητές, η Μπολόνια και η Πίζα περίπου 600 με 700. Διαφορετική ήταν η έλξη που ασκούσε κάθε πανεπιστήμιο στους ξένους φοιτητές. Οι Εβραίοι και οι Γερμανοί προτεστάντες φοιτητές προτιμούσαν την Πάδοβα στο Βένετο, την Παβία στη Λομβαρδία, τη Σιένα, την Μπολόνια και την Περούτζια στην κεντρική Ιταλία, όπου η θρησκευτική τους διαφορετικότητα περνούσε σχεδόν απαρατήρητη. Η Πάδοβα ήταν μακράν ο πιο ελκυστικός προορισμός για να πραγματοποιήσουν τις σπουδές τους φοιτητές που προέρχονταν από τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αγγλία, τη Σκανδιναβία, αλλά και τις κτήσεις της Βενετίας στην Ανατολική Μεσόγειο και στις δαλματικές ακτές. Τα όφειλε όλα αυτά στο σχετικά ανεκτικό στις νέες ιδέες πολιτιστικό περιβάλλον που η μητρόπολη Βενετία είχε επιτρέψει, προϊόν της ιδεολογίας του βενετικού κράτους και της ιδιαίτερης σχέσης την οποία διατηρούσε η Γαληνοτάτη με την Αγία Έδρα.

Ελεύθερα πνεύματα από διάφορα σημεία της Ευρώπης δίδασκαν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας σε φοιτητές που είχαν γαλουχηθεί σε πολύ διαφορετικές πραγματικότητες και είχαν ποικίλες στοχεύσεις. Πρωταγωνιστικός ήταν ο ρόλος του πανεπιστημίου της Πάδοβας στις φυσικές επιστήμες και στην Ιατρική, τον οποίο μπόρεσε να διατηρήσει επί μακρόν.

Τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν όμως με τον ίδιο τρόπο στην υπόλοιπη Ιταλία. Η σκλήρυνση της θέσης της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στις δογματικές διαφοροποιήσεις τερμάτισε την ανοχή στη διάδοση των επιστημονικών ιδεών, οι οποίες αμφισβητούσαν βασικούς πυλώνες της σχολαστικής παράδοσης. Οι προειδοποιήσεις της Εκκλησίας γι' αυτή τη μεταστροφή συνοδεύτηκαν από σαφή μηνύματα με περιεχόμενο συμβολικό και ουσιαστικό. Η καταδίκη των ιδεών του Μπρούνο το 1573, η φυλάκιση του Καμπανέλλα το 1597, η θανάτωση του Μπρούνο το 1600 κ.ά. συνιστούσαν σαφείς προειδοποιήσεις προς όσους διαφοροποιούνταν δογματικά. Η ένταξη του έργου του Κοπέρνικου στα απαγορευμένα βιβλία το 1616 σηματοδότησε, πρακτικά, ένα ακόμη βήμα προς την ποιοτική μεταβολή της στάσης της Αγίας Έδρας απέναντι στην επιστήμη με τη νέα,

τη σύγχρονη μορφή της. Ο εξαναγκασμός του σε δημόσια απόρριψη των ιδεών του το 1633 φανέρωνε την αποφασιστικότητα της Εκκλησίας να υπερασπιστεί τον καθοδηγητικό της ρόλο στην κοινωνία και περιείχε μια σαφή συμβουλή προς τους Ιταλούς διανοούμενους: να είναι προσεκτικοί και να καλύπτουν τις πραγματικές σκέψεις τους και τη συμμετοχή τους σε επιστημονικά πειράματα.

Το αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών το βλέπουμε και στη σύνθεση του χώρου των Ιταλών επιστημόνων που στο εξής θα εκπροσωπείται κυρίως από Ιησουίτες. Οι τελευταίοι, όπως και άλλοι Ιταλοί επιστήμονες, συμπεριφέρονταν με ιδιαίτερα προσεκτικό τρόπο: απείχαν από επιστημονικές αντιδικίες, αρνούσαν να χρησιμοποιήσουν το μικροσκόπιο ή το βαρόμετρο, διαχώριζαν τα αποτελέσματα των πειραμάτων τους από τις λογικές συνέπειες που συνεπάγονταν κ.ο.κ.

Μέρος αυτών των εξελίξεων υπήρξε ο αναβαθμισμένος ρόλος των πανεπιστημιακών εδρών Θεολογίας και η αύξηση του αριθμού τους ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα ως αποτέλεσμα των αποφάσεων της συνόδου του Τρέντο, στην εφαρμογή των οποίων οι Ιησουίτες είχαν ξεχωριστή συμβολή. Στην Μπολόνια οι έδρες Θεολογίας από 1 το 1550 έγιναν 3 το 1580, 6 το 1600 και 9 το 1650. Η διδασκαλία περιλάμβανε τη σύνδεση της Θεολογίας με ιησουιτική πειθαρχία και ευρεία νομική κατάρτιση, που έδινε μεγάλη έμφαση στην ενίσχυση της αυθεντίας της Εκκλησίας.

Στον ιταλικό χώρο η ανοχή απέναντι στους φυσικούς φιλοσόφους περιορίστηκε δραματικά. Φυσικοί και μαθηματικοί αντιμετώπιζονταν ως απειλή για τις κοινωνίες. Οι αμφιβολίες που δημιουργούσαν με τη δράση τους συνδέονταν με τον κίνδυνο να οδηγηθούν οι νέοι στην αθεΐα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το έργο του Γαλιλαίου παρέμεινε στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων μέχρι τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα, ενώ ο ηλιοκεντρισμός εντάχθηκε στο πρόγραμμα των καθολικών σχολείων μόνο μετά το 1822. Οι αποφάσεις της Ιεράς Εξέτασης αναρτώνταν υποχρεωτικά σε εμφανή σημεία των ενοριών. Η εκπαίδευση και η πνευματική ζωή από τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα τέθηκαν κάτω από τον αυστηρό έλεγχο των εκκλησιαστικών οργάνων, που προχώρησαν στο κλείσιμο ακαδημιών ή στην περιστολή της δράσης τους. Για την εφαρμογή αυτής της πολιτικής η σύμπραξη της κοσμικής εξουσίας ήταν απαραίτητη. Σε κάποιες περιπτώσεις αυτή η συνεργασία υπερέβη κατά πολύ την τυπική ανοχή στη δράση των εκκλησιαστικών. Ο Ρανούτσο Β΄, δούκας της Πάρμα (1646-94), έλεγχε αυτοπροσώπως τα μέλη της Αυλής του ως προς την αδιάλειπτη τήρηση των θρησκευτικών καθηκόντων τους. Ο δούκας της Τοσκάνης Κόζιμο Γ΄ (1670-1723) υπήρξε το πρότυπο του αντιμεταρρυθμισμένου ηγεμόνα. Φύλακας της καθολικής πίστης και της θρησκευτικής ορθοδοξίας, επέτρεψε τη σταθερή παρουσία μοναχών και ιεροεξεταστών στην Αυλή του, απέκτησε την ιδιοκτησία πολυάριθμων μοναστηριών, ενέκρινε τη διεξαγωγή νέων λιτανειών και θρησκευτικών εορτών, απαγόρευσε τις επιστημονικές έρευνες με εξαίρεση όσες αφορούσαν την Ιατρική, επέβαλε στους καθηγητές του Πανεπιστημίου της Πίζας αποκλειστικά την αριστοτελική φιλοσοφία (1691) κ.ά.

Οι συνέπειες όλων αυτών αλλαγών στην πνευματική ζωή θα γίνονταν φανερές μετά το 1700. Η επιστημονική καινοτομία στην Ιταλία περιορίστηκε δραματικά. Οι Ιταλοί, από πρωτοπόροι στην έρευνα, έγιναν απλοί παρατηρητές των εξελίξεων. Ένδειξη τιμής και κύρους για έναν επιστήμονα συνιστούσε πλέον η επίκληση του αντεπιστέλλοντος μέλους της Αγγλικής Βασιλικής Εταιρείας ή της Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών.



## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 1. Μτφρ. Α. Κ. Δημητρακόπουλος, 3<sup>η</sup> έκδοση, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Braudel, F. (1978). L'Italia fuori d'Italia. Due secoli e tre Italie. Στο R. Romano - C. Vivanti (Επιμ.). *Storia d'Italia. Dalla caduta dell'impero romano al secolo XVIII* (Τόμος 2/2, σσ. 2092-2048). Τορίνο: Einaudi.
- Braudel, F. (1998). *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β', Γ'*. Μτφρ. Κ. Μιτσotάκη. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Burns, E.M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Cipolla, C. (1988). *Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση. Κοινωνία και Οικονομία 1000-1700 μ.Χ.* Μτφρ. Π. Σταμούλης. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell'Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Hanlon, G. (2000). *Storia dell'Italia moderna, 1550-1800*. Μπολόνια: il Mulino.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Jones, R.F. (1961). *Ancients and Moderns. Study of the Rise of the Scientific Movement in Seventeenth-Century England*. Σαιν Λούις: Washington University Studies.
- Λιάκος, Α. κ.ά. (2003). *Ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός και οι ρίζες του*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Milza, P. (2006). *Storia d'Italia dalla preistoria ai giorni nostri*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*, 1-2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza,
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d'Italia*. Τορίνο: Einaudi.



## Κεφάλαιο 6. Η ισπανική κυριαρχία στην Ιταλική Χερσόνησο

### Σύνοψη

*Η σύγκρουση Γάλλων και Αψβούργων έληξε τυπικά το 1559 με την υπογραφή της συνθήκης του Κατώ-Καμπρεζί από τον βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππο Β΄, γιο του Καρόλου Κουίντου, και τον βασιλιά της Γαλλίας Ερρίκο Β΄. Η συνθήκη αυτή επικύρωσε την ήδη διαμορφωμένη πολιτική κυριαρχία των Ισπανών-Αυτοκρατορικών σε μεγάλο τμήμα της Ιταλικής Χερσονήσου, η οποία έμελλε να διαρκέσει έως το 1713. Για τον χαρακτήρα της ισπανικής κυριαρχίας στην Ιταλία η ιστοριογραφία, κατά βάση ιταλική, διατηρεί ήδη από τα χρόνια της Παλιγγενεσίας μια στάση σχετικά αμφίσημη, αντιμετωπίζοντάς την ως μια περίοδο έντονης παρακμής που οδήγησε στην υποβάθμιση του πρωταγωνιστικού ρόλου που κατείχε η Ιταλία στη διεθνή σκηνή, στάση η οποία τις τελευταίες δεκαετίες έχει εμπλουτιστεί με νέα επιχειρήματα και επιμέρους περιοδολογήσεις.*

*Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε αυτή τη φάση της πρώιμης νεότερης ιστορίας της Ιταλίας, παρουσιάζοντας καταρχάς τους χρόνους και τη γεωγραφία της ισπανικής κυριαρχίας, καθώς και την οργάνωση των κρατών που ίδρυσαν οι Ισπανοί στην Ιταλία και τη φυσιογνωμία καθενός από αυτά, εντοπίζοντας, κατόπιν, τις τομές που κατά πεδίο παρατηρούνται σε αυτή τη μακρόχρονη ιστορική εμπειρία των Ιταλών και αξιολογώντας, εντέλει, το νέο που φέρνουν οι αναθεωρητικές τάσεις.*

### 6.1 Χρόνοι και Γεωγραφία της ισπανικής κυριαρχίας στην Ιταλία

#### 6.1.1 Τα στάδια της ισπανικής κυριαρχίας

Η Ισπανία στις απαρχές της υπό μελέτη περιόδου αντιστοιχούσε σ' έναν γεωγραφικό όρο με περιεχόμενο σχετικά ακαθόριστο, όπως περίπου συνέβαινε και στις περιπτώσεις της Ιταλίας ή της Γερμανίας. Για τους Ιταλούς οι Ίβηρες είχαν μέχρι τότε άλλες ονομασίες (Καταλανοί, Αραγονέζοι, Καστιλιάνοι, Ισπανοί από το 1503 κ.εξ.).

Η πρώτη γνωριμία των Ιταλών με Ίβηρες, εν προκειμένω με τους Αραγονέζους, έλαβε χώρα στο πλαίσιο της εγκατάστασης των τελευταίων στη Σικελία από τα τέλη του 13ου αιώνα, μετά την εκδίωξη των Ανδεγαβών. Από το 1442, στα χρόνια του Αλφόνσου του Μεγάλουψυχου, στις επικράτειες των Αραγονέζων πέρασε και το Βασίλειο της Νάπολης.

Το 1503, μετά τις περιπέτειες των γαλλικών παρεμβάσεων στην Ιταλία, το ισπανικό Στέμμα κυριάρχησε στα βασίλεια της Νάπολης και της Σικελίας. Είχε προηγηθεί η πολιτική ενοποίηση της Ιβηρικής με τον γάμο του Φερδινάνδου της Αραγονίας με την Ισαβέλλα της Καστίλλης (1469). Οι συγκρούσεις Γάλλων και Ισπανών-Αυτοκρατορικών (βλ. κεφ. 2), έλαβαν μια σαφή κατεύθυνση και προετοίμασαν για την επικράτηση των τελευταίων, μετά τη συντριβή των Γάλλων στη μεταξύ τους μάχη που έλαβε χώρα το 1525 στην Παβία, όπου συνελήφθη και οδηγήθηκε αιχμάλωτος στη Μαδρίτη ο Γάλλος βασιλιάς Φραγκίσκος Α΄ και οι Ιταλοί σύμμαχοί του.

Ο Φίλιππος Β΄ ανήλθε στον θρόνο της Ισπανίας το 1555, όταν ο πατέρας του Κάρολος Κουίντος αποφάσισε να διαιρέσει την αχανή επικράτειά του σε δύο αψβουργικές αυτοκρατορίες που θα διατηρούνταν μέχρι τον 18ο αιώνα. Το μερίδιο του Φιλίππου Β΄ αντιστοιχούσε σε μια εξαιρετικά εκτεταμένη επικράτεια που περιλάμβανε την Ισπανία, τις Κάτω Χώρες, τη Φρανς Κοντέ, τις κτήσεις στην Ιταλία και τις Δυτικές Ινδίες. Στον Φερδινάνδο Α΄, αδελφό του Καρόλου Κουίντου, παραχωρήθηκε ο αυτοκρατορικός τίτλος και η κυριαρχία στην Αυστρία, τη Βοημία και την Ουγγαρία.

Η σαραντάχρονη διακυβέρνηση της Ισπανίας και των κτήσεών της από τον Φίλιππο Β΄ έχει αξιολογηθεί στην ισπανική ιστορία ως ένα είδος «χρυσού αιώνα». Η εξέλιξη αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη σύνεση με την οποία ο τελευταίος λάμβανε τις αποφάσεις του, αξιοποιώντας έναν πλούτο πληροφοριών που έφταναν στη Μαδρίτη από κάθε σημείο της γης, τις οποίες εξέταζε ένας στενός κύκλος έμπιστων συνεργατών του που συγκροτούσαν το λεγόμενο «Συμβούλιο του κράτους» (Consiglio di Stato).

## 6.1.2 Η συνθήκη του Κατώ-Καμπρεζί

Στην αφετηρία της κυριαρχίας της Ισπανίας στην Ιταλία βρίσκεται η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης του Κατώ-Καμπρεζί το 1559, που επικύρωσε τη μετάβαση των δύο τρίτων σχεδόν της Ιταλικής Χερσονήσου στους Ισπανούς. Βάσει αυτής, στον άμεσο έλεγχο των Ιβήρων πέρασαν:

- το Δουκάτο του Μιλάνου,
- το Βασίλειο της Νάπολης,
- το Βασίλειο της Σικελίας,
- το Βασίλειο της Σαρδηνίας,
- το Κράτος των Πρεζίντι, το οποίο συγκροτούσαν λιμάνια και οχυρά στο νησί Έλμπα (Πόρτο Λονγκόνε) και κατά μήκος των ακτών της Τοσκάνης (Ταλαμόνε, Ορμπετέλλο, Πόρτο Έρκολε, Ανσεντόνια, Πόρτο Σάντο Στέφανο), που εξασφάλιζαν τη θαλάσσια επικοινωνία των Ισπανών με τις ιταλικές κτήσεις τους και την πρόσβασή τους βορείως των Άλπεων, ενώ παράλληλα συνιστούσαν μια έμμεση απειλή για τον Δούκα της Τοσκάνης.

Ο πληθυσμός όλων αυτών των περιοχών ανερχόταν σε 5 εκατομμύρια από τα 13 εκατ. που κατοικούσαν συνολικά στην Ιταλική Χερσόνησο και από τα 18 εκατ. που αντιστοιχούσαν στο σύνολο των υπηκόων του βασιλιά της Ισπανίας στον ευρωπαϊκό χώρο.

Την ίδια στιγμή ο πολιτικός χάρτης της Ιταλίας περιλάμβανε μια σειρά άλλων κρατών, στα οποία οι Ισπανοί ασκούσαν επιρροή άλλοτε έμμεση, με την ισχύ της παρουσίας τους στη χερσόνησο, και άλλοτε άμεση, με την έντονη παρουσία του ισπανικού στρατού (tercios) στο πλευρό συμμαχικών κρατών της Ιταλίας. Τούτο συνέβη για παράδειγμα το 1570, όταν οι Ισπανοί βοήθησαν τη Γένοβα να κατακτήσει την Κορσική και στήριξαν τον πάπα στην προσπάθειά του να εξοντώσει τις συμμορίες που λυμαινόταν την ύπαιθρο του Κράτους της Εκκλησίας. Στις άμεσες παρεμβάσεις των Ισπανών σε ιταλικά κράτη που δεν περιλαμβάνονταν στις κτήσεις τους εντάσσεται και η χρηματοδότηση που παρείχαν στο Πιεμόντε, στη Γένοβα και στην Τοσκάνη, προκειμένου να συντηρήσουν στόλους από γαλέρες, με τους οποίους θα αντιμετώπιζαν τις επιθέσεις των κουρσάρων.

Αναλυτικά, τα κράτη στα οποία οι Ισπανοί ασκούσαν έμμεση επιρροή ήταν:

- Η Σαβοΐα-Πιεμόντε με επικεφαλής τον Εμανουέλε Φιλίπερτο,
- Η Δημοκρατία της Γένοβας, που εκτεινόταν σε ολόκληρη τη σημερινή Λιγουρία και την Κορσική,
- Το Δουκάτο της Μάντοβας και η Μαρκιονία του Μονφεράττο, ενωμένα παρά την εδαφική τους απόσταση, κάτω από την κυριαρχία των Γκοντζάγκα.
- Το Κράτος της Εκκλησίας,
- Το Δουκάτο της Πάρμας-Πιατσέντσας που ελεγχόταν από τους Φαρνέζε,
- Το Δουκάτο της Τοσκάνης, με επικεφαλής τον Οίκο των Μεδίκων, που καταλάμβανε ολόκληρη την Τοσκάνη, εκτός του Κράτους των Πρεζίντι και της Δημοκρατίας της Λούκκας,
- Το Δουκάτο του Ουρμπίνο, εντός των ορίων του Παπικού Κράτους, όπου κυριαρχούσε ο Φραντσέσκο Μαρία Β΄ ντέλλα Ρόβερε, και
- Η Δημοκρατία της Λούκκας.
- Την πολιτική γεωγραφία της Ιταλικής Χερσονήσου συμπλήρωναν γαλλικές κτήσεις γύρω από το Τορίνο (Τορίνο, Κιέρι, Πινερόλο, Βιλανόβα ντ' Άστι) και, βέβαια, η Δημοκρατία της Βενετίας, το μοναδικό ιταλικό κράτος που ήταν σε θέση να αντισταθεί στην ισπανική επιρροή.



Χάρτης 6.1 Η Ιταλία μετά τη συνθήκη του Κατώ-Καμπρεζί. Σχεδιασμός: Ανάβαση

### 6.1.3 Ο Τριακονταετής Πόλεμος

Το σημείο καμπής για τον χαρακτήρα τόσο της ισπανικής κυριαρχίας στην Ιταλία όσο και της ίδιας της Ισπανίας εντοπίζεται στον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-48), τον τελευταίο από τους λεγόμενους Θρησκευτικούς Πολέμους. Παρόλο που ο πόλεμος αυτός δεν επηρέασε άμεσα την Ιταλική Χερσόνησο, πέρα από κάποιες εντάσεις ανάμεσα στους Γάλλους και τους Ισπανούς για τη Μάντοβα και το Μονφερράτο, οι συνέπειές του υπήρξαν καθοριστικές κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών, αλλά και κατόπιν. Οι ανάγκες χρηματοδότησης του ισπανικού στρατού αύξησαν τις φορολογικές πιέσεις προς τους κατοίκους των κρατών που εξαρτώνταν άμεσα από την Ισπανία, προκαλώντας εκρήξεις κοινωνικής δυσαρέσκειας στα φτωχότερα τμήματα των αστικών πληθυσμών (Μαζανιέλλο).

Μετά το πέρας του πολέμου η Συνθήκη Ειρήνης της Βεστφαλίας (1648) σηματοδότησε την ένταξη της Ιταλίας ως διεκδικούμενης ζώνης στο πεδίο των ανταγωνισμών που γέννησε το ευρωπαϊκό διπλωματικό παιχνίδι. Σε αυτό το παιχνίδι κυρίαρχος ήταν ο ρόλος των Γάλλων, πραγματικών νικητών του πολέμου με επικεφαλής τον «απόλυτο μονάρχη» Λουδοβίκο ΙΔ΄. Στον αντίποδα των Γάλλων βρίσκονταν τα γερμανικά κράτη, τα οποία, μετά τον κατακερματισμό των εδαφών τους και τον περιορισμό της δυνατότητας παρέμβασης των Αψβούργων της Αυστρίας, βρέθηκαν σε αδύναμη θέση.

Με τη Συνθήκη Ειρήνης των Πυρηνάιων, το 1659, οι Γάλλοι απέκτησαν λόγο στη μελλοντική διαδοχή του ισπανικού θρόνου μέσα από τον γάμο του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΔ΄ με την Ισπανίδα πριγκίπισσα Μαρία Θηρεσία. Η Ισπανία και οι κτήσεις της στην Ιταλία θα αποτελούσαν στο εξής σταθερό στόχο των Γάλλων. Σε αυτό το πλαίσιο έλαβαν χώρα κινήσεις των τελευταίων, όπως η προστασία που παρείχαν από το 1672 έως το 1678 στην εξεγερμένη εναντίον των Ισπανών Μεσσίνα, η κατάκτηση του Μονφερράτο το 1681, ο βομβαρδισμός το 1684 της Γένοβας, συμμάχου των Ισπανών, οι συνεννοήσεις με άλλα ιταλικά κράτη εναντίον των Ισπανών κ.ά.

### 6.1.4 Οι πόλεμοι της διαδοχής και το τέλος της ισπανικής κυριαρχίας στην Ιταλία

Η ισπανική κυριαρχία στην Ιταλία ολοκληρώθηκε στις αρχές του 18ου αιώνα στο πλαίσιο μιας σειράς διεθνών συγκρούσεων, γνωστών ως πολέμων της διαδοχής. Ένας από αυτούς αφορούσε άμεσα τους Ισπανούς, όλοι τους όμως είχαν επιπτώσεις για την πολιτική γεωγραφία της Ιταλίας.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που χαρακτηρίζουν τον 18ο αιώνα ήταν ήδη αισθητές στην αφετηρία της νέας εκατονταετίας, που θα συνοδευόταν από πολέμους βασισμένους στη διπλωματία, στα γεωπολιτικά συμφέροντα των διαφόρων δυνάμεων της Ευρώπης και στη σύμπτυξη εύκολων και ευκαιριακών συμμαχιών με σημαντικές επιπτώσεις στη μέχρι τότε πολιτική τάξη πραγμάτων.

Η αρχή που φαινόταν να καθορίζει τις διεθνείς σχέσεις ήταν εκείνη της ισορροπίας των δυνάμεων, η οποία, σε πρακτικό επίπεδο, προέβλεπε την εδαφική ικανοποίηση των μεγάλων κρατών στην περίπτωση που κάποιο από αυτά θα αποφάσιζε να επεκταθεί σε βάρος μικρότερων δυνάμεων, ώστε να διατηρείται μια σταθερή ισορροπία. Οι αφορμές για ανακατατάξεις προήλθαν από τις συχνές δυναστικές διεκδικήσεις, που αποτελούσαν κεντρικό χαρακτηριστικό της προνεωτερικής Ευρώπης, και το φυσικό τέλος παραδοσιακών βασιλικών οίκων, εξελίξεις που θα δημιουργούσαν μια σειρά από ζητήματα διαδοχής. Στα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνονται η εξάλειψη του Οίκου των Αψβούργων της Ισπανίας, το ζήτημα της διαδοχής στον θρόνο της Ισπανίας και η έλλειψη αρσενικών απογόνων στον Οίκο των Αψβούργων της Αυστρίας, τα οποία με τη σειρά τους προκάλεσαν ισάριθμους πολέμους.

#### 6.1.4.1 Ο πόλεμος της ισπανικής διαδοχής

Η αφετηρία αυτού του πολέμου εντοπίζεται στον θάνατο, το 1700, του Καρόλου Β΄ των Αψβούργων της Ισπανίας χωρίς άμεσους απογόνους. Η επιθυμία του, την οποία κατέγραψε στη διαθήκη του, να προωθήσει ως διάδοχό του ένα μέλος του Οίκου των Βουρβόνων της Γαλλίας, τον Φίλιππο του Ανζού, εγγονό του Λουδοβίκου ΙΔ΄, άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου και έφερε στο πεδίο της μάχης τη μισή σχεδόν Ευρώπη.

Οι Αψβούργοι της Αυστρίας ήταν εκείνοι που θα αντιδρούσαν δυναμικότερα στην προοπτική ανάρρησης ενός Γάλλου βασιλιά στον θρόνο της Ισπανίας, παρά τις φθορές που είχαν υποστεί στη διάρκεια των πολέμων εναντίον των Οθωμανών, που κατόρθουσαν να φτάσουν έξω από τα τείχη της Βιέννης (1683). Αποφάσισαν έτσι να στηρίξουν την υποψηφιότητα του αρχιδούκα Καρόλου, γιου του αυτοκράτορα Λεοπόλδου Α΄, για τον θρόνο της Ισπανίας.

Με αυτούς τους όρους ξεκίνησε ο πόλεμος για την ισπανική διαδοχή, η έκβαση του οποίου υπήρξε καθοριστική για τις τύχες της Ιταλίας. Τα κυριότερα πεδία συγκρούσεων αυτού του πολέμου εντοπίζονται στην

Ιταλία, στις Κάτω Χώρες, στη Γερμανία και στην Ισπανία.

Οι εχθροπραξίες διήρκεσαν περισσότερο από δέκα χρόνια (1702-13), χωρίς να επικρατεί οριστικά κάποιον από τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Τη λύση έδωσαν, τελικά, διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στην υπογραφή δύο συμφωνιών, της συνθήκης ειρήνης της Ουτρέχτης (1713) ανάμεσα στη Γαλλία και την Ισπανία από τη μια και την Αγγλία, την Ολλανδία και τη Σαβοΐα από την άλλη, κι εκείνης του Ράσταντ (Rastatt, 1714) που υπέγραψαν οι Γάλλοι και οι Ισπανοί με τον αρχιδούκα Κάρολο των Αψβούργων, ο οποίος, μετά τον θάνατο του πατέρα του (1711), είχε γίνει αυτοκράτορας με την ονομασία Κάρολος ΣΤ΄.

Οι συνθήκες αυτές εγκαινίασαν μια νέα ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των Αυτοκρατορικών, των βασιλείων της Γαλλίας και της Ισπανίας και των Άγγλων που κυριαρχούσαν πλέον στις θάλασσες, εντός και εκτός της Μεσογείου, έχοντας κατορθώσει να διαρπάξουν από τους Γάλλους τον Καναδά και από τους Ισπανούς το Γιβραλτάρ και τη Μινόρκα. Ο Φίλιππος, δούκας του Ανζού, έγινε βασιλιάς της Ισπανίας και των αποικιών στην Αμερική ως Φίλιππος Ε΄, εγκαινιάζοντας τη δυναστεία των Βουρβόνων της Ισπανίας και απαρνούμενος, όπως προέβλεπε η διαθήκη του Καρόλου Β΄, τα δικαιώματά του στον γαλλικό θρόνο, καθώς και τη φιλοδοξία μιας μελλοντικής ένωσης της Γαλλίας με την Ισπανία.

Σημαντικά οφέλη αποκόμισε η Αυστρία, καθώς απέκτησε τη Λομβαρδία, τη Μάντοβα, το Βασίλειο της Νάπολης, τη Σαρδηνία και το Κράτος των Πρεζίντι, βάζοντας τέλος στη μακρόχρονη ισπανική κυριαρχία στη χερσόνησο. Επιπλέον, οι Αυστριακοί διαδέχθηκαν τους Ισπανούς στις Κάτω Χώρες, σε μια επικράτεια που αντιστοιχούσε στα σημερινά εδάφη του Βελγίου και του Λουξεμβούργου.

Ο δούκας της Σαβοΐας Βιττόριο Αμεντέο Β΄ απέκτησε το Μονφερράτο και τη Λομελλίνα, καθώς και τον τίτλο του βασιλιά της Σικελίας. Κατόρθωσε, επιπλέον, να απαλλάξει το κράτος του από την υποτέλεια στους Γάλλους, που διαρκούσε από το 1559, και να αποκτήσει, με την παράλληλη υιοθέτηση διοικητικών μεταρρυθμίσεων, έναν ξεχωριστό ρόλο στις μελλοντικές εξελίξεις γύρω από τις τύχες της Ιταλίας.

Τη διετία 1717-18 οι Ισπανοί εφάρμοσαν το σχέδιο του Ιταλού υπουργού τους Τζούλιο Αλμπερόνι για ανακατάληψη των εδαφών τους στην Ιταλία, ανακτώντας τη Σαρδηνία και τη Σικελία. Η ικανοποίησή τους δεν θα διαρκούσε όμως για πολύ, καθώς με τη συνθήκη του Λονδίνου (1718), η Αγγλία, η Ολλανδία, η Γαλλία και η Αυστρία θα ανάγκαζαν τον βασιλιά της Ισπανίας να εγκαταλείψει αυτά τα εδάφη. Επιπλέον, με την ειρήνη της Άγια (1720) ο βασιλιάς της Ισπανίας Φίλιππος Ε΄ των Βουρβόνων παραιτήθηκε από κάθε διεκδίκηση στην Ιταλία.

Στο πλαίσιο αυτών των διπλωματικών συμφωνιών οι Σαβοΐα παραχώρησαν τη Σικελία στην Αυστρία, παίρνοντας σε αντάλλαγμα τη Σαρδηνία. Τέλος, στους Βουρβόνους της Ισπανίας, και ειδικότερα στον Κάρλο Σεμπαστιάνο, γιο του Φιλίππου Ε΄ και της Ελιζαμπέττα Φαρνέζε, παραχωρήθηκαν τα δικαιώματα στη Φλωρεντία και στην Πάρμα όπου επέκειτο το τέλος των δυναστειών των Μεδίκων και των Φαρνέζε, αντίστοιχα. Το 1731 ο Κάρλο Σεμπαστιάνο εγκαταστάθηκε στην Πάρμα ως δούκας της Πάρμας-Πιατσέντσας με την ονομασία Κάρλο Α΄. Το επόμενο έτος τού αναγνωρίστηκαν κληρονομικά δικαιώματα στο Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης και το 1734, ως επικεφαλής του ισπανικού στρατού στη διάρκεια του πολέμου της πολωνικής διαδοχής, κατέκτησε τα βασίλεια της Νάπολης και της Σικελίας, τερματίζοντας την αυστριακή κατοχή στη νότια Ιταλία. Στη θέση του βασιλιά των Δύο Σικελιών ο Κάρλο Α΄ παρέμεινε έως το 1759, για να στεφθεί κατόπιν βασιλιάς της Ισπανίας ως Κάρλο Γ΄ (1759-88).

#### 6.1.4.2 Ο πόλεμος της πολωνικής διαδοχής

Ο επόμενος πόλεμος είχε ως αφετηρία τις επιπλοκές στη διαδοχή του βασιλιά της Πολωνίας Αυγούστου Β΄ της Σαξονίας. Η αναβίωση της «παραδοσιακής» αντιπαλότητας ανάμεσα σε μια φιλοαυστριακή ομάδα που υποστήριζε τον γιο του πρώην βασιλιά και σε μια φιλογαλλική οδήγησε σ' έναν πόλεμο ανάμεσα στην Αυστρία και τη Γαλλία, με τους Ισπανούς να τάσσονται στο πλευρό των Γάλλων. Ο πόλεμος διήρκεσε πέντε περίπου χρόνια (1733-38) έλαβε χώρα σε ιταλικό έδαφος και είχε ως βασικό στόχο τη διεκδίκηση των κτήσεων που είχε κερδίσει η Αυστρία το 1714.

Η τελική νίκη ανήκε στους Γάλλους και στους Ισπανούς συμμάχους τους. Η συνθήκη ειρήνης που ακολούθησε, το 1738, από τη μια επικύρωσε την άνοδο στον θρόνο της Πολωνίας του Φιλίππου Αυγούστου Γ΄, υποψηφίου του φιλοαυστριακού «κόμματος», από την άλλη όμως επέτρεψε στους Γάλλους να προσαρτήσουν τη Λωραίνη, και στους Βουρβόνους να επικυρώσουν την ενθρόνιση στη Νάπολη και τη Σικελία του Κάρλο Α΄ των Βουρβόνων. Τέλος, οι Αυστριακοί έλαβαν το Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης, το οποίο παραχώρησαν στον δούκα Φραγκίσκο Στέφανο της Λωραίνης, σύζυγο της Μαρίας Θηρεσίας, που είχε χάσει την εξουσία του.

### 6.1.4.3 Ο πόλεμος της αυστριακής διαδοχής

Μια νέα δυναστική κρίση ξέσπασε, εξαιτίας του θανάτου του Κάρολου ΣΤ΄, αυτοκράτορα της Αυστρίας. Παρόλο που ο Κάρολος ΣΤ΄ είχε εκφράσει και γραπτώς (*Prammatica Sanzione*) τη βούλησή του να τον διαδεχθεί η κόρη του Μαρία Θηρεσία, μοναδικό τέκνο του, επιθυμία που έγινε δεκτή από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, οι Γάλλοι μετά τον θάνατό του αμφισβήτησαν την εγκυρότητα αυτής της απόφασης και κινήθηκαν εναντίον της Μαρίας Θηρεσίας, στοχεύοντας στην κατάληψη των αυστριακών κτήσεων. Στο πλευρό των Γάλλων βρέθηκαν οι Πρώσοι του Φρειδερίκου Β΄, που κατόρθωσαν να φέρουν σε δυσχερή θέση τους Αυστριακούς, οι οποίοι, με τη σειρά τους, στηρίχτηκαν αμυντικά στις προσφορές της Αγγλίας και της Ολλανδίας, και στην έξοδο της Πρωσίας από τον πόλεμο που θα ακολουθούσε.

Η υπογραφή το 1748 της συνθήκης της Αιξ-λα-Σαπέλ επικύρωσε το τέλος του πολέμου, διατήρησε ωστόσο το *status quo* που είχε διαμορφωθεί, με κάποιες μεταβολές. Η Μαρία Θηρεσία εξασφάλισε την ακεραιότητα των κτήσεών της στην Ιταλία, με την εξαίρεση αφενός του Δουκάτου της Πάρμας-Πιατσέντσας, που παραχωρήθηκε στους Βουρβόνους της Ισπανίας, και αφετέρου της Μόντενας, όπου επέστρεψαν οι Έστε. (βλ. Χάρτης 6.2)

Συνολικά ιδωμένος, ο νέος χάρτης της Ιταλίας στα μέσα του 18ου αιώνα περιλάμβανε λιγότερα μικρά κράτη σε σχέση με πρωύτερα. Πέρα από την απομάκρυνση των Ισπανών κυριάρχων μετά από ενάμιση πενήντα χρόνια, χαρακτηριζόταν από την ισχυρή, πλέον, παρουσία της Αυστρίας στον Βορρά και την Τοσκάνη και από τον καθοριστικό ρόλο που θα διαδραμάτιζαν στην ιταλική πολιτική σκηνή τόσο ο Οίκος της Σαβοΐας, απαγκιστρωμένος στο εξής από τη γαλλική επιρροή, όσο και οι Βουρβόννοι της Νάπολης, που διατήρησαν μια σχετική αυτονομία σε σχέση με την επίσημη πολιτική της Ισπανίας.





Χάρτης 6.2 Η Ιταλία μετά τη συνθήκη της της Αιξ-λα-Σαπέλ (1748). Σχεδιασμός: Ανάβαση.

## 6.2 Η οργάνωση των ισπανικών κρατών στην Ιταλία

Η διοικητική οργάνωση της Ισπανικής Αυτοκρατορίας προσέλαβε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της στα χρόνια του Φιλίππου Β΄ του λεγόμενου «βασιλιά από χαρτί» (*re di carta*). Και τούτο καθώς, όπως σημειώνει ο Hanlon (2000), οι αποφάσεις του στηρίζονταν αφενός στην προσεκτική εξέταση μιας εξαιρετικά πυκνής βάσης πληροφοριών, μέσω της οποίας ενημερωνόταν για ό,τι συνέβαινε στις επικράτειες που τον ενδιέφεραν άμεσα ή έμμεσα, και αφετέρου σε διεξοδικές συζητήσεις στο πλαίσιο της λειτουργίας ενός οργάνου διοίκησης, του «Συμβουλίου του Κράτους», το οποίο συγκροτήθηκε από μικρό αριθμό προσώπων της απόλυτης εμπιστοσύνης του.

Ειδικά για τη διοίκηση της Ιταλίας, ο Φίλιππος Β΄ το 1563 ίδρυσε στη Μαδρίτη το Υπέρτατο Συμβούλιο της Ιταλίας (*Supremo Consiglio d'Italia*), το οποίο λάμβανε τις κεντρικές αποφάσεις για τις κτήσεις του ισπανικού Στέμματος στην Ιταλία, με την εξαίρεση της Σαρδηνίας που απευθυνόταν σ' ένα ανάλογο όργανο με έδρα την Αραγονία.

Στο Συμβούλιο της Ιταλίας, πέρα από τους Ισπανούς διοικητές των κτήσεων του Στέμματος στην Ιταλία, συμμετείχαν με δύο εκπροσώπους τους το Δουκάτο του Μιλάνου και τα βασίλεια της Νάπολης και της Σαρδηνίας.

Ο βασιλιάς της Ισπανίας ήταν εκείνος που διόριζε τους τρεις αντιβασιλείς της Νάπολης (με έδρα τη Νάπολη), της Σικελίας (με έδρα το Παλέρμο) και της Σαρδηνίας (με έδρα το Κάλιαρι), καθώς και τον κυβερνήτη του Μιλάνου, πρόσωπα που προέρχονταν, κατά κανόνα, από τους κύκλους των ανθρώπων του πολέμου.

Οι σχέσεις των κτήσεων της Ιταλίας με τον βασιλιά της Ισπανίας δεν διέφεραν από εκείνες των υπόλοιπων κρατών που εντάχθηκαν στο ισπανικό Στέμμα. Δεν διέφεραν, επίσης, κατά τρόπο ουσιαστικό από τις υπόλοιπες μοναρχίες της πρώιμης νεότερης Ευρώπης, όπου οι τοπικές ελίτ, φεουδαρχικής ή αστικής προέλευσης, αναγνώριζαν την εξουσία του βασιλιά και εκείνος, σε αντάλλαγμα, τους αναγνώριζε προνόμια και δικαιώματα (Woolf, 2001).

Με αυτές τις προϋποθέσεις στους υπηκόους των ισπανικών κτήσεων στην Ιταλία αναγνωρίστηκαν κάποιες αυτονομίες, καθώς και το δικαίωμα να συνέρχονται σε τοπικά συλλογικά σώματα, στα οποία ενυπήρχαν περιορισμοί τόσο ως προς τις δικαιοδοσίες όσο και ως προς το μέρος του πληθυσμού που εκπροσωπούσαν. Παρόλο που οι ονομασίες τους απηχούσαν λειτουργίες κοινοβουλίων («κοινοβούλιο» με τρία σώματα, τα *bracci*, στη Νάπολη και τη Σικελία και τα *stamenti* στη Σαρδηνία, και γερουσία στο Μιλάνο) επρόκειτο στην ουσία για συλλογικά όργανα κοινωνικά διαφοροποιημένα (περιλάμβαναν εκπροσώπους των ευγενών, του κλήρου και, ενίοτε, των κοινοτήτων) με την εξαίρεση της μιλανέζικης γερουσίας, την οποία συγκροτούσαν αποκλειστικά αριστοκράτες. Στις αρμοδιότητες των μελών των τοπικών κοινοβουλίων περιλαμβάνονταν θέματα αυτοδιοίκησης, δικαστικά, αλλά και φορολογικά, με κυριότερο την έγκριση ή μη των φορολογικών μέτρων που πρότειναν οι ισπανικές αρχές.

Για τον έλεγχο των τοπικών διοικήσεων το ισπανικό Στέμμα οργάνωνε από το 1674 και εξής γενικές επιθεωρήσεις ανά τακτικά χρονικά διαστήματα. Στην Ιταλία, στους δύο περίπου αιώνες που διήρκεσε η ισπανική κυριαρχία, υλοποιήθηκαν συνολικά επτά επιθεωρήσεις, οι περισσότερες από τις οποίες σηματοδεύτηκαν από τις αντιδράσεις των τοπικών Ισπανών διοικητών, που δεν δίστασαν ακόμη και να διαβάλουν τους επιθεωρητές στο Συμβούλιο της Ιταλίας.

Αναλυτικότερα κατά περιοχή:

### 6.2.1 Το Δουκάτο του Μιλάνου

Το Δουκάτο του Μιλάνου διοικούσε ο κυβερνήτης (*governatore*), συνήθως απόστρατος αξιωματικός του ισπανικού στρατού που επιλεγόταν από το Συμβούλιο της Ιταλίας για να ασκήσει ένα αξίωμα με εξαιρετικά υψηλό κύρος. Τον συνεπικουρούσε μυστικό συμβούλιο συγκροτημένο τόσο από Λομβαρδούς όσο και από ξένους, δηλ. Ισπανούς και μη Λομβαρδούς Ιταλούς. Ο κυβερνήτης, με τη βοήθεια των συμβούλων του, λάμβανε αποφάσεις σε ζητήματα πολιτικής, πολεμικών προετοιμασιών, νομοθεσίας, φορολόγησης κ.ά. Επέλεγε, επίσης, τους υποψηφίους για τα δημόσια αξιώματα, δεχόταν τους όρκους των φεουδαρχών και απένεμε χάρη σε καταδικασμένους.

Οι θεσμοί που επανδρώνονταν από γηγενείς, οι οποίοι στο μεγαλύτερο μέρος τους προϋπήρχαν, ήταν πολυάριθμοι και με συγκεχυμένα όρια και αρμοδιότητες. Το ζήτημα της ερμηνείας και της εφαρμογής των νόμων ήταν υπόθεση της γερουσίας. Ο επικεφαλής της υποστηριζόταν από 14 νομομαθείς και επτά γραμματείς, έναν για κάθε μία από τις κύριες πόλεις της Λομβαρδίας.

Ανάμεσα σε μια σειρά άλλων θεσμών, όπως το Δημόσιο Ταμείο (*Uffizio Camerale*), που διαχειριζόταν τα

έσοδα του κράτους και τις διενέξεις γύρω από τη φορολογία, ή τα σώματα εκπροσώπησης των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, η Εκκλησία του Μιλάνου λειτουργούσε ως ένας σχεδόν ανεξάρτητος θεσμός με επικεφαλής τον αρχιεπίσκοπο και αρμοδιότητες παραπλήσιες μ' εκείνες του κράτους (φορολόγηση, δικαστές, αστυνομικοί, φυλακές κ.λπ.).

Η ύπαιθρος ήταν αντικείμενο εκμετάλλευσης τόσο από την Εκκλησία όσο και από τους ισχυρότερους κατόικους των πόλεων, με κύριο όχημα μια σειρά από φόρους και υποχρεωτικές προσωπικές εργασίες (*corvées*), από τις οποίες εκείνοι ήταν απαλλαγμένοι.

### 6.2.2 Το Βασίλειο της Νάπολης

Το Βασίλειο της Νάπολης μετά τον 15ο αι. φάνηκε να αποκτά χαρακτηριστικά που προσιδίαζαν σ' ένα σύγχρονο για την εποχή του κράτος, με ορθολογικό σύστημα φορολόγησης, στενό έλεγχο της δικαιοσύνης και διοικητικό συγκεντρωτισμό που, από ένα χρονικό σημείο και μετά, έτεινε προς την απολυταρχία. Στο πλαίσιο στήριξης αυτού ακριβώς του μοντέλου μπορούν να εξηγηθούν οι αντιδράσεις, που έλαβαν τη μορφή εξεγέρσεων, όταν επιχειρήθηκε η εισαγωγή στη Νάπολη της ισπανικής Ιεράς Εξέτασης (1510, 1547), πράγμα που συνέβη με τον ίδιο περίπου τρόπο και στο Μιλάνο.

Ο αντιβασιλιάς ήταν συνήθως Ισπανός, όπως και οι περισσότεροι συνεργάτες του. Στις αρμοδιότητές του περιλαμβάνονταν ο διορισμός των δικαστών στην πρωτεύουσα και την περιφέρεια και ο έλεγχος της σχετικά περιορισμένης στρατιωτικής φρουράς, που σπανίως επαρκούσε για την τήρηση της τάξης και την προστασία των ακτών από πειρατές και κουρσάρους.

Ρόλο εποπτικό ως προς τη χρηστή εφαρμογή των νόμων και την ορθότητα των αποφάσεων του αντιβασιλιά είχε το *Consiglio Collaterale*, συμβούλιο συγκροτημένο από Ισπανούς και Ναπολιτάνους.

Το κοινοβούλιο της Νάπολης αποτελούνταν από τρία επιμέρους σώματα, τα *bracci*, που εκπροσωπούσαν τους ευγενείς, τον κλήρο και τις πόλεις που ανήκαν στον βασιλιά. Μετά το 1642 εξακολούθησε να συνέρχεται μόνο το σώμα των ευγενών, το οποίο, πλαισιωμένο από έναν εκλεγμένο εκπρόσωπο του λαού, εξέταζε τα αιτήματα των Ισπανών για την έγκριση νέων φόρων ή την αύξηση κάποιων από τους ήδη υπάρχοντες. Από τη στιγμή που οι αντιρρήσεις των *bracci* σε αυτά τα αιτήματα ήταν σπάνιες, με δεδομένη και την απαλλαγή των ευγενών και του κλήρου από την άμεση φορολογία, ήταν επόμενο πως οι ευγενείς θα συγκέντρωναν επάνω τους όλη τη δυσανεμία των κοινοτήτων και των φτωχότερων στρωμάτων που επιβαρύνονταν από τη φορολογία.

Ο φεουδαλικός χαρακτήρας ήταν κυρίαρχος στο βασίλειο και ενισχύθηκε σημαντικά καθόλη τη διάρκεια της ισπανικής κυριαρχίας. Το 1590 καταμετρήθηκαν εκεί 1.974 φέουδα έναντι 76 ιδιοκτησιών στον αστικό χώρο που ανήκαν στον βασιλιά. Τα φέουδα είχαν την όψη σχεδόν αυτόνομων πόλεων και οι επικεφαλής τους, οι λεγόμενοι βαρόνοι, ενεργούσαν σαν απόλυτοι άρχοντες, διατηρώντας σχεδόν αποκλειστικά τις σημαντικότερες υπηρεσίες και οικονομικές δραστηριότητες και τον απόλυτο έλεγχο της άμυνας.

Σημείο καμπής στην ιστορία των βαρόνων της Νάπολης αποτελεί η σταδιακή μετακίνηση περίπου 800 οικογενειών της ναπολιτάνικης ευγένειας από το 1620 και μετά στο κύριο αστικό κέντρο του βασιλείου, εξαιτίας της πρόθεσης του αντιβασιλιά να τους ελέγχει στενότερα και, με διάφορα προνόμια και άλλα κίνητρα που στόχευαν στην ικανοποίηση της ματαιοδοξίας των ευγενών, να τους εντάξει ομαλά στον διοικητικό μηχανισμό της ισπανικής κυριαρχίας, στόχος που τελικά ετετεύχθη. Η κίνηση αυτή, σε συνδυασμό με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στην ύπαιθρο, προκάλεσε μια αντίστοιχη μετακίνηση χωρικών προς τη Νάπολη, όπου οι τελευταίοι ήλπιζαν να εργαστούν για λογαριασμό των αριστοκρατών.

### 6.2.3 Το Βασίλειο της Σικελίας

Στη Σικελία ο αντιβασιλιάς διοικούσε τον στρατό και εξέδιδε διατάγματα και κανονισμούς. Είχε, συνήθως, με το μέρος του τον μεγαλύτερο αριθμό βαρόνων και τον κλήρο. Τον συνεπικουρούσε το κοινοβούλιο, το οποίο είχε την ίδια διοικητική δομή και αρμοδιότητες με το αντίστοιχο όργανο του Βασιλείου της Νάπολης.

Όρια στις εξουσίες του αντιβασιλιά έθετε η ισπανική Ιερά Εξέταση, που είχε εισαχθεί στο νησί για να αποτρέψει τη διάδοση των αιρέσεων και υπόκειτο απευθείας στον βασιλιά, αλλά και οι επιθεωρήσεις που πραγματοποιούσε κατά καιρούς ο *visitador* για λογαριασμό της ισπανικής κυβέρνησης.

Οι συνεργάτες του αντιβασιλιά ήταν ξένοι (Ισπανοί, Βέλγοι, Ιταλοί μη Σικελοί). Οι Ισπανοί, ειδικότερα, συμμετείχαν ενεργά στη στελέχωση της κρατικής μηχανής, καλύπτοντας θέσεις στη διοίκηση, στις επισκοπές, στην Ιερά Εξέταση, στα οχυρά κ.ά. Η επιλογή ξένων για τη στελέχωση των κρατικών υπηρεσιών οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην εικόνα που είχαν οι Ισπανοί για τους Σικελούς, τους οποίους, σύμφωνα με τον Hanlon

(2000), θεωρούσαν «εκδικητικούς και διεφθαρμένους». Οι Σικελοί από την πλευρά τους συχνά αποδέχονταν αυτές τις κατηγορίες και αντιμετώπιζαν ως επιβεβλημένη ανάγκη την ύπαρξη μιας ισχυρής ξένης μοναρχίας που θα ετίθετο υπεράνω των τοπικών συμφερόντων.

Γενικά, η εικόνα της Σικελίας στα χρόνια των Ισπανών δεν ήταν πολύ διαφορετική από την προγενέστερη. Μια εκτεταμένη αγροτική περιοχή με κυρίαρχο τον φεουδαλικό χαρακτήρα στις παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις και τους Ισπανούς να διατηρούν το μονοπώλιο στο εμπόριο σιτηρών. Οι βαρόνοι όπως αποκαλούνταν κι εκεί οι τοπικοί φεουδάρχες, αποτελούσαν μια σχετικά ολιγομελή κοινωνική ομάδα, σ' ένα νησί όπου στα χρόνια των Ισπανών καταμετρήθηκαν 376 φέουδα. Οι Ισπανοί βρήκαν εγκαθιδρυμένη στη Σικελία την κυριαρχία των βαρόνων και τη διατήρησαν, ή όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Denis Mack Smith (1973), «τη σεβάστηκαν υπερβολικά». Σχεδόν τα δύο τρίτα των κοινοτήτων του βασιλείου υπόκειντο στη δικαιοδοσία αυτής της ελίτ, που διόριζε τα στελέχη της διοίκησης, της δικαστικής εξουσίας και των δυνάμεων της τάξης και διατηρούσε το μονοπώλιο σε μια σειρά υπηρεσιών και οικονομικών δραστηριοτήτων.

#### 6.2.4 Η Σαρδηνία

Η ίδια πάνω-κάτω διοικητική δομή υιοθετήθηκε και στη Σαρδηνία, όπου, επίσης, είχε εισαχθεί η ισπανική Ιερά Εξέταση. Εκεί ο αντιβασιλιάς ήταν, κατά κανόνα, ένας Ισπανός ευγενής που είχε υπηρετήσει προηγουμένως σε άλλη κτήση του Στέμματος. Στη διάρκεια της πολυετούς θητείας του ο αντιβασιλιάς διόριζε γηγενείς σε θέσεις κλειδιά του δικαστικού και φορολογικού μηχανισμού, ασκούσε έλεγχο στους βαρόνους και στη λειτουργία των αστικών συνελεύσεων κ.λπ.

Οι Σάρδοι εκπροσωπούσαν από ένα κοινοβούλιο, διαρθρωμένο σε τρία κοινωνικά διαφοροποιημένα τμήματα (*stamenti*), το οποίο συνερχόταν τυπικά κάθε δέκα χρόνια και είχε, πέραν των άλλων, κάποιες νομοθετικές αρμοδιότητες. Το κοινοβούλιο έλεγχε με ζήλο τις ενέργειες του αντιβασιλιά και των Ισπανών συνεργατών του και φρόντιζε για τη διατήρηση των ελευθεριών και της παραδοσιακής αυτονομίας του νησιού. Διαπραγματευόταν, τέλος, τα αιτήματα του βασιλιά για χρηματοδότησή του με σκοπό π.χ. τη διεξαγωγή πολέμου. Εντός του κοινοβουλίου δεν έλειπαν, ωστόσο, διαιρέσεις ποικίλης φύσης: μεταξύ των βαρόνων, ανάμεσα στο Κάλιαρι και το Σάσσαρι, στο εσωτερικό των εκκλησιαστικών αξιωματούχων κ.λπ.

Οι εξουσίες των βαρόνων και, ταυτόχρονα, ο φεουδαρχικός χαρακτήρας της οικονομίας και της κοινωνίας της Σαρδηνίας ενισχύθηκαν ιδιαίτερα στα χρόνια των Ισπανών. Τον 17ο αιώνα το νησί, παρά τον σχετικά περιορισμένο πληθυσμό του, είχε 300 φέουδα, τα οποία κάλυπταν το 1/3 της έκτασής του. Τα μισά από αυτά τα διαχειρίζονταν 7 φεουδάρχες, οι οποίοι ζούσαν στην Ισπανία.

Σε σύγκριση με άλλες ισπανικές κτήσεις στην Ιταλία, οι φεουδάρχες της Σαρδηνίας, παρόλο που συνήθως ήταν Ισπανοί ή πιστοί στην Ισπανία, ασκούσαν σχετικά ήπια διαχείριση. Εξίσου ήπια ήταν και η διοίκηση των Ισπανών, που δεν έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για την αντιμετώπιση βασικών προβλημάτων του νησιού, όπως π.χ. η προστασία από τους πειρατές, έργο το οποίο ξεπερνούσε, προφανώς, τις δυνάμεις των 100 περίπου στρατιωτών της φρουράς του νησιού (Hanlon, 2000).

#### 6.2.5 Η επιρροή της Ισπανίας στα υπόλοιπα ιταλικά κράτη

Η εγκαθίδρυση μιας ισχυρής και μακροχρόνιας κυριαρχίας στην Ιταλική Χερσόνησο θα επηρέαζε, αναπόφευκτα, και άλλα κράτη της Ιταλίας, όπου οι Ισπανοί μπόρεσαν να επεκτείνουν την επιρροή τους, αξιοποιώντας οχήματα όπως οι οικονομικές συναλλαγές, η παροχή στρατιωτικής βοήθειας, οι γαμήλιες στρατηγικές κ.ά.

Το πλέον ανεξάρτητο από αυτά, η Βενετία, διατήρησε τη μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων απέναντι στην Ισπανία, χάρη, κυρίως, στη σταθερότητα που χαρακτήριζε την εσωτερική της ζωή και απέρριψε εν μέρει και από την αφοσίωση των υπηκόων στην εξουσία του δόγη. Βίωνε, ωστόσο, ήδη από τον 16ο αιώνα τον ανταγωνισμό των Ισπανών, που από τα χρόνια του Καρόλου Ε' είχαν δείξει έντονο ενδιαφέρον για την Ανατολική Μεσόγειο και επιχειρούσαν με τη βοήθεια πληροφοριοδοτών, συχνά Ελλήνων και σε μεγάλο βαθμό υπηκόων της Γαληνοτάτης, να επεκτείνουν την επιρροή τους στην περιοχή, υποκινώντας εξεγέρσεις εναντίον των οθωμανικών αρχών.

Ήδη στις αρχές της ισπανικής κυριαρχίας στην Ιταλία, περίοδο κατά την οποία η Βενετία κατείχε τη γεωγραφική ζώνη ανάμεσα στην Άντα και την Αδριατική, καθώς και υπερπόντιες κτήσεις στην Ίστρια, τη Δαλματία, τα νησιά του Ιονίου Πελάγους, την Κρήτη και την Κύπρο, είχε διάφορους λόγους να ανησυχεί για τις εξωτερικές της σχέσεις. Στην οικονομία είχε χάσει την πρωτοκαθεδρία στην Ανατολική Μεσόγειο λόγω του ισχυρού ανταγωνισμού που αντιμετώπιζε από ανερχόμενες βορειοευρωπαϊκές δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ολλανδία) και εξαιτίας της πίεσης που ασκούσαν στην οικονομία της οι Ισπανοί και οι Οθωμανοί, αλλά και οι

Αψβούργοι στα βόρεια σύνορά της. Επιπλέον, από τα τέλη του 16ου αιώνα και εξής οι σχέσεις της Βενετίας με την Αγία Έδρα επιδεινώθηκαν δραματικά, εξαιτίας της άρνησης των Βενετών να εφαρμόσουν πλήρως τις αντιμεταρρυθμιστικές πολιτικές. Σε αυτά θα προστίθεντο σταδιακά οι διάφοροι πόλεμοι με τους Οθωμανούς για την Κύπρο το 1571 και την Κρήτη μεταξύ 1645 και 1669, που στοίχισαν ακριβά στους Βενετούς σε εδάφη, χρήμα και πολιτική ισχύ.

Το Κράτος της Εκκλησίας συνεργάστηκε στενά με την Ισπανία, η οποία παρείχε εγγυήσεις για την εφαρμογή των αποφάσεων της Συνόδου του Τρέντο. Οι Ισπανοί διευκόλυναν, εξάλλου, την προσπάθεια ενίσχυσης της παπικής εξουσίας και περιορισμού των προνομίων, κοινοτικού ή φεουδαλικού χαρακτήρα, που είχαν παραχωρηθεί σε μερίδα του πληθυσμού, καθώς και των αυτονομιών που απολάμβαναν διάφορα εδάφη του κράτους, ενώ παρέμβαιναν συχνά στις διαδικασίες για την εκλογή νέων παπών. Σε αντάλλαγμα, οι πάπες στήριζαν την εξωτερική πολιτική των Ισπανών, ιδιαίτερα του Φιλίππου Β΄, παρά τις κατά καιρούς προσπάθειες κάποιων από αυτούς (Κλήμης Η΄) να απαγκιστρωθούν από την ισπανική «μέγγενη». Χάρη και σε αυτή τη στήριξη, το Κράτος της Εκκλησίας δεν δίστασε να επεκταθεί στην κεντρική Ιταλία, καταλαμβάνοντας τη Φερράρα (1598), το Δουκάτο του Ουρμπίνο, κ.ά.

Αντίθετα με την εξωτερική πολιτική, περιορισμένη υπήρξε η μέριμνα των παπών για τις συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό του κράτους τους, ιδιαίτερα ως προς την αντιμετώπιση της φτώχειας, θέμα συνηθισμένο και με την ισχύ των τοπικών φεουδαρχών.

Η Τοσκάνη ήταν τυπικά αυτόνομη, πρακτικά όμως πιεζόταν ιδιαίτερα από τους Ισπανούς, «περικυκλωμένη» καθώς ήταν από το Κράτος των Πρεζίντι και τη Δημοκρατία της Λούκκας την οποία έμμεσα κυβερνούσαν οι Ισπανοί. Στον Κάρολο Κουίντο όφειλαν άλλωστε οι Μέδικοι την παλινόρθωση της εξουσίας τους, μετά την πολιορκία του 1530 που οδήγησε στην κατάλυση της Δημοκρατίας της Φλωρεντίας, αλλά και την παραχώρηση του τίτλου του δούκα (1532).

Χάρη στον Κόζιμο Α΄ (1537-74), που κυβέρνησε την Τοσκάνη για 38 χρόνια, πέτυχαν το 1569 τον τίτλο των μεγάλων δουκών από τον πάπα και κατέκτησαν τη Δημοκρατία της Σιένας (1555). Στα χρόνια του Κόζιμο Α΄ και του γιου του Φερδινάνδου που τον διαδέχθηκε, προωθήθηκαν μεταρρυθμίσεις που μετέτρεψαν το δουκάτο σε ένα σύγχρονο κράτος. Οι Μέδικοι ανέλαβαν, εξάλλου, σημαντικές πρωτοβουλίες σε διάφορα άλλα πεδία, όπως στην υλοποίηση αποστραγγιστικών έργων σε χέρσα εδάφη, στην αναβάθμιση του λιμανιού του Λιβόρνου, στην ενίσχυση της άμυνας του κράτους, στην εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών κ.ά.

Παραπλήσιες σχέσεις συνέδεαν τους Ισπανούς με τη Δημοκρατία της Γένοβας, κράτος που διατήρησε την ανεξαρτησία του μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση. Η συνεργασία Γενοβέζων και Ισπανών έχει τις απαρχές της πολύ νωρίτερα από τη συνθήκη του Κατώ-Καμπρεζί. Ήδη από τα χρόνια του Χρ. Κολόμβου οι Γενοβέζοι εστίασαν το ενδιαφέρον τους στη Δυτική Μεσόγειο, χρηματοδοτώντας, μέσω της Τράπεζας του Αγίου Γεωργίου, την αναβάθμιση του ισπανικού στόλου και τους πολέμους των Ισπανών βασιλέων, αλλά και τα χρέη που σύναπταν οι τελευταίοι στις διάφορες αγορές της Ευρώπης, με αντάλλαγμα μέρος του ασημιού του Νέου Κόσμου. Η σχέση αυτή επιβεβαιώθηκε το 1528, όταν ο Γενοβέζος Αντρέα Ντόρια τέθηκε στην υπηρεσία του Καρόλου Ε΄, αναλαμβάνοντας το αξίωμα του αρχιναύαρχου του αυτοκρατορικού στόλου.

Η διασύνδεση της Γένοβας με την ισπανική οικονομία, η εκμετάλλευση του πλούτου του Νέου Κόσμου από τους Ισπανούς και ο ρόλος που διαδραμάτισαν σε αυτές τις σχέσεις ορισμένες από τις ισχυρότερες οικογένειες της πόλης (Γκριμάλντι, Σπίνολα, Ντόρια, Τσεντουριόνη κ.ά.) οδήγησαν τη Δημοκρατία σε μια περίοδο μεγάλης ευμάρειας, που είχε χαρακτηριστεί από τον Ruggiero Romano ως «αιώνας των Γενοβέζων» (1550-1650).

Ο πλούτος που εισέρρεε στη Γένοβα επέτρεψε τη διεύρυνση του λιμανιού της πόλης και τη μετατροπή του σε διεθνές εμπορικό και ναυτιλιακό κέντρο. Επηρέασε ωστόσο και τις δομές του κράτους στην κατεύθυνση της ισχυροποίησης των αριστοκρατών και της ολιγαρχοποίησης της Δημοκρατίας του Αγίου Γεωργίου, με αποτέλεσμα και εντάσεις σε κοινωνικό επίπεδο, φαινόμενα που προχώρησαν σχεδόν παράλληλα με τον σταδιακό περιορισμό των εισροών αμερικανικού χρυσού και ασημιού στην Ευρώπη.

Το Δουκάτο της Σαβοΐας στα χρόνια του Εμανουέλε Φιλιμπέρτο (1559-80) υιοθέτησε μέρος του πολιτικού προγράμματος των μεγάλων ευρωπαϊκών μοναρχιών, προωθώντας μεταρρυθμίσεις που συνέβαλαν στον περιορισμό της φεουδαρχίας και στην αναδιοργάνωση του δουκάτου μέσα από τον εκσυγχρονισμό της διοίκησης, τη σταθεροποίηση του απόλυτου και συγκεντρωτικού χαρακτήρα της δουκικής εξουσίας, την υιοθέτηση μερκαντιστικών πολιτικών κ.ο.κ. Σε αυτό το πλαίσιο οργάνωσε εθνικό στρατό που στηριζόταν στην επιβολή υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας. Εφάρμοσε, παράλληλα, μια σκληρή αντιμεταρρυθμιστική πολιτική, επωφελούμενος από τα ανταλλάγματα που συνεπαγόταν η δέσμευσή του στην εφαρμογή των αποφάσεων της Συνόδου του Τρέντο.

Στις προτεραιότητες του Εμανουέλε Φιλιμπέρτο περιλαμβάνονταν και η επιλογή πολιτιστικής ταυτότητας

για το κράτος του με τη συνειδητή «ιταλοποίησή» του, πρόθεση ευδιάκριτη μέσα από σειρά πολιτικών αποφάσεων, όπως: η μεταφορά της πρωτεύουσας από το Σαμπερύ στο Τορίνο το 1563, η εισαγωγή της ιταλικής στο Δημόσιο σε αντικατάσταση της γαλλικής γλώσσας, η διεκδίκηση ιταλικών εδαφών που ανήκαν τόσο στους Γάλλους όσο και στους Ισπανούς, η ενεργή παρουσία τους στα ιταλικά πολιτικά ζητήματα κ.ά. Εντούτοις, στη διάρκεια της διακυβέρνησης του κράτους από τον Κάρολο Εμμανουέλε Α΄ (1580-1630), γιο του Εμμανουέλε Φιλίπερτο, παρά την κατάληψη και του τελευταίου γαλλικού εδάφους στο Πιεμόντε, του Σαλούτσο το 1588 (επικυρώθηκε στους Σαβόια το 1601), μια σειρά αποτυχημένων πολέμων εναντίον των Ισπανών (1613-17) επανέφεραν το δουκάτο κάτω από τη γαλλική επιρροή.

### 6.3 Η πρόσληψη της ισπανικής κυριαρχίας στην ιστοριογραφία

Από την πολιτική ιστορία της ισπανικής Ιταλίας, όπως περιγράφεται παραπάνω, φαίνεται να διαμορφώνεται μια γενική εικόνα κρατών που πέρασαν από άλλες κυριαρχίες σ' εκείνην των Ισπανών χωρίς σημαντικές ανακατατάξεις (πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές ή άλλες), με τις ηγετικές ομάδες τόσο στον Νότο όσο και στον Βορρά να διατηρούν τον ρόλο του προνομιακού συνομιλητή του ηγεμόνα, εν προκειμένω του Ισπανού βασιλιά και των εκπροσώπων του, τη στιγμή που τα χαμηλότερα στρώματα της κοινωνίας συνέχιζαν να βιώνουν τις συνέπειες ενός παρατεταμένου Μεσαίωνα.

Όλα αυτά δείχνουν να συμβαίνουν σχεδόν παράλληλα με τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη, όπου στα σύγχρονα συγκεντρωτικά κράτη η απόλυτη μοναρχία είχε κατορθώσει να περιορίσει την ισχύ δυνάμεων-θεσμών κατά βάση ανταγωνιστικών, όπως η φεουδαρχία ή η αντιμεταρρυθμισμένη Εκκλησία. Ο ρόλος ειδικά της τελευταίας στις καθολικές χώρες ήταν καθοριστικός στην καθημερινότητα των ανθρώπων, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός κλίματος αποθαρρυντικού για την κυκλοφορία των ιδεών, την επιστημονική σκέψη και την τεχνολογική ανάπτυξη.

Το παραπάνω σχήμα από τα χρόνια της ιταλικής Παλιγγενεσίας και μετά υιοθετήθηκε σχεδόν πλήρως από την ιστοριογραφία, προσδιορίζοντας τις απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούσαν τόσο τα αίτια υστέρησης της Ιταλίας έναντι άλλων προηγμένων ευρωπαϊκών λαών που μπόρεσαν να φτιάξουν το δικό τους κράτος, όσο και την ευθύνη των Ισπανών, σε συνεργασία με την Εκκλησία, για την απώλεια του πρωταγωνιστικού ρόλου των Ιταλών στην οικονομία και τον πολιτισμό της Ευρώπης.

Με άλλα λόγια, η πρόσληψη της λεγόμενης «Ισπανοκρατίας» στην Ιταλία συνοδευόταν παραδοσιακά από μελανά χρώματα που συμπυκνώνονται σε μερικές λέξεις: υπερφορολόγηση, κοινωνική και οικονομική καταπίεση, κακοδιοίκηση, διεφθαρμένοι διοικητές που συνεργάζονταν με την παρακμασμένη ιταλική αριστοκρατία, οικονομική και πολιτιστική κρίση κ.ο.κ.

Στην εικόνα αυτή ο Benedetto Croce, με τα έργα του *La lingua spagnola in Italia* (1895) και *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza* (1918), συνεισέφερε τον όρο ισπανισμός («spagnolismo»). Έτσι χαρακτήριζε ο Ιταλός ιστορικός τις επιρροές της ισπανικής κυριαρχίας στη γλώσσα, τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό της Ιταλίας, καθώς και στον τρόπο συμπεριφοράς των Ιταλών στην κοινωνική ζωή, συντελώντας στην εμπέδωση μιας εικόνας «σκοτεινού» αιώνα που αποδίδεται σε αυτή τη χρονική στιγμή της ιταλικής ιστορίας.

Σε αυτές τις θέσεις οι νέες έρευνες πρόσφεραν τη δυνατότητα μιας αναθεώρησης που θα λάμβανε υπόψη και άλλους παράγοντες. Στην πραγματικότητα το πρώτο βήμα γι' αυτή την αναθεώρηση ήταν η ένταξη της ισπανικής κυριαρχίας στην Ιταλία στην εποχή της, σε σχέση τόσο με το εσωτερικό της Ιταλίας όσο και με το διεθνές πλαίσιο. Παραδόξως, στις απαρχές των νέων ερευνών βρίσκουμε ξανά τον Croce να αναρωτιέται εάν η παρακμή που αποδίδεται στην Ισπανία θα έπρεπε να αφορά και την Ιταλία, καθώς διένυαν και οι δύο μια περίοδο έντονης κρίσης. Μια πρόταση ερμηνείας αυτής της κρίσης αποτυπώνεται, με τον τρόπο του Croce, (Εικόνα 6.1) στη φράση «μια παρακμή που αγκαλιάζεται με μια άλλη παρακμή», στην οποία ο ίδιος συμπλήρωσε πως «[δεν υπάρχει] καμιά επιρροή όπου δεν υπάρχει διάθεση ευνοϊκή να την αποδεχτεί».

Παρά τις αντιδράσεις που προκάλεσαν οι θέσεις του Croce στην εποχή του, αλλά και κατόπιν, σε πεδία όπως π.χ. η γλώσσα όπου η ισπανική επίδραση θεωρείται πλέον μάλλον περιθωριακή και αναμενόμενη (Beccaria, 1968), μπόρεσαν εντούτοις να θέσουν στον ιστοριογραφικό διάλογο μια σειρά από σημαντικά ερωτήματα για την επανεξέταση ορισμένων από τα κύρια ζητήματα της ιστορίας της ισπανοκρατούμενης Ιταλίας, επανεξέταση που θα εκκινούσε από το δεύτερο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ο Rosario Villari (1977), για παράδειγμα, αναφέρθηκε στην *pax hispanica*, την ειρήνευση που έφερε στην ταλαιπωρημένη από πολέμους Ιταλική Χερσόνησο η κυριαρχία της Ισπανίας, με την πολιτική ένωση μιας εκτεταμένης επικράτειας που κάλυπτε ολόκληρη σχεδόν την χερσόνησο, από το Μιλάνο έως τη Σικελία, αλλά και στις προσπάθειες των Ισπανών αντιβασιλέων να ιδρύσουν στο Βασίλειο της Νάπολης ένα σύγχρονο κράτος, θέτοντας τους βαρόνους υπό τον έλεγχό τους.



**Εικόνα 6.1** Φωτογραφία του Benedetto Croce, τραβηγμένη από τον Arnaldo Polacco, δημοσιευμένη στο <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:B.Croce.jpg#/media/File:B.Croce.jpg> (Σεπτέμβριος 2015).

Από αυτή τη βάση η έρευνα προχώρησε στην περιοδολόγηση της ισπανικής κυριαρχίας σε δύο επιμέρους φάσεις με χαρακτηριστικά ελεγχόμενης ανάπτυξης η πρώτη, παρά τις κρίσεις που προκαλούσαν οι σιτοδείες ή οι επιδημίες, και σταδιακής υποχώρησης της θέσης της Ιταλίας σε διάφορα πεδία, που επιδεινώθηκαν και από τις αδυναμίες της ισπανικής διοίκησης, η δεύτερη. Το σημείο που τέμνει τις δύο αυτές περιόδους τοποθετείται κατά κανόνα στη δεύτερη ή την τρίτη δεκαετία του 17ου αιώνα. Δεν πρόκειται τόσο για ένα γεγονός όσο για μια δέσμη παραγόντων που επηρέασαν σχεδόν ταυτόχρονα πολλά πεδία της ιταλικής ιστορίας και του διεθνούς περιγυρού της.

Το τέλος της ειρήνευσης σημαδεύτηκε από την έναρξη του Τριακονταετούς Πολέμου (1618-48), στον οποίο συμμετείχαν και οι Ισπανοί. Η μακρά διάρκειά του πολλαπλασίασε τις χρηματοδοτικές ανάγκες της ισπανικής πολεμικής μηχανής. Λύση στο πρόβλημα θα έδινε η σύναψη δανείων με γηγενείς και ξένους τραπεζίτες, όπως λ.χ. οι Γενοβέζοι, αλλά και με την επιβολή νέων φόρων ή την αύξηση των παλιών, εξέλιξη που έγινε ιδιαίτερα αισθητή στα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού της Ισπανίας και των κτήσεών της.

Καθοριστικός υπήρξε, επίσης, ο ρόλος των επιδημιών πανώλης που έπληξαν εκ νέου την Ιταλία τις διετίες 1630-31 και 1656-57, ανακόπτοντας τη σταθερή, σε ολόκληρο τον 16ο αι., αύξηση του ιταλικού πληθυσμού, ως αποτέλεσμα εν μέρει και της ισπανικής κυριαρχίας. Οι απώλειες ανθρώπινων ζωών μείωσαν σημαντικά τον πληθυσμό της Ιταλίας, που μόνο στις αρχές του 18<sup>ου</sup> αιώνα θα επανερχόταν στα δεδομένα του 1630.

Η δεύτερη ή τρίτη δεκαετία του 17ου αιώνα θεωρείται σημείο τομής και σε ένα άλλο πεδίο, αυτό της οικονομίας. Εκεί εντοπίζεται από ιστορικούς, όπως ο Fernand Braudel, η αφετηρία της κυριαρχίας των Βορειοευρωπαίων στις οικονομίες της Μεσογείου. Το φαινόμενο αυτό αφορούσε κατά κύριο λόγο τους Άγγλους και τους Ολλανδούς, που έφταναν πλέον με τα δικά τους πλοία στη Μεσόγειο, όπου πουλούσαν στις τοπικές αγορές τα ελαφριά και οικονομικά ενδύματα που παράγονταν στις χώρες τους και συναλλάσσονταν με όρους προνομιακούς, χάρη στις διομολογήσεις που τους είχε παραχωρήσει ο σουλτάνος.

Από τα παραπάνω φαίνεται να διακρίνονται δύο, τουλάχιστον, χρονικές περίοδοι, στη διάρκεια των οποίων εκδηλώθηκαν μια σειρά από φαινόμενα μεσαίας διάρκειας με σχετικά διαφοροποιημένα ποιοτικά χαρακτηριστικά.

Η εικόνα της Ιταλίας στην πρώτη φάση δεν επιβεβαιώνει τις στερεοτυπικές απόψεις που την περιγράφουν ως καθρέφτη μιας παρακμής με αποκλειστικά ισπανικά αίτια. Προκύπτει, αντίθετα, πως η οικονομία μπόρεσε

να αξιοποιήσει τα οφέλη της πολιτικής σταθερότητας και της ειρήνευσης, ώστε να διατηρηθεί σε ρυθμούς συγκρατημένης ανάπτυξης.

Η δημογραφική μεγέθυνση τόνωσε τη ζήτηση των αστικών πληθυσμών για διατροφικά, κυρίως, είδη, οι τιμές των οποίων ανέβαιναν σταθερά σε ολόκληρο τον 16ο αι. Η ζήτηση αυτή έδωσε κίνητρα σε όσους εμπλέκονταν στις αγροτικές καλλιέργειες να εντατικοποιήσουν την παραγωγή τους, επενδύοντας, ταυτόχρονα, στη βελτίωση της απόδοσης της γης. Η προτεραιότητα δόθηκε σε εμπορευματοποιημένα προϊόντα που, αν και απαιτούσαν περισσότερα εργατικά χέρια, ικανοποιούσαν επιτακτικές ανάγκες αστικής κατανάλωσης και επέτρεπαν, κατά συνέπεια, μεγάλα περιθώρια κερδοφορίας (κρασί, λάδι, σιτηρά κ.λπ.).

Η περίφημη βιοτεχνία μάλλινων υφασμάτων της Ιταλικής Χερσονήσου συνέχισε να προσφέρει θέσεις εργασίας και κέρδη στους Ιταλούς επιχειρηματίες, δείχνοντας προσαρμοστικότητα στις νέες προκλήσεις. Ο ανταγωνισμός, τον οποίο από το 1590 και μετά αντιμετώπιζαν τα ιταλικά ενδύματα από τα ελαφριά και φτηνά βορειοευρωπαϊκά προϊόντα, ανάγκασε τους Ιταλούς επιχειρηματίες, κυρίως εκείνους της βόρειας Ιταλίας, να στρέψουν την παραγωγή τους προς τα νήματα και τα πολυτελή υφάσματα με τη χρήση νέων τεχνολογιών και εξειδικευμένου προσωπικού. Έτσι δημιουργήθηκαν ποικίλες εξειδικεύσεις σε παλιά και νέα βιομηχανικά κέντρα, όπως λ.χ. το Μιλάνο για τα όπλα, η Βενετία για τα γυαλικά, το χαρτί και την τυπογραφία, κ.ά.

Σε ένα άλλο επίπεδο, οι μελέτες του Frederic C. Lane έδειξαν ότι ακόμη και το βενετικό εμπόριο μπαχαρικών, που είχε πληγεί από την ανακάλυψη του νέου δρόμου για τις Ινδίες από τους Πορτογάλους, ανέκαμψε στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Γενικά οι συνέπειες της ανακάλυψης του Νέου Κόσμου δεν είχαν προσλάβει ακόμη διαστάσεις ικανές να επιδράσουν καθοριστικά επί της ιταλικής οικονομίας.

Είχε γίνει, όμως, φανερό ακόμη και πριν από τις ανακαλύψεις η τάση μέρους των επιχειρηματιών της Ιταλίας να αποσύρουν τα κεφάλαιά τους από τις παραγωγικές δραστηριότητες, μεταφέροντάς τα σε πιο ασφαλή πεδία, όπως η γη και τα ακίνητα. Η τάση αυτή, στην οποία προσχώρησαν εμβληματικές επιχειρηματικές οικογένειες της Ιταλίας όπως οι Μέδικοι, χάρη στις οποίες η Ιταλία κέρδισε την ξεχωριστή της θέση ως γενέτειρα του πρώιμου καπιταλισμού, θα οδηγούσε στο φαινόμενο της επαναφεουδαρχοποίησης, της επανεισαγωγής δηλ. φεουδαλικών όρων στην αγροτική παραγωγή.

Διαφορετικές ήταν οι επιλογές των επιχειρηματιών της Γένοβας, που επένδυσαν στην εξέλιξη των τραπεζικών τους επιχειρήσεων, χορηγώντας δάνεια σε εμπόρους, κοινότητες ή ακόμη και σε ηγεμόνες, όπως ο βασιλιάς της Ισπανίας.

Στο επίπεδο της διοίκησης, το σύστημα διακυβέρνησης των κρατών που είχαν περάσει κάτω από τον έλεγχο των Ισπανών άφηνε πολλά περιθώρια για διαφθορά και ασυδοσία. Πέρα όμως από τις ελλείψεις του ισπανικού διοικητικού συστήματος, πολλές από τις ευθύνες της κακοδιοίκησης αφορούσαν τους Ιταλούς αριστοκράτες και τους ισχυρότερους από τους αστούς. Σε αυτούς οι Ισπανοί επιδιδάσκονταν προνόμια και τιμές, όπως π.χ. την ένταξη σε ισπανικά στρατιωτικά τάγματα, αλλά και θέσεις αξιωματικών στον στρατό, διοικητών σε πόλεις ή περιφέρειες ή υπαλλήλων στα δικαστήρια (για τα μέλη της αστικής τάξης ή της μικρής ευγένειας) κ.ά. Η αρμοδιότητα των ευγενών που τους εξέθετε περισσότερο στη μίση των κατώτερων κοινωνικών τάξεων ήταν, βέβαια, η συμμετοχή τους στα τοπικά κοινοβούλια και ιδίως η δυνατότητα έγκρισης νέων φόρων ή επιβεβαίωσης παλιότερων, καθώς και η κατανομή αυτών των βαρών στις κοινότητες και στους χωρικούς.

Επέτρεπαν, επίσης, οι Ισπανοί τη διαμόρφωση ενός δικτύου επικοινωνίας της Αυλής της Μαδρίτης αφενός με το Συμβούλιο της Ιταλίας, στο οποίο συμμετείχαν από κοινού Ισπανοί και Ιταλοί, και αφετέρου με τις ισπανικές κυβερνήσεις στην Ιταλία. Η ένταξη των ιταλικών αριστοκρατικών οικογενειών σε ομάδες συμφερόντων που είχαν στηρίγματα στην Αυλή της Μαδρίτης τους επέτρεψε να λειτουργούν ως εκπρόσωποι και υποστηρικτές αυτών των ομάδων και στους άλλους δύο πόλους άσκησης εξουσίας. Παράλληλα και μέσω του πελατειακού συστήματος η κάθε ομάδα Ιταλών αριστοκρατών συντηρούσε έναν κύκλο εξαρτημένων προσώπων με χαμηλότερη κοινωνική θέση, κυρίως αστούς, δίνοντας στο πολιτικό παιχνίδι συνολικό χαρακτήρα που διαχώριζε κάθετα τις τοπικές κοινωνίες, υπερβαίνοντας την αναμενόμενη αντίθεση μεταξύ ευγενών και μη ευγενών. Με αυτούς τους όρους ο Ισπανός αντιβασιλιάς στη Νάπολη, για παράδειγμα, μέρος και αυτός του προβλήματος με δεδομένη την ένταξή του σε κάποια από τις φατρίες, ήταν πλήρως αδύναμος να συγκρουστεί με τοπικά συμφέροντα, αν απέναντί του έβρισκε τη ναπολιτάνικη αριστοκρατία ή ένα μέρος της, ή, καλύτερα, εκείνο το μέρος της που διασυνδεόταν με μια ομάδα συμφερόντων που είχε προσβάσεις στην ισπανική Αυλή και είχε τη δυνατότητα να επηρεάσει τις αποφάσεις του βασιλιά.

Έτσι μπορούμε να ερμηνεύσουμε ευχερέστερα την τύχη που είχε η προσπάθεια του πρωθυπουργού της Ισπανίας κόμη του Ολιβάρες (1621-43), η οποία εκδηλώθηκε εν μέσω του Τριακονταετούς Πολέμου, να εισαγάγει μεταρρυθμίσεις, εστιάζοντας μεταξύ των άλλων στον περιορισμό των προνομίων και σε μια δικαιότερη κατανομή των φορολογικών βαρών. Η κίνηση αυτή απέτυχε λόγω των έντονων αντιδράσεων ενός μέρους της ισπανικής αριστοκρατίας που κατόρθωσε να εμποδίσει αυτά τα σχέδια.



Οι στενές σχέσεις ανάμεσα στους Ισπανούς και τους Ιταλούς αριστοκράτες δημιούργησαν κοινά πεδία συνεννόησης και αλληλεπίδρασης και στο πεδίο της μόδας, με την ευρεία έννοιά της, όπου ουσιαστικά «χτίστηκε» ο όρος «ισπανισμός» του B. Croce. Και για τον πολιτισμό, αλλά για διαφορετικούς λόγους, οι αρχές του 17ου αιώνα σηματοδοτούν ένα μεταβατικό στάδιο, λόγω του σταδιακού περιορισμού της ισπανικής επιρροής στο πολιτιστικό γίνεσθαι και στο στυλ ζωής των Ιταλών. Η έννοια του ισπανισμού ως ένα πλαίσιο μιμήσεων στη γλώσσα, τη λογοτεχνία (διήγημα και θέατρο) και στη μόδα, θα άρχιζε την τέταρτη δεκαετία του 17ου αιώνα να υποχωρεί μπροστά στη νέα τάση, τη μίμηση των «τρόπων» των Γάλλων.

Αντίθετα με τα παραπάνω, η έρευνα επιβεβαίωσε τον ρόλο των Ισπανών στη διαμόρφωση κλίματος καχυποψίας με διώξεις εναντίον όσων διαφωνούσαν με τα δόγματα της Καθολικής Εκκλησίας, ασφυκτικούς ελέγχους στον τρόπο άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων και στη διακίνηση των ιδεών μέσω της λογοκρισίας, έλεγχοι που έφτασαν να ενοχοποιούν ακόμη και τις μεταφράσεις της Βίβλου και του Ευαγγελίου στις ομιλούμενες γλώσσες. Οι συνέπειες αυτού του κλίματος θα γίνονταν εντονότερες μετά τον 17ο αιώνα, συμβάλλοντας στην απώλεια του πρωτότυπου χαρακτήρα των ιταλικών συμβολών στην πολιτιστική παραγωγή και την επιστημονική πρόοδο.

Παρά το υψηλό κοινωνικό και πολιτιστικό κόστος που είχε η εφαρμογή της Αντιμεταρρύθμισης στην Ιταλία, σύμφωνα με μια άλλη οπτική που εκφράζει, κυρίως τις απόψεις του Ruggiero Romano, η παρεμπόδιση της εισαγωγής της Μεταρρύθμισης στην Ιταλική Χερσόνησο, με τη συνδρομή και των Ισπανών από τα χρόνια του Φιλίππου Β΄ και μετά, λειτούργησε ουσιαστικά ως προστατευτικός μανδύας που επέτρεψε στους Ιταλούς να αποφύγουν δυσάρεστες καταστάσεις όπως το κυνήγι των αιρετικών και των μαγισσών και τα παρεπόμενά τους, καταστάσεις που δηλητηρίασαν πολλές από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ειδικά στην κεντρική Ευρώπη, ανοίγοντας τον δρόμο για τους θρησκευτικούς πολέμους του 17ου αι.

Στη δεύτερη φάση της ισπανικής κυριαρχίας, ιστορικά φαινόμενα όπως αυτά που λογίζονται ως κριτήρια για μια περιοδολόγηση της ισπανοκρατίας, θα επιτάχυναν τις διαδικασίες που θα οδηγούσαν στην εκδήλωση μιας πολυεπίπεδης κρίσης, στον βαθμό και με τον τρόπο, περίπου, που αυτή αποτυπώνεται στην παραδοσιακή ιστοριογραφία.

Οι δραστηριότητες που συνέβαλαν στη διατήρηση της ιταλικής οικονομίας σ' ένα υψηλό επίπεδο μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 17<sup>ου</sup> αιώνα, συρρικνώθηκαν κατ' ανάγκη μετά την τρίτη δεκαετία του 17ου αιώνα, όταν οι Ιταλοί έχασαν δύο, τουλάχιστον, από τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που τους είχαν δώσει αίγλη στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους: αφενός τον ρόλο των ενδιάμεσων στο εμπόριο μεταξύ Ανατολικής Μεσογείου, και ειδικότερα Βυζαντινών και Αράβων, και Δυτικής Ευρώπης, και αφετέρου την απόσυρση κεφαλαίων από το εμπόριο και τις παραγωγικές δραστηριότητες, λόγω της εντεινόμενης ανασφάλειας (κούρσος, πειρατεία) και της περιορισμένης κερδοφορίας των επιχειρήσεων (ως αποτέλεσμα του εντεινόμενου ανταγωνισμού).

Η διατήρηση σε κάποια ανεκτά επίπεδα της βενετικής οικονομίας, αποτελεί μια εξαίρεση χωρίς φανερές συνδέσεις με τα τεκταινόμενα στην υπόλοιπη χερσόνησο, εξαίρεση που βασίστηκε στην αξιοποίηση ξένων και υπηκόων εμποροναυτικών. Στην υπόλοιπη Ιταλία η φορολογία κλήθηκε να αναπληρώσει τις ελλείψεις των κρατικών ταμείων, εξαιτίας των αυξημένων αναγκών συντήρησης του ισπανικού στρατού που είχε εμπλακεί σ' ένα μακροχρόνιο πόλεμο.

Καθώς όμως νεότερες έρευνες δεν έχουν επιβεβαιώσει τον αποφασιστικό ρόλο της φορολογίας στη διαμόρφωση της εικόνας που είχαμε μέχρι πρόσφατα για την περίοδο αυτή, ένα από τα βασικά γενεσιουργά αίτια των πολυάριθμων εξεγέρσεων που ξέσπασαν κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τον Τριακονταετή Πόλεμο θα πρέπει να εντοπιστεί στον ρόλο που διαδραμάτισαν οι Ιταλοί αριστοκράτες στην κατανομή των φόρων.

Από τις εξεγέρσεις που εκδηλώθηκαν τότε ξεχωρίζει δίχως άλλο εκείνη του Μαζανιέλλο. Ξέσπασε στη Νάπολη το 1647 ως αντίδραση στην επιβολή ενός νέου φόρου στην κατανάλωση φρούτων και λαχανικών, παρά τα εν ισχύ παλιά προνόμια της πόλης. Επικεφαλής της εξέγερσης τέθηκε ένας νεαρός ψαράς, ο Τομμάζο Ανιέλλο ο λεγόμενος Μαζανιέλλο, τον οποίο υποστήριξαν, τουλάχιστον αρχικά, ευγενείς και αστοί που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης (*popolo civile*). Η αντίδραση δεν άργησε να εκτραπεί σε τυφλή βία του πλήθους εναντίον των ενοικιαστών των φόρων και των φοροεισπρακτόρων. Η εξέλιξη αυτή αναστάτωσε τους αστούς, που ενώ αρχικά είχαν συνταχθεί με το πλήθος, στην πορεία μετέβαλαν τη στάση τους και εναντιώθηκαν στο κίνημα, προωθώντας τη δολοφονία του ίδιου του Μαζανιέλλο, δέκα μόλις ημέρες μετά την έναρξη των ταραχών.

Οι εξεγερθέντες, στο εσωτερικό των οποίων εκπροσωπούσαν πλέον και γαλλικά συμφέροντα, χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα: σε όσους ζητούσαν μια μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος, παραμένοντας ωστόσο πιστοί στους Ισπανούς, και σ' έναν ριζοσπαστικό πυρήνα που εναντιώθηκε στους βαρόνους και επιδίωξε ακόμη και την αυτονομία από τους Ισπανούς, προχωρώντας τον Απρίλιο του 1647 στην ίδρυση μιας νέας δημοκρατίας. Θα ακολουθούσαν μακρές ζυμώσεις και διπλωματικές διαπραγματεύσεις, με την εμπλοκή

και της Γαλλίας, μέχρι τον Απρίλιο του 1648, οπότε οι Ισπανοί κατόρθωσαν να ανακτήσουν τον έλεγχο στην πόλη και στο βασίλειο.



**Εικόνα 6.2** Προσωπογραφία του Μαζανιέλλο από τον Ονοφρίο Ραλumbo (1647). Μουσείο του Σαν Μαρτίνο. Δημοσιευμένο στο <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Masaniello.jpg#/media/File:Masaniello.jpg> (Σεπτέμβριος 2015).

## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza
- Beccaria, G.L. (1968). *Spagnolo e Spagnoli in Italia. Riflessi ispanici sulla lingua italiana del Cinque e Seicento*. Τορίνο.
- Benigno, F. (1999). Il mistero di Masaniello. Στο idem, *Specchi della rivoluzione. Conflitto e identità politica nell'Europa moderna*. Ρώμη: Donzelli.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 1. Μτφρ. Α. Κ. Δημητρακόπουλος, 3<sup>η</sup> έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Braudel, F. (1978). L'Italia fuori d'Italia. Due secoli e tre Italie. Στο R. Romano - C. Vivanti (Επιμ.). *Storia d'Italia. Dalla caduta dell'impero romano al secolo XVIII* (Τόμος 2/2, σσ. 2092-2048). Τορίνο: Einaudi.
- Braudel, F. (1998). *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β', Γ'*. Μτφρ. Κ. Μιτσotάκη. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Burns, E.M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Casanova, C. (2001). *L'Italia moderna. Temi e orientamenti storiografici*. Ρώμη: Carocci.
- Croce, B. (1895). *La lingua spagnola in Italia*. Ρώμη: Loescher.
- Croce, B. (1918). La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza, *Giornale storico della letteratura italiana*, Τόμος LXXI, 213-312.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell'Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Hanlon, G. (2000). *Storia dell'Italia moderna, 1550-1800*. Μπολόνια: il Mulino.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- James Dandeleth, Th. & Marino, J.A. (Επιμ.) (2006). *Spain in Italy. Politics, Society, and Religion 1500-1700*. Λέιντεν: Brill.
- Mack Smith, D. (1973). *Storia della Sicilia medievale e moderna*, 1-3. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Milza, P. (2006). *Storia d'Italia dalla preistoria ai giorni nostri*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*, 1-2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza,
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d'Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Villari, R. (1977). L'Italia, la Spagna e l'assolutismo, *Studi Storici*, Τόμος 18, 5-22.
- Wolf, St. (2001). Italy 1600-1796. Στο G. Holmes (Επιμ.). *The Illustrated Oxford History of Italy* (σσ. 113-138). Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.



## Κεφάλαιο 7. Ο Ιταλικός Διαφωτισμός

### Σύνοψη

*Τον 18ο αιώνα η αστική τάξη, έχοντας συνειδητοποιήσει ότι, αντίθετα με τον δυναμισμό και την οικονομική ισχύ που ήδη διέθετε, ήταν υποχρεωμένη να ενεργεί στο πλαίσιο παλιών και ιστορικά ξεπερασμένων θεσμών (πολιτικών, νομικών και οικονομικών), έθεσε με ένταση το αίτημα για μεταρρύθμιση ολόκληρου του συστήματος. Ο 18ος αιώνας επρόκειτο λοιπόν να χαρακτηριστεί από τις διαδικασίες εκείνες που θα επιβεβαίωναν την αστική τάξη ως κυρίαρχη κοινωνικά και πολιτικά ομάδα, διαδικασίες που θα έφταναν στην πλήρη έκφρασή τους με τη Γαλλική Επανάσταση και θα απασχολούσαν τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και τον επόμενο αιώνα.*

*Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε αφενός τις αξίες της αστικής τάξης, όπως αυτές αντανακλώνται με σαφήνεια στο κίνημα που ονομάστηκε Διαφωτισμός, και αφετέρου την εφαρμογή τους στην πράξη μέσα από τις μεταρρυθμίσεις που εφάρμοσαν απόλυτοι, αλλά «φωτισμένοι» ηγεμόνες από τα μέσα του λεγόμενου αιώνα των «Φώτων» και μετά, εστιάζοντας τόσο στο ευρωπαϊκό πλαίσιο όσο και στο ιταλικό παράδειγμα.*

### 7.1 Ο Διαφωτισμός στην Ευρώπη

Από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα η ευρωπαϊκή διάνοηση «αφιερώθηκε» στον Διαφωτισμό, ένα κίνημα κατά βάση πολιτιστικό και πολιτικό που έχει τις ρίζες και τις φιλοσοφικές αναφορές του στην Αγγλία του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα, βρήκε ωστόσο γόνιμο έδαφος να αναπτυχθεί στη Γαλλία του 18<sup>ου</sup> αιώνα, απ' όπου διαδόθηκε σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Το κίνημα αυτό, εντοπισμένο χρονικά ανάμεσα στο τέλος των θρησκευτικών πολέμων του 17ου αιώνα και την έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης, γεννήθηκε στη συγκυρία: α) των ευοίωνων για την οικονομία προοπτικών για όσες χώρες είχαν εισέλθει δυναμικά στο αποικιοκρατικό παιχνίδι, β) μιας ευρείας δημογραφικής ανάπτυξης σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, γ) των κατακτήσεων της επιστημονικής επανάστασης, ιδίως όσων αφορούσαν τις επιστήμες της φύσης, και δ) εξελίξεων με χαρακτηριστικά κοινωνικά και πολιτικά, όπως η «ένδοξη επανάσταση» στην Αγγλία (1688). Αν στις δυναμικές αυτές διαδικασίες προσθέσουμε και τον απαρχαιωμένο χαρακτήρα των θεσμών που καθόριζαν τους όρους λειτουργίας της πολιτικής, της διοίκησης, του πολιτισμού και της θρησκείας, έχουμε μια συνολική εικόνα των όρων ανάπτυξης του κινήματος των «Φώτων».

Το κύριο διαφοροποιητικό στοιχείο του κινήματος αυτού από άλλα προγενέστερα ήταν η σταθερή πίστη στη δύναμη της λογικής ως οδηγό για την πρόοδο και τη «δημόσια ευτυχία». Η εφαρμογή του επιστημονικού ορθολογισμού αξιοποιήθηκε ως εργαλείο για την κριτική προσέγγιση κάθε πλευράς της πραγματικότητας με τρόπο που θα «φώτιζε» τον νου των ανθρώπων και θα τους απάλλαζε από δεσμεύσεις, άγνοια, προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες. Με την ανάδειξη της σπουδαιότητας του ορθού λόγου και της επιστήμης νοηματοδοτήθηκαν εκ νέου μια σειρά από αξίες και θέσεις και δόθηκε προτεραιότητα στην εμπειρική μέθοδο, στην άρνηση της παράδοσης, στον αγνωστικισμό ως στάση απέναντι στις πραγματικότητες που δεν συλλαμβάνει κανείς με τις αισθήσεις του κ.ά.

Φτάνουμε έτσι στο δεύτερο κύριο διαφοροποιητικό γνώρισμα του Διαφωτισμού, τις πρακτικές εφαρμογές του. Εκκινώντας από το πολιτιστικό και το πολιτικό, το νέο κίνημα έδινε διεξόδους σε πεδία όπως το κοινωνικό, το οικονομικό, αλλά και το θρησκευτικό. Υποσχόταν μετασχηματισμούς δραστικούς για τις κοινωνικές δομές, τα πολιτειακά συστήματα και, εντέλει, την καθημερινότητα των ανθρώπων, μέσα όμως από τη σύγκρουση με τους δύο κύριους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς, την αριστοκρατία και την Εκκλησία.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο του Διαφωτισμού υπήρξε ο υποκειμενικός του χαρακτήρας και η εσωτερίκευση της πραγματικότητας, που θα επέτρεπε τη συνύπαρξη ιδεών ανατρεπτικών με τον πειτισμό, τον γιανσενισμό, τον μεθοδισμό και άλλα θρησκευτικά κινήματα που αρνούσαν τον δογματισμό και τις τελετουργίες και υποστήριζαν μια πιο εσωτερική πνευματική ζωή.

Τα παραπάνω γενικά χαρακτηριστικά της δέσμης των ιδεών που ταξινομήθηκαν σε ό,τι συνηθίζουμε να αποκαλούμε Διαφωτισμό απηχούν ένα κίνημα πολύπλευρο με αφετηρίες φιλοσοφικές ή άλλες, το οποίο εκπροσωπούσε ποικίλες τάσεις, εξέφραζε, όμως, κατά κύριο λόγο τις απαιτήσεις των αστών, μιας κοινωνικής ομάδας η οποία, παρά τον δυναμισμό της, δεν διέθετε πολιτική ισχύ.

Η συνεξέταση των διαφόρων συμβολών στη συγκρότηση του Διαφωτισμού απολήγει σε μια ποικιλία προτάσεων με χαρακτηριστικά άλλοτε ενιαία και ομοιογενή και άλλοτε ακόμη και αντιφατικά.

Στα γνωρίσματα που «ενοποιούν» τις θέσεις του Διαφωτισμού συμπεριλαμβάνονται:

- η υπεροχή της λογικής ως βασικού εργαλείου, απαλλαγμένου από προκαταλήψεις, για την κριτική προσέγγιση της πραγματικότητας και την οργάνωση της ατομικής και συλλογικής ζωής, με σκοπό την ανθρώπινη ευτυχία,
- η σταθερή κριτική στους πολιτικούς και θρησκευτικούς θεσμούς, στην αυθεντία και στην παράδοση,
- η σταθερή αισιοδοξία και βεβαιότητα στην πρόοδο, που προκύπτει από την αξιοποίηση της λογικής, του πολιτισμού και της επιστήμης,
- ο αγώνας για ατομικές και συλλογικές ελευθερίες,
- η κοινωνική χρησιμότητα, ιδωμένη ως ο κύριος σκοπός της δραστηριότητας κάθε ατόμου,
- μια νέα σύλληψη για τον διανοούμενο, πρόσωπο-κλειδί των ευρωπαϊκών κοινωνιών, ο οποίος θα ταυτίζεται στο εξής όχι τόσο με τον φιλόσοφο όσο με ένα δημόσιο πρόσωπο, λ.χ. με έναν δημοσιο-λόγο ή δημοσιογράφο που ζει από την τέχνη του, απαλλαγμένος κατά συνέπεια από τις δεσμεύσεις που δημιουργούσε στο παρελθόν η εξάρτηση από τους μακίχνες ή τους ηγεμόνες.

Σε ό,τι αφορά τις διαφοροποιήσεις στις προτάσεις των Διαφωτιστών, είναι δυσκολότερο να επιχειρηθεί εδώ μια σύνθεση. Αρκεί μόνο να σημειώσουμε το εύρος των πολιτικών θεωριών γύρω από τις μεταρρυθμίσεις, που κινούνταν από τη μετριοπάθεια των διαφόρων ηγεμόνων μέχρι τον ριζοσπαστικό εξισωτισμό των διανοουμένων.

Ένα άλλο πεδίο μεγάλων αντιθέσεων ήταν το θρησκευτικό. Οι νέες ιδέες αντιμετώπιζαν κατά κανόνα την Εκκλησία ως πηγή προλήψεων, δεισιδαιμονιών και αμάθειας και αρνούσαν τα δόγματα και τα λειτουργικά τυπικά, δίνοντας στον Διαφωτισμό έναν χαρακτήρα λαϊκό. Υπήρξαν, ωστόσο, συμβολές που έφτασαν ακόμη και στην αθεΐα.

Διαφορετικές ήταν επίσης οι συλλήψεις για το κράτος (το αγγλικό κοινοβουλευτικό μοντέλο, η άμεση δημοκρατία, η φωτισμένη δεσποτεία κ.λπ.).

Στο πεδίο της οικονομίας υπήρξε καταρχήν μια απόρριψη οικονομικών θεωριών του παρελθόντος, που επικαλούνταν την αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης στην οικονομική ζωή. Στη θέση τους προτάθηκε ο οικονομικός φιλελευθερισμός, που πρέσβευε την πλήρη αυτονομία της οικονομικής δραστηριότητας και την άρνηση οποιασδήποτε παρέμβασης του κράτους. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η ευημερία των εθνών θα μπορούσε να εξασφαλιστεί μόνο μέσα από την οικονομία της αγοράς, που καθορίζει την πορεία των τιμών βάσει του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης.

### 7.1.1 Ο Διαφωτισμός στην Ιταλία

Η Ιταλία συμμετείχε σε αυτό το κίνημα με σημαντικούς εκπροσώπους της, που βρίσκονταν σε σταθερή επαφή με την ευρωπαϊκή πολιτιστική παραγωγή και επιδίωκαν τη διασύνδεση των κοινωνιών τους με τις κυριότερες ευρωπαϊκές εξελίξεις. Εκκινούσαν, ωστόσο, οι Ιταλοί από διαφορετικό σημείο και με μια βασική παραδοχή: ότι οι νέες ιδέες αφενός εισάγονταν στην Ιταλία από ξένες χώρες, και αφετέρου είχαν παραχθεί σε κοινωνίες με διαφορετική, ανώτερη κοινωνική ανάπτυξη, συνιστώντας προϊόντα ενός πιο εξελιγμένου αστικού πολιτισμού, στοιχείο το οποίο η Ιταλία διέθετε μόνο εν μέρει. Όπως υποστηρίζει ο Giorgio Candeloro (1978), η συνεισφορά της Ιταλίας στον ευρωπαϊκό πολιτισμό μετά την ύστερη φάση της Αναγέννησης και την περίοδο της Αντιμεταρρυθμιστικής υπήρξε αρκετά περιορισμένη. Η μειωμένη επιρροή της Καθολικής Εκκλησίας, η παρακμή της Ισπανίας, κατόχου ενός μεγάλου τμήματος της Ιταλικής Χερσονήσου, η τεχνολογική υστέρηση των Ιταλών μετά την Αναγέννηση και οι αυστηροί έλεγχοι στη διακίνηση των ιδεών και στην καινοτομία στις καθολικές χώρες εξηγούν σε μεγάλο βαθμό τη μειονεκτική θέση των Ιταλών στη σύγκρισή τους μ' εκείνα τα έθνη που είχαν εξελιχθεί πολιτικά (Αγγλία, Γαλλία) και πολιτιστικά. Και αν στον 18ο αιώνα η χερσονήσος εξακολούθησε να εξάγει ακόμη καλλιτέχνες, κυρίως μουσικούς ή διπλωμάτες, τούτο δεν κατέληγε στη διάδοση του ιταλικού πολιτισμού αλλά, αντίθετα, στην γνωριμία των Ιταλών με τα επιτεύγματα της Δυτικής Ευρώπης.

Γενικά, η εισαγωγή στην Ιταλία των ιδεών του Διαφωτισμού και η ευρεία διακίνησή τους στις τοπικές ελίτ, έστω και με τους παραπάνω όρους, έγιναν εφικτές χάρη σε παράγοντες όπως: α) η προεργασία που είχε γίνει με την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών στους χρόνους της Αναγέννησης και της επιστημονικής επανάστασης, στο πλαίσιο, βεβαίως, των αυστηρών ελέγχων που χαρακτηρίζουν την περίοδο της Αντιμεταρρυθμιστικής, β) η διάδοση της γαλλικής κουλτούρας, γ) η συγκρότηση στην χερσονήσο ενεργών μηχανισμών καλλιέργειας και μετάδοσης των νέων ιδεών, όπως λ.χ. η Μασονία, και δ) το μεταρρυθμιστικό πνεύμα που επικράτησε σε διάφορα κράτη της Ιταλικής Χερσονήσου μετά τα μέσα του 18ου αιώνα.

Οι νέες ιδέες, οι επιπτώσεις τους στην καθημερινότητα και η διάδοση του πολιτιστικού αποτυπώματος του Διαφωτισμού στη Γαλλία ή την Αγγλία απασχόλησαν συστηματικά τους κύκλους των Ιταλών διανοουμένων.

Τα κυριότερα κανάλια μετάδοσης αυτών των ειδήσεων ήταν τα βιβλία, δημοσιευμένα στο πρωτότυπο, εφόσον ήταν ξενόγλωσσα, ή μεταφρασμένα από Ιταλούς, τα λογοτεχνικά περιοδικά που άρχισαν να κυκλοφορούν και στην Ιταλία από τα τέλη του 17ου αι. ακολουθώντας το γαλλικό ή αγγλικό πρότυπο, τα ταξίδια λογίων και συγγραφέων στην Ιταλία ή Ιταλών στη Γαλλία κ.ά.

Η επίδρασή τους, ωστόσο, δεν ξεπέρασε κάποια συγκεκριμένα όρια. Και τούτο, τόσο γιατί η διάδοση των νέων ιδεών βρήκε αντιστάσεις στην παραδοσιακή ιταλική κουλτούρα που, όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Candeloro (1978), νοιαζόταν περισσότερο για μια επιδεικτική ευρυμάθεια λογοτεχνικού-ρητορικού χαρακτήρα και λιγότερο για τα σύγχρονα προβλήματα, επικαλούμενη μονότονα την πολιτιστική υπεροχή των Ιταλών που όμως αφορούσε προγενέστερες περιόδους, όσο και γιατί η Ιταλία κοινωνικά εξελισσόταν με τρόπο διαφορετικό από εκείνον των πιο προηγμένων κρατών της Ευρώπης.

Όταν μιλάμε λοιπόν για εκπροσώπηση του Διαφωτισμού στην Ιταλία, αναφερόμαστε σε μια μικρή μερίδα ανθρώπων με κοσμοπολίτικες επιρροές, που, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στη Δυτική Ευρώπη, προέρχονταν κατά βάση από τους κύκλους της προοδευτικής αριστοκρατίας και της Εκκλησίας. Όλοι αυτοί οι διανοητές δραστηριοποιήθηκαν ενεργά από τα μέσα περίπου του 18ου αι. κ.εξ., αξιοποιώντας τον ελεύθερο χώρο που τους είχαν παραχωρήσει οι λεγόμενοι «φωτισμένοι» ηγεμόνες, εκείνοι δηλαδή που επέτρεψαν τη διείσδυση των νέων ιδεών στις επικράτειές τους, εφαρμόζοντας κάποιες από αυτές στην πράξη.

Τον ρόλο της «προετοιμασίας» για την υποδοχή του ιταλικού Διαφωτισμού τον ανέλαβαν μια σειρά από πρόσωπα που έδρασαν στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι.: ο Σιπιόνε Μαφφεί, ο Λουντοβίκο Αντόνιο Μουρατόρι, ο Τζαμπατίστα Βίκο, ο Πιέτρο Τζαννόνε κ.ά.

Ο Μαφφεί, μέλος μιας οικογένειας από τη Μόντενα που ανήκε στην αριστοκρατία του ξίφους, με το έργο του Η επιστήμη της Ιπποσύνης (*La scienza cavalleresca*) (1710) αμφισβήτησε τον ηθικό κώδικα των ευγενών, προτείνοντας την εκ νέου νομιμοποίηση των προνομίων μέσα από τη σύνδεσή τους με συγκεκριμένες ικανότητες και γνώσεις. Στις πρωτοβουλίες του εντάσσεται και η ίδρυση του *Giornale de' letterati d'Italia*, που μεταξύ 1714 και 1717 είχε περίπου 2.000 συνδρομητές. Το περιοδικό αυτό λειτούργησε ως μέσο διάδοσης των νέων ιδεών, καθώς στις σελίδες του φιλοξενήθηκαν αναφορές στα σημαντικότερα από τα βιβλία που κυκλοφόρησαν στην Ιταλία και στο εξωτερικό. Επιχείρησε, επίσης, να ιδρύσει στην Πάδοβα ένα κέντρο για την πρόοδο της γνώσης, πρόταση για την οποία η βενετική γερουσία δεν επέδειξε κάποιο ενδιαφέρον.

Ο Μουρατόρι από τη Μόντενα (1672-1750) χειροτονήθηκε ιερέας το 1695 και εργάστηκε ως βιβλιοθηκάριος αρχικά στην Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη και κατόπιν, για πενήντα περίπου χρόνια, στην Αυλή της Μόντενας. Έχοντας, επιπλέον, την ευθύνη της οργάνωσης των αρχείων της πόλης, δημοσίευσε μεγάλο αριθμό αρχαικών εγγράφων για την ιταλική, μεσαιωνική κυρίως, ιστορία, στην οποία είχε προσδώσει έναν χαρακτήρα ενοποίησης του υπό εξέταση χώρου, αντίληψη πρωτοποριακή τόσο για την εποχή στην οποία έγραψε όσο και για την περίοδο που εξέτασε.

Συνολικά, ασχολήθηκε με πλήθος αντικειμένων στα οποία περιλαμβάνονται η οικονομία, η πολιτική, αλλά και η ιστορική έρευνα, στην ανανέωση της οποίας συνέβαλε σημαντικά με το έργο του. Στην πολιτική, υποστήριξε την υλοποίηση μετριοπαθών μεταρρυθμίσεων τόσο στην κοινωνία όσο και στο κράτος.

Η σημαντικότερη συμβολή του, ωστόσο, θεωρείται η επινόηση του λεγόμενου «πεφωτισμένου καθολικισμού», που συνίστατο σε μια σκληρή κριτική εναντίον των προλήψεων και των υπερβολών που χαρακτήριζαν τη λατρεία και το θρησκευτικό τελετουργικό.

Ο Βίκο (1668-1744), η αξία του έργου του οποίου εκτιμήθηκε περισσότερο την περίοδο του Ρομαντισμού παρά στα χρόνια του, υπήρξε πολυσχιδής προσωπικότητα. Καθηγητής Φιλοσοφίας και Ρητορικής στο Πανεπιστήμιο της Νάπολης, ασχολήθηκε συστηματικά με την Ιστορία και τους Κλασικούς. Στο έργο του Νέα Επιστήμη (*Scienza nuova*) (1725) πρότεινε μια νέα επιστημονική μέθοδο, τη Νέα Φιλοσοφία, που θα επέτρεπε τη σύγκλιση της παραδοσιακής ιστορίας με τις συστηματικές κοινωνικές επιστήμες με σκοπό τη συγκρότηση μιας νέας επιστήμης. Για τούτο αναγνωρίζεται ως πρόδρομος της ιστορίας, αλλά και κοινωνικών επιστημών όπως της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας.

Ο Πιέτρο Τζαννόνε (1676-1748), νομικός από την Απουλία, με το έργο του Πολιτική Ιστορία του Βασιλείου της Νάπολης (*Istoria civile del regno di Napoli*), το 1723, έπιασε το νήμα από εκεί που το είχε αφήσει ο Πάολο Σάρπι, απορρίπτοντας την κοσμική κυριαρχία των παπών και υποστηρίζοντας την προοπτική ενίσχυσης του ελέγχου που ασκούσε το κράτος επί των «εθνικών» εκκλησιών. Η αντίδραση της Εκκλησίας θα του στοίχιζε όμως μια σειρά από διώξεις και στερήσεις της ελευθερίας του, καθώς και την αναγκαστική μετακίνησή του στη Βενετία.

Στη χαρτογράφηση του ιταλικού Διαφωτισμού γίνονται εύκολα διακριτά δύο φωτεινά σημεία: αφενός η Νάπολη και αφετέρου το Μιλάνο, χωρίς βέβαια να λείπουν και άλλα κέντρα με μικρότερη συμβολή. Οι διανοούμενοι σε αυτές τις δύο πόλεις ασχολήθηκαν κυρίως με τα πεδία του Δικαίου και της Οικονομίας.

Ειδικότερα στη Νάπολη οι εκεί εκπρόσωποι του Διαφωτισμού ανέπτυξαν θέματα που αφορούσαν τις σχέσεις του Κράτους με την Εκκλησία, αλλά και την οικονομική πολιτική. Ο Αντόνιο Τζενοβέζι (1713-1769), ακροατής των πανεπιστημιακών παραδόσεων του Βίκο, λογίζεται ως ο κύριος εκπρόσωπος του Διαφωτισμού στη νότια Ιταλία και εμπνευστής μιας ολόκληρης γενιάς διαφωτιστών. Από το 1754 κατείχε την έδρα «Εμπορίου και Μηχανικής» στο Πανεπιστήμιο της Νάπολης, την πρώτη ουσιαστικά, πανεπιστημιακή έδρα Οικονομικών στην Ευρώπη. Επηρεασμένος από τις θεωρίες του Τζων Λοκ, δίδαξε Πολιτική Οικονομία, υποστηρίζοντας την ανάγκη υιοθέτησης μεταρρυθμίσεων που θα καταργούσαν τα προνόμια των βαρόνων και τις παρεμβάσεις του κλήρου. Με το έργο του Μαθήματα Εμπορίου (*Lezioni di Commercio*) πρότεινε την ενίσχυση της βιοτεχνίας και της γεωργίας ως οχημάτων για τον εκσυγχρονισμό του βασιλείου. Υποστήριξε επίσης την ανάγκη σχηματισμού μιας ζώνης ελεύθερου εμπορίου στην Ιταλική Χερσόνησο, με την κατάργηση των τελωνειακών δασμών που επιβάλλονταν στις διακινήσεις από κράτος σε κράτος.

Σε ανάλογο πνεύμα κινήθηκε και ο Φερντινάντο Γκαλιάνι (1728-87) από το Αμπρούτσο (Κιέτι), γνωστός για το οξύ πνεύμα του. Έζησε αρκετά χρόνια στο Παρίσι ως γραμματέας της εκεί πρεσβείας του Βασιλείου της Νάπολης. Στο έργο του Περί Νομίσματος (*Della Moneta*) (1751) διατύπωσε οξυδερκείς παρατηρήσεις γύρω από τη θεωρία της αξίας και τη νομισματική κυκλοφορία, καθώς και τη θέση του για την υπεροχή της γεωργίας επί του εμπορίου. Παρόλο που υποστήριξε την ελευθερία του εμπορίου, τάχθηκε εναντίον των φιλελεύθερων υπερβολών που διατύπωναν οι φυσιοκράτες.

Μεγάλη επίδραση στην Ιταλία και την Ευρώπη είχε το έργο του Γκαετάνο Φιλαντζέρι (1752-88) Η Επιστήμη της Νομοθεσίας (*Scienza della legislazione*), με το οποίο εισηγήθηκε την κωδικοποίηση των νόμων και μια μεταρρύθμιση του ποινικού κώδικα που θα περιορίζε τις αυθαιρεσίες των φεουδαρχών και θα έθετε τις βάσεις για μια αναδιοργάνωση της κοινωνίας στη βάση του ορθού λόγου.

Στο δεύτερο μεγάλο κέντρο του ιταλικού Διαφωτισμού, το Μιλάνο, τα ζητήματα που απασχόλησαν τους διανοούμενους σχετίζονταν με το Δίκαιο και την Οικονομία. Ο σημαντικότερος πυρήνας των νέων ιδεών συγκροτήθηκε γύρω από το περιοδικό *Il Caffè* (1782-97), που εξέδιδε ο Πιέτρο Βέρρι (1728-89) και φιλοξενούσε ζωνρές συζητήσεις γύρω από την οικονομία, την πολιτική κ.ά.

Συνεργάτες του περιοδικού υπήρξαν ορισμένοι από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του μιλανέζικου Διαφωτισμού. Ένας από αυτούς ήταν ο Τσέζαρε Μπεκκαρία (1738-1794), το έργο του οποίου Περί Αδικημάτων και Ποινών (*Dei delitti e delle pene*, 1764) άσκησε μεγάλη επιρροή τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, όπου κυκλοφόρησαν πολυάριθμες εκδόσεις του. Στο έργο αυτό ο Μπεκκαρία ανέλυσε το νομοθετικό σύστημα, προτείνοντας την κατάργηση των βασανιστηρίων και της θανατικής ποινής και την ενίσχυση της πρόληψης του εγκλήματος μέσα από μια αποτελεσματική μεταρρύθμιση της ποινικής διαδικασίας, που προέβλεπε, μεταξύ των άλλων, και τη διαφάνεια στη δικαστική διαδικασία.

Πέρα από εφημερίδες και περιοδικά όπως το *Il Caffè*, ένα σημαντικό κανάλι για τη διάχυση των νέων ιδεών και την προβολή των μεταρρυθμιστικών επιτευγμάτων υπήρξε η Μασονία, που διαδόθηκε στην Ευρώπη στις δεκαετίες του 1720 και 1730 κ.εξ. Βασισμένοι στο τυπικό των ελευθεροτεκτόνων της Αγγλίας, οι Ιταλοί μασόνοι ίδρυσαν λέσχες στις οποίες συνυπήρχαν ευγενείς και αστοί. Κίνημα με χαρακτήρα φιλανθρωπικό και φιλοσοφικό, παρά τις επιμέρους «πειθαρχίες» και τάσεις που επικράτησαν από χώρα σε χώρα, η Μασονία υποστήριξε με σθένος τις ιδέες του Διαφωτισμού και ειδικότερα την κοινωνική ισότητα, την αλληλοϋποστήριξη ανάμεσα στα μέλη της, την πολιτική και θρησκευτική ανοχή και ένα πνεύμα κοσμοπολίτικο που επέτρεπε τη συζήτηση θεμάτων οικουμενικού χαρακτήρα.

## 7.2 Οι Μεταρρυθμίσεις του 18ου αιώνα

### 7.2.1 Το ευρωπαϊκό πλαίσιο

Τα κύρια αιτήματα των διαφωτιστών φιλοσόφων και, παράλληλα, οι στόχοι της κριτικής τους (η Εκκλησία, τα προνόμια της αριστοκρατίας, οι θεσμοί του Παλαιού Καθεστώτος) από τα μέσα του 18ου αι. κ.εξ. βρήκαν απήχηση και σε ορισμένους από τους ηγεμόνες, που, ακριβώς εξαιτίας της ειδικής σχέσης τους με τον Διαφωτισμό, θα αποκαλούνται στο εξής «πεφωτισμένοι». Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται πρόσωπα όπως ο Φρειδερίκος Β΄ της Πρωσίας, η Μαρία Θηρεσία της Αυστρίας και ο γιος της Ιωσήφ Β΄, αλλά και η Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας, οι οποίοι εισήγαγαν μια σειρά από μεταρρυθμίσεις για ζητήματα όπως οι σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας, ο περιορισμός των προνομίων των ευγενών και του κλήρου, οι ατομικές και συλλογικές ελευθερίες, η οργάνωση της οικονομίας κ.ά. Αντίθετα με τα παραπάνω, οι μεταρρυθμιστικές πολιτικές δεν πέτυχαν στη Γαλλία, εξαιτίας της δυναμικής αντίδρασης των αριστοκρατών, ανοίγοντας, ουσιαστικά, τον δρόμο



για τη Γαλλική Επανάσταση.

Τη θετική στάση που τήρησαν ορισμένοι από τους ηγεμόνες απέναντι στις νέες ιδέες την υπαγόρευσε εν πολλοίς και η ταύτιση των δικών τους συμφερόντων με τις αλλαγές που υποστήριζε ο Διαφωτισμός στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Έτσι, η σύγκρουση των αστών με την αριστοκρατία και τον κλήρο ενίσχυσε τον απόλυτο χαρακτήρα της μοναρχίας, πράγμα που συνέβη στην Πρωσία και τη Ρωσία, ενώ η βελτίωση των όρων εντός των οποίων πραγματοποιούνταν οι οικονομικές δραστηριότητες οδήγησε στην αύξηση των κρατικών εσόδων.

Ανεξάρτητα από τα διαφορετικά κίνητρα καθενός από τους «πεφωτισμένους» ηγεμόνες, η συμβολή τους στην προώθηση των ιδεών του Διαφωτισμού υπήρξε καθοριστική για την ανανέωση των ευρωπαϊκών κοινωνιών και τη βελτίωση των όρων λειτουργίας της κρατικής μηχανής.

Συγκεφαλαιωτικά, οι παρεμβάσεις των «πεφωτισμένων» ηγεμόνων καταγράφονται ως εξής:

- Έδωσαν το κύριο βάρος των προσπαθειών τους στη μεταβολή των όρων συμμετοχής στην πολιτική και κοινωνική ζωή, αφενός με τον περιορισμό των προνομίων των αριστοκρατών και του κλήρου, και αφετέρου με την αποδέσμευση των πολιτικών δικαιωμάτων από κοινωνική θέση ή οικογενειακή προέλευση.
- Προώθησαν μεταρρυθμίσεις στη λειτουργία της κρατικής γραφειοκρατίας με ενοποιήσεις διοικητικών υπηρεσιών και αναδιοργάνωση του φορολογικού μηχανισμού.
- Ειδικότερα στην Οικονομία, οι αλλαγές που επιχείρησαν υπάκουαν στις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού. Οι αυξημένες ανάγκες του εμπορίου διευκόλυναν, μεταξύ των άλλων, την άρση των εμποδίων για τη συμμετοχή διαφόρων κοινωνικών ομάδων στις επιχειρηματικές δραστηριότητες και τον περιορισμό της φορολόγησης στη διακίνηση εμπορευμάτων με τη θεσμοθέτηση λιμανιών ελεύθερων από τελωνειακούς δασμούς (*porto franco*).
- Στη γεωργία ο στόχος του εκσυγχρονισμού των καλλιεργητικών μεθόδων θα επιτυγχανόταν με την ενθάρρυνση της εισαγωγής νέων τεχνικών για εντατική καλλιέργεια, με την κατάργηση των δεσμεύσεων που περιόριζαν την απόδοση και την εμπορευματοποίηση της γεωργικής παραγωγής και με προσπάθειες αναδιανομής της αγροτικής ιδιοκτησίας.
- Στο πεδίο του Δικαίου παρήχθησαν μια σειρά από κωδικοποιήσεις νόμων που επεξεργάστηκαν το νομοθετικό υλικό που είχε παραδοθεί από τον Μεσαίωνα. Χάρη στη διάδοση μιας νέας αντίληψης για τη σχέση Δικαίου-Κοινωνίας και τη φύση των ποινών, που βασίστηκε εν πολλοίς στην επίδραση του έργου του Τσέζαρε Μπεκκαρία, Περί Αδικημάτων και Ποινών, καταργήθηκε η θανατική ποινή, απαγορεύτηκαν τα βασανιστήρια, έγινε διαφανής η δικαστική διαδικασία κ.ά.
- Ο έλεγχος της Εκκλησίας αποτέλεσε κύριο αντικείμενο των «πεφωτισμένων» ηγεμόνων και πεδίο απόλυτης σύμπλευσης με τους διανοούμενους. Στόχος τους ήταν ο περιορισμός της διοικητικής ανεξαρτησίας που απολάμβανε η Εκκλησία και η πλήρης ένταξή της στον μηχανισμό της κρατικής γραφειοκρατίας. Για τον σκοπό αυτόν καταργήθηκε το Δικαστήριο της Ιεράς Εξέτασης, καθώς και τα κυριότερα από τα εκκλησιαστικά προνόμια, όπως το δικαίωμα των εκκλησιαστικών να κρίνονται από ξεχωριστό, μη κρατικό, δικαστήριο, αλλά και το άσυλο που απολάμβαναν όσοι κατέφευγαν σε εκκλησιαστικό χώρο για να αποφύγουν τη Δικαιοσύνη.
- Στην κατεύθυνση του περιορισμού της διοικητικής ανεξαρτησίας της Εκκλησίας κινούνταν, επίσης, μέτρα όπως η υποχρεωτική έγκριση που έδιναν οι κυβερνήσεις (με τα περίφημα *placet* και *exequatur*) στους διορισμούς των εκκλησιαστικών αξιωματούχων, που πραγματοποιούσε ο ποντίφικας.
- Η πιο επεισοδιακή στιγμή στις ταραγμένες σχέσεις ανάμεσα στην Εκκλησία και το Κράτος υπήρξε ο κοινός αγώνας ηγεμόνων και διαφωτιστών εναντίον του τάγματος των Ιησουιτών, που ταυτιζόταν στη συλλογική συνείδηση με τον παραδοσιακό καθολικισμό της Αντιμεταρρύθμισης. Η δράση των Ιησουιτών προκαλούσε, εξάλλου, έντονες αντιδράσεις εξαιτίας της διαρκούς ανάμειξής τους στην πολιτική, της σχεδόν προνομιακής δραστηριοποίησής τους στην οργάνωση και τη λειτουργία σχολείων και πανεπιστημίων κ.ά.
- Μετά τα μέσα του 18ου αι. άρχισε σταδιακά η απαγόρευση της λειτουργίας του τάγματος των Ιησουιτών. Η Πορτογαλία, η Γαλλία, η Ισπανία, το Βασίλειο της Νάπολης και η Ελβετία ήταν μερικά από τα κράτη που εφάρμοσαν αυτή την απόφαση, αναγκάζοντας, ουσιαστικά, τον πάπα Κλήμη ΙΔ΄ να προβεί το 1773 στην επίσημη κατάργησή του. Οι προσπάθειες για την αναβάθμιση και τον «εκδημοκρατισμό» της εκπαιδευτικής διαδικασίας στηρίχτηκαν σε μεγάλο βαθμό στην αξιοποίηση των δημευθέντων ακινήτων των ιησουιτικών μοναστηριών, όπου ιδρύθηκαν σχολεία, βιβλιοθήκες, επιστημονικές εταιρείες κ.ά.



**Εικόνα 7.1** Μέρος της εικονογράφησης του βιβλίου του Τσέζαρε Μπεκκαρία (1766). *Dei delitti e delle pene*. Χάρλεμ, δημοσιευμένο στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ABeccaria\\_-\\_Dei\\_delitti\\_e\\_delle\\_pene\\_-\\_6043967\\_A.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ABeccaria_-_Dei_delitti_e_delle_pene_-_6043967_A.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

### 7.2.2 Οι Μεταρρυθμίσεις στην Ιταλία

Στην εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων ξεχώρισαν «πεφωτισμένοι» ηγεμόνες κρατών όπως η Πρωσία, η Ρωσία, η Δανία και η Σουηδία, και σε μικρότερο βαθμό η Ισπανία και η Πορτογαλία. Ιδιαίτερα επιτυχημένες υπήρξαν οι παρεμβάσεις στην Αψβουργική Αυτοκρατορία στα χρόνια του Ιωσήφ Β΄ (1780-90), γιου της Μαρίας Θηρεσίας. Η διοικητική εξάρτηση μέρους της Ιταλίας από τους Αψβούργους και η σταθερή επαφή των Ιταλών με τη γαλλική κουλτούρα διευκόλυναν τη διάδοση των μεταρρυθμίσεων και στην Ιταλία. Ένας γενικός απολογισμός δείχνει, ωστόσο, ότι, πέρα από τις άμεσες κτήσεις των Αυστριακών, στην υπόλοιπη Ιταλία οι μεταρρυθμίσεις είχαν χαρακτήρα αποσπασματικό. Αναλυτικότερα:

Στο Δουκάτο του Μιλάνου, κτήση των Αψβούργων, αρχικά η Μαρία Θηρεσία (1740-80) και κατόπιν ο Ιωσήφ Β΄ (1780-90) προώθησαν το σύνολο των αλλαγών που εφαρμόστηκαν και στα υπόλοιπα κράτη, τα οποία ανήκαν, κληρονομικά δικαίωματι, στον Οίκο της Αυστρίας. Στις προσπάθειες αυτές οι Αυστριακοί πλαισιώθηκαν από έναν κύκλο μιλανέζων λογίων και ανθρώπων της διοίκησης, όπως λ.χ. ο Πιέτρο Βέρρι, που συνδύαζε και τις δύο αυτές ιδιότητες.

Σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο περιορίστηκαν οι εξουσίες θεσμών που εκπροσωπούσαν παραδοσιακά την τοπική αριστοκρατία, όπως π.χ. η γερουσία του Μιλάνου, καθώς και προνόμια των ευγενών, όπως τα δικαιώματα εισπραξής δημόσιων προσόδων (*regalie*).

Ανάμεσα στο 1749 και το 1759 πραγματοποιήθηκε γενική απογραφή της ακίνητης περιουσίας με ευθύνη του Πομπέο Νέρι. Ακολούθησε η αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος με την κατάργηση των φοροαπαλλαγών που απολάμβαναν ο κλήρος και οι ευγενείς. Η αύξηση του κόστους κατοχής και χρήσης της γης ευνόησε μακροπρόθεσμα τα μέλη της ανερχόμενης αστικής τάξης, που θα αποκτούσαν με αγορά μέρος των κτημάτων που θα εγκατέλειπαν οι άλλοτε προνομιούχοι γαιοκτήμονες. Οι νέοι ιδιοκτήτες γης και κάποια μέλη της προοδευτικής αριστοκρατίας εισήγαγαν νέες καλλιεργητικές μεθόδους και πραγματοποίησαν μια σειρά από εγγειοβελτιωτικά έργα, αυξάνοντας την απόδοση της γης, αλλά και τα δικά τους κέρδη. Σημαντικά

κίνητρα για επενδύσεις στη γεωργία προέκυψαν από τη φορολόγηση της γης βάσει της απόδοσής της κατά τη στιγμή της κατάρτισης του κτηματολογίου, ανεξάρτητα από μελλοντικές εγγειοβελτιώσεις που θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να αυξήσουν την αγροτική παραγωγή. Αντίθετα, πιθανή εγκατάλειψη της γης από τους ιδιοκτήτες της δεν τους απάλλασε από την καταβολή του προϋπολογισμένου φόρου.

Με αυτούς τους όρους άρχισε να διαδίδεται και στη Λομβαρδία η αγροτική καπιταλιστική επιχείρηση. Ταυτόχρονα, το κράτος απέκτησε ένα σημαντικό εργαλείο στα χέρια του για τη φορολόγηση των πολιτών, ενώ οι γαιοκτήμονες επιβεβαίωσαν την ισχύ των τίτλων ιδιοκτησίας που κατείχαν.

Η υιοθέτηση των αρχών του οικονομικού φιλελευθερισμού απελευθέρωσε, επίσης, τόσο τις βιοτεχνικές δραστηριότητες, κυρίως την υφαντουργία λινών και μάλλινων, όσο και το εμπόριο σιτηρών (1776, 1786).

Η σύγκρουση με την Εκκλησία έφερε, τέλος, την κατάργηση της Ιεράς Εξέτασης και της λογοκρισίας, αλλά και την εκδίωξη των ιησουιτών, στις μονές των οποίων στεγάστηκαν δημόσια σχολεία. Η απόφαση αυτή εξυπηρετούσε δύο κύριες πολιτικές: από τη μια αφαιρούσε από τους εκκλησιαστικούς το μονοπώλιο της μόρφωσης και από την άλλη ικανοποιούσε την ανάγκη οργάνωσης ενός εκπαιδευτικού συστήματος προσαρμοσμένου στις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που βρίσκονταν σε εξέλιξη.

Ανάλογες μεταρρυθμίσεις υλοποιήθηκαν και στο Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης από τον Φραγκίσκο Β΄ της Λωραίνης (1738-65), σύζυγο της Μαρίας Θηρεσίας της Αυστρίας, και ειδικότερα από τον δευτερότοκο γιο του Πιέτρο Λεοπόλντο Α΄ (1765-90), αδελφό του αυτοκράτορα της Αυστρίας Ιωσήφ Β΄, τον οποίο και διαδέχτηκε το 1790.

Πέρα από τις παρεμβάσεις στον ρόλο της Εκκλησίας, με τον καθορισμό ορίων στις σχέσεις της με το κράτος και μέτρα όπως η κατάργηση μοναστηριών, το πρωτοποριακό στοιχείο εδώ ήταν η εισαγωγή το 1787 του ποινικού κώδικα (Codice Leopoldino). Ο κώδικας αυτός αποδέχτηκε για πρώτη φορά σε πανευρωπαϊκό επίπεδο τις ιδέες του Τσέζαρε Μπεκκαρία, καταργώντας τα βασανιστήρια και τη θανατική ποινή, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα του κατηγορουμένου για υπεράσπιση του εαυτού του και, καθιστώντας υποχρεωτική τη δημοσιοποίηση των δικαστικών αποφάσεων με το σκεπτικό τους.

Καταργήθηκαν, επιπλέον, ορισμένοι αναχρονιστικοί θεσμοί όπως τα πρωτοτόκια (maggiorascato). Το τελευταίο αυτό μέτρο ικανοποιούσε και ένα από τα σχέδια του Πιέτρο Λεοπόλντο Α΄, την αναδιανομή της γαιοκτησίας που θα οδηγούσε στη συγκρότηση μιας νέας τάξης γαιοκτημόνων μέσω της πώλησης ή ενοικίασης μικρών αγροτεμαχίων, στόχος που ανταποκρινόταν στις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού. Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν, επίσης, αποφάσεις όπως η σύνταξη κτηματολογίων, η εισαγωγή ενός φόρου αναλογικού για όλους τους γαιοκτήμονες, η απαλλοτρίωση μέρους της εκκλησιαστικής περιουσίας, η κατάργηση των συντεχνιών (1770), η απελευθέρωση του εμπορίου σιτηρών (1767, 1775), η υλοποίηση αρδευτικών έργων και άλλων εγγειοβελτιώσεων (Βαλ ντι Κιάνα, Μαρέμμα) κ.ά.

Οι μεταρρυθμίσεις των μεγάλων δουκών της Τοσκάνης, που απέβλεπαν κυρίως σε πρακτικά ζητήματα, μπόρεσαν να στηριχτούν σ' ένα δυναμικό αστικό στρώμα που περιλάμβανε και αρκετούς διανοουμένους (Τζούλιο Ρουτσελλάι, Πομπέο Νέρι, Φραντσέσκο Μαρία Τσάννι). Όμως από το 1790 κ.εξ., με την άνοδο στον θρόνο του Φερδινάνδου Γ΄ (1790-1801), οι ρυθμοί του μεταρρυθμιστικού προγράμματος επιβραδύνθηκαν σημαντικά, λόγω του φόβου που είχε προκαλέσει το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης.

Στο Βασίλειο της Νάπολης, παρά την πλούσια δημόσια συζήτηση, στην οποία συμμετείχαν ιδιαίτερα αξιόλογοι διανοητές-υποστηρικτές των ιδεών του Διαφωτισμού, η μεταρρυθμιστική πολιτική του πρώτου από τους βουρβόνους βασιλείς, του Καρόλου (1734-59), και κατόπιν (όταν εκείνος έγινε βασιλιάς της Ισπανίας με το όνομα Κάρολος Γ΄) του υπουργού του Μπερνάρντο Τανούτσι, επικεντρώθηκε στις σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους και ειδικότερα στη διασφάλιση των κρατικών συμφερόντων από τα προνόμια της Εκκλησίας.

Η δεύτερη σημαντική μεταρρύθμιση εδώ ήταν η σύνταξη κτηματολογίου βάσει των δηλώσεων των ίδιων των γαιοκτημόνων και όχι των μετρήσεων που θα εκτελούσαν εμπειρογνώμονες.

Πραγματοποιήθηκαν, εξάλλου, εγγειοβελτιωτικά έργα σε περιοχές που υπέφεραν από την ελονοσία, δημόσια έργα όπως τα Βασιλικά Ανάκτορα της Νάπολης ή η μεγαλοπρεπής βασιλική έπαυλη στην Καζέρτα, αλλά και εργασίες ανασκαφής στην Πομπηία και στο Ερκολάνο.

Δεν προχώρησαν, ωστόσο, μεταρρυθμίσεις σε άλλα πεδία, όπως η κατάργηση των φοροαπαλλαγών και άλλων προνομίων των ευγενών, η αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος ή ο κατακεραματισμός των φέουδων που θα διευκόλυνε τη συγκρότηση μιας τάξης μικρών και μεσαίων ιδιοκτητών και μιας ομάδας αστών εμπόρων. Η έλλειψη αποτελέσματος σε αυτά τα πεδία συνδεόταν με την έντονη αντίδραση της εξαιρετικά ισχυρής ναπολιτάνικης αριστοκρατίας.



**Εικόνα 7.2** Προσωπογραφία του Πιέτρο Λεοπόλντο Α΄, μεγάλου δούκα της Τοσκάνης (στα αριστερά), με τον μεγαλύτερο αδελφό του Ιωσήφ Β΄, αυτοκράτορα της Αυστρίας, δημοσιευμένη στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3APompeo\\_Batoni\\_002.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3APompeo_Batoni_002.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

Έτσι, οι βαρόνοι της νότιας Ιταλίας θα συνέχιζαν να κατέχουν τεράστιες εκτάσεις γης, χωρίς να δείχνουν κάποιο ενδιαφέρον για τη βελτίωση της απόδοσής της, στερώντας τη γεωργική παραγωγή από την προοπτική μιας ανάπτυξης καπιταλιστικού χαρακτήρα. Σε αυτές τις περιοχές οι εμπορικές και ναυτικές δραστηριότητες αφορούσαν μια εξαιρετικά μικρή μερίδα ανθρώπων, πράγμα που ίσχυε και στην περίπτωση της βιομηχανίας. Έλειψε, λοιπόν, μια ισχυρή αστική τάξη, οικονομικά ενεργή και ικανή να υποστηρίξει τη δραστηριότητα του βασιλιά. Έλειψαν, εν τέλει, στο Βασίλειο της Νάπολης όλες εκείνες οι αντικειμενικές ιστορικές συνθήκες που θα επέτρεπαν την υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων ενός πεφωτισμένου ηγεμόνα.

Η αντικατάσταση του Καρόλου Γ΄ από τον Φερδινάνδο Δ΄ (1759-1806) επιβράδυνε δραματικά το ούτως ή άλλως αδύναμο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του προκατόχου του, παρά τις πιέσεις υπέρ των μεταρρυθμίσεων από τη σύζυγό του Μαρία Καρολίνα, διατηρώντας για το βασίλειό του μια εικόνα που θα έδειχνε ολοένα και πιο αναχρονιστική σε μια Ιταλία που είχε ήδη αρχίσει να αλλάζει.

Εξίσου αδύναμο ήταν το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα στη Σικελία στα χρόνια του αντιβασιλιά Καράτσολο, για λόγους παραπλήσιους μ΄ εκείνους που ίσχυαν στο Βασίλειο της Νάπολης (δυναμική αντίδραση της φεουδαλικής αριστοκρατίας).

Στα υπόλοιπα κράτη της χερσονήσου οι ηγεμόνες γενικά δεν ανταποκρίθηκαν στις εκκλήσεις των αστών και οι λίγες μεταρρυθμίσεις υλοποιήθηκαν εκτός του πλαισίου της φωτισμένης απολυταρχίας.

Αναλυτικότερα, το Βασίλειο της Σαρδηνίας, παρά την ζωνή παρουσία του στην ιταλική και ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή, επιβεβαίωσε την προσήλωσή του στην παραδοσιακή απολυταρχία, αποφεύγοντας πολιτικές αποφάσεις που θα άλλαζαν τις κοινωνικές ισορροπίες. Εντούτοις, στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα ενισχύθηκε η διοικητική δομή του κράτους και ξεκίνησε η απογραφή της ακίνητης περιουσίας, που ολοκληρώθηκε το 1731. Η επόμενη σημαντική μεταρρύθμιση θα έπρεπε να περιμένει σαράντα χρόνια. Το 1771, με πρωτοβουλία του βασιλιά Κάρλο Εμανουέλε Γ΄ (1759-76), καταργήθηκαν τα φεουδαλικά δικαιώματα στη Σαβοΐα, απόφαση που συνδέθηκε με την καταβολή αποζημίωσης προς το κράτος.

Στο Δουκάτο της Μόντενας οι δούκες Φραγκίσκος Γ΄ (1737-80) και Έρκολε Ρινάλντο Γ΄ (1780-96) υιοθέτησαν το αυστριακό μοντέλο, εστιάζοντας κυρίως σε αλλαγές στο πεδίο της δημόσιας εκπαίδευσης.

Στο Δουκάτο της Πάρμας-Πιατσέντσας εφαρμόστηκαν σχετικά περιορισμένες μεταρρυθμίσεις από τον δούκα Φίλιππο τον Βουρβόνων, αδελφό του Καρόλου Γ΄ της Νάπολης, που στηρίχτηκε, μέχρι την απομάκρυνσή του το 1771, στο έργο ενός από τους υπουργούς του, του Γάλλου Ντι Τυγιώ. Χάρη σε πρωτοβουλίες του

τελευταίου, τη διετία 1767-69 υπήρξε πρόοδος στη οριοθέτηση των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους.

Οι δημοκρατίες της Γένοβας και της Βενετίας έμειναν έξω από το μεταρρυθμιστικό κίνημα, παρά τα αιτήματα της ισχυρής αστικής τους τάξης, κατά βάση εμπορικής, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι, ειδικά στη Βενετία, ο Διαφωτισμός δεν άφησε τα ίχνη του. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Piero Del Negro (1986), στη Γαλινότατη Δημοκρατία παρατηρείται το φαινόμενο του «Διαφωτισμού χωρίς μεταρρυθμίσεις».

Εκτός των μεταρρυθμίσεων έμεινε και το Παπικό Κράτος, με την εξαίρεση ορισμένων πρωτοβουλιών των παπών, που δεν εντάσσονταν οργανικά σε κάποιο συνολικό πρόγραμμα δράσεων, όπως π.χ. η σύνταξη κτηματολογίου, με πρωτοβουλία του Πίου ΣΤ', η απελευθέρωση του εμπορίου σιτηρών, η ρύθμιση της κατασκευαστικής δραστηριότητας ή οι αποστραγγίσεις ελών.

Πέρα από την κρίση, πολιτική και οικονομική, που βίωνε το Κράτος της Εκκλησίας εξαιτίας του αντικληρικαλισμού που σάρωνε ολόκληρη την Ευρώπη και συρρίκνωνε τις χρηματικές ροές που κατευθύνονταν προς τα παπικά ταμεία, έλειψε κι εδώ μια ισχυρή αστική τάξη που θα λειτουργούσε ως κεντρικός μοχλός για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, πραγματικότητα παραπλήσια μ' εκείνη που βίωνε το Βασίλειο της Νάπολης.



**Εικόνα 7.3** Ο πάπας Πίος ΣΤ' (1717-99). Έργο του Giovanni Domenico Porta (γύρω στο 1766), δημοσιευμένο στο <https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3APioVI.jpg> (Σεπτέμβριος 2015).

## Επιλογικά

Ιδωμένο συνολικά, το πρόγραμμα των μεταρρυθμίσεων, το οποίο εφάρμοσαν άλλοτε διστακτικά και άλλοτε αποφασιστικότερα οι «πεφωτισμένοι» ηγεμόνες και ολοκληρώθηκε σχεδόν ταυτόχρονα με το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης, αποκαλύπτει μια σειρά από αντιφάσεις σε διάφορα πεδία. Αποκαλύπτει επίσης όρια σαφή και συγκεκριμένα που υποδηλώνουν τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι μονάρχες στον σχεδιασμό τους. Ενώ λοιπόν από τη μια οι ηγεμόνες συμμάχησαν με την αστική τάξη και τα προοδευτικότερα στοιχεία της ευγένειας για την υλοποίηση των μεταρρυθμίσεών τους, από την άλλη δεν μπόρεσαν ούτε και επιδιώξαν να συγκρουστούν με τη συντηρητική αριστοκρατία, την οποία ωστόσο εκμεταλλεύτηκαν στρέφοντας την εναντίον των ριζοσπαστικότερων στοιχείων της αστικής τάξης. Η επιλεκτική στήριξη των αιτημάτων της μιας ή της άλλης πλευράς βασιζόταν στη διαπίστωση ότι η ανανέωση που επιθυμούσε η αστική τάξη θα έφερνε μεταβολές βαθιές στο πολιτικό και οικονομικό σύστημα, οι οποίες θα έρχονταν, αντικειμενικά, σε σύγκρουση με τα συμφέροντα των ίδιων των μοναρχών. Έτσι, οι τελευταίοι ενδιαφέρθηκαν για εκείνες κυρίως τις μεταρρυθμίσεις που θα ενίσχυαν την αποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού και θα έφερναν περισσότερα φορολογικά έσοδα στα ταμεία του κράτους. Αντίστοιχα, τα αστικά στρώματα είχαν αρχίσει να συνειδητοποιούν ότι μόνο η άμεση συμμετοχή τους στη διοίκηση θα έφερνε ουσιαστικές αλλαγές στην κοινωνία. Ήταν λοιπόν μοιραίο ότι την εποχή των μεταρρυθμίσεων θα τη διαδεχόταν η εποχή των επαναστάσεων.

## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*. 1. Μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, 3<sup>η</sup> έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Burns, E.M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Βαρβέρης, Τ. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Candeloro, G. (1978). *Storia dell' Italia Moderna, I. Le origini del Risorgimento*. Βαρέζε: Feltrinelli.
- Capra, C. (1978). *L'età rivoluzionaria e napoleonica in Italia, 1796-1815*. Τορίνο: Loescher.
- Carpanetto, D.-Ricuperati, G. (1986). *L'Italia del Settecento. Crisi, trasformazione, lumi*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- De Bernardi, A. & Guarracino, Sc. (1996). *Settecento. Ottocento. Eventi e problemi*. Μιλάνο: Bruno Mondadori.
- De Felice, R. (1965). *Italia giacobina*. Νάπολη: Esi.
- Del Negro, P. (1986). *Il mito americano nella Venezia del Settecento*. Πάδοβα: Liviana.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna, 2*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Gramsci, A. (1987). *Il Risorgimento*. Εισαγωγή Λ. Αξελός, μετάφραση Γ. Μαχαίρας. Αθήνα: Στοχαστής.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell' Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Hanlon, G. (2000). L'Illuminismo Italiano. Στο idem. *Storia dell' Italia moderna, 1550-1800* (σσ. 469-493). Μπλόνια: il Mulino.
- Holmes, G. (επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Milza, P. (2006). *Storia d' Italia*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani, 2*, 4<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Quazza, G. (1965). L'Italia e l'Europa durante le guerre di Successione (1700-1748). Στο N. Valeri (Επιμ.). *Storia d' Italia* (Τόμος 2, σσ. 779-936). Τορίνο: UTET.
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d' Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Tilly, C. (1998). *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*. Μτφρ. Κ. Θεολόγου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Wolf, St. (1981). *Il Risorgimento Italiano. I. Dall'età delle riforme all' Italia napoleonica*. Τορίνο: Einaudi.
- Venturi, Fr. (1969-87). *Settecento Riformatore, 1-5*. Τορίνο: Einaudi.

## Κεφάλαιο 8. Η Ναπολεόντεια Ιταλία

### Σύνοψη

*Γέννημα μιας πνευματικής κίνησης που έχει τις ρίζες της στον Διαφωτισμό και στις μεταρρυθμίσεις που ενέπνευσε, η Γαλλική Επανάσταση άλλαξε για πάντα τους όρους με τους οποίους άτομα και λαοί θα διεκδικούσαν ελευθερίες και δικαιώματα. Από αυτό το σηματοδιακό για την παγκόσμια ιστορία γεγονός γεννήθηκε η Ναπολεόντεια Ευρώπη.*

*Αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου αποτελεί η εξέταση: α) της Γαλλικής Επανάστασης, με τρόπο εισαγωγικό ως προς τα αίτια που οδήγησαν στο ξέσπασμά της στον βραχύ και μακρό χρόνο και στις επιπτώσεις που είχε για την ευρωπαϊκή ιστορία, και β) των διαδικασιών που ακολουθήθηκαν για την «εξαγωγή» του γαλλικού επαναστατικού μοντέλου από τον κυριότερο «ένοπλο προπαγανδιστή» του, τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη.*

*Ειδικότερα, θα μας απασχολήσουν εδώ οι δομές που επιβλήθηκαν στα κράτη που κατέκτησε ο Ναπολέων, με ειδική αναφορά στην Ιταλική Χερσόνησο και στις κληρονομίες που κατέλειπε αυτή η περίοδος.*

### 8.1 Η Γαλλική Επανάσταση και η Ναπολεόντεια Ευρώπη

Η Γαλλική Επανάσταση συνιστά ορόσημο για την Ιστορία της Ευρώπης, αφού καθόρισε τα πλαίσια εντός των οποίων θα οργανώνονταν τα εθνικά κράτη. Όπως όλα τα ιστορικά φαινόμενα, έτσι και τούτο δεν πραγματοποιήθηκε εν κενώ. Είχαν προηγηθεί ο Διαφωτισμός, η επανάσταση στην Αμερική και οι μεταρρυθμίσεις σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη, ενώ χρειάστηκε, επίσης, να συντρέξουν μια σειρά από παράγοντες: α) πολιτισμικοί, με δεδομένο ότι η Γαλλική Επανάσταση υπήρξε κατ' ουσίαν η υλοποίηση έστω ενός μέρους των προτάσεων του Διαφωτισμού, β) πολιτικοί, με κυριότερο τη σθεναρή άρνηση της γαλλικής απόλυτης μοναρχίας να εφαρμόσει μεταρρυθμίσεις ανάλογες μ' εκείνες που είχαν εισαγάγει άλλα σύγχρονα κράτη (Αυστρία, Πρωσία, Ρωσία), γ) κοινωνικοί, βασισμένοι στην άρνηση της αστικής τάξης να καταβάλλει φόρους για λογαριασμό των ευγενών και του κλήρου, και, τέλος, δ) οικονομικοί, στους οποίους περιλαμβάνονται η εξαθλίωση των λαϊκών τάξεων και η δημοσιονομική εκτροπή που λειτούργησε ως η σπίθα για την επαναστατική έκρηξη.

#### 8.1.1 Η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στην Ιταλική Χερσόνησο

Οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, κατ' επέκταση και του Διαφωτισμού, διαδόθηκαν στην Ευρώπη από τα συνήθη κανάλια μετάδοσης των κατακτήσεων του πνεύματος και ιδεολογικής προπαγάνδας της εποχής, με την υποστήριξη από το 1792 και των γαλλικών Αρχών. Περισσότερο «επιρρεπείς» σε αυτές τις επιδράσεις υπήρξαν χώρες γειτονικές της Γαλλίας (Βέλγιο, Ολλανδία, Ιταλία), όπου οι νέες ιδέες οδήγησαν σε πολιτική και κοινωνική αποσταθεροποίηση.

Στην Ιταλία και σε άλλα σημεία της Ευρώπης διάφορες ομάδες προσώπων έβλεπαν με συμπάθεια τις επαναστατικές ιδέες και αντιμετώπιζαν τους Γάλλους ως απελευθερωτές. Μέλη αυτών των ομάδων ήταν κυρίως νέοι αστοί και διανοούμενοι που προσέβλεπαν στο γαλλικό μοντέλο πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης ως ένα μέσο και για τη δική τους αναβάθμιση και ήταν πρόθυμοι να συστρατευθούν για την εφαρμογή στην πράξη αυτών των ιδεών, όταν θα παρουσιαζόταν η κατάλληλη ευκαιρία.

Ένα από τα σημαντικότερα κέντρα επαναστατικής οργάνωσης λειτούργησε στην πόλη Ονέλια της Λιγουρίας με επικεφαλής τον Φιλίππο Μπουοναρρότι. Λέσχες Ιακωβίνων, όπως γενικευτικά ονομάζονταν οι συμπαθούντες τις επαναστατικές ιδέες, ιδρύθηκαν ήδη από το 1760 στην Τοσκάνη, το 1792 στη Νάπολη, το 1794 στην Μπιέλλα (Τορίνο), το 1794 στην Μπολόνια, το 1795 στο Παλέρμο κ.ά.

Η αρνητική επίδραση που είχε και στην Ιταλία η περίοδος της Τρομοκρατίας και ο κυρίαρχος στην επαναστατική Γαλλία αντικληρικαλισμός περιόρισαν τόσο την επιρροή όσο και τον αριθμό των Ιταλών Ιακωβίνων. Όσοι εξακολούθησαν να συμμετέχουν στις φιλογαλλικές λέσχες κατόρθωσαν εντούτοις να σχηματίσουν νέους πυρήνες που θα στήριζαν τη γαλλική παρουσία κατά τη διετία 1796-97, προσδοκώντας στη συνδρομή των Γάλλων για την απαλλαγή τους από το Παλαιό Καθεστώς. Και τούτο παρά τους διωγμούς που υφίσταντο από τις κρατικές αρχές κάθε φορά που γινόταν αντιληπτή η δράση τους, η οποία περιλάμβανε συνωμοσίες και σχέδια ανατροπής των παλιών ηγεμόνων και εγκαθίδρυσης δημοκρατίας.

Ήταν ακριβώς ο γαλλικός στρατός, μεγάλο μέρος του οποίου είχε συνειδητά προσχωρήσει στις επαναστατικές ιδέες, το όχημα που θα διέδιδε με τρόπο αποφασιστικό, αν όχι αναγκαστικό, τα επιτεύγματα της Γαλλικής Επανάστασης, εφαρμόζοντας την πολιτική του Διευθυντηρίου που ταύτιζε την ασφάλεια της Γαλλίας με

την επέκτασή της προς τις Άλπεις και τον Ρήνο και με την ίδρυση εξαρτημένων από τη Γαλλία κρατών, των λεγόμενων «αδελφών» ή «ιακωβίνικων δημοκρατιών».

### 8.1.2 Η γαλλική εκστρατεία στην Ιταλία

Τα επεκτατικά σχέδια των Γάλλων προέβλεπαν επιθέσεις εναντίον της Αυστρίας, της Πρωσίας και του Βασιλείου της Σαρδηνίας, που είχαν συγκροτήσει από το 1792 τον πρώτο αντι-γαλλικό συνασπισμό (το Βασίλειο της Σαρδηνίας προσχώρησε το 1793), μέλος του οποίου υπήρξε και η Αγγλία. Ειδικότερα, το Διευθυντήριο επιδίωκε από τις αρχές του 1796 μια γενική επίθεση από τρεις πλευρές: δύο ισχυροί στρατοί θα επιτίθεντο εναντίον της Γερμανίας για να συγκλίνουν στο τέλος εναντίον της Βιέννης, ενώ ένας τρίτος στρατός, λιγότερο ισχυρός, θα δημιουργούσε μέτωπο στη βόρεια Ιταλία, απασχολώντας εκεί τα στρατεύματα των Αυστριακών και του βασιλιά της Σαρδηνίας. Ενώ όμως οι Αυστριακοί κατόρθωσαν να αντισταθούν δυναμικά στη γαλλική απειλή, το λιγότερο ισχυρό γαλλικό στρατιωτικό σώμα ολοκλήρωσε το έργο του στην Ιταλία με επιτυχία, συντρίβοντας τους Αυστριακούς και τον στρατό του βασιλιά της Σαρδηνίας.

Καθοριστική για την επιτυχία των Γάλλων στην Ιταλία υπήρξε η συμβολή του επικεφαλής τους Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Ο Βοναπάρτης, γεννημένος στην Κορσική το 1769, ένα έτος μετά τη μεταβίβαση του νησιού από τη Δημοκρατία της Γένοβας στους Γάλλους, ήταν μέλος οικογένειας της μικρής ευγένειας που είχε ταχθεί στο πλευρό του Πασκουάλε Πάολι κατά την εξέγερση εναντίον των Γενοβέζων. Αξιοποιώντας την κοινωνική του θέση, μπόρεσε να φοιτήσει στις στρατιωτικές σχολές της Βριέννης και του Παρισιού. Οι προσωπικές του σχέσεις με μέλη του Διευθυντηρίου, όπως ο Μπαρρά, και ο γάμος του με την Ιωσηφίνα, χήρα του υποκόμη ντε Μπωαρναί και ερωμένη του Μπαρρά, του επέτρεψαν να ανέλθει ταχύτατα στη στρατιωτική ιεραρχία. Χάρη σε αυτές τις διασυνδέσεις αλλά και στις διακρίσεις του στο πεδίο της μάχης (πολιορκία της Τουλόν το 1793, καταστολή της αντιμοναρχικής εξέγερσης το 1795) έγινε στρατηγός και κατόπιν ορίστηκε επικεφαλής του στρατεύματος που το 1796 πραγματοποίησε την εκστρατεία στην Ιταλία.

Πιστός στο Διευθυντήριο και στις ιδέες της επανάστασης, ο Ναπολέων διατηρούσε στενές σχέσεις με τους Ιακωβίνους της Ιταλίας, οι οποίοι στήριζαν τα «πρώτα βήματα» των Γάλλων στη χερσόνησο. Γνώριζε ότι, πέρα από το πεδίο της μάχης, στην Ιταλία είχε να αντιμετωπίσει και μian άλλη πρόκληση στην προσπάθειά του να σταθεροποιήσει τις κατακτήσεις του: να μη διαψεύσει τις προσδοκίες που είχαν εναποθέσει στους Γάλλους οι Ιακωβίνοι για την πολιτική και κοινωνική αναβάθμισή τους. Πράγματι, ανάμεσα στον Μάιο του 1796 και τον Απρίλιο του 1797 ο Ναπολέων είχε την ευκαιρία να δείξει τη στρατηγική του ευφυΐα και ιδιότητες ξεχωριστές στο πεδίο της μάχης, όπως την επιρροή επί των στρατιωτών του, τις κεραυνοβόλες επιθέσεις, την ικανότητα να επικρατεί επί στρατών μεγαλύτερων αριθμητικά, τους τακτικούς ελιγμούς, την ταχύτητα στη λήψη κρίσιμων αποφάσεων κ.λπ.

Χάρη σε όλους αυτούς τους παράγοντες, ο στρατός του κινήθηκε με ορμή και κατόρθωσε να κατακτήσει το σύνολο σχεδόν της βόρειας Ιταλίας, αναγκάζοντας κράτη όπως το παπικό, το Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης, τα δουκάτα της Πάρμας και του Μιλάνου και τις δημοκρατίες της Γένοβας και της Λούκκας, να ανοίξουν τα σύνορά τους για να περάσει ο στρατός του. Άνοιξε παράλληλα ο δρόμος για την ανακωχή στο Κεράσκο τον Απρίλιο του 1797 και τη συνθήκη ειρήνης που συνυπέγραψε στο Παρίσι (Μάιος του 1797) ο βασιλιάς της Σαρδηνίας Βιττόριο Αμεντέο Γ', οι οποίες επέτρεψαν στους Γάλλους να αποκτήσουν τη Σαβοΐα και τη Νίκαια. Κατόπιν ο Ναπολέων συνέχισε την πορεία του χωρίς να περιμένει διαταγές από το Παρίσι, κατακτώντας το Βένετο και καταλύοντας τη Γαληνότατη Δημοκρατία, τη διοίκηση της οποίας ανέθεσε σε Ιταλούς πατριώτες.

Η ορμητική επέλαση του γαλλικού στρατού ανάγκασε τον πάπα Πίο ΣΤ' να αποδεχτεί τον Φεβρουάριο του 1797 την απώλεια των εδαφών του και την προσάρτηση της Αβινιόν στους Γάλλους, υπογράφοντας τη συνθήκη ειρήνης στο Τολεντίνο, την οποία συνυπέγραψε, επίσης, ο βασιλιάς της Νάπολης. Στην επανέναρξη του πολέμου από τους Αυστριακούς, μεταξύ Ιουλίου του 1796 και Ιανουαρίου του 1797, ο Βοναπάρτης απάντησε με νίκες στο πεδίο της μάχης που του επέτρεψαν να διεισδύσει στα αυστριακά εδάφη, φτάνοντας σε απόσταση 100 χιλιομέτρων από τη Βιέννη. Μπροστά στη γαλλική απειλή οι Αυστριακοί τον Απρίλιο του 1797 δέχτηκαν τους όρους της προκαταρκτικής συμφωνίας της Λεμπέν που προετοίμασε τη μετέπειτα συνθήκη ειρήνης του Καμποφόρμιο (18 Οκτωβρίου 1797), την οποία διαπραγματεύτηκε, ή κατά άλλους υπαγόρευσε, ο ίδιος ο Ναπολέων στους Αυστριακούς.

Η συνθήκη του Καμποφόρμιο εξασφάλιζε στους Γάλλους την κυριαρχία στη Λομβαρδία, στην Εμίλια και στο Βέλγιο, καθώς και στα εδάφη που βρίσκονταν στην αριστερή όχθη του Ρήνου. Οι Αυστριακοί με τη σειρά τους έλαβαν την Ίστρια και τις δαλματικές ακτές της Αδριατικής, καθώς και το Βένετο. Η παραχώρηση της άλλοτε Βενετικής Δημοκρατίας, από την οποία οι Γάλλοι κράτησαν τα νησιά του Ιονίου Πελάγους, μπορεί να διευκόλυνε την υπογραφή της συνθήκης του Καμποφόρμιο, αλλά απογοήτευσε τους Ιταλούς πατριώτες



που διαπίστωναν πλέον με πικρία ότι κύρια προτεραιότητα των Γάλλων ήταν η εξυπηρέτηση των δικών τους γεωπολιτικών συμφερόντων.

Ο Βοναπάρτης φρόντισε, ωστόσο, να «επενδύσει» τις στρατιωτικές του επιτυχίες με τη διάδοση των επαναστατικών ιδεών στα κατακτημένα εδάφη. Υπήρξε ικανότατος στη χρήση των επικοινωνιακών εργαλείων της εποχής του και στην προπαγάνδη των κατορθωμάτων του, επιδεικνύοντας πολιτικές αρετές αντίστοιχες με τη στρατηγική του ευφυΐα.



**Εικόνα 8.1** Η τρίχρωμη σημαία της «Εντεύθεν του Πάδου Δημοκρατίας», δημοσιευμένη στην ιστοσελίδα [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ee/Flag\\_of\\_the\\_Repubblica\\_Cispadana.svg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ee/Flag_of_the_Repubblica_Cispadana.svg) (Σεπτέμβριος 2015).

Στην τακτική του συνδυασμού των όπλων από τη μια και της ιδεολογικής προπαγάνδας από την άλλη εντάσσεται και η ίδρυση τον Δεκέμβριο του 1796 δύο νέων κρατών, εν μέσω του ενθουσιασμού των Λομβαρδών πατριωτών. Η πρώτη από αυτές, η «Εντεύθεν του Πάδου Δημοκρατία» (Repubblica Cispadana), συγκροτήθηκε από τη συνένωση της Μόντενας και του Ρέτζιο, μετά την εκδίωξη του δούκα της Μόντενας, με την Μπολόνια και τη Φεράρα, όπου διατηρούσε φρουρές το Παπικό Κράτος. Υπήρξε το πρώτο ιταλικό κράτος που υιοθέτησε την τρίχρωμη σημαία ως επίσημο σύμβολο.

Το δεύτερο κράτος που ίδρυσε ο Ναπολέων ήταν η «Πέραν του Πάδου Δημοκρατία» (Repubblica Transpadana) που εκτεινόταν στην Εμίλια και τη Ρομάνια.



Χάρτης 8.1 Η Ιταλία το 1799. Σχεδιασμός: Ανάβαση.

## 8.2 Η Ναπολεόντεια Ιταλία

### 8.2.1 Οι ιακωβίνικες δημοκρατίες

Η εικοσάχρονη περίοδος κατά την οποία οι Ιταλοί βίωσαν τη γαλλική εμπειρία, γνωστή και ως εποχή των Ναπολεόντειων Πολέμων (1796-1815), μπορεί να διακριθεί σε δύο κύριες φάσεις με γνώμονα τις πολιτικές και το στυλ διοίκησης που υιοθέτησε ο Βοναπάρτης.

Η πρώτη από αυτές, η λεγόμενη ιακωβίνικη περίοδος, διήρκεσε από το 1796 μέχρι το 1799. Σε αυτό το χρονικό διάστημα, μετά την επικράτησή του στο πεδίο της μάχης, ο Βοναπάρτης επέδειξε σημαντικές διοικητικές ικανότητες. Επιδίωξε την ίδρυση στην Ιταλία μιας σειράς κρατών τυπικά μόνο ανεξάρτητων. Τα κράτη αυτά ονομάστηκαν «αδελφές» ή «ιακωβίνικες δημοκρατίες», τέθηκαν κάτω από την προστασία των Γάλλων και επιβίωσαν έως το 1799, οπότε και επανήλθαν στους παλιούς τους ηγεμόνες με τη βοήθεια του αυστρωσικού στρατού. Στην ίδρυση αυτών των δημοκρατιών ο Βοναπάρτης συμμετείχε ενεργά μέχρι τον Νοέμβριο του 1797, οπότε και επέστρεψε στη Γαλλία, αφήνοντας την πρωτοβουλία στους στενούς του συνεργάτες.

Αναλυτικότερα:

Τον Ιούνιο του 1797 ιδρύθηκε η Δημοκρατία της Λιγουρίας, στα εδάφη της άλλοτε Δημοκρατίας της Γένοβας. Επρόκειτο για ένα κράτος στην ουσία δορυφορικό της Γαλλίας, υπό γαλλική στρατιωτική κατοχή και με την εξουσία να τη νέμονται οι γηγενείς Ιακωβίνοι, που παρέμεναν σταθερά πιστοί στα γαλλικά συμφέροντα.

Ανάλογη κατάσταση επικρατούσε και στην «Εντεύθεν των Άλπεων Δημοκρατία» (Repubblica Cisalpina), που προέκυψε τον Ιούλιο του 1797 από τη συγχώνευση της «Πέραν του Πάδου Δημοκρατίας» με την «Εντεύθεν του Πάδου Δημοκρατία».

Η διοικητική αναδιοργάνωση της Ιταλίας συνεχίστηκε και μετά την αναχώρηση του Ναπολέοντα από τους στενούς του συνεργάτες.

Η ίδρυση τον Απρίλιο του 1798 της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, που περιλάμβανε το Λάτιο, την Ούμπρια και τις Μάρκε, υπήρξε ένα σημαντικό βήμα, μετά τη συνθήκη του Καμποφόρμιο. Το βήμα αυτό σηματοδεύτηκε από τη σκλήρυνση της στάσης των Γάλλων απέναντι στους Ιταλούς, όπως μαρτυρά η αναγκαστική απομάκρυνση του πάπα Πίου ΣΤ΄ από τη Ρώμη και η μετάβασή του αρχικά στη Φλωρεντία και κατόπιν, μετά τη σύλληψή του, στη Γαλλία, όπου λίγους μήνες μετά θα πέθαινε.

Η συνέχεια των εξελίξεων στην Ιταλία συνδέεται με τη συγκυρία της σύμπτυξης του δεύτερου αντιγαλλικού συνασπισμού (Αγγλία, Αυστρία, Ρωσία, Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βασίλειο Νάπολης) κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων των Γάλλων με τους Βρετανούς στην Αίγυπτο το καλοκαίρι του 1798.

Η επίθεση των Βουρβόνων εναντίον της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας τον Νοέμβριο του 1798 κατέληξε στη συντριβή του στρατού του Φερδινάνδου Δ΄. Πριν καν προλάβει να φτάσει στη Νάπολη ο γαλλικός στρατός, ο Βουρβόνος βασιλιάς είχε ήδη δραπετεύσει στη Σικελία με τη βοήθεια και την προστασία του αγγλικού στόλου.

Ακολούθησε στις 23 Ιανουαρίου 1799 η ίδρυση της «Παρθενόπειας Δημοκρατίας» (Repubblica Partenopea) από τον επικεφαλής των Γάλλων στρατηγό Σαμπιονέ. Η Δημοκρατία αυτή είχε σύντομη ζωή, έξι μόλις μηνών. Τον Ιούνιο του 1799 καταλύθηκε από τη συνδυασμένη επίθεση από τη θάλασσα του αγγλικού στόλου με τον ναύαρχο Νέλσονα, και από τη στεριά ενός ετερόκλητου πλήθους χωρικών, ανθρώπων των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων και ληστών που καθοδηγούνταν από τον καρδινάλιο Ρούφφο, οργανωτή του στρατού της «Αγίας Πίστης» (γι' αυτό και *Sanfedisti*), και τους Βουρβόνους. Ένας μεγάλος αριθμός αστών διανοουμένων και μεγαλοκτηματιών που είχαν στηρίξει την ίδρυση και τη λειτουργία της Παρθενόπειας Δημοκρατίας ή/και είχαν κατηγορηθεί για Ιακωβινισμό δικάστηκαν και καταδικάστηκαν σε θάνατο σχεδόν στο σύνολό τους.

Ο βασιλιάς της Σαρδηνίας Κάρολος Εμμανουήλ Δ΄ τον Δεκέμβριο του 1798 εγκατέλειψε το Τόρινο με προορισμό τη Σαρδηνία. Το Πιεμόντε πέρασε κάτω από τον απόλυτο έλεγχο των Γάλλων που εγκαθίδρυσαν εκεί μια προσωρινή κυβέρνηση, ελεγχόμενη από τους στρατιωτικούς.

Τον θρόνο του αναγκάστηκε να εγκαταλείψει και ο μεγάλος δούκας της Τοσκάνης Φερδινάνδος Γ΄ (Μάρτιος του 1798), ο οποίος, μετά τη στρατιωτική κατάληψη του κράτους του από τους Γάλλους και τον σχηματισμό μιας προσωρινής κυβέρνησης, βρήκε καταφύγιο στην Αυλή της Βιέννης.

Οι «ιακωβίνικες δημοκρατίες» θα είχαν όμως βραχεία ζωή. Την άνοιξη του 1799 ο στρατηγός Σουβαρόφ, επικεφαλής ενός στρατού Ρώσων και Αυστριακών που συνεργάστηκαν στο πλαίσιο του δεύτερου αντι-γαλλικού συνασπισμού, αξιοποίησε την απουσία του Βοναπάρτη από την Ιταλία και κινήθηκε με μεγάλη ταχύτητα στη Γερμανία και κατόπιν στη Λομβαρδία και στο Βένετο, όπου κατέλυσε τις «αδελφές δημοκρατίες» και επανέφερε τους παλιούς ηγεμόνες. Κατόπιν ο Σουβαρόφ προχώρησε σε διώξεις εναντίον των Ιταλών Ιακωβίνων και δημοκρατικών που είχαν στηρίξει τις «αδελφές δημοκρατίες», έχοντας εξασφαλίσει τη συνδρομή

πολύριθμων γηγενών, κυρίως χωρικών, που είχαν συστήσει συμμορίες και καθοδηγούνταν από τον κλήρο, όπως είχε συμβεί και στο Βασίλειο της Νάπολης.



**Εικόνα 8.2** Ο Μάριο Παγκάνο (1748-99), επικεφαλής της επιτροπής που συνέταξε το Σύνταγμα της «Παρθενόπειας Δημοκρατίας». Λιθογραφία (1851) δημοσιευμένη στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Mario\\_Pagano#/media/File:Mario\\_Pagano.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Mario_Pagano#/media/File:Mario_Pagano.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

Παρόλο που η εκστρατεία της Ιταλίας και η ίδρυση των «ιακωβίνικων δημοκρατιών» υπήρξε μέρος ενός γαλλικού σχεδίου που στόχευε στην απελευθέρωση των καταπιεσμένων λαών, από το 1798 και μετά η γαλλική παρουσία άρχισε να αποκτά χαρακτήρα στρατιωτικής κατοχής. Έτσι στην ιστορική μνήμη των Ιταλών, και όχι μόνο, η διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης συνδέθηκε και με άλλες πραγματικότητες, όπως η απομύζηση των νέων επικρατειών στα επίπεδα της οικονομίας, του εμπορίου και της φορολογίας, με προφανή στόχο την κάλυψη των γαλλικών δημοσιονομικών ελλειμμάτων που είχε δημιουργήσει το υψηλό κόστος χρηματοδότησης των πολέμων εναντίον της Αγγλίας και των σύμμαχων χωρών της, αλλά και η λεηλασία μέρους της πολιτιστικής κληρονομιάς των κατακτημένων χωρών με τη μεταφορά έργων τέχνης στη Γαλλία, κίνηση στην οποία εντοπίζεται, μεταξύ άλλων, και η οργάνωση του Μουσείου του Λούβρου.

Όπως σημειώνουν χαρακτηριστικά οι Berstein & Milza (1997):

Θησαυροφυλάκια και ενεχυροδανειστήρια των κατακτημένων πόλεων αδειάζονται, ενώ οι ηττημένοι ηγεμόνες υποχρεώνονται να πληρώσουν βαριές πολεμικές αποζημιώσεις: η ήττα του θα στοιχίσει στον πάπα περισσότερο από 100 εκατομμύρια. Στα χρηματικά ποσά προστίθενται τα έργα τέχνης που οδεύουν με εφοδιοπομπές από την Ιταλία προς τα γαλλικά μουσεία. Κι όταν ο πληθυσμός αντιδρά στις αρπαγές, ο Γάλλος στρατηγός παραδίδει την πόλη στη λεηλασία, αφού προηγουμένως εκτελέσει τους δημοτικούς άρχοντες, όπως έγινε στην Παβία.

Σε αυτή την εναλλαγή στιγμών φωτεινών και άλλων, τουλάχιστον, γκρίζων, θα δούμε τους Γάλλους να συνεργάζονται στενά με τους ευγενείς και τους μετριοπαθείς αστούς, με τις εξαιρέσεις να αφορούν περιπτώσεις στις οποίες οι Γάλλοι χρησιμοποίησαν τους Ιακωβίνους και τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία για να πλήξουν τους ευγενείς.

Γενικά, πάντως, τα πρόσωπα που στελέχωσαν τη διοίκηση και τις νομοθετικές επιτροπές ικανοποιούσαν συγκεκριμένα κριτήρια και παρείχαν εγγυήσεις ότι θα εφάρμοζαν αναντίρρητα τις πολιτικές του Διευθυντηρίου και τις εντολές των Γάλλων στρατιωτικών διοικητών.

Σε αυτή τη σύντομη πρώτη παρουσία τους στην Ιταλική Χερσόνησο (1796-1799) οι Γάλλοι εισήγαγαν στις προσαρτημένες περιοχές τους νομικούς και οικονομικούς θεσμούς τους και πρώτα απ' όλα συντάγματα που είχαν ως πρότυπο το γαλλικό του 1795. Η εξέλιξη αυτή καθεαυτή υπήρξε δίχως άλλο επαναστατική για την ιταλική ιστορία, όπως απηχεί και η ονομασία αυτών των κρατών («ιακωβίνικες δημοκρατίες»). Ορισμένα από

αυτά τα συντάγματα τα επέβαλαν οι Γάλλοι («Εντεύθεν των Άλπεων Δημοκρατία», Ρωμαϊκή Δημοκρατία), ενώ άλλα τα προετοίμασαν επιτροπές συγκροτημένες από Ιταλούς, όπως π.χ. συνέβη στο Βασίλειο της Νάπολης. Ειδικά στα συντάγματα της Λιγουρίας και της «Εντεύθεν του Πάδου Δημοκρατίας» δεν ενσωματώθηκε η αρχή που προέβλεπε τη διάκριση Εκκλησίας-Κράτους, όπως όριζε το γαλλικό Σύνταγμα του 1795, καθώς ο καθολικισμός ανακηρύχθηκε κρατική θρησκεία.

Στη φωτεινή πλευρά της γαλλικής εμπειρίας που βίωσαν οι Ιταλοί περιλαμβάνεται η προώθηση σημαντικών μεταρρυθμίσεων, όπως η κατάργηση στη Ρώμη και στη Νάπολη του δικαιώματος του πρωτότοκου, που εξασφάλιζε το αδιαίρετο και αναπαλλοτρίωτο της πατρικής περιουσίας, η παύση της λειτουργίας των θρησκευτικών οργανισμών, η εκποίηση αγαθών του δημοσίου, η κατάργηση της φεουδαρχίας κ.ά.

Μέτρα όπως τα παραπάνω αποσκοπούσαν, μεταξύ των άλλων, στον σχηματισμό μιας μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας. Ο στόχος κατά βάση δεν επετεύχθη είτε γιατί πολλές από τις μεταρρυθμίσεις παρέμειναν εξαγγελίες είτε γιατί δεν υπήρξε αρκετός χρόνος για την υλοποίησή τους. Οι αποδέκτες αυτών των πρωτοβουλιών, οι αγρότες, καθώς και τα λαϊκά στρώματα των πόλεων επέδειξαν αδιαφορία, όταν δεν ήταν ολοφάνερα εχθρικοί, όπως υποδηλώνουν οι λαϊκές εξεγέρσεις και οι επιθέσεις εναντίον των γαλλικών στρατευμάτων.

## **8.2.2 Η Ιταλία κατά την αυτοκρατορική περίοδο των Γάλλων**

### **8.2.2.1 Η αναρρίχηση του Βοναπάρτη στη διοικητική ιεραρχία**

Η δεύτερη φάση της γαλλικής παρουσίας στην Ιταλία, που γενικευτικά αποκαλείται «αυτοκρατορική», συμπίπτει με την αναβάθμιση του Βοναπάρτη στην πολιτική σκηνή της Γαλλίας, εξέλιξη που μαρτυράει, πέρα από τις ικανότητές του, και τον ειδικό ρόλο και την ισχύ που μπορούσε να προσδώσει η στρατιωτική καριέρα σε πρόσωπα πολιτικά φιλόδοξα, ειδικά στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης. Χάρη στην κεφαλαιοποίηση των επιτυχιών του στην Ιταλία και στην πρόθεση του Διευθυντηρίου να απομακρύνει από το κέντρο λήψης των αποφάσεων έναν εν δυνάμει ανταγωνιστή στην κεντρική πολιτική σκηνή, την άνοιξη του 1798 ανατέθηκε στον Βοναπάρτη η ηγεσία των 35.000 ανδρών της «Στρατιάς της Ανατολής». Η αποστολή του ήταν να χτυπήσει τους Άγγλους, τη μοναδική δύναμη του πρώτου αντιγαλλικού συνασπισμού που εξακολουθούσε να μάχεται, όχι όμως στη Γηραιά Αλβιόνα, όπως αρχικά προβλεπόταν, αλλά στην Αίγυπτο, σημείο κομβικό καθώς βρισκόταν επάνω στον δρόμο των Άγγλων προς τις αποικίες τους στις Ινδίες. Εκεί ο στρατός του Βοναπάρτη το καλοκαίρι του 1798 σημείωσε σημαντικές επιτυχίες, αλλά και παταγώδεις αποτυχίες, με χαρακτηριστικότερη τη συντριβή στη ναυμαχία του Αμπουκίρ από τον αγγλικό στόλο του ναυάρχου Νέλσονα.

Μια σειρά από παράγοντες, όπως η καθήλωση του γαλλικού στρατού στην Αίγυπτο, οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν εκεί τα στρατεύματα του Ναπολέοντα, η πολιτική κρίση που είχε ξεσπάσει στη Γαλλία και η απειλή του δεύτερου αντιγαλλικού συνασπισμού, έπεισαν τον Ναπολέοντα να επιστρέψει στο Παρίσι τον Οκτώβριο του 1799.

Έναν μήνα νωρίτερα ο στρατός των Γάλλων με επικεφαλής τον στρατηγό Αντρέ Μασσενά είχε κατορθώσει να ανακόψει την προέλαση των Ρώσων στη Ζυρίχη. Η επιτυχία αυτή δεν αρκούσε όμως για να ξαναδώσει στο Διευθυντήριο το κύρος του, που είχε τρωθεί στο πεδίο της μάχης.

Σε αυτό το κλίμα ο Ναπολέων θα διαδραμάτιζε ρόλο καθοριστικό στα πολιτικά δρώμενα. Συμμετείχε ενεργά στο πραξικόπημα της 9ης Νοεμβρίου 1799 (18η Μπρυμαίρ), που έθεσε τέλος στη δεκαετή επαναστατική περίοδο. Συντέλεσε έτσι στην κατάργηση του Διευθυντηρίου και στην κατάρτιση ενός νέου συντάγματος (Δεκέμβριος 1801) που εκχώρησε τη διοίκηση του κράτους σε τριμελή επιτροπή υπάτων, με επικεφαλής τον ίδιο τον Βοναπάρτη, που πέτυχε να συγκεντρώσει στα χέρια του τόσο την εκτελεστική όσο και τη στρατιωτική εξουσία.

Το κονκορδάτο που συνυπέγραψε ο Ναπολέων με τον πάπα το 1801 ικανοποιούσε την ανάγκη να κλείσουν οι πληγές της αντι-καθολικής πολιτικής που είχε ακολουθηθεί κατά την Επανάσταση. Σε αντάλλαγμα της αναγνώρισης από το κράτος του ξεχωριστού ρόλου της Εκκλησίας στη βασική εκπαίδευση, ο ποντίφικας δεσμευόταν να ενισχύσει την πίστη των χριστιανών προς την αυτοκρατορία μέσα από συγκεκριμένους τρόπους (αποδοχή στράτευσης, καταβολή φόρων, υπακοή στον αυτοκράτορα κ.λπ.). Επιπλέον, η ειρήνη της Αμιένης που συνομολογήθηκε με τους Άγγλους (1802) έκλεισε τον κύκλο των πολέμων του δεύτερου αντιγαλλικού συνασπισμού. Οι δύο αυτές κινήσεις, σε συνδυασμό με την εισαγωγή του αστικού κώδικα, που περιλάμβανε τις σημαντικότερες κατακτήσεις της Επανάστασης (ισότητα, κατάργηση των φεουδαλικών προνομίων), καθώς και τη διοικητική αναδιοργάνωση του κράτους και της εκπαίδευσης και την επανεκκίνηση της οικονομίας, επαύξησαν το κύρος και τη δημοφιλία του Ναπολέοντα στους κύκλους, κυρίως, των αστών και του επέτρεψαν

να προχωρήσει σ' ένα νέο πραξικόπημα με το οποίο έγινε ισόβιος ύπατος. Και αυτό το αξίωμα επικυρώθηκε από δημοψήφισμα (1802), στο οποίο ο Ναπολέων έλαβε 3.600.000 ψήφους υπέρ και μόλις 8.347 εναντίον του.

Δύο χρόνια αργότερα, στις 18 Απριλίου 1804 η Γερουσία ανακήρυξε τον Ναπολέοντα αυτοκράτορα των Γάλλων με κληρονομικό δικαίωμα, επιλογή που επικυρώθηκε και με δημοψήφισμα. Η στέψη του πραγματοποιήθηκε, κατόπιν απαίτησής του, στον Καθεδρικό Ναό του Παρισιού στις 2 Δεκεμβρίου 1804 από τον πάπα Πίο Ζ'. Εκεί εκτυλίχθηκε η γνωστή σκηνή με τον Ναπολέοντα να παίρνει το στέμμα από τα χέρια του ποντίφικα και να το φοράει μόνος του, υπαινισσόμενος επιδεικτικά ότι η εξουσία του πήγαζε από τον λαό.



Χάρτης 8.2 Η Ιταλία το 1810. Σχεδιασμός: Ανάβαση.

### 8.2.2.2 Η μετάβαση στην αυτοκρατορική περίοδο

Η Ιταλία υπήρξε για τον Βοναπάρτη ένας από εκείνους τους χώρους όπου είχε τη δυνατότητα να επιδείξει τη στρατηγική του ευφύια, καθώς μάλιστα αντιμετώπιζε τη χερσόνησο με την παραδοσιακή αντίληψη της γης προς κατάκτηση. Θα είχε, εξάλλου, την ευκαιρία να εφαρμόσει εκεί το σύνολο των μεταρρυθμίσεών του, ειδικά στα προσαρτημένα στη Γαλλία κράτη. Επέστρεψε λοιπόν το 1800, νικώντας τους Αυστριακούς στο Μαρνγκό, χάρη και στη διάσπαση του αντιγαλλικού μετώπου, την οποία διευκόλυνε η αποχώρηση του τσάρου Παύλου Α΄. Η νίκη αυτή, σε συνδυασμό με ορισμένες άλλες στο μέτωπο του Ρήνου, έφεραν την υπογραφή το 1801 της συνθήκης ειρήνης της Λυονβίλ που επικύρωσε τη γαλλική κυριαρχία στην Ιταλία. Με αυτή τη συνθήκη οι Γάλλοι επανήλθαν στο Πιεμόντε και στην Τοσκάνη και επανίδρυσαν τη Δημοκρατία της Λιγουρίας. Έθεσαν τα κράτη αυτά κάτω από τον άμεσο έλεγχό τους, εγκαθιδρύοντας προσωρινές κυβερνήσεις. Επανήλθαν, επίσης, στην «Εντεύθεν των Άλπεων Δημοκρατία», από την οποία τον Ιανουάριο του 1802 προέκυψε η «Ιταλική Δημοκρατία» (Repubblica Italiana), τίτλος αρεστός στο σώμα των βουλευτών που ανήκαν στην τοπική αριστοκρατία και στην αστική τάξη και είχαν αρχίσει να κάνουν σκέψεις για την ιταλική ενοποίηση. Η «Ιταλική Δημοκρατία» είχε πρόεδρο τον ίδιο τον Ναπολέοντα, πρωτεύουσα το Μιλάνο και περιλάμβανε τη Λομβαρδία και την Εμίλια-Ρομάνια.

Στις 17 Μαρτίου 1805 το κράτος αυτό μετονομάστηκε σε Βασίλειο της Ιταλίας (Regno italico, Regno d'Italia) και εκτεινόταν στα εδάφη της άλλοτε «Εντεύθεν των Άλπεων Δημοκρατίας», στην Ίστρια και στη Δαλματία έως το Κάτταρο (από το 1806), καθώς και στην άλλοτε Δημοκρατία της Ραγούζας (από το 1808). Δύο μήνες αργότερα (26 Μαΐου 1805) ο Βοναπάρτης ανακηρύχθηκε βασιλιάς της Ιταλίας στον Καθεδρικό Ναό του Μιλάνου, φορώντας το «σιδηρούν στέμμα» των Λογγοβάρδων ηγεμόνων. Στις 5 Ιουνίου 1805 διόρισε αντιβασιλιά του τον Ευγένιο Μπωαρναί, γιο της συζύγου του Ιωσηφίνας από προηγούμενο γάμο, ο οποίος παρέμεινε πιστός στον βασιλιά και διοίκησε με σοφία το κράτος μέχρι την κατάλυσή του το 1814, μετά την πρώτη παραίτηση του Ναπολέοντα. Το επόμενο έτος εισήχθη στο βασίλειο ο αστικός κώδικας, καταργήθηκε η φεουδαρχία, δόθηκαν κίνητρα για την ανάπτυξη του εμπορίου και την ενίσχυση της αστικής τάξης και εφαρμόστηκαν οι αρχές του γαλλικού πολιτικού και διοικητικού συστήματος, πράγμα που συνέβη και στο πριγκιπάτο της Λούκκας και του Πιομπίνιο, όπου βασιλεύε η Ελίζα Βοναπάρτη, αδελφή του Ναπολέοντα.

Ο αστικός κώδικας εισήχθη και στο Βασίλειο της Νάπολης, όπου αποκαταστάθηκε η κυριαρχία των Βουρβόνων. Οι έντονες αντιδράσεις της αριστοκρατίας και του κλήρου, που κράτησαν στα χέρια τους μεγάλο μέρος της παλιάς τους εξουσίας, δεν επέτρεψαν την πλήρη εφαρμογή του. Στον θρόνο του αποκαταστάθηκε και ο πάπας Πίος Ζ΄ στη Ρώμη.

Με τη συνθήκη της Μαδρίτης (τον Μάρτιο του 1801) ο Ναπολέων απέκτησε την Τοσκάνη και το Κράτος των Πρεζίντι. Σε αυτά τα εδάφη στις 21 Μαρτίου 1801 ιδρύθηκε το Κράτος της Ετρουρίας, με την εξαίρεση της νήσου Έλμπα, το οποίο ανατέθηκε στον Λουδοβίκο των Βουρβόνων, μέχρι τότε επικεφαλής του Δουκάτου του Πάρμας που ενσωματώθηκε στη Γαλλία.

Διοικητικό διαμέρισμα της Γαλλίας έγινε από το 1802 και το Δουκάτο της Πάρμας, στο οποίο ανήκαν επίσης η Πιατσέντσα και η Γκουαστάλα. Το 1805 στο κράτος αυτό εισήχθη τόσο ο αστικός κώδικας που καταργούσε όλα τα φεουδαλικά δικαιώματα όσο και η υποχρεωτική στρατολόγηση.

Όλες οι παραπάνω εξελίξεις αποτελούν μέρος μιας ιστορικής καμπής συνδεδεμένης με την ίδρυση της Πρώτης Γαλλικής Αυτοκρατορίας το 1804, που είχε σημαντική επίδραση στις σχέσεις των Γάλλων με τους Ιταλούς. Από αυτό το χρονικό σημείο και μετά στη Γαλλική Αυτοκρατορία θα ενσωματώνονταν διοικητικά και διάφορα άλλα ιταλικά εδάφη, όπως το Πιεμόντε, η Λιγουρία, η Ούμπρια, το Λάτιο κ.ά.

Η νέα νίκη των Γάλλων επί των Αυστριακών στο Άουστερλιτς (1805) και η συνθήκη που συνυπέγραψαν στο Πρεσβούργο τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους ανάγκασαν τους Αυστριακούς να παραιτηθούν από τις διεκδικήσεις τους στην Ιταλία και τη νότια Γερμανία. Έτσι, ο αυτοκράτορας της Αυστρίας παραχώρησε στο Βασίλειο της Ιταλίας, μετεξέλιξη της «Ιταλικής Δημοκρατίας» στο οποίο είχαν ήδη από το 1807 ενσωματωθεί οι Μάρκε, τα εδάφη της Βενετίας και λίγα χρόνια αργότερα (1809) το Τρεντίνο και το Μπολτσάνο.

Το 1806, μετά την εκδίωξη του βασιλιά της Νάπολης Φερδινάνδου Δ΄ των Βουρβόνων, που κατέφυγε εκ νέου στη Σικελία υπό την προστασία των Άγγλων, στη γαλλική σφαίρα επιρροής εισήλθε και το Βασίλειο της Νάπολης, το οποίο ο Βοναπάρτης ανέθεσε στον αδελφό του, Ιωσήφ. Πέντε μήνες μετά την ενθρόνισή του ο Ιωσήφ Βοναπάρτης κατήργησε τη φεουδαρχία και έθεσε σε λειτουργία μια διαδικασία που θα οδηγούσε στην εκποίηση των πρώην φεοδών, σχέδιο που υλοποιήθηκε μόνο εν μέρει, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της γης αγοράστηκε από εύπορους αριστοκράτες. Το 1808 ο Ιωσήφ έγινε βασιλιάς της Ισπανίας και αντικαταστάθηκε από τον Τζοακίνο Μυρά, σύζυγο της Καρολίνας Βοναπάρτη, αδελφής του Ναπολέοντα, βασίλισσας και μεγάλης δούκισσας της Τοσκάνης. Ο Μυρά, που παρέμεινε στη θέση του έως το 1815, μετά και τη δεύτερη



παραίτηση του Ναπολέοντα, επιδίωξε να περιορίσει τις παρεμβάσεις των Γάλλων στη λειτουργία του κράτους του, ενώ με διάφορες νομοθετικές παρεμβάσεις συνέχισε την προσπάθεια του προκατόχου του για αναδιανομή της αγροτικής ιδιοκτησίας.

Το 1809 ιδρύθηκε η Δημοκρατία των Ιλλυρικών Επαρχιών με πρωτεύουσα τη Λουμπιάνα, η οποία ελεγχόταν κατευθείαν από τη Γαλλική Αυτοκρατορία και περιλάμβανε την Ίστρια και τη Δαλματία (που αποσπάστηκαν από το Βασίλειο της Ιταλίας), την Γκορίτσια, την Τεργέστη και την Καρινθία.

Το 1807-08 ο πάπας Πίος Ζ΄ συγκρούστηκε με τον Βοναπάρτη, λόγω της άρνησης του πρώτου να εφαρμόσει τον ηπειρωτικό αποκλεισμό. Ο αυτοκράτορας κατέλαβε τότε με τα στρατεύματά του το Παπικό Κράτος και το ενσωμάτωσε στη Γαλλική Αυτοκρατορία (1809). Οι διαμαρτυρίες του ποντίφικα και ο αφορισμός που απέλυσε εναντίον των Γάλλων οδήγησαν στη σύλληψη και κατόπιν στη φυλάκισή του, αρχικά στη Σαβόνα και στη συνέχεια στο Φοντενεμπλώ.

Συνολικά ιδωμένη, η Ναπολέοντεια Ιταλία, από την οποία είχαν εξαιρεθεί η Σικελία (στην κατοχή των Βουρβόνων) και η Σαρδηνία (τμήμα του Οίκου της Σαβοΐας), συγκροτήθηκε από τριών ειδών επικράτειες:

Α) εδάφη άμεσα προσαρτημένα στη Γαλλία (Σαβοΐα, Πιεμόντε, Πάρμα, Λιγουρία, Τοσκάνη, παπικά εδάφη),

Β) το Βασίλειο της Ιταλίας, κράτος κατ' ουσίαν υποτελές στη Γαλλική Αυτοκρατορία, παρά τις προσπάθειες του αντιβασιλιά να ξεφύγει από τον ναπολεόντειο συγκεντρωτισμό, με επικεφαλής τον ίδιο τον Βοναπάρτη, και

Γ) το Βασίλειο της Νάπολης, ένα κράτος ουσιαστικά δορυφορικό της Γαλλίας.

Σε όλα αυτά τα κράτη ο Ναπολέων εφάρμοσε σειρά μεταρρυθμίσεων με κυριότερες την εισαγωγή του αστικού (καθιέρωσε την αρχή της ισότητας των πολιτών) και του ποινικού κώδικα, την ίδρυση σχολείων και στρατιωτικών ακαδημιών, τη νομοθετική και συνταγματική αναμόρφωση του κράτους, που περιόριζε τα πρόνοια της αριστοκρατίας και του κλήρου και ευνοούσε τον σχηματισμό νέων ενδιάμεσων κοινωνικών κατηγοριών ανάμεσα στις οποίες ξεχωριστή θέση κατείχαν τα στελέχη της δημόσιας διοίκησης κ.ά.

Δείγμα εκσυγχρονισμού υπήρξε και η υποχρεωτική στρατολόγηση, μέτρο δυσάρεστο για τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού, που επιβλήθηκε, ωστόσο, στο πλαίσιο μιας νέας αντίληψης για την αμοιβαιότητα στη σχέση των πολιτών με το κράτος τους.

Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την προώθηση μεγάλων δημόσιων έργων, όπως τα οδικά δίκτυα και η κατάργηση των τελωνειακών δασμών που επιβάρυναν τις μεταφορές εμπορευμάτων από κράτος σε κράτος της Ιταλικής Χερσονήσου, καθώς και οι συνενώσεις εδαφών τις οποίες προώθησαν οι Γάλλοι στο πλαίσιο της ίδρυσης μεγαλύτερων κρατικών σχηματισμών, ενίσχυσαν στην ιταλική κοινή γνώμη το αίσθημα του συνανήκειν.

Έδωσαν επίσης διεξόδους για οικονομική και κοινωνική αναβάθμιση σε μεγάλο μέρος των ευγενών και των αστών της Ιταλίας. Οι τελευταίοι είχαν τη δυνατότητα να αναλάβουν νέους ρόλους στη διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων με την ένταξή τους στη γραφειοκρατία, να σταδιοδρομήσουν στον στρατό μετά από σπουδές στις στρατιωτικές ακαδημίες που ίδρυσε ο Βοναπάρτης, να φοιτήσουν στα πανεπιστήμια και στις ακαδημίες καλών τεχνών της Ιταλίας κ.ά.

Τη στιγμή της ολοκλήρωσης του χάρτη της Ναπολεόντειας Ιταλίας, η ισχύς του Βοναπάρτη βρισκόταν στο απόγειό της. Αυτοκράτορας της Γαλλίας, κυρίαρχος σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης (στα δύο τρίτα), ένοπλος προπαγανδιστής των επιτευγμάτων της Γαλλικής Επανάστασης, είχε δώσει με τις μεταρρυθμίσεις του σημαντική ώθηση στην οικονομία, καθώς και στην πολιτική επιρροή της χώρας του, ασκώντας έλεγχο, άμεσα ή έμμεσα, σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη, και βασιζόμενος σε ένα δίκτυο συνεργατών που προέρχονταν κατά βάση από τον στενό οικογενειακό του κύκλο.

Στην κορύφωση της ακμής του είχε πλέον ωριμάσει στη σκέψη του η ιδέα για ένα χτύπημα εναντίον των βασιικών του αντιπάλων, των Άγγλων. Με δεδομένη την υπεροχή των τελευταίων στη θάλασσα, επέλεξε να τους πλήξει στο πεδίο της οικονομίας. Έτσι σχεδιάστηκε ο ηπειρωτικός αποκλεισμός (Νοέμβριος του 1806), βάσει του οποίου απαγορεύτηκε στα αγγλικά πλοία να χρησιμοποιούν τα ευρωπαϊκά λιμάνια και στους στόλους όλων των ευρωπαϊκών κρατών, ακόμη και όσων είχαν παραμείνει ουδέτερα, να διατηρούν εμπορικές σχέσεις με την Αγγλία ή με Άγγλους ή να μεταφέρουν εμπορεύματα για λογαριασμό αγγλικών συμφερόντων. Ενώ το ηπειρωτικό σύστημα είχε στόχο, αρχικά, να πλήξει τις οικονομικές συναλλαγές των Άγγλων στη Μεσόγειο, κατέληξε να ζημιώσει τους ίδιους τους Γάλλους. Το εμπόριό τους συρρικνώθηκε, με κάποιες εξαιρέσεις, ενώ τα φορολογικά τους έσοδα περιορίστηκαν λόγω του δραματικού περιορισμού των εμπορικών διακινήσεων στα κύρια λιμάνια της Γαλλίας και της Ιταλίας. Το κόστος, εξάλλου, για τον έλεγχο μιας απέραντης θαλάσσιας ζώνης επιβάρυνε υπέρογκα τα δημοσιονομικά των Γάλλων, καθώς απαιτούσε και στρατιωτική δράση για να καμφθεί η άρνηση πολλών μεσογειακών κρατών, όπως η Πορτογαλία, η Ισπανία και το Παπικό Κράτος, να

εφαρμόσουν τα μέτρα του ηπειρωτικού αποκλεισμού.

Οι αντιγαλλικοί συνασπισμοί συνέχιζαν να φέρνουν τον Βοναπάρτη σε δύσκολη θέση, προσθέτοντας νέα προβλήματα σε αυτά που είχε ήδη δημιουργήσει ο ηπειρωτικός αποκλεισμός, η σταθερή υπεροχή της Αγγλίας στις θάλασσες και η γενικευμένη δυσαρέσκεια για τον χαρακτήρα της γαλλικής κυριαρχίας. Ο λανθασμένος, όπως αποδείχτηκε, υπολογισμός του Ναπολέοντα να απωλέσει τον μοναδικό ισχυρό σύμμαχο που του είχε απομείνει, τους Ρώσους (από το 1807), θα άλλαζε τις τύχες της Γαλλικής Αυτοκρατορίας. Μετά τη δραματική αποτυχία της ναπολεόντειας εκστρατείας στη Ρωσία (1812), όπου άφησαν την τελευταία τους πνοή, μεταξύ των άλλων, και δεκάδες χιλιάδες Ιταλοί, καθώς και την ήττα των Γάλλων στη Λειψία, το τέλος της εποχής στην οποία ο Βοναπάρτης είχε προσφέρει το όνομά του, άρχισε να διαγράφεται στον ορίζοντα.

### 8.2.2.3 Η κληρονομιά της ναπολεόντειας περιόδου

Η αναστάτωση, ο πόνος, ο θάνατος και οι μεταβολές της πολιτικής γεωγραφίας συνιστούν ένα μέρος μόνο της ζωής του Ναπολέοντα. Έχοντας πειστεί για την ανάγκη διάδοσης των επαναστατικών ιδεών, η κληρονομιά που κατέλειπε στην Ευρώπη δεν αφορούσε τόσο την κοινωνία όσο το κράτος, που πορεύτηκε τον δρόμο του εκσυγχρονισμού. Όσο κι αν φαίνεται δογματική η άποψη αυτή για μια περίοδο που έχει συνδεθεί με την πραγμάτωση από τους αστούς της μακραιώνης επιθυμίας τους για πολιτική κυριαρχία, υποδεικνύει το πεδίο στο οποίο οι Γάλλοι έδωσαν το μεγαλύτερο βάρος.

Το κράτος προικοδοτήθηκε με θεσμούς και εργαλεία που έθεσαν διακριτά όρια ανάμεσα στις τρεις κύριες εξουσίες, αλλά και κανόνες στη συμμετοχή των πολιτών σε αυτές. Εξάλλου, η εφαρμογή θεσμών σχετικά ομοιόμορφων στα περισσότερα βασίλεια της Ιταλικής Χερσονήσου ενίσχυσε τη θεσμική ομογενοποίηση του χώρου, στην οποία θα βασιζόνταν οι προσδοκίες των Ιταλών για απελευθέρωσή τους από τους ξένους κυριάρχους.

Η παραχώρηση Συνταγμάτων, τα οποία αντλούσαν την έμπνευσή τους από το γαλλικό του 1795 και στη μεγάλη τους πλειονότητα διαχώριζαν όχι μόνο τις τρεις εξουσίες (εκτελεστική, νομοθετική, δικαστική), αλλά και τη σχέση Εκκλησίας-Κράτους, διέυρνε την αντιπροσώπευση στην άσκηση της εξουσίας και ενίσχυσε τις κοινωνικές συναινέσεις. Εξάλλου, η καθιέρωση της υποχρεωτικής στρατολόγησης, παρά τις έντονες αντιδράσεις των φτωχότερων κατοίκων που έβλεπαν τις οικογένειές τους να στερούνται για πολλά χρόνια τα παραγωγικότερα μέλη τους, συνέβαλε στη στρατιωτική εκπαίδευση των Ιταλών και προσέδωσε νέες διαστάσεις στη συμμετοχή τους σε κοινούς αγώνες. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά για τους Γάλλους ο Francesco Carducci το 1884, απηχώντας την παραπάνω εκτίμηση της παραδοσιακής ιστοριογραφίας: «Αυτοί μας όπλισαν, μας έμαθαν να πειθαρχούμε και μας παρακίνησαν να βλέπουμε κατά πρόσωπο και να χτυπάμε με τα όπλα τα παλιά μας αφεντικά» (Carducci, 1884).

Την υπεροχή του κράτους επί των μεταβολών που θα επηρέαζαν τη λειτουργία της κοινωνίας στη ναπολεόντεια Ιταλία δείχνει με τρόπο εναργή η συγκρότηση μιας νέας σχεδόν διακριτής κοινωνικής ομάδας, της γραφειοκρατίας. Ένα πολιτικό προσωπικό, περήφανο για τις σπουδές του στα μεταρρυθμισμένα πανεπιστήμια της Ιταλίας, χάρη στον διαμεσολαβητικό του ρόλο ανάμεσα στο πανίσχυρο κράτος και στους πολίτες, απέκτησε εξουσία ανώτερη από εκείνη που του είχε ανατεθεί, πολλές φορές σε βάρος άλλων δυναμικών στοιχείων της κοινωνίας, όπως οι έμποροι και οι επιχειρηματίες.

Η ανάληψη της εξουσίας από προσωρινά δημαρχεία με διευρυμένη κοινωνική αντιπροσώπευση, η χειραφέτηση των Εβραίων, η κατάργηση προνομίων και φοροαπαλλαγών συνδεδεμένων με κοινωνική θέση, καθώς και η αναμόρφωση του φεουδαλικού συστήματος όπου ακόμη αυτό υφίστατο, όπως π.χ. στο Βασίλειο της Νάπολης, καθώς και οι πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος αντιμετωπίστηκαν ως άμεσες απαντήσεις στα αιτήματα των αστών, κυρίως, για πολιτική και κοινωνική αναβάθμιση.

Υπήρχαν βέβαια και οι σκοτεινές πλευρές της γαλλικής κυριαρχίας στην Ιταλική Χερσόνησο. Οι διοικητικές και πολιτειακές μεταβολές και η παραχώρηση της ιδιότητας του πολίτη σε κοινωνικές ομάδες που ζούσαν για αιώνες στη σκιά των ευγενών και του κλήρου δεν μπόρεσαν να καλύψουν τις δυσαρέσκειες που είχαν προφτάσει να προκαλέσουν οι Γάλλοι. Στους δυσαρεστημένους δεν περιλαμβάνονταν μόνο τα λαϊκά στρώματα, που κατά κανόνα αδιαφορούσαν για έννοιες ακαθόριστες για αυτά όπως το έθνος, αλλά ακόμη και κάποιοι από τους αρχικούς υποστηρικτές τους. Η κατάργηση φοροαπαλλαγών και προνομίων συνοδεύτηκε από την ισοπεδωτική επιβολή φόρων χωρίς διακρίσεις, τα έσοδα των οποίων σε μεγάλο βαθμό προορίζονταν να καλύψουν τα έξοδα διαβίωσης των γαλλικών στρατευμάτων και τα δημοσιονομικά ελλείμματα της Γαλλίας. Ταυτόχρονα βρισκόταν σε εξέλιξη μια τεράστια σε διαστάσεις λεηλασία και μεταφορά στο Παρίσι πολιτιστικών θησαυρών της χερσονήσου.

Η αυξανόμενη δυσαρέσκεια και η απογοήτευση για τις πρακτικές των Γάλλων εξωτερικεύτηκαν από κοι-

νωνικές ομάδες που μέχρι τότε είχαν παραμείνει αδιάφορες στα τεκταινόμενα. Τα λαϊκά στρώματα των πόλεων, οργανωμένα από την Εκκλησία και τους Βουρβόνους, συγκρότησαν μικρούς αυτοσχέδιους στρατούς με χαρακτηριστικά θρησκευτικά ονόματα: οι «λαζαρόνι» (*lazzaroni*) και οι «σανφεντίστι» (*sanfedisti*) στη Νάπολη, χωρικοί αλλά και περιθωριακοί ή ακόμη και κακοποιοί οργανωμένοι από τον καρδινάλιο Φαμπρίτσιο Ρούφο σ' έναν μικρό στρατό αφιερωμένο στη χριστιανική πίστη (*armata della Santa Fede*), ή το κίνημα Βίβα Μαρία (*Viva Maria*) στην Τοσκάνη, στο οποίο συμμετείχαν χωρικοί και ιερείς που σκόρπιζαν τον τρόμο εναντίον των Ιακωβίνων ή όσων είχαν απλώς ανεχτεί τη δράση τους, ασκούσαν έντονη πίεση εναντίον των «άθεων Γάλλων», θαμπώνοντας την άλλοτε λαμπερή εικόνα τους ως απελευθερωτών και συντελώντας, σε συνδυασμό με τις διεθνείς εξελίξεις, στην κατάλυση των ναπολεόντειων κρατικών σχηματισμών.

## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 1. Μτφρ. Α.Κ. Δημητρακόπουλος, 3<sup>η</sup> έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Burns, E.M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Candeloro, G. (1978). *Storia dell' Italia Moderna, I. Le origini del Risorgimento*. Βαρέζε: Feltrinelli.
- Capra, C. (1978). *L'età rivoluzionaria e napoleonica in Italia, 1796-1815*. Τορίνο: Loescher.
- Carducci, G. (1884), *Confessioni e battaglie*, serie prima. Ρώμη: Sommaruga.
- Connelly, O. (2006). *The Wars of the French Revolution and Napoleon 1792-1815. Warfare and History*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.
- Cuoco, V. (1980). *Saggio storico sulla rivoluzione napoletana del 1799*. Επιμ. P. Villani. Νάπολη: Laterza.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- De Bernardi, A. & Guarracino, Sc. (1996). *Settecento. Ottocento. Eventi e problemi*. Μιλάνο: Bruno Mondadori.
- De Felice, R. (1965). *Italia giacobina*. Νάπολη: Esi.
- De Francesco, A. (1997). *Vincenzo Cuoco. Una vita politica*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Della Peruta, Fr. (1999). Dai particolarismi all'idea di nazione. L'esperienza degli anni "giacobini" e "napoleonici". Στο F. Tarozzi – G. Vecchio (Επιμ.). *Gli Italiani e il tricolore. Patriottismo, identità nazionale e fratture sociali lungo due secoli di storia* (σσ. 63-76). Μπολόνια: Il Mulino.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Gramsci, A. (1987). *Il Risorgimento*. Εισαγ. Α. Αξελός. Μτφρ. Γ. Μαχαίρας. Αθήνα: Στοχαστής.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell' Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Hobsbawm, E. J. (1994). *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*. Καρδαμίτσας: Αθήνα.
- Hobsbawm, E. J. (1997). *Η εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*. ΜΙΕΤ: Αθήνα.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Milza, P. (2006). *Storia d' Italia*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Pagano, E. (2007). *Enti locali e Stato in Italia sotto Napoleone. Repubblica e Regno d' Italia, 1802- 1814*. Ρώμη: Carocci.
- Pagratis, G.D. (2012). Greeks and Italians in the Italian Peninsula during the Napoleonic Period, from the standpoint of the Septinsular Republic. *The Annals of the Lower Danube University of Galati, Department of History, Τόμος 10*, 43-53.
- Pécout, G. (2011). *Il lungo Risorgimento. La nascita dell' Italia contemporanea (1770-1922)*. Επιμέλεια μετάφρασης R. Balzani. Μιλάνο-Τορίνο: Bruno Mondadori.
- Pillepich, A. (2003). *Napoléon et les Italiens: République italienne et royaume d' Italie, 1802-1814*. Παρίσι: Nouveau Monde Éds., Fondation Napoléon.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*, 2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza,
- Ricotti, C. R. (2005). *Il costituzionalismo britannico nel Mediterraneo (1794-1818)*. Ρώμη-Μιλάνο: Giuffrè-Luiss University Press.
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d' Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Scirocco, A. (1984). *L' Italia del Risorgimento*. Μπολόνια: il Mulino.
- Thiry, B. (1973). *Bonaparte en Italie (1796-1797)*. Παρίσι: Berger-Levrault.
- Tilly, C. (1998). *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Wolf, St. (1981). *Il Risorgimento Italiano. I. Dall'età delle riforme all' Italia napoleonica*. Τορίνο: Einaudi.
- Wolf, St. (2008). *Napoleone e la conquista d' Europa*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Zaghi, C. (1989). *L' Italia di Napoleone*. Ρώμη: UTET.

## Κεφάλαιο 9. Η Ιταλία στα χρόνια της Παλινόρθωσης και των φιλελεύθερων κινημάτων

### Σύνοψη

*Αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου αποτελεί η ιστορία της Ιταλίας στη διάρκεια της λεγόμενης Παλινόρθωσης, με αφετηρία την προσπάθεια των χωρών που είχαν συγκροτήσει τους αντιναπολεόντειους συνασπισμούς να επαναφέρουν τις πολιτικές και κοινωνικές δομές του Παλαιού Καθεστώτος και κατάληξη την επανάσταση του Παρισιού το 1830. Αναλυτικότερα, εξετάζονται εδώ: α) το Συνέδριο της Βιέννης, οι επιπτώσεις των αποφάσεών του για τα ιταλικά κράτη και ο ρόλος της Ιεράς Συμμαχίας, και β) η αντίδραση στην Παλινόρθωση, όπως αυτή εκδηλώθηκε μέσα από τα εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα που ξέσπασαν σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης και της Ιταλικής Χερσονήσου το 1820-21 και το 1830-31.*

### 9.1 Το Συνέδριο της Βιέννης και η Ιερά Συμμαχία

Τον Σεπτέμβριο του 1814 και ενώ ο Ναπολέων Βοναπάρτης παρέμενε φυλακισμένος στο νησί Έλμπα, οι νικήτριες χώρες του πολέμου (Αγγλία, Πρωσία, Αυστρία και Ρωσία) συνήλθαν στη Βιέννη σ' ένα από τα μακροβιότερα συνέδρια που γνώρισε ποτέ η δυτικοευρωπαϊκή διπλωματία. Οι εργασίες του διήρκεσαν μέχρι τον Ιούνιο του 1815, οπότε οι διαπραγματεύσεις ολοκληρώθηκαν μάλλον βιαστικά, ενόψει της μάχης του Βατερλώ (18 Ιουνίου 1815). Μία από τις ιδιαιτερότητες του συνεδρίου, που προσέδωσε ξεχωριστό κύρος σε αυτή τη συνάντηση, ήταν η μαζικότητα της συμμετοχής σε αυτήν, καθώς έλαβαν μέρος 216 αντιπροσωπείες απ' όλα σχεδόν τα κράτη της Ευρώπης, παρά τον σχετικά περιορισμένο ρόλο που είχαν οι εκπρόσωποι των μικρότερων χωρών στις κρίσιμες διαβουλεύσεις. Μια άλλη όψη του συνεδρίου επισημαίνεται από τον Vick (2015), σύμφωνα με τον οποίο στους εννιά μήνες που διήρκεσαν οι εργασίες του συνεδρίου η Βιέννη έζησε μια ατέλειωτη γιορτή με συζητήσεις στα διάφορα καφέ της πόλης, μουσικές εκδηλώσεις, χοροεσπερίδες, κυνήγια και άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις.

Στα θετικά του συνεδρίου λογίζεται και η πρόσκληση που είχαν απευθύνει οι κύριοι συνομιλητές στους Γάλλους. Ο Ταλλεϋράνδος, υπουργός Εξωτερικών της μεγάλης ηττημένης του πολέμου, μιας χώρας στην οποία από τις 30 Μαΐου η εξουσία είχε επανέλθει στα χέρια των Βουρβόνων με επικεφαλής τον Λουδοβίκο ΙΗ', παρόλο που βρισκόταν εκεί με την ιδιότητα του παρατηρητή, κατόρθωσε να προωθήσει ωφέλιμες για τη χώρα του συμφωνίες. Για να πετύχει τους στόχους του ο Ταλλεϋράνδος αξιοποίησε τις αντιθέσεις ανάμεσα στους κύριους συνομιλητές του συνεδρίου, τακτική που σε αρκετές στιγμές φάνηκε να οδηγεί περισσότερο προς μια ρήξη, με τον φόβο της κήρυξης ενός νέου πολέμου, παρά σε μια συμφωνία.

Κεντρικός στόχος του συνεδρίου της Βιέννης ήταν αφενός οι νικητές να καταναείμουν μεταξύ τους τα «κέρδη» του πολέμου και αφετέρου να εγκαθιδρύσουν μια νέα ισορροπία δυνάμεων που θα απέτρεπε για καιρό την εκδήλωση νέων συγκρούσεων και θα εξουδετέρωνε τη γαλλική επεκτατικότητα και την πιθανότητα μετάδοσης των επαναστατικών ιδεών. Ο τελικός απολογισμός δείχνει, μεταξύ των άλλων, ότι οι αποφάσεις του συνεδρίου ωφέλησαν κυρίως την Αυστρία, που κυριάρχησε όχι μόνο στη Γερμανική Συνομοσπονδία, αλλά και στην Ιταλία και αγωνίστηκε σθεναρά για να διατηρήσει το καθεστώς που διαμορφώθηκε στη Βιέννη.

Το συνέδριο έθεσε ως βάση για τις αποφάσεις του το κριτήριο της δυναστικής νομιμότητας, σύμφωνα με το οποίο οι ηγεμόνες που είχαν εκδιωχθεί από τον Ναπολέοντα όφειλαν να επιστρέψουν στους θρόνους τους. Η αρχή αυτή υπήρξε πρόταση του υπουργού Εξωτερικών της Γαλλίας, ο οποίος κατόρθωσε να προβάλλει τη χώρα του ως το πρώτο θύμα της Γαλλικής Επανάστασης. Η πρότασή του έγινε δεκτή από το σύνολο των συμμετεχόντων, ανάμεσα στους οποίους ισχυρό λόγο είχε ο Μέττερνιχ, υπουργός Εξωτερικών της Αυστρίας.

Στα αποτελέσματα της υιοθέτησης αυτής της αρχής θα μπορούσαν να συνυπολογιστούν, σε πρακτικό επίπεδο, η επιβεβαίωση του τίτλου του Λουδοβίκου ΙΗ', αδελφού του Λουδοβίκου ΙΣΤ', και η επάνοδος των Βουρβόνων στους θρόνους της Ισπανίας και του Βασιλείου των Δύο Σικελιών.

Η αρχή της δυναστικής νομιμότητας, που εν μέρει μόνο ελήφθη υπόψη στις αποφάσεις του συνεδρίου, ήταν βέβαια φανερό ότι θα ερχόταν σε σύγκρουση με μία από τις κατακτήσεις της Γαλλικής Επανάστασης, την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Από αυτή ακριβώς την αντίθεση θα εκκινούσε μια σειρά αντιδράσεων από λαούς που πλήττονταν από τη νέα τάξη πραγμάτων που διαμορφωνόταν.

Ένα δεύτερο κριτήριο των αποφάσεων του συνεδρίου, το κριτήριο της ισορροπίας δυνάμεων, προτάθηκε από την Αγγλία, η οποία επιδίωκε την υπεροχή στη Μεσόγειο. Στην υιοθέτηση αυτού του κριτηρίου βάρυνε ιδιαίτερα η πίεση που άσκησε στους συνέδρους η απόδραση του Ναπολέοντα από τη νήσο Έλμπα κατά τη

λεγόμενη εκστρατεία των 100 ημερών (Μάρτιος-Ιούνιος του 1815), η οποία κατέληξε στη μάχη του Βατερλώ. Το κριτήριο της ισορροπίας των δυνάμεων έμελλε να αποτελέσει την κατευθυντήρια γραμμή της νέας τάξης πραγμάτων. Στην πράξη όμως η αρχή αυτή εφαρμόστηκε με τέτοιον τρόπο, ώστε αφενός τα οποιαδήποτε οφέλη είχε εξασφαλίσει καθεμιά από τις νικήτριες χώρες του πολέμου να αντισταθμιστούν από τα πλεονεκτήματα των άλλων, και αφετέρου να ενισχυθούν οι χώρες εκείνες που συνόρευαν με τη Γαλλία (το Βασίλειο των Κάτω Χωρών, η πρωσική Ρηνανία, το Λομβαρδοενετικό Βασίλειο), προκειμένου να λειτουργήσουν ως ανάχωμα σε μελλοντικές φιλοδοξίες των Γάλλων.

### 9.1.1 Ο χάρτης της Ευρώπης

Μετά από εννιά μήνες διαπραγματεύσεων η «τελική πράξη» του Συνεδρίου της Βιέννης (9 Ιουνίου 1815), που δόθηκε μέσα σε συνθήκες ρεαλισμού και σύνεσης, παρά την πυρετώδη πολεμική προετοιμασία που συνεπαγόταν η τελική σύγκρουση των Ευρωπαίων με τον στρατό του Ναπολέοντα, διαμόρφωσε ένα νέο γεωπολιτικό status, το οποίο θα επηρέαζε το σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου. Το γεωπολιτικό καθεστώς της Βιέννης, παρά τις δοκιμασίες που γνώρισε με αφορμή την ελληνική ανεξαρτησία και τα κινήματα που οδήγησαν στην ιταλική και τη γερμανική ενοποίηση και στην ανεξαρτησία της Σερβίας και της Ρουμανίας, παρέμεινε σε λειτουργία για πολλές δεκαετίες. Η πλήρης ανατροπή του θα ερχόταν μονάχα στον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο.

Σύμφωνα με τα νέα δεδομένα:

Η Γαλλία επέστρεψε στα σύνορα που είχε πριν από το 1789, υπό την ηγεσία των Βουρβόνων, διατηρώντας την εδαφική της ακεραιότητα, με μικρές απώλειες εδαφών στη Σαβοΐα και στα σύνορά της με το Βέλγιο και την Ελβετία. Αναγκάστηκε όμως να απαρνηθεί ορισμένες από τις αποικιακές κτήσεις της σε όφελος της Αγγλίας (Τομπάγκο, νήσοι Σεϋχέλλες, Αγία Λουκία, Κεϋλάνη). Η σοφία και ο ρεαλισμός των νικητών του πολέμου λειτούργησαν υπέρ της. Πέρα από τις πολεμικές αποζημιώσεις που της επιβλήθηκαν και τη σύντομη κατοχή από ξένα στρατεύματα, το συνέδριο απέφυγε αποφάσεις ταπεινωτικές, που θα μπορούσαν να εξωθήσουν τους Γάλλους σε πράξεις αντεκδίκησης.

Η Αγγλία, έχοντας επιβεβαιώσει τον ηγεμονικό της ρόλο στο παγκόσμιο εμπόριο μετά την κατατρόπωση των Γάλλων και την ενίσχυση της αποικιακής της αυτοκρατορίας, ενδιαφέρθηκε κυρίως για την παγίωση της ισορροπίας των δυνάμεων στην Ευρώπη και τον έλεγχο σημείων στρατηγικής αξίας. Αναλυτικότερα, διατήρησε στην κυριαρχία της τη Μάλτα, απέκτησε τα νησιά του Ιονίου Πελάγους (ως προτεκτοράτο) και το νησί Έλγκολαντ (μέχρι τότε ανήκε στη Δανία), καθώς και εδάφη που εντάχθηκαν στην αποικιακή της αυτοκρατορία (Τομπάγκο, Τρινιντάντ, Κεϋλάνη, νήσοι Αντίλλες, Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας).

Η Αυστριακή Αυτοκρατορία, με επικεφαλής τον Φραγκίσκο Α΄ των Αψβούργων-Λορένα, μέχρι το 1806 αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους, έχασε το Βέλγιο, επέκτεινε όμως την επιρροή της στην Ιταλία, αποκτώντας τη Λομβαρδία και το Βένετο. Ανέκτησε, επίσης, το Τρεντίνο, την Ίστρια, τη Δαλματία και τις πρώην πολωνικές επαρχίες της Γαλικίας και της Βουκοβίνα κ.λπ., ενώ διατήρησε τις φρουρές της στην Πάρμα, τη Φερράρα και τη Ραβέννα. Της αναγνωρίστηκε, τέλος, το δικαίωμα να επεμβαίνει στα Βαλκάνια και στην Αδριατική ως εγγυήτρια δύναμη για την τήρηση της δημόσιας τάξης.

Η Ρωσική Αυτοκρατορία, υπό τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄ Ρωμανώφ, έχοντας καθοριστική συμβολή στη νίκη επί του Ναπολέοντα, διεκδίκησε έναν ρόλο υπεροχής στη νέα τάξη πραγμάτων. Το σχέδιο όμως του τσάρου για την ίδρυση μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας μ' εκείνον επικεφαλής δεν έγινε αποδεκτό από τους συμμάχους. Έτσι οι Ρώσοι περιορίστηκαν στην απόκτηση της Φινλανδίας και της Βεσσαραβίας που αφαιρέθηκε από τους Τούρκους, και στην κυριαρχία τους στο Βασίλειο της Πολωνίας.

Το Βασίλειο της Πρωσίας, με επικεφαλής τον Γουλιέλμο Γ΄ των Χοεντσόλλερν, εδραίωσε τον γεωπολιτικό του ρόλο στην κεντρική και δυτική Ευρώπη με την απόκτηση του Ντάντσιχ, της σουηδικής Πομερανίας, ενός τμήματος της Σαξονίας και μεγάλου μέρους της Ρηνανίας (Βεσφαλία, Τριρ, Κολωνία).

Η Γερμανική Συνομοσπονδία, που αντικατέστησε την καταργημένη το 1806 Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, συγκροτήθηκε από 39 γερμανικά κράτη, τα οποία διοικούσε μια Δίαιτα με έδρα τη Φρανκφούρτη, υπό την προεδρία του αυτοκράτορα της Αυστρίας.

Η Ελβετική Συνομοσπονδία, αποτελούμενη από 22 καντόνια με ευρεία αυτονομία, ανακηρύχτηκε ανεξάρτητο κράτος με διηλεκτική ουδετερότητα, το οποίο διοικούσε μια Δίαιτα με έδρα τη Λουκέρνη. Η τελευταία αυτή απόφαση, στη ληψή της οποίας καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος του Ιωάννη Καποδίστρια, είναι και η μοναδική από όσες ελήφθησαν στο συνέδριο της Βιέννης που ισχύει μέχρι και σήμερα.

Τα βασίλεια της Ισπανίας και της Πορτογαλίας επιστράφηκαν στις δυναστείες των Βουρβόνων και των Μπραγκάντσα, αντίστοιχα. Το Βασίλειο των Κάτω Χωρών, που γεννήθηκε από την ένωση της Ολλανδίας με το Βέλγιο, δόθηκε στον βασιλιά Γουλιέλμο Α΄ της Οράγγης. Η Δανία αναγκάστηκε να παραχωρήσει τη

Νορβηγία στη Σουηδία, απέκτησε όμως το Σλέσβιγκ και τα γερμανικά δουκάτα του Χόλσταϊν και του Λάουενμπουργκ, εντασσόμενη με αυτόν τον τρόπο στη Γερμανική Συνομοσπονδία. Τέλος, το Βασίλειο της Σουηδίας απαρνήθηκε τη Φινλανδία και την Πομερανία, αλλά κέρδισε τη Νορβηγία.

### 9.1.2 Ο χάρτης της Ιταλίας

Η Ιταλία, η Γερμανία και η Πολωνία συμπεριλαμβάνονται στους δυσαρεστημένους της νέας τάξης πραγμάτων, καθώς δεν αναγνωρίστηκε σε καμιά από αυτές η δυνατότητα να εγκαθιδρύσουν συνταγματικές κυβερνήσεις ή και ανεξάρτητο κράτος. Σε αυτό το πλαίσιο διατυπώθηκε η περίφημη ρήση του αυστριακού υπουργού Εξωτερικών Μέττερνιχ για την Ιταλία ως μια έκφραση γεωγραφική, ρήση με την οποία ο ισχυρός άνδρας της Ευρώπης απέρριπτε την προοπτική εξεύρεσης κάποιων λύσεων για τα πολιτικά πράγματα της Ιταλίας.

Ο πολιτικός χάρτης της Ιταλικής Χερσονήσου θα επέστρεφε λίγο-πολύ στην κατάσταση του 1789, διατηρώντας τον κατακερματισμό σε οκτώ διαφορετικά κράτη που δεν είχαν κάποιον φανερό μεταξύ τους δεσμό. Το κριτήριο της δυναστικής νομιμότητας δεν τηρήθηκε πάντοτε, εξαιτίας της άμεσης ή έμμεσης υπεροχής που είχε εγκαθιδρύσει η Αυστρία.

Αναλυτικότερα:

Το Βασίλειο της Σαρδηνίας επεστράφη στον Βιττόριο Εμανουέλε Α΄ της Σαβοΐας. Στα εδάφη του προστέθηκε για πρώτη φορά η άλλοτε Δημοκρατία της Γένοβας, διακαής πόθος των Σαβοΐα, την οποία το Συνέδριο δεν θέλησε να επανιδρύσει, αντιμετωπίζοντάς την ως ένα αναχρονιστικό πολιτικό μórφωμα, κάτι που συνέβη και με τη Δημοκρατία της Βενετίας.

Το Λομβαρδοενετικό Βασίλειο και η Βαλτελλίνα εντάχθηκαν οργανικά στις αυστριακές κτήσεις και η διοίκησή τους ανατέθηκε σ' έναν αντιβασιλιά, διορισμένο από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας.

Το Δουκάτο της Πάρμας-Πιατσέντσας δόθηκε ισόβια στη Μαρία Λουίζα των Αψβούργων, κόρη του αυτοκράτορα της Αυστρίας και δεύτερη σύζυγο του Ναπολέοντα. Μετά τον θάνατό της το δουκάτο θα επέστρεφε στους παλιούς ηγεμόνες του, τους Βουρβόνους, ενώ οι Αυστριακοί θα διατηρούσαν φρουρά στην Πιατσέντσα.

Το Δουκάτο της Λούκκας παραχωρήθηκε στη Μαρία Λουίζα των Βουρβόνων.

Το Δουκάτο της Μόντενας και του Ρέτζιο ανατέθηκε στον Αυστριακό αρχιδούκα Φραγκίσκο Δ΄ των Αψβούργων, με την πρόβλεψη, μετά τον θάνατο της μητέρας του Βεατρίκης των Έστε, ο αρχιδούκας να κληρονομήσει και το Δουκάτο της Μάσσα-Καρράρας.

Το Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης επεστράφη στον Φερδινάνδο Γ΄ της Αψβούργων-Λορένα με την προσθήκη του Πιομπίνο και του Κράτους των Πρεζίντι.

Το Κράτος της Εκκλησίας επανήλθε στα παλιά του όρια με επικεφαλής τον πάπα Πίο ΙΣΤ΄, ο οποίος αναγκάστηκε να παραχωρήσει την Αβινιόν στη Γαλλία και να δεχτεί την παραμονή αυστριακών φρουρών στη Φερράρα και στο Κομάκκιο.

Τέλος, τα βασίλεια της Νάπολης και της Σικελίας δόθηκαν στον Φερδινάνδο Δ΄ των Βουρβόνων, που επέλεξε εφεξής την ονομασία Φερδινάνδος Α΄. Επιλογή του ήταν η συγχώνευση των δύο βασιλείων σε ένα και η μεταφορά της πρωτεύουσας από το Παλέρμο στη Νάπολη. Κατάργησε, επίσης, τις αυτονομίες που απολάμβαναν οι Σικελοί και τους θεσμούς που τις υποστήριζαν (το κοινοβούλιο, τον στρατό, τη σημαία), αλλά και το Σύνταγμα του 1812, στη σύνταξη του οποίου είχε συμβάλει ο λόρδος Μπέντικ, εκπρόσωπος της Αγγλίας στο νησί.



Χάρτης 9.1 Η Ιταλία το 1815. Σχεδιασμός: Ανάβαση.



### 9.1.3 Η Ιερά Συμμαχία

Για τη διατήρηση του πολιτικού συστήματος που διαμορφώθηκε στη Βιέννη, με πρωτοβουλία, κυρίως, του τσάρου Αλεξάνδρου Α΄ της Ρωσίας ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1815 η λεγόμενη Ιερά Συμμαχία. Παρά τις, κατά τα φαινόμενα, ουμανιστικές αφητηρίες του τσάρου, η Ιερά Συμμαχία λειτούργησε περισσότερο ως μια διεθνής αστυνομία που έλεγχε την εφαρμογή των όρων του συνεδρίου και απέκρουε κάθε φιλελεύθερη απόπειρα μεταβολής του χάρτη. Εντάχθηκαν σε αυτήν τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, με την εξαίρεση της Αγγλίας (προσωρινά), του Κράτους της Εκκλησίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύντομα όμως (από τον Νοέμβριο του 1815) τον έλεγχο του στρατιωτικού σκέλους του Συνεδρίου της Βιέννης ανέλαβαν οι τέσσερις χώρες που είχαν κερδίσει τον πόλεμο (Τετραπλή Συμμαχία), στις οποίες από το 1818 έως το 1822 προστέθηκε και η Γαλλία.

Με το πέρασμα των ετών η Ιερά Συμμαχία μετατράπηκε σ' ένα σύστημα καταστολής και αντίδρασης που, με επικεφαλής την Αυστρία, κατόρθωσε όχι μόνο να περιορίσει τη γαλλική επαναστατικότητα, αλλά και να καταστείλει τα φιλελεύθερα κινήματα εν τη γενέσει τους.

Βασική αρχή για την ενεργοποίηση αυτού του κατ' ουσίαν στρατιωτικού σκέλους του Συνεδρίου της Βιέννης ήταν η λεγόμενη πολιτική της επέμβασης. Εμπνευστής της υπήρξε ο Αυστριακός υπουργός των Εξωτερικών Μέττερνιχ, το ισχυρό πρόσωπο της συμμαχίας, λόγω της επιρροής που ασκούσε στους συναδέλφους του και της μακρόχρονης παρουσίας του στη θέση του επικεφαλής της αυστριακής εξωτερικής πολιτικής (έως το 1848). Η πολιτική της επέμβασης προέβλεπε ότι μια διεθνής δύναμη θα είχε τη δυνατότητα να επέμβει στρατιωτικά στα εσωτερικά ενός κράτους, όταν θα εκδηλώνονταν επαναστατικά κινήματα ικανά να ανατρέψουν την κοινωνική και πολιτική ισορροπία τόσο σε αυτό το κράτος όσο και στον περίγυρό του.

Οι αφορμές για την εφαρμογή της αρχής της επέμβασης δεν έλειψαν: στα γερμανικά κράτη για την καταστολή φιλελεύθερων κινήματων (1819-20), στη Νάπολη για την αποκατάσταση του βασιλιά Φερδινάνδου Α΄ ως απόλυτου μονάρχη (1821), στο Πιεμόντε για την καταστολή των φιλελεύθερων κινήματων (1821) κ.ο.κ.

Μετά το 1823 η δράση της Ιεράς Συμμαχίας περιορίστηκε. Η σύγκρουση συμφερόντων ανάμεσα από τη μια στην Αγγλία και από την άλλη στην Πρωσία, την Αυστρία και τη Ρωσία, όπως εκδηλώθηκε για πρώτη φορά μετά τη γαλλική επέμβαση στην Ισπανία το 1823, καθώς και με άλλες αφορμές (Ελλάδα, χώρες της Λατινικής Αμερικής), θα εμπόδιζε στο εξής τη λήψη ομόφωνων αποφάσεων, που αποτελούσε προϋπόθεση για την κινητοποίηση μιας διεθνούς στρατιωτικής δύναμης.

### 9.1.4 Όψεις της Παλινόρθωσης στην Ευρώπη

Με την απειλή της Ιεράς Συμμαχίας τα ευρωπαϊκά κράτη μπόρεσαν να διαχειριστούν για κάποια χρόνια χωρίς μεγάλες δυσκολίες τα δημοκρατικά και φιλελεύθερα αιτήματα που διατυπώνονταν στις επικράτειές τους. Οι προκλήσεις δεν ήταν όμως ίδιες για όλες τις κοινωνίες. Αλλού οι πλέον ασυμβίβαστες ομάδες, οι ευγενείς και οι κλήρος, χάρη και στη στενή συνεργασία τους με ηγεμόνες εν πολλοίς φωτισμένους, απαίτησαν την άμεση επιστροφή στο προνομιακό καθεστώς που απολάμβαναν μέχρι την έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης.

Η διαφορά στη συμπεριφορά της «φωτισμένης δεσποτείας» σε σχέση με τον 18ο αιώνα ήταν ότι «τώρα» οι ηγεμόνες βρίσκονταν σε στενή συνεργασία με την Εκκλησία. Υπήρξαν όμως και περιπτώσεις στις οποίες επικράτησαν πιο ρεαλιστικές φωνές, που ζητούσαν τη διάσωση των κεκτημένων της ναπολεόντειας περιόδου. Δόθηκε έτσι η δυνατότητα όχι μόνο να διατηρηθούν τα προοδευτικά βήματα που είχαν γίνει για τον εκσυγχρονισμό του κράτους, αλλά και να επέλθει κάποιου είδους συμβιβασμός με την ούτως ή άλλως ισχυρή αστική τάξη. Για παράδειγμα, σε πολλά ιταλικά κράτη, αλλά και στη Γερμανία παρέμειναν σε ισχύ ο αστικός ναπολεόντειος κώδικας, η κεντρικά σχεδιασμένη διοικητική δομή, η χειραφέτηση των Εβραίων, η κατάργηση των φεουδαλικών βαρών, η πώληση των εκκλησιαστικών αγαθών κ.λπ.

Τη βάση για την επιβίωση των κατακτήσεων της ναπολεόντειας Ευρώπης, η σύγχρονη ιστοριογραφία την αποδίδει στις ίδιες τις αποφάσεις του συνεδρίου της Βιέννης. Σε αυτές, πέρα από την επίλυση κρίσιμων ζητημάτων όπως ο καθορισμός των συνόρων, οι σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο ρόλος των βορειοαφρικανών πειρατών κ.ο.κ., υπήρχε η έμμεση παραδοχή ότι η Ευρώπη δεν θα μπορούσε να επιστρέψει πλήρως στην προ του Βοναπάρτη κατάσταση. Και τούτο καθώς η απόλυτη μοναρχία που είχε επανέλθει στα πράγματα δεν μπορούσε να αγνοεί δυνάμεις, την ανάπτυξη των οποίων είχε ενισχύσει ο Ναπολέων, όπως η κοινή γνώμη που είχε ωφεληθεί από τη ραγδαία ανάπτυξη του Τύπου, ο εθνικισμός, ορισμένες ατομικές και συλλογικές ελευθερίες κ.ά. Επιπλέον, οι αποφάσεις που ελήφθησαν στη Βιέννη όφειλαν να λαμβάνουν υπόψη τους τις ωσμώσεις ανάμεσα στους αστούς και τους αριστοκράτες, συνδυάζοντας πολιτικές φιλελεύθερες με άλλες συντηρητικές.

### 9.1.4.1 Η Παλινόρθωση στην Ιταλία

Στα περισσότερα ιταλικά κράτη η Παλινόρθωση ταυτίστηκε με την άμεση ή έμμεση επιρροή της αυστριακής πολιτικής και με φαινόμενα, όπως η ενίσχυση της απολυταρχίας, η εγκαθίδρυση καθεστώτος αστυνομοκρατίας και η επάνοδος των ευγενών στις ηγετικές θέσεις της κοινωνίας, ενώ στις εξωτερικές τους σχέσεις τα ιταλικά κράτη είχαν να αντιμετωπίσουν την απειλή της Τετραπλής Συμμαχίας.

Αναλυτικότερα:

Στο Λομβαρδοενετικό Βασίλειο, άμεση κτήση της Αυστρίας, η εξουσία συγκεντρώθηκε στα χέρια της αυτοκρατορικής γραφειοκρατίας που αντιμετώπιζε με καχυποψία τις φιλελεύθερες ιδέες. Τα πρώτα βήματα του βασιλείου είχαν εντούτοις καλλιεργήσει άλλες προσδοκίες. Η αρχικά μετριοπαθής πολιτική της Αυστρίας επέτρεψε σε μια καλλιεργημένη αστική τάξη να βελτιώσει την οικονομική της θέση και να βρει διέξοδο για την προβολή των πολιτικών και κοινωνικών αξιών και των επιτευγμάτων της στο περιοδικό *Il Conciliatore*, που άρχισε να εκδίδεται τον Σεπτέμβριο του 1818.

Παρά όμως αυτά τα βήματα και τις αρχικές υποσχέσεις του Μέττερνιχ ότι το νέο καθεστώς θα ήταν «σύμφωνο με τα ήθη και τον χαρακτήρα των Ιταλών», επιβλήθηκε άμεσα η υποχρεωτική στρατολόγηση, ενώ οι Αυστριακοί κατέλαβαν τις ανώτερες θέσεις της διοίκησης. Πέρα από την έλλειψη πολιτικής αυτονομίας, την οποία τόνιζε η παρουσία αυστριακής φρουράς, η φορολογική και τελωνειακή πολιτική που εφαρμόστηκε ευνοούσε τους Αυστριακούς και έπληττε την τοπική οικονομία και γεωργία.

Εντελώς διαφορετική ήταν η κατάσταση που επικράτησε στην Τοσκάνη. Στο κράτος αυτό, χάρη στη φωτισμένη ηγεσία του Φερδινάνδου Γ΄ των Λορένα, προωθήθηκαν μια σειρά από μεταρρυθμίσεις που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της γεωργίας και στην αναδιάρθρωση του κοινωνικού χάρτη.

Στο δουκάτο της Πάρμας-Πιατσέντσας η πολιτική της Μαρίας Λουίζας της Αυστρίας υπήρξε αρκετά μετριοπαθής και ανεκτική. Δεν συνέβη όμως το ίδιο στη Μόντενα, όπου ο δούκας Φραγκίσκος Δ΄, αν και αρχικά φιλικός απέναντι στους φιλελευθέρους, ίσως και λόγω των φιλοδοξιών του για εδαφική επέκταση του δουκάτου του, εξελίχθηκε σε αντιδραστικό ηγεμόνα.

Τα πραγματικά προπύργια της Παλινόρθωσης στην Ιταλία υπήρξαν όμως το Βασίλειο της Σαρδηνίας, το Παπικό Κράτος και το Βασίλειο των Δύο Σικελιών. Και στα τρία αυτά κράτη καταργήθηκαν οι ναπολεόντειοι κώδικες, σβήστηκαν τα ίχνη των μεταρρυθμίσεων του Ναπολέοντα και παραχωρήθηκαν εκ νέου προνόμια στην Εκκλησία και στους ευγενείς.

Στο Βασίλειο της Σαρδηνίας, ειδικότερα, η επιστροφή στο Παλαιό Καθεστώς υπήρξε τόσο επιτυχημένη ώστε το Λομβαρδοενετικό Βασίλειο «να μοιάζει μπροστά του φιλελεύθερο». Ο βασιλιάς Βιττόριο Εμανουέλε Α΄, επιστρέφοντας στο Τορίνο με την προστασία αγγλικών πλοίων μετά από 17 χρόνια παραμονής στη Σαρδηνία, όχι μόνο εφάρμοσε κατά γράμμα τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Βιέννης, αλλά επανέφερε στα δημόσια αξιώματα, πολιτικά και στρατιωτικά, όσα πρόσωπα κατείχαν δημόσια αξιώματα μέχρι την άφιξη των Γάλλων. Το Πιεμόντε υπήρξε, ωστόσο, και η μοναδική περιοχή της Ιταλίας όπου άρχισε να αναπτύσσεται η βιομηχανία και να σχηματίζεται δειλά-δειλά μια τάξη επιχειρηματιών που θα διεκδικούσε καινοτομίες και κοινωνικές αλλαγές.

Στο Παπικό Κράτος ο Γραμματέας καρδινάλιος Κονσάλβι, μέλος του Συνεδρίου της Βιέννης όπου είχε διαπραγματευτεί με επιτυχία την επιστροφή του Κράτους του στα όρια που είχε το 1790, επιδίωξε με σύμφωνη τον εκσυγχρονισμό των διοικητικών του δομών. Συνάντησε όμως την αντίδραση των περισσότερων μελών της ρωμαϊκής Κούριας, που απέρριψαν αυτές τις μεταρρυθμίσεις, όπως και άλλες καινοτομίες (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές) στις οποίες θα μπορούσε να στηριχτεί κάθε είδους κίνημα.

Τέλος, η επιστροφή του Φερδινάνδου Α΄ (άλλοτε Φερδινάνδου Δ΄) στο νεοσύστατο Βασίλειο των Δύο Σικελιών συνοδεύτηκε από βίαιες διώξεις εναντίον όσων είχαν καταλάβει θέσεις στη ναπολεόντεια διοίκηση ή θεωρούνταν ύποπτοι για συνεργασία με το προηγούμενο καθεστώς. Την ίδια στιγμή οι σχέσεις των Βουρβόνων και των Σικελών οδηγήθηκαν στα άκρα, καθώς με διάταγμά του (8 Δεκεμβρίου 1816) ο βασιλιάς ακύρωσε την αυτονομία του νησιού, καταργώντας τα παλιότερα συντάγματα και ενώνοντας το νησί με το άλλοτε Βασίλειο της Νάπολης, εξέλιξη που οδήγησε στην ανάπτυξη ισχυρών αποσχιστικών τάσεων εναντίον της συγκεντρωτικής πολιτικής της «ναπολιτάνικης» μοναρχίας.

## 9.2 Η αντίδραση στην Παλινόρθωση. Οι μυστικές εταιρείες και τα φιλελεύθερα επαναστατικά κινήματα στην Ιταλία (1820-21, 1830-31)

Οι πλέον οξυδερκείς παρατηρητές των πολιτικών πραγμάτων της Ιταλίας διέβλεπαν ότι η πολιτική και κοινωνική χαρτογράφηση της χερσονήσου θα δεχόταν σύντομα ισχυρές πιέσεις. Η γαλλική επεκτατικότητα δεν

φαινόταν να συνιστά πλέον κίνδυνο. Η επιστροφή στο Παλαιό Καθεστώς δεν θα ήταν όμως εύκολη. Οι επαναστατικές εμπειρίες που έζησαν όσοι Ευρωπαίοι είχαν γνωρίσει τη ναπολεόντεια κυριαρχία στο χρονικό διάστημα 1796-99, τους είχαν φέρει σε άμεση επαφή με τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης για ελευθερία και αυτοδιάθεση των λαών. Εξίσου καθοριστική υπήρξε η ναπολεόντεια διακυβέρνηση από το 1805 και μετά. Ο Ναπολέων με την ιδιότητα πλέον του αυτοκράτορα και βασιλιά της Ιταλίας, μπόρεσε να εφαρμόσει πλήρως την πολιτική του, οργανώνοντας διοικητικά τη χερσόνησο σε μια σειρά κρατών εξαρτημένων από την κεντρική κυβέρνηση, τη διοίκηση των οποίων ανέθεσε σε πρόσωπα του στενού συγγενικού του κύκλου.

Μέλη της αστικής τάξης της ναπολεόντειας Ιταλίας είχαν την ευκαιρία να εκπαιδευτούν τόσο στην πολιτική, με τους όρους που έθετε Γαλλική Επανάσταση όπως αυτοί ερμηνεύτηκαν από τον Ναπολέοντα, όσο και στον πόλεμο, αγωνιζόμενοι, κατ' ανάγκη, στο πλευρό των Γάλλων. Έτσι, η ολική επαναφορά στα προ του 1789 χρόνια, η οποία θα έσβηνε δια μια όλα όσα είχε πετύχει η ιταλική αστική τάξη στους ναπολεόντειους χρόνους, θα ήταν ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα.

Η αρχικά «σιωπηλή» ανοχή της νέας τάξης πραγμάτων υπέκρυπτε την προετοιμασία για μια αντίδραση εναντίον της απολυταρχίας και των κατασταλτικών μηχανισμών που είχε εγκαθιδρύσει το Συνέδριο της Βιέννης τόσο στην Ιταλία όσο και στην Ευρώπη. Στην «αντιπολίτευση» της Παλινόρθωσης κατατάχθηκαν ομάδες ανθρώπων που συγκροτούνταν από εκπροσώπους της αστικής τάξης, διανοούμενους του Ρομαντισμού, φοιτητές, δημόσιους λειτουργούς, αξιωματικούς των ναπολεόντειων στρατών, μέλη της υπό διαμόρφωση εργατικής τάξης, ακόμη και καθολικούς που επιχειρούσαν να συμφιλιάσουν τις φιλελεύθερες ιδέες με μια πιο γνήσια θρησκευτικότητα.

Στόχος όλων αυτών των προσώπων ήταν να εγκαθιδρύσουν συνταγματικά καθεστώτα, στο πλαίσιο των οποίων η ισχύς του νόμου θα διασφάλιζε τα δικαιώματα των πολιτών. Σε αυτόν τον στόχο προστέθηκε το αίτημα για κατάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας, το οποίο αφορούσε κράτη που βίωναν την ξενική κυριαρχία, όπως κάποια από τα ιταλικά, αλλά και η Πολωνία, το Βέλγιο και η Γερμανία.

Στους κύκλους των προσώπων που αντιπολιτεύονταν την Παλινόρθωση διακρίθηκαν σύντομα ορισμένες κύριες πολιτικές τάσεις:

A) η πρώτη τάση περιλαμβάνει τους μετριοπαθείς φιλελευθέρους, που εκπροσωπούσαν τους πλέον προοδευτικούς από τους αριστοκράτες, καθώς και τους λεγόμενους μεγαλοαστούς. Εμπνευσμένοι από το αγγλικό συνταγματικό μοντέλο, επιδίωκαν την εγκαθίδρυση συνταγματικής μοναρχίας που θα παραχωρούσε πολιτικά δικαιώματα μόνο στις πιο εύπορες ομάδες του πληθυσμού.

B) Η δεύτερη τάση αφορούσε τους ριζοσπάστες δημοκρατικούς, στους οποίους περιλαμβάνονταν αξιωματικοί του στρατού και μικροαστοί. Τα πρόσωπα αυτά μάχονταν για τη δημοκρατία, για καθολικό δικαίωμα ψήφου και για πραγματική ισονομία που θα επέτρεπε στους πολίτες να συμμετέχουν ενεργά στην προετοιμασία των νόμων και στον έλεγχο του κοινοβουλευτικού έργου.

Γ) Μια τρίτη τάση εκκινούσε από την ίδια αφετηρία με τους ριζοσπάστες δημοκρατικούς, αντλούσε όμως την έμπνευσή της από τις θεωρίες του Φρανσουά Μπαμπέφ, ο οποίος επιδίωξε τη συγκρότηση μιας κοινωνίας που βασιζόταν στην κοινοκτημοσύνη.

### 9.2.1 Οι μυστικές εταιρείες

Παρά τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις τρεις παραπάνω τάσεις, τα μέλη όσων ομάδων αντιπολιτεύονταν την Παλινόρθωση αντιμετώπιζονταν από τα απολυταρχικά καθεστώτα εξίσου καχύποπτα. Αναγκάστηκαν έτσι να δρουν σε συνθήκες μυστικότητας και να αναπτύσσουν για τούτο μυστικούς κώδικες επικοινωνίας και κλειστά πρότυπα οργάνωσης, τα οποία πρωτοσχεδιάστηκαν στη διάρκεια των ναπολεόντειων χρόνων απ' όσους αντιδρούσαν στις πολιτικές του Ναπολέοντα. Το σχήμα που έλαβαν αυτές οι οργανώσεις είχε τη χαρακτηριστική μορφή των σεχτών και των μυστικών αδελφοτήτων και στηριζόταν κατά κύριο λόγο σε μασονικά πρότυπα.

Καθεμιά από αυτές τις αδελφότητες είχε οργανώσει το δικό της πολιτικό πρόγραμμα και διατηρούσε ξεχωριστά πρότυπα τόσο για την προσέλευση νέων μελών όσο και για τον τρόπο επίτευξης των στόχων της. Υπήρχαν όμως και στοιχεία κοινά στις διάφορες σχέτες, όπως το τελετουργικό τυπικό και η αυστηρά ιεραρχική δομή. Τα ονόματα των αρχηγών και οι ειδικοί στόχοι γίνονταν γνωστά σε λίγα μόνο πρόσωπα που κατείχαν τις υψηλότερες θέσεις στην ιεραρχία. Ο αναπόφευκτα μικρός αριθμός των μελών αυτών των εταιρειών, λόγω της δομής τους, σε συνδυασμό με την κοινωνική προέλευση των συμμετεχόντων, τους προσέδιδαν χαρακτήρα ελιτίστικο, που αντιστρατευόταν την κινητοποίηση των λαϊκών μαζών στους κοινούς σκοπούς, στοιχείο που έμελλε να οδηγήσει σε αποτυχία τα περισσότερα από τα κινήματα που οργάνωσαν οι μυστικές εταιρείες.

Στην Ιταλία η σημαντικότερη μυστική αδελφότητα ήταν η Καρμπονερία, που όφειλε την ονομασία της στην υιοθέτηση της αργκό των καρβουνιάρηδων, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν όρους όπως *vendite* (πωλήσεις)

για τις τοπικές εταιρείες, *baracche* (παράγκες) για τους χώρους συγκέντρωσης, *lupo del bosco* (λύκος του δάσους) για τον τύραννο που σκόπευαν να αντιμετωπίσουν κ.λπ. Η συμμετοχή στο έργο της εταιρείας ακολουθούσε μια σειρά από στάδια εξελικτικά: μαθητής (*apprendista*), διδάσκαλος (*maestro*), μέγας διδάσκαλος (*grande maestro*).

Στην Ιταλία η δράση των Καρμπονάρων επικεντρώθηκε κυρίως στον Νότο. Την πρωτοβουλία εκεί την είχαν κυρίως αξιωματικοί του στρατού, αστοί και στελέχη του δημόσιου τομέα, αλλά και πρόσωπα «λαϊκότερης» προέλευσης, όπως έμποροι μικρού και μεσαίου κύκλου εργασιών, ιερείς και τεχνίτες. Στο σύνολό τους αυτά τα πρόσωπα εχθρεύονταν φανερά τη φεουδαλική ευγένεια, η οποία στα χρόνια της Παλινόρθωσης είχε αναβαθμίσει το κοινωνικό και πολιτικό της βάρος διεκδικούσαν επιπλέον την παραχώρηση συντάγματος και τον περιορισμό της αντιφιλελεύθερης πολιτικής των Βουρβόνων.

Στη βόρεια Ιταλία τη δράση των Καρμπονάρων στήριξαν, πέραν των παραπάνω, και οι φιλελεύθεροι αριστοκράτες, που επιδίωκαν την εκδίωξη των Αυστριακών και την ανεξαρτησία της χώρας. Εκεί λειτούργησαν και άλλες σημαντικές μυστικές συσσωματώσεις. Η *Adelfia* ξεκίνησε τη δράση της την περίοδο 1818-19 στη Λομβαρδία. Αντλούσε τα μέλη της κυρίως από τους κύκλους των αξιωματικών του στρατού. Σύντομα απορροφήθηκε από τη *Società dei Sublimi Maestri Perfetti*, την οποία ίδρυσε ο Φίλιππο Μπουοναρρότι, παλιό μέλος των Γάλλων Ιακωβίνων. Η εταιρεία αυτή, γνωστή για τον ριζοσπαστισμό της, διεκδικούσε τη συγκρότηση μιας κοινωνίας βασισμένης στην ισότητα και την κοινοκτημοσύνη. Η δράση της ξεπέρασε ωστόσο τα ιταλικά όρια, όπως διακρίνεται από τη συνεργασία της με την Καρμπονερία και άλλες γαλλικές μυστικές εταιρείες όπως οι *Adelfi* και οι *Filadelfi*.

## 9.2.2 Τα φιλελεύθερα κινήματα του 1820-21

Τα πρώτα φιλελεύθερα κινήματα εναντίον της Παλινόρθωσης ξεκίνησαν από τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου το 1820, εξέλιξη διόλου τυχαία καθώς σε πολλές από αυτές τις χώρες η επιστροφή στην εξουσία των προνομιοχών τάξεων του Παλαιού Καθεστώτος έλαβε το σκληρό πρόσωπο του απολυταρχισμού.

Αν αφήσουμε κατά μέρος την περίπτωση της ελληνικής εθνικής επανάστασης που κλόνησε το γεωπολιτικό status του Συνεδρίου της Βιέννης και το κύρος της Ιεράς Συμμαχίας, εκκινώντας ωστόσο από εντελώς διαφορετικές αφετηρίες και λειτουργώντας σε ένα ξεχωριστό πλαίσιο διπλωματικών ισορροπιών (Ανατολικό Ζήτημα), οι ρίζες των φιλελεύθερων κινήματων εντοπίζονται στην Ισπανία το 1820. Οι Ισπανοί, πέραν των δικών τους πολιτικών και οικονομικών δυσχερειών, αντιμετώπιζαν από το 1810 την εξέγερση των αποικιών τους στη Λατινική Αμερική, που θα οδηγούσε στην κατάρρευση της αποικιακής τους αυτοκρατορίας. Η χώρα της Ιβηρικής διέθετε από το 1812 σύνταγμα παραχωρημένο από τον Ιωσήφ Βοναπάρτη, το οποίο ανακάλεσε ο Φερδινάνδος Ζ΄ όταν επανήλθε στον θρόνο του. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε μεγάλες δυσαρέσκεις, ιδιαίτερα στους στρατιωτικούς, πολλοί από τους οποίους ήταν μέλη της Καρμπονερία και άλλων μυστικών εταιρειών. Έτσι, την πρωτοχρονιά του 1820 και ενώ στο Κάδιθ είχε συγκεντρωθεί ισπανικός στρατός με προορισμό τη νότια Αμερική, οι στρατιώτες, παρακινημένοι από τους αξιωματικούς τους, αρνήθηκαν να επιβιβαστούν στα πλοία και ζήτησαν από τον βασιλιά να επαναφέρει το σύνταγμα του 1812. Σύντομα συντάχθηκαν με τους στρατιώτες όλες οι φιλελεύθερες δυνάμεις της Ισπανίας. Στο πλαίσιο αυτής της γενικευμένης αντίδρασης έκαναν την εμφάνισή τους κυρίως στην περιφέρεια της χώρας αυτονομιστικά κινήματα και ομάδες αναρχικού χαρακτήρα που βρήκαν την ευκαιρία να δράσουν με σχετική ασφάλεια.

Ο βασιλιάς, εγκλωβισμένος εξαιτίας αυτών των εξελίξεων, αναγκάστηκε να ικανοποιήσει το αίτημά τους, επαναφέροντας το δημοκρατικό Σύνταγμα του 1812. Στη συνέχεια ενεργοποίησε το κοινοβούλιο και τον Απρίλιο του 1820 επέτρεψε τον σχηματισμό φιλελεύθερης κυβέρνησης, στο εσωτερικό της οποίας συνυπήρχαν δύο κύριες τάσεις: αφενός των μετριοπαθών φιλελευθέρων που επιθυμούσαν συντηρητικές μεταρρυθμίσεις, και αφετέρου των ριζοσπαστών που επιδίωκαν την άμεση κατάργηση της φεουδαρχίας και μια αγροτική μεταρρύθμιση που θα απάλλαζε τους χωρικούς από τις υποχρεώσεις τους προς τους ευγενείς και τον κλήρο.

### 9.2.2.1 Τα κινήματα του 1820-21 στη Νάπολη και τη Σικελία

Τα γεγονότα της Ισπανίας βρήκαν γρήγορα μιμητές. Στην Πορτογαλία με την προστασία της Αγγλίας εγκαθιδρύθηκε συνταγματική κυβέρνηση. Σημαντικότερες για τα ιταλικά κράτη ήταν οι επιπτώσεις του επαναστατικού κινήματος που ξεκίνησε στην Ισπανία και διαδόθηκε στην Ιταλία μέσα και από το πυκνό δίκτυο μυστικών οργανώσεων που είχε σχηματιστεί στη χερσόνησο κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων χρόνων.

Επίκεντρο των γεγονότων αυτών υπήρξε το Βασίλειο των Δύο Σικελιών. Την 1η Ιουλίου 1820 οι Καρμπονάροι της Νόλα, με επικεφαλής έναν ιερέα (Λουίτζι Μινικίνι) και τη συνδρομή των φρουρών της Νόλα που

διευθύνονταν από δύο αξιωματικούς του ιππικού, τον Μικέλε Μορέλλι και τον Τζουζέππε Σιλβάτι, εξεγέρθηκαν, διεκδικώντας την παραχώρηση συντάγματος. Στο σώμα των επαναστατών, που κατευθύνθηκε προς την πρωτεύουσα του Βασιλείου των Δύο Σικελιών, εντάχθηκαν όλες σχεδόν οι τοπικές οργανώσεις των Καρμπονάρων, με επικεφαλής τον Γκουλιέλμο Πέπε, στρατιωτικό που είχε σταδιοδρομήσει στο πλευρό του Τζοακίνο Μυρά.

Στις 8 Ιουλίου 1820 ο στρατός των Καρμπονάρων μπήκε στη Νάπολη. Στις 13 Ιουλίου ο βασιλιάς των Δύο Σικελιών αναγκάστηκε να παραχωρήσει σύνταγμα στο πρότυπο εκείνου της Ισπανίας, εξουσιοδοτώντας τους εξεγερθέντες να σχηματίσουν κυβέρνηση. Την 1η Οκτωβρίου 1820 συγκλήθηκε το πρώτο συνταγματικό κοινοβούλιο της Ιταλίας.

Όπως στην Ισπανία, έτσι και στο Κοινοβούλιο της Νάπολης οι βουλευτές χωρίστηκαν σε μετριοπαθείς φιλελευθέρους και ριζοσπάστες δημοκρατικούς. Στην ιταλική περίπτωση ήταν φανερή η κυριαρχία των εκπροσώπων στελεχών του δημοσίου, αξιωματικών του στρατού και φιλελεύθερων αστών, οι οποίοι στους ναπολεόντειους χρόνους είχαν αποκτήσει διοικητικές εμπειρίες υπηρετώντας τον βασιλιά Τζοακίνο Μυρά.

Το έργο όμως του κοινοβουλίου θα υπονομευόταν από την εξέλιξη των γεγονότων. Ο βασιλιάς Φερδινάνδος Α΄, παρόλο που δήλωνε διατεθειμένος να ενισχύσει τη συνταγματική κυβέρνηση, ήλθε σε επαφή με την Ιερά Συμμαχία και επιδίωξε να ανακτήσει το σύνολο των εξουσιών που διέθετε ως τότε. Στις 15 Ιουλίου 1820 ξέσπασε εξέγερση στο Παλέρμο με τη στήριξη των τοπικών βαρόνων. Το κύριο αίτημα δεν ήταν η παραχώρηση συντάγματος, αλλά η απόσχιση της Σικελίας από το Βασίλειο των Δύο Σικελιών και η αυτονόμηση του νησιού.

Έμελλε να είναι η συνταγματική κυβέρνηση της Νάπολης το όργανο εκείνο που θα αποφάσιζε την αποστολή στρατού στη Σικελία με επικεφαλής τον στρατηγό Φλορεστάνο Πέπε, αδελφό του Γκουλιέλμο, που θα κατέστελλε το σικελικό διασπαστικό κίνημα. Χρειάστηκε, ωστόσο, η αντικατάσταση του Πέπε με τον στρατηγό Πιέτρο Κολλέττα και η αξιοποίηση των συγκρούσεων στο εσωτερικό των εξεγερθέντων ανάμεσα σε μετριοπαθείς (βαρόνους) και δημοκράτες-ριζοσπάστες (λαϊκά στρώματα), για να ολοκληρωθεί η δραστική καταστολή της εξέγερσης τον Οκτώβριο του 1820.

Η αντίδραση της Ιεράς Συμμαχίας στα φιλελεύθερα κινήματα της Ισπανίας και της νότιας Ιταλίας αποφασίστηκε στο πλαίσιο δύο συνεδρίων. Στο πρώτο από αυτά, που συγκλήθηκε στο Τρόπαου της αυστριακής Σιλεσίας τον Νοέμβριο του 1820, ο Μέττερνιχ ενεργοποίησε την αρχή της επέμβασης, σύμφωνα με την οποία οι σύμμαχοι όφειλαν να επεμβαίνουν στρατιωτικά στις χώρες εκείνες όπου θα εκδηλώνονταν φιλελεύθερες πρωτοβουλίες. Το επόμενο συνέδριο έλαβε χώρα στη Λουμπιάνα (τότε Λάυμπαχ) τον Ιανουάριο του 1821. Συμμετείχε στις εργασίες του και ο βασιλιάς των Δύο Σικελιών Φερδινάνδος Α΄, ο οποίος, παρά τις υποσχέσεις που είχε δώσει στο κοινοβούλιό του, αρνήθηκε τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει με το Σύνταγμα του 1820 και ζήτησε την επέμβαση της Ιεράς Συμμαχίας, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους φιλελευθέρους.

Το συνέδριο ανέθεσε στους Αυστριακούς να φροντίσουν για την αποκατάσταση της τάξης πραγμάτων. Δύο μήνες αργότερα (7/8 Μαρτίου 1821) ο στρατός που συγκρότησαν οι Αυστριακοί συγκρούστηκε με τους εξεγερθέντες στο Ριέτι και στο Αντρόντοκο, υπερνικώντας σχετικά εύκολα την αντίσταση της συνταγματικής κυβέρνησης του Βασιλείου των Δύο Σικελιών. Στις 23 Μαρτίου 1821 οι Αυστριακοί κατέλαβαν τη Νάπολη, κατέλυσαν το κοινοβούλιο και τη συνταγματική κυβέρνηση και κατάργησαν τις πράξεις της φιλελεύθερης κυβέρνησης. Θα ακολουθούσαν βίαιες αντιδράσεις στην πόλη, οι οποίες σύντομα θα εξαπλώνονταν στη Λομβαρδία και στο Πιεμόντε.

### **9.2.2.2 Τα κινήματα του 1821 στο Πιεμόντε και στη Λομβαρδία**

Τον Ιανουάριο του 1821 η αυστριακή αστυνομία συνέλαβε στο Μιλάνο τους Σίλβιο Πέλλικο και Πιέτρο Μαροντσέλλι, που προετοίμαζαν συνωμοσία εναντίον των Αυστριακών. Οι συλληφθέντες καταδικάστηκαν σε θάνατο, αλλά η ποινή τους μετατράπηκε σε δεκαετή φυλάκιση την οποία εξέτισαν στις περιφέρειες, για τη σκληρότητά τους, φυλακές του Σπίλμπεργκ (Μοραβία).

Η δράση των φιλελεύθερων της Λομβαρδίας συνεχίστηκε με το έργο της μυστικής αδελφότητας των *Federati*, που είχε ως επικεφαλής τον κόμη Φεντερίκο Κονφαλονιέρι. Η οργάνωση αυτή, σε συνεργασία με τους *Federati* του Πιεμόντε, σχεδίαζε τη συνένωση του Λομβαρδογενετικού Βασιλείου με το Πιεμόντε σε μια συνταγματική μοναρχία με επικεφαλής τη δυναστεία της Σαβοΐας.

Οι φιλελεύθεροι του Πιεμόντε, που εκπροσωπούσαν από τον κόμη Σαντόρρε ντι Σανταρότσα και τον Τσέζαρε Μπάμπο, είχαν κάνει μια σχετική προετοιμασία έχοντας προσεγγίσει τον νεαρό Κάρλο Αλμπέρτο (1798-1849), του υστερότοκου κλάδου των Σαβόια-Καρινιάνο. Ο Κάρλο Αλμπέρτο, πιθανός κληρονόμος του θρόνου καθώς ο Βιττόριο Εμανουέλε Α΄ και ο αδελφός του Κάρλο Φελίτσε δεν είχαν αρσενικά τέκνα, είχε σπουδάσει

στη Γαλλία. Υπήρξε υπολοχαγός των δραγώνων του ναπολεόντειου στρατού και σε αρκετές περιστάσεις είχε δείξει συμπάθεια προς τις φιλελεύθερες ιδέες. Ενώ όμως σε μια πρώτη συζήτηση με τον Σανταρόζα φάνηκε να συναινεί στη στήριξη μιας εξέγερσης, στη συνέχεια άρχισε να αμφιταλαντεύεται και να υπεκφεύγει.

Παρά την επαμφοτερίζουσα στάση του πρίγκιπα, οι φιλελεύθεροι δεν πτοήθηκαν. Στις 8 Μαρτίου 1821, τη στιγμή ακριβώς που καταπινιγόταν η επανάσταση στη Νάπολη, φοιτητές και στρατιωτικοί συνένωσαν τις δυνάμεις τους και οδήγησαν σε εξέγερση τις φρουρές της Αλεσσάντρια και, κατόπιν, του Πινερόλο και του Βερτσέλλι, ζητώντας από τον βασιλιά να παραχωρήσει Σύνταγμα και να αναλάβει το βάρος ενός πολέμου εναντίον της Αυστρίας. Λίγες μέρες μετά, στις 12 Μαρτίου, ξεσηκώθηκε και η πόλη του Τορίνου, όπου οι επαναστάτες ύψωσαν την τρίχρωμη σημαία.

Ο γηραιός Βιττόριο Εμανουέλε Α΄, ένθερμος υποστηρικτής της Παλινόρθωσης, προτίμησε να παραιτηθεί υπέρ του αδελφού του, Κάρλο Φελίτσε. Καθώς όμως ο τελευταίος βρισκόταν στη Μόντενα, εμπιστεύτηκε τη βασιλεία προσωρινά στον νεαρό Κάρλο Αλμπέρτο, που υποχώρησε στην πίεση των επαναστατών και στις 14 Μαρτίου 1821 παραχώρησε Σύνταγμα.

Ο Κάρλο Φελίτσε αρνήθηκε να το αναγνωρίσει. Επιπλέον, ζήτησε την παρέμβαση της Ιεράς Συμμαχίας και ανάγκασε τον νεαρό πρίγκιπα να μετακινηθεί στη Νοβάρα, όπου είχαν συγκεντρωθεί οι δυνάμεις που παρέμεναν πιστές στον οίκο της Σαβοΐας. Αντί λοιπόν να αναλάβουν οι Σαβόια έναν πόλεμο εναντίον της Αυστρίας, όπως ήλπιζαν οι φιλελεύθεροι, τον Απρίλιο του 1821 ο στρατός Αυστριακών, σε συνεργασία με τις δυνάμεις του Βασιλείου της Σαρδηνίας, συνέτριψε στη Νοβάρα την αντίσταση της συνταγματικής κυβέρνησης Σανταρόζα.

Η συνέχεια θα ήταν πικρή για τους φιλελευθέρους. Ο Κάρλο Φελίτσε, αφού πήρε τον θρόνο, αντιμετώπισε με σκληρότητα το επαναστατικό κίνημα. Πολλά μέλη του καταδικάστηκαν σε θάνατο, άλλα κατάφεραν να διαφύγουν στο εξωτερικό, βρίσκοντας καταφύγιο στην Ισπανία και την Ελλάδα, όπου πολέμησαν για την ελευθερία αυτών των χωρών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Σαντόρρε ντι Σανταρόζα, ο οποίος το 1825 έχασε τη ζωή του πολεμώντας εναντίον των Τούρκων στο νησί Σφακτηρία.

Ο Κάρλο Αλμπέρτο μετά τα γεγονότα του 1821 αποσύρθηκε στη Φλωρεντία, δεχόμενος αυστηρή κριτική από όλες τις πλευρές. Θα επανεμφανιζόταν το 1823 στο πλευρό της απολυταρχίας στη μάχη εναντίον της ισπανικής συνταγματικής κυβέρνησης. Η απόφαση γι' αυτή τη μάχη ελήφθη τον Σεπτέμβριο του 1822 στο συνέδριο της Ιεράς Συμμαχίας στη Βερόνα. Εκεί αποφασίστηκε να συγκροτηθεί ένας στρατός 100.000 ανδρών υπό τις διαταγές του δούκα ντ' Ανγκουλέμ, με τη συμμετοχή, για πρώτη φορά, και Γάλλων, παρά τις έντονες διαφωνίες της αγγλικής διπλωματίας. Η τελική σύγκρουση, στην οποία συμμετείχε και ο Κάρλο Αλμπέρτο, δόθηκε στις 23 Αυγούστου 1823 στο οχυρό του Τροκαντερό, η εκπόρθηση του οποίου έδωσε ένα τέλος στο ισπανικό «πειράμα».



**Εικόνα 9.1** Κάρλο Φελίτσε της Σαβοΐας, βασιλιάς της Σαρδηνίας (1764-1831). Δημοσιεύεται στο <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/44/CarloFelice.jpg> (Ιούλιος 2015).

### 9.2.3 Τα φιλελεύθερα κινήματα του 1830-31

Ένα δεύτερο κύμα αντιδράσεων εναντίον της Παλινόρθωσης ξέσπασε τη διετία 1830-31 με αφορμή την επανάσταση του Ιουλίου του 1830 στο Παρίσι. Εκεί τον βασιλιά Λουδοβίκο ΙΗ΄ των Βουρβόνων (1815-1824), κόμη της Προβηγκίας που ανήλθε στον θρόνο της Γαλλίας μετά την πτώση του Ναπολέοντα, διαδέχτηκε ο αδελφός του Κάρολος Ι΄ (1824-1830), κόμης του Αρτουά. Ο νέος βασιλιάς, μέλος της μεγάλης ευγένειας και επικεφαλής εξτρεμιστών, εφάρμοσε κατά γράμμα τους στόχους της Παλινόρθωσης. Στο πλαίσιο μιας πολιτικής «αντιδραστικού κληρικαλισμού» ενίσχυσε με τρόπο εμφαντικό τις παλιές ηγετικές ομάδες. Συμμάχησε τόσο με τους μεγάλους γαιοκτήμονες όσο και με τους Ιησουίτες, στους οποίους ανέθεσε τη λειτουργία του πανεπιστημίου, απολύοντας τους φιλελεύθερους καθηγητές. Στους Γάλλους ευγενείς χορήγησε προνόμια και χρηματικά ανταλλάγματα για τις ζημιές που είχε υποστεί η περιουσία τους μετά το 1789, αξιοποιώντας κρατικά έσοδα. Ενίσχυσε την επιρροή που ασκούσαν οι εκκλησιαστικοί στον κρατικό μηχανισμό. Τέλος, στην εξωτερική πολιτική επιδίωξε να αυξήσει το κύρος το δικό του και της Γαλλίας, κατακτώντας την Αλγερία (1830).

Η πολιτική που ακολουθούσε ο βασιλιάς ήταν σχεδόν βέβαιο ότι θα τον έφερνε σε σύγκρουση με τους μετριοπαθείς φιλελεύθερους, οι οποίοι στις εκλογές του Ιουλίου του 1830 αύξησαν ακόμη περισσότερο τα εκλογικά τους ποσοστά. Η απόφαση του βασιλιά να εγκρίνει, με εισήγηση του πρωθυπουργού πρίγκιπα του Πολινιάκ, τέσσερα νέα διατάγματα, ισοδυναμούσε πρακτικά με ένα πραξικόπημα, καθώς έθετε αυστηρούς περιορισμούς στη λειτουργία του Τύπου, περιόριζε το δικαίωμα της ψήφου μόνο στη γαιοκτητική αριστοκρατία, διέλυε το κοινοβούλιο που είχε μόλις σχηματιστεί και προκήρυξε νέες εκλογές. Θα ακολουθούσε μια λαϊκή εξέγερση, συντονισμένη από τους μετριοπαθείς, με μάχες οδοφραγμάτων στους δρόμους του Παρισιού, η οποία διήρκεσε τρεις μέρες (27-29 Ιουλίου 1830) και ανάγκασε τον Κάρολο Ι΄ να παραιτηθεί από τον θρόνο και να εγκαταλείψει το Παρίσι.

Οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι, που διατηρούσαν κυρίαρχο ρόλο στο πολιτικό παιχνίδι, ήταν εκείνοι που θα καθόριζαν τις πολιτικές εξελίξεις. Εκπροσωπώντας τα συμφέροντα της μεγαλοαστικής τάξης που είχε τον έλεγχο και του κοινοβουλίου, στις 31 Ιουλίου 1830 πρόσφεραν το στέμμα στον Λουδοβίκο-Φίλιππο της Ορλεάνης, πρόσωπο σύμβολο της αντιπολίτευσης εναντίον του εξαδέλφου του Καρόλου Ι΄, στο πλευρό των συμφερόντων των μεγαλοαστών επιχειρηματιών.

Ο Λουδοβίκος-Φίλιππος της Ορλεάνης, φέροντας τον τίτλο του «βασιλιά των Γάλλων με τη θέληση του έθνους», σε αντίθεση με τους απόλυτους μονάρχες που αυτοπροσαγορεύονταν βασιλείς της Γαλλίας, επανάφερε την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, μία από τις κατακτήσεις της Γαλλικής Επανάστασης. Επιπλέον, ενέκρινε το σύνταγμα που πρότεινε το κοινοβούλιο, το οποίο μεταξύ των άλλων προέβλεπε τη διεύρυνση του δικαιώματος της ψήφου με όρους συνδεδεμένους με το εισόδημα και ίδρυσε την Εθνοφρουρά. Το νέο σύνταγμα φαινόταν να ικανοποιεί πλήρως τα συμφέροντα της συνταγματικής μοναρχίας, μεταβιβάζοντας την εξουσία από την ευγένεια στην, κατά βάση, χρηματοπιστωτική και βιομηχανική μεγαλοαστική τάξη. Διασφάλιζε, παράλληλα, τον μετριοπαθή πολιτικο-οικονομικό προσανατολισμό του κράτους από ενδεχόμενες απειλές, απολυταρχικές ή/και δημοκρατικές-λαϊκές, δημιουργώντας έτσι έναν μεγάλο όγκο δυσσαρεστημένων στον χώρο της μικρής αστικής τάξης και των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων, που εξοβελίστηκαν εκ νέου από την πολιτική ζωή (βλ. στο κεφ. 10).

Η νέα γαλλική κυβέρνηση διακήρυξε επίσης τη λεγόμενη αρχή της μη επέμβασης, που πρακτικά μεταφραζόταν στην άρνηση των Γάλλων να παρέμβουν στα εσωτερικά άλλων κρατών. Η πρώτη εφαρμογή αυτής της αρχής έγινε στο Βέλγιο, το οποίο, με απόφαση της Συνεδρίου της Βιέννης, εντάχθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο των Κάτω Χωρών κάτω από την κυριαρχία του Ολλανδού βασιλιά Γουλιέλμου Α΄ της Οράγγης. Εκεί στις 25 Αυγούστου 1830 δυνάμεις φιλελευθέρων και καθολικών αγωνίστηκαν για την ανεξαρτησία της χώρας. Η προσπάθεια των Βέλγων διευκολύνθηκε τόσο από την αγγλική διπλωματία όσο και από την παραπάνω απόφαση των Γάλλων, που απέτρεψε την παρέμβαση άλλων μελών της Ιεράς Συμμαχίας, στηρίζοντας τον αγώνα των Βέλγων για ανεξαρτησία (20 Δεκεμβρίου 1830).

Από αυτή τη μη σχεδιασμένη σύγκλιση απόψεων των Γάλλων με τους Άγγλους εκκινεί μια περίοδος διπλωματικής συνεργασίας ανάμεσα στις δύο χώρες. Οι στενές αγγλο-γαλλικές σχέσεις θα οδηγούσαν το 1834 στη συννομολόγηση μιας «φιλελεύθερης» Τετραπλής Συμμαχίας (μαζί με την Ισπανία και την Πορτογαλία) που επικύρωσε την αποστασιοποίηση της Γαλλίας από την Ιερά Συμμαχία, τα συμφέροντα της οποίας εξέφραζαν πλέον η Αυστρία, η Πρωσία και η Ρωσία.

Ανάλογα κινήματα, φιλελεύθερα ή/και εθνικοαπελευθερωτικά, ξέσπασαν την επόμενη διετία (1830-31) στην Ελβετία (με αίτημα τη διεκδίκηση περισσότερο φιλελεύθερων συνταγμάτων σε ορισμένα καντόνια, το οποίο έγινε αποδεκτό), τη Γερμανία (ορισμένα κράτη διεκδίκησαν, ανεπιτυχώς, είτε την εθνική ενοποίηση είτε την παραχώρηση φιλελεύθερων συνταγμάτων) και την Πολωνία (τον Νοέμβριο του 1830 ξέσπασε εξέγερση

με αίτημα την πλήρη ανεξαρτητοποίηση του βασιλείου από τους Ρώσους, εξέλιξη των οποία εμπόδισαν οι τελευταίοι).

Διαφορετική ήταν η εξέλιξη των πραγμάτων στην Αγγλία. Η επανάσταση του Ιουλίου στη Γαλλία είχε ενισχύσει τη θέση των φιλελευθέρων (Γουίγκς), οι οποίοι στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1830 επικράτησαν επί του συντηρητικού κόμματος (Τόρις). Η νέα κυβέρνηση προώθησε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις, με πρώτη την αλλαγή του εκλογικού νόμου τον Απρίλιο του 1832 (Reform Act). Με τη διεύρυνση του δικαιώματος της ψήφου (από 500.000 σε 750.000) εισήλθαν στο κοινοβούλιο περισσότεροι εκπρόσωποι της εμπορικής και βιομηχανικής αστικής τάξης, ενισχύοντας τη θέση των ομάδων που εκπροσωπούσαν επί της παραδοσιακής γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Στα δύο ισχυροποιημένα κόμματα, τους Γουίγκς (το Συντηρητικό Κόμμα που εκπροσωπούσε την αριστοκρατία της γης) και τους Τόρις (το Φιλελεύθερο Κόμμα που υποστήριζε τη νέα αστική τάξη) θα προστίθετο και το Ριζοσπαστικό Κόμμα που ζητούσε την αναγνώριση πολιτικών δικαιωμάτων στη μικρή αστική τάξη και στους βιομηχανικούς εργάτες.

Άμεση συνέπεια των πολιτικών εξελίξεων αυτής της περιόδου υπήρξε η ψήφιση του νόμου που καταργούσε τη δουλεία στις βρετανικές αποικίες και η έγκριση μιας σειράς μεταρρυθμίσεων στην κοινωνική πρόνοια και την εργατική νομοθεσία.

### 9.2.3.1 Τα ιταλικά κινήματα του 1830-31

Μετά τα γεγονότα της Γαλλίας, στη Μόντενα, την Πάρμα, την Μπολόνια και τη Ρομάνια ξέσπασαν μια σειρά από εξεγέρσεις εναντίον της απολυταρχίας και με έντονα αντιπαπικό χαρακτήρα, οι οποίες προσέβλεπαν στην εξασφάλιση της στρατιωτικής στήριξης του Λουδοβίκου-Φιλίππου.

Το κίνημα στο Δουκάτο της Μόντενας, όπου είχαν κινητοποιηθεί οι Καρμπονάροι και άλλες μυστικές εταιρείες, αποσκοπούσε, με την εξέγερση εναντίον της Αυστρίας, να οδηγήσει στην ίδρυση ενός συνταγματικού βασιλείου στην κεντρική και βόρεια Ιταλία με επικεφαλής έναν Ιταλό ηγεμόνα. Αφετηρία του κινήματος αυτού υπήρξαν οι μυστικές συνεννοήσεις ενός συνωμότη (Ενρίκο Μίσλεϋ) με τον δούκα Φραγκίσκο Δ΄, που φιλοδοξούσε να καλύψει τον παραπάνω ρόλο. Το πρόσωπο που κινούσε τα νήματα στη Μόντενα ήταν ο Τσίρο Μενόττι, εύπορος έμπορος που εργαζόταν για τη διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών στα κράτη που συνόρευαν με τη Μόντενα και ταξίδευε συχνά στο εξωτερικό όπου διατηρούσε επαφές με Ιταλούς εξορίστους και γαλλικά επαναστατικά κομμάτια.

Ο Φραγκίσκος Δ΄, που φάνηκε αρχικά να αποδέχεται τις δημοκρατικές ιδέες, προμήθευσε τους φιλελευθέρους με όπλα και χρήματα. Όταν όμως η αυστριακή αστυνομία απέκτησε πρόσβαση σε πληροφορίες για την εξέγερση στη Μόντενα, που είχε οριστεί για τις 5 Φεβρουαρίου 1831, και ενώ το πολιτικό κλίμα στη Γαλλία είχε μεταστραφεί σε βάρος των επαναστατών, ο δούκας άλλαξε άρδην τις θέσεις του. Κατήγγειλε στον Μέττερνιχ τη συνωμοσία και επέτρεψε στις αστυνομικές δυνάμεις να παγιδέψουν και να συλλάβουν τον Μενόττι και τους συνεργάτες του (3-4 Φεβρουαρίου 1831).

Η αποτυχία στη Μόντενα δεν πτόησε τους φιλελευθέρους άλλων ιταλικών κρατών, που οργάνωσαν ανάλογα κινήματα στην Εμίλια Ρομάνια, στην Ούμπρια και στις Μάρκε. Στις 25 Φεβρουαρίου 1831 οι εκπρόσωποι των εξεγερμένων περιοχών συγκεντρώθηκαν στην Μπολόνια, όπου διακήρυξαν την ίδρυση της Συνομοσπονδίας των Ενωμένων Επαρχιών (Confederazione delle Provincie Unite). Σχημάτισαν κατόπιν μια κυβέρνηση, στο εσωτερικό της οποίας διαφάνηκαν άμεσα οι γνωστές αντιθέσεις ανάμεσα στους μετριοπαθείς φιλελευθέρους και στους ριζοσπάστες.

Οι προσδοκίες για στήριξη από τη Γαλλία, που είχε ενθαρρύνει όλα αυτά τα κινήματα, δεν επιβεβαιώθηκαν. Ο Μέττερνιχ κατόρθωσε να πείσει τον βασιλιά της Γαλλίας ότι το κίνημα της Μπολόνιας θα μπορούσε να οδηγήσει στην επανίδρυση του ναπολεόντειου καθεστώτος, καθώς σε αυτό είχε λάβει μέρος και ο Λουίτζι Μποναπάρτε, ανιψιός του Ναπολέοντα. Έτσι οι Γάλλοι έμειναν σταθεροί στην πολιτική της μη επέμβασης, στη βάση της οποίας είχαν αρνηθεί την εμπλοκή τους στα κινήματα και άλλων χωρών (Βέλγιο, Πολωνία).

Σε αυτό το πλαίσιο και για να αιτιολογηθεί η στάση της γαλλικής πολιτικής διατυπώθηκε η γνωστή φράση του πρωθυπουργού της Γαλλίας Καζμίρ Περιέ: «Το αίμα των Γάλλων ανήκει μόνο στη Γαλλία».

Το έργο του αυστριακού στρατού ήταν πλέον εύκολο. Στη σύγκρουση που ακολούθησε στο Ρίμινι οι Αυστριακοί συνέτριψαν τις περιορισμένες δυνάμεις των φιλελευθέρων υπό τις διαταγές του στρατηγού Τζούκι.

Ακολούθησαν οι αναμενόμενες διώξεις στα κράτη όπου είχαν ξεσπάσει κινήματα. Ο δούκας της Μόντενας Φραγκίσκος Δ΄ και ο πάπας Γρηγόριος ΙΣΤ΄ αντιμετώπισαν με ιδιαίτερη σκληρότητα τους συνωμότες, συλλαμβάνοντας και καταδικάζοντας σε θάνατο δεκάδες από αυτούς, μεταξύ των οποίων και τον Τσίρο Μενόττι. Άλλοι κατόρθωσαν να διαφύγουν, επιλέγοντας ακόμη και χώρες του εξωτερικού, με τα Ιόνια Νησιά, το Ελληνικό Κράτος και τη Μάλτα να περιλαμβάνονται στους τόπους της εξορίας τους.



Η παταγώδης αποτυχία και αυτής της νέας φάσης των φιλελεύθερων κινημάτων στην Ιταλία κατέδειξε τον προβληματικό χαρακτήρα των μεθόδων που ακολουθούσαν, της οργανωτικής τους δομής και της περιορισμένης κοινωνικής απήχησης των στόχων τους: τοπικού ενδιαφέροντος φιλελεύθερα κινήματα, ελλιπής αναφορά στην εθνική ανεξαρτησία, καμιά υπόσχεση για κοινωνική αναβάθμιση στις λαϊκές τάξεις κ.λπ. (βλ. αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο).

Κατέδειξαν, επίσης, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, ιδίως στο δυτικό τμήμα της ηπείρου, πόσο δύσκολη θα ήταν για τους αριστοκράτες η πλήρης επάνοδός τους στην αποκλειστική διαχείριση της εξουσίας και του πλούτου. Η οικονομική και πολιτική δύναμη της αστικής τάξης, βιομηχανικής, εμπορικής και χρηματοπιστωτικής, θα είχε ισχυρό λόγο στην πολιτική ζωή, παρά την αδυναμία της ή μάλλον την απροθυμία της να απευθυνθεί σε αυτή τη φάση σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα.



**Εικόνα 9.2** Αναπαράσταση της στιγμής του βασανισμού του Τσίρο Μενότι. Λιθογραφία του Geminiano Vincenzi (1875-99). Δημοσιεύεται σε [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Geminiano\\_Vincenzi\\_-\\_Ciro\\_Menotti\\_al\\_supplizio\\_-\\_litografia\\_-\\_1875-1899.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Geminiano_Vincenzi_-_Ciro_Menotti_al_supplizio_-_litografia_-_1875-1899.jpg) (Ιούλιος 2015).

Συμπερασματικά, το τέλος της ναπολεόντειας «παρένθεσης» ακολούθησε μια γενικευμένη προσπάθεια σε ευρωπαϊκό επίπεδο για επιστροφή της εξουσίας στις προνομιούχες ομάδες που την κατείχαν μέχρι το 1789. Της προσπάθειας αυτής ηγήθηκαν οι νικήτριες χώρες του πολέμου (Αυστρία, Αγγλία, Ρωσία και Πρωσία), στις οποίες σύντομα, και παρά το καθεστώς της ηττημένης, προστέθηκε και η Γαλλία. Το θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου συζητήθηκε και διαμορφώθηκε ο νέος γεωπολιτικός χάρτης της Ευρώπης ήταν το Συνέδριο της Βιέννης (1815), ενώ η εφαρμογή των αποφάσεών του ανατέθηκε στην Ιερά Συμμαχία που αποτέλεσε το στρατιωτικό σκέλος του συνεδρίου.

Οι εμπειρίες που είχαν βιώσει τα μέλη της αστικής τάξης στις χώρες που κατακτήθηκαν από τον Βοναπάρτη και η ισχύς που είχαν αποκτήσει οι σημαντικότεροι από αυτούς πολλαπλασίασαν τις δυσκολίες μιας πλήρους επιστροφής στο Παλαιό Καθεστώς. Έτσι, από το 1820 και μετά στην Ευρώπη και στην Ιταλία ειδικότερα ξέσπασαν μια σειρά από φιλελεύθερα κινήματα, οργανωμένα από μυστικές αδελφότητες και άλλες οργανώσεις συνωμοτικού χαρακτήρα. Τα κινήματα αυτά κλόνισαν τις αντοχές της νέας τάξης πραγμάτων και έθεσαν επιτακτικά το αίτημα για πολιτική και κοινωνική αναβάθμιση της αστικής τάξης, αίτημα το οποίο, όπου συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις, συνδυάστηκε μ' εκείνο της εθνικής ανεξαρτησίας.

## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R.-Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Banti, A.M. (2001). *Il Risorgimento italiano*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 2. Μτφρ. Κ. Λιβιεράτος, 3<sup>η</sup> έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Burns, E.M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Candeloro, G. (1975). *Storia dell' Italia Moderna*, I-V. Βαρέζε: Feltrinelli.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- De Bernardi, A. & Guarracino, Sc. (1996). *Settecento. Ottocento. Eventi e problemi*. Μιλάνο: Bruno Mondadori.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Gramsci, A. (1987). *Il Risorgimento*. Εισαγωγή Λ. Αξελός, μετάφραση Γ. Μαχαίρας. Αθήνα: Στοχαστής.
- Greco, G. και Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell' Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Hobsbawm, E. J. (1994). *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Hobsbawm, E. J. (1997). *Η εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Milza, P. (2006). *Storia d' Italia*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Pécout, G. (2011). *Il lungo Risorgimento. La nascita dell' Italia contemporanea (1770-1922)*. Επιμέλεια μετάφρασης R. Balzani. Μιλάνο-Τορίνο: Bruno Mondadori.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*. 2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d' Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Scirocco, A. (1984). *L' Italia del Risorgimento*. Μπολόνια: il Mulino.
- Tilly, C. (1998). *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*. Μτφρ. Κ. Θεολόγου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Vick, B. (2015). *The Congress of Vienna. Power and Politics after Napoleon*. Βοστόνη: Harvard University Press.

## Κεφάλαιο 10. Η Ιταλική Παλιγγενεσία: από τη θεωρητική προετοιμασία στην επανάσταση του 1848

### Σύνοψη

Μετά την αποτυχία των φιλελεύθερων κινημάτων (1820-21 και 1830-31) που οργάνωσαν οι Καρμπονάροι, άρχισαν να διατυπώνονται εναλλακτικές προτάσεις τόσο για το πλαίσιο που θα καθόριζε τις σχέσεις των Ιταλών με τις ηγεσίες τους όσο και για τη μορφή που θα έπρεπε να λάβουν οι πολιτικές διεκδικήσεις τους, με ξεκάθαρες πλέον τις αναφορές στον στόχο της εθνικής ανεξαρτησίας.

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε: α) τις κυριότερες από αυτές τις προτάσεις, που αφορούσαν τη μορφή του αγώνα των Ιταλών για επίλυση του εθνικού τους προβλήματος, β) την υιοθέτηση από ορισμένες κυβερνήσεις φιλελεύθερων, μεταρρυθμίσεων, και γ) τις επαναστάσεις του 1848, που εγκαινίασαν τον πρώτο πόλεμο για την ιταλική εθνική ανεξαρτησία.

### 10.1 Τα Πολιτικά Ρεύματα της Ιταλικής Παλιγγενεσίας

Η αποτυχία των φιλελεύθερων κινημάτων που προετοίμασαν οι Καρμπονάροι (1820-21 και 1830-31), πέρα από το ουσιαστικό τέλος αυτής της μορφής πολιτικής διεκδίκησης, σηματοδότησε την έναρξη έντονων συζητήσεων στο εσωτερικό της Ιταλίας για τους στόχους που θα έπρεπε να θέσουν οι Ιταλοί για την επίλυση του εθνικού τους προβλήματος, καθώς και για τους τρόπους επίτευξής τους. Η ιδέα της εθνικής ανεξαρτησίας και η επικράτηση των φιλελεύθερων ιδεών στην ιταλική πολιτική ζωή είχαν ήδη συγκεντρώσει μεγάλες συναινέσεις. Παράλληλα, όμως, κέρδιζε έδαφος και η πρόταση για τη συγκρότηση ενιαίας κρατικής δομής στο σύνολο της Ιταλικής Χερσονήσου. Η κατάργηση των εσωτερικών διαιρέσεων, πέραν της πολιτικής, θα προωθούσε και την οικονομική ενοποίηση και θα συντελούσε στη διαμόρφωση μιας ενιαίας αγοράς με πολλαπλά οφέλη για τις παραγωγικές κοινωνικές ομάδες που είχαν υποστηρίξει με θέρμη αυτή την προοπτική. Οι συζητήσεις που ακολούθησαν ανάμεσα σε διανοούμενους και πολιτικούς, επικεντρώθηκαν στον τρόπο υλοποίησης αυτής της νέας δομής και στη μορφή που θα δινόταν στο πολίτευμα μετά την κατάκτηση της ελευθερίας των Ιταλών.



**Εικόνα 10.1** Ασπρόμαυρη φωτογραφία του Τζουζέππε Ματσίνι με την υπογραφή του στη βάση της, από τον Domenico Lama. Δημοσιεύεται στην ιστοσελίδα [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lama,\\_Domenico\\_%281823-1890%29\\_-\\_Giuseppe\\_Mazzini.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lama,_Domenico_%281823-1890%29_-_Giuseppe_Mazzini.jpg) (Αύγουστος 2015).

### 10.1.1 Η πρόταση του Τζουζέππε Ματσίνι

Στις προτάσεις που διατυπώθηκαν έγινε εξαρχής φανερή η αντίθεση ανάμεσα σε ριζοσπάστες και μετριοπαθείς φιλελευθέρους. Την πρώτη τάση εξέφραζε σχεδόν αποκλειστικά ο Τζουζέππε Ματσίνι (1805-72). Συνεπής στις ιδέες του και ακούραστος στην υλοποίησή τους, υπήρξε μία από τις κεντρικές μορφές των απελευθερωτικών αγώνων των Ιταλών.

Γεννημένος στη Γένοβα το 1805 από σχετικά εύπορη οικογένεια, βίωσε από νωρίς τη δράση των πρώτων φιλελευθέρων κινημάτων. Στην ηλικία των 22 ετών εντάχθηκε στους Καρμπονάρους και περιστοιχίστηκε από πρόσωπα με τα οποία ανέπτυξε σχέσεις εμπιστοσύνης, όπως οι αδελφοί Γιάκοπο, Τζοβάννι και Αγκοστίνιο Ρουφίνι. Το 1830 συνελήφθη έπειτα από καταγγελία στενού του συνεργάτη, όταν έγινε γνωστό ότι διατηρούσε σχέσεις με τους Καρμπονάρους. Φυλακίστηκε για έξι μήνες στο κάστρο της Σαβόνας, χωρίς όμως να καταδικαστεί, λόγω έλλειψης στοιχείων. Εκλήθη ωστόσο να επιλέξει ανάμεσα στη διαμονή του σε μια μικρή πόλη στα σύνορα του Πιεμόντε και στην εξορία. Και προτίμησε την τελευταία κατάσταση που έμελλε να διαρκέσει για όλη την υπόλοιπη ζωή του με μικρά ή μεγαλύτερα διαστήματα παραμονής στη Λυών, τη Μασσαλία, το Λονδίνο και αλλού.

Οι συζητήσεις που είχε στην εξορία με εκπροσώπους του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού και άλλους Ιταλούς πρόσφυγες τον βοήθησαν να συνειδητοποιήσει τον λόγο της αποτυχίας των κινημάτων του 1831 και, ακολούθως, να ωριμάσει τη δική του πολιτική σκέψη. Απέδωσε λοιπόν την αποτυχία των Καρμπονάρων:

1. στην έλλειψη ενοποιημένης δράσης και εθνικού οράματος για την επίλυση του ιταλικού πολιτικού προβλήματος,
2. στο ασαφές και συχνά αντιφατικό πολιτικό τους πρόγραμμα, που ήταν άγνωστο στα περισσότερα μέλη αυτών των εταιριών,
3. στην απουσία του λαού από τα επαναστατικά κινήματα και, γενικά, στην ελλιπή διάδοση του προγράμματός τους σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και μέσω του τύπου, και
4. στην υπερβολική εμπιστοσύνη σε Ιταλούς και ξένους ηγεμόνες.

Το τελευταίο σημείο βασιζόταν και σε προσωπικά βιώματα του Ματσίνι. Το 1831, μετά την άνοδο του Κάρολο Αλμπέρτο της Σαβοΐας στον θρόνο του Βασιλείου της Σαρδηνίας, ο Ματσίνι τον κάλεσε με ανοιχτή επιστολή να τεθεί επικεφαλής μιας εθνικής επανάστασης εναντίον της Αυστρίας. Αντί απάντησης, ο νέος βασιλιάς, που το 1821 είχε συμπλεύσει προσωρινά με τους φιλελευθέρους, έδωσε εντολή να συλληφθεί ο Ματσίνι, όταν θα εντοπιζόταν στην επικράτειά του.

Είχε φτάσει η στιγμή για τον Ματσίνι να προχωρήσει στην επόμενη κίνησή του. Ίδρυσε τότε στη Μασσαλία τη Νέα Ιταλία (Giovine Italia), μια επαναστατική συσσωμάτωση που φιλοδοξούσε να αναλάβει ηγετικό ρόλο στο ιταλικό ζήτημα. Στη δομή αυτής της οργάνωσης δεν υπήρχε ιεραρχική κατανομή των μελών παρά μόνο αποκεντρωμένοι πυρήνες που συντονίζονταν από το ίδιο πρόσωπο, ασκώντας λειτουργίες που θύμιζαν μια πρώιμη μορφή σύγχρονου πολιτικού κόμματος.

Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με τις προγενέστερες μυστικές αδελφότητες, ο Ματσίνι θέλησε εξαρχής να δώσει στην οργάνωσή του ένα πρόγραμμα σαφές, γνωστό σε όλους και παράλληλα πρακτικό, διατηρώντας κρυφά μόνο τα ονόματα των συμμετεχόντων. Οι τρεις κύριοι στόχοι αυτού του προγράμματος ήταν: ανεξαρτησία, ενότητα και δημοκρατία. Αναλυτικότερα:

- Η διεκδίκηση της ανεξαρτησίας του έθνους θα βασιζόταν όχι σε λίγους συνωμότες οργανωμένους σε σχέτες, αλλά στην κοινή επαναστατική δράση ολόκληρου του λαού, χωρίς τη βοήθεια ξένων ηγετών. Ειδικό ρόλο ανέθετε στις νεότερες γενιές που, γεμάτες ενθουσιασμό και πίστη, μετά από την εκπαίδευσή τους στα ιδανικά των πολιτικών αγώνων θα έπαιρναν τα όπλα για να πολεμήσουν για την εθνική υπόθεση.
- Για τον Ματσίνι η ενοποίηση συνιστούσε αναγκαία προϋπόθεση για την επιβίωση και την ευημερία του έθνους. Η ιδέα αυτή, που κατόπιν θα θριάμβευε με τη δράση όχι του Ματσίνι, αλλά του Καβούρ και της μοναρχίας των Σαβόια, κατέδειξε την πολιτική του ευφυΐα, καθώς υπήρξε για καιρό ο μοναδικός υποστηρικτής αυτής της προοπτικής, αποκρούοντας τις προτάσεις για ομοσπονδοποίηση της Ιταλικής Χερσονήσου.
- Τέλος, η δημοκρατία ως επιλογή πολιτεύματος δήλωνε την πρόθεση του Ματσίνι να προχωρήσει χωρίς τους ηγεμόνες της Ιταλίας, αναθέτοντας τα ηνία σε μια εκλεγμένη από τον λαό κυβέρνηση.

Οι ιδέες του είχαν, επιπλέον, ένα ισχυρό ηθικό και θρησκευτικό έρεισμα. Η περίφημη φράση «Θεός και Λαός» (Dio e Popolo) απηχούσε την ιδιαίτερη θρησκευτικότητα του και εξέφραζε μια πολύ κεντρική ιδέα του πολιτικού του προγράμματος. Ο λαϊκός ξεσηκωμός εναντίον των ξένων και της απολυταρχίας λογιζόταν ως μια μορφή ιεραποστολής, την οποία είχε αναθέσει στον λαό ο ίδιος ο Θεός. Δεν επρόκειτο ωστόσο για τον Θεό της παραδοσιακής θρησκείας, αλλά για έναν Θεό ηθικό που εμπιστεύεται σε κάθε λαό μια αποστολή για την πρόοδο της ανθρωπότητας. Στην περίπτωση της Ιταλίας αυτός ο στόχος δεν περιοριζόταν στην απελευθέρωση του ιταλικού έθνους, αφορούσε και άλλους καταπιεσμένους λαούς, οι οποίοι με τους αγώνες των Ιταλών θα κέρδιζαν την ελευθερία τους.

Ο λαός του Ματσίνι δεν ήταν, βέβαια, το προλεταριάτο των εργοστασίων, ομάδα ακόμη αδιαμόρφωτη στον ιταλικό χώρο. Αναφερόταν περισσότερο στη μικρή αστική τάξη, στους τεχνίτες και στους απασχολούμενους στη βιοτεχνία και το εμπόριο.

Παρόλο που οι ιδέες του απευθύνονταν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, έχοντας μια σύλληψη ρομαντική για το έθνος ως έναν ενοποιημένο οργανισμό, από το πρόγραμμά του απουσίαζε η υπόσχεση για την επίλυση του κοινωνικού προβλήματος της Ιταλίας, το οποίο σχεδίαζε να αντιμετωπίσει μετά την ενοποίηση, για να μην αποδυναμώσει τη συνοχή των ομάδων που θα μάχονταν για την ανεξαρτησία. Έτσι οι ιδέες του έγιναν αποδεκτές από τη μεσαία αστική τάξη, από τους λογίους, τους φοιτητές και μερίδα των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων. Στο Μιλάνο, για παράδειγμα, στη Νέα Ιταλία προσχώρησαν 3.000 εργάτες και τεχνίτες. Οι μάζες των χωρικών έμειναν, όμως παγερά αδιάφορες, κάποτε και εχθρικές απέναντι στις εξεγέρσεις των πατριωτών.

Το πρόγραμμα του Ματσίνι θα δοκιμαζόταν στην πράξη δύο μόλις χρόνια μετά την ίδρυση της Νέας Ιταλίας. Το 1833 ξέσπασε στη Γένοβα η πρώτη εξέγερση που οργάνωσαν εκεί τα μέλη της. Το δίκτυο των συνωμοτών που είχε οργανώσει ο Ματσίνι στο εσωτερικό του πιεμοντέζικου στρατού έγινε όμως αντιληπτό. Ο βασιλιάς Κάρολο Αλμπέρτο συμπεριφέρθηκε πολύ σκληρά στους 67 συλληφθέντες της συνωμοσίας: τα στρατιωτικά δικαστήρια καταδίκασαν σε θάνατο 21 από αυτούς για τους 12 εκτελέστηκε η δικαστική απόφαση 200 μέλη της Τζόβινε Ιταλία αναγκάστηκαν να πάρουν τον δρόμο της εξορίας ο έμπιστος συνεργάτης του Ματσίνι, Γιάκοπο Ρουφφίνι κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων προτίμησε να αυτοκτονήσει στη φυλακή παρά να προδώσει τους συντρόφους του, ενώ τα αδέρφια του Αγκοστίνιο και Τζοβάννι διέφυγαν στο εξωτερικό, όπως και ο ιερέας Βιντσέντσο Τζομπέρτι.

Το επόμενο έτος (1834) ο Ματσίνι συγκέντρωσε στα σύνορα του Βασιλείου της Σαρδηνίας με την Ελβετία μερικές εκατοντάδες ένοπλους πρόσφυγες από διάφορες χώρες σ' ένα ακόμη πιο παράτολμο σχέδιο που προέβλεπε τα εξής: ο στρατηγός Ραμορίνο, πρώην αξιωματικός του Ναπολέοντα, θα διείσδυε στη Σαβοΐα με σκοπό να προκαλέσει μια επανάσταση στο Πιεμόντε. Την ίδια στιγμή ένας νέος από τη Νίκαια, ο Τζουζέππε Γκαριμπάλντι, σθεναρός υποστηρικτής των ιδεών του Ματσίνι, που είχε καταταγεί στο πολεμικό ναυτικό της Σαρδηνίας με σκοπό να διαδώσει τις ρεπουμπλικανικές και πατριωτικές ιδέες, θα οργάνωνε μίαν άλλη εξέγερση στο λιμάνι της Γένοβας.

Και αυτή η εκστρατεία απέτυχε, λόγω κυρίως της αδυναμίας του Ραμορίνο να ανταποκριθεί στην αποστολή του, αλλά και της ικανότητας της αστυνομίας του Πιεμόντε, που πληροφορήθηκε εγκαίρως τις προετοιμασίες των συνωμοτών. Έτσι ο Γκαριμπάλντι βρέθηκε εκτεθειμένος στο λιμάνι της Γένοβας και μόλις που κατάφερε να δραπέτευσει. Λίγο καιρό μετά και ενώ βρισκόταν ακόμη στο λιμάνι της Μασσαλίας, καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο από δικαστήριο της Γένοβας.

Μετά την αποτυχία των δύο πρώτων κινημάτων ο Ματσίνι αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Μασσαλία. Στις επόμενες κινήσεις του περιλαμβάνονταν η διάδοση των ιδεών του και ο συντονισμός των Ιταλών πατριωτών που είχαν εγκατασταθεί σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Από τη νέα του έδρα, τη Βέρνη της Ελβετίας, ενέτεινε τις προσπάθειες για την προβολή των πατριωτικών του ιδεών και τον συντονισμό των εξόριστων Ιταλών πατριωτών. Το 1834 κατόρθωσε να συντονίσει τα βήματα των εθνικών κινημάτων διαφόρων καταπιεσμένων λαών της Ευρώπης, ιδρύοντας συσσωματώσεις εθνικού χαρακτήρα όπως η Νέα Γερμανία (Giovine Germania), η Νέα Πολωνία (Giovine Polonia) και η Νέα Ελβετία (Giovine Svizzera). Όλες αυτές οι εταιρείες θα συντονίζονταν κατόπιν από τη Νέα Ευρώπη (Giovine Europa) που έμελλε να συνενώσει τα εθνικά κινήματα των εξόριστων Γερμανών, Ιταλών, Ελβετών και Πολωνών σ' ένα είδος δημοκρατικής-επαναστατικής διεθνούς των λαών της Ευρώπης.

Ούτε αυτό το σχέδιο έμελλε να ευοδωθεί. Ο ίδιος ο Ματσίνι, μπροστά στη βία που υπέστησαν οι οπαδοί του από τις δυνάμεις της τάξης, έζησε μια περίοδο εντονων αμφιβολιών ("la tempesta del dubbio") για το αν άξιζε να θυσιάσουν τόσες ζωές για τον ιταλικό αγώνα.

Από το 1837 ξεκίνησε μια νέα φάση της πολιτικής του πορείας. Μετά την εγκατάστασή του στο Λονδίνο ήλθε σε επαφή με την εκεί αναπτυσσόμενη εργατική τάξη και με τους πρώτους σοσιαλιστές της Μεγάλης Βρετανίας, χωρίς να αποδεχτεί ποτέ τη σύλληψη των τελευταίων για την «πάλη των τάξεων». Το 1840, πάντα στο

Λονδίνο, ίδρυσε την «Ένωση των Ιταλών εργατών» και οργάνωσε στη Νέα Ιταλία τούς εκεί ευρισκόμενους Ιταλούς πρόσφυγες, προετοιμάζοντας νέους αγώνες και εξεγέρσεις.

Πικρή κατάληξη είχε και το κίνημα των αδελφών Αττίλιο και Εμίλιο Μπαντιέρα το 1844. Τα δύο αδέρφια, Βενετοί αξιωματικοί του αυστριακού ναυτικού, γιοι ενός ναυάρχου του ίδιου στόλου, ίδρυσαν μια μυστική σέχτα, τη λεγόμενη Εσπερία, και ανέπτυξαν σχέσεις με τον Ματσίνι. Γνωρίζοντας ότι είχαν ξεσπάσει κινήματα στην Κοζέντσα, από την Κέρκυρα, όπου βρίσκονταν εξόριστοι, ταξίδεψαν με μερικούς συντρόφους τους στον Κρότωνα. Εκεί φιλοδοξούσαν να υποκινήσουν μια εξέγερση χωρικών. Προδομένοι όμως από έναν σύντροφό τους, συνελήφθησαν από τον στρατό των Βουρβόνων, καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν με τουφεκισμό στην πεδιάδα του Ροβίτο.

Το τελευταίο κίνημα που οργάνωσαν οι συνεργάτες του Ματσίνι ήταν εκείνο του Ρίμινι (1845). Εκεί μια ομάδα υποστηρικτών του κατέλαβαν την πόλη και επιχείρησαν, ανεπιτυχώς, να ξεσηκώσουν τη Ρομάνια εναντίον της παπικής διοίκησης.

Μετά και από αυτές τις αποτυχίες ήταν πλέον φανερό ότι ο αγώνας των Ιταλών είχε ανάγκη από νέες ιδέες. Η μυστική δράση, οι συνωμοσίες και οι εξεγέρσεις, η στενή παρακολούθηση της διακίνησης των ιδεών από την αυστριακή αστυνομία, αλλά και η σκληρή αντίδραση των Ιταλών ηγεμόνων εναντίον των εξεγέρσεων, σε συνδυασμό με την περιορισμένη αναφορά στην επίλυση κοινωνικών ζητημάτων, δεν έλκυαν πια τον λαό στους εθνικούς αγώνες, περιορίζοντας τις πιθανότητες επιτυχίας τους. Κάπως έτσι ερμηνεύεται η σχεδόν πλήρης αδιαφορία που επέδειξαν οι χωρικοί για την ιταλική Παλιγγενεσία.

Τούτο δεν σήμαινε βέβαια ότι οι προτάσεις που περιλαμβάνονταν στο δημοκρατικό πρόγραμμα του Ματσίνι ήταν χωρίς νόημα. Σε πρακτικό επίπεδο είχαν κατορθώσει αφενός να «ξυπνήσουν» την εθνική συνείδηση των Ιταλών και αφετέρου να τραβήξουν την προσοχή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης γύρω από το ιταλικό πρόβλημα. Όπως παρατηρεί ο Ιταλός ιστορικός Gaetano Salvemini (1873-1957), ο ιταλικός 19<sup>ος</sup> αιώνας υπήρξε σε μεγάλο βαθμό ο αιώνας της συζήτησης για τις ιδέες του Ματσίνι. Ο ίδιος ο Ματσίνι θα συνέχιζε, άλλωστε, να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στα τεκταινόμενα. Οι θέσεις του θα αποτελούσαν σημείο αναφοράς τόσο για την πολιτική πρωτοβουλία που ανέθετε στον λαό όσο και γιατί πίστευε πως ανεξαρτησία και ενότητα δεν θα προέρχονταν από διπλωματικές συμφωνίες ή συμβιβασμούς, αλλά από τις θυσίες του ιταλικού λαού.

### **10.1.2 Οι προτάσεις των μετριοπαθών φιλελευθέρων**

Απέναντι στις θέσεις του Ματσίνι διατυπώθηκαν διάφορες εναλλακτικές προτάσεις με κυρίαρχη εκείνη των φιλελεύθερων μετριοπαθών, που συνδέθηκε κατά κύριο λόγο με μια σειρά διανοητών από το Πιεμόντε. Οι ιδέες των τελευταίων, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, περιλάμβαναν μεταρρυθμίσεις που θα εφαρμόζονταν σταδιακά και με ειρηνικό τρόπο σε καθένα από τα υπάρχοντα κράτη με τη συναίνεση και τη συνεργασία Ιταλών ηγεμόνων. Ο τελικός σκοπός ήταν η ίδρυση μιας ελεύθερης και ανεξάρτητης συνταγματικής μοναρχίας με μετριοπαθή χαρακτηριστικά που θα διασφάλιζε τα συμφέροντα και τη θέση της αστικής τάξης στην κοινωνική και οικονομική ιεραρχία. Σε ό,τι αφορούσε το είδος του πολιτεύματος, οι μετριοπαθείς έριχναν το βάρος στην ομοσπονδιακή μορφή, επιλογή που έδειχνε να ικανοποιεί άπαντες, όσο παρέμενε ασαφές ποιος θα ηγείτο.



**Εικόνα 10.2** Βιντσέντσο Τζομπέρτι, από το βιβλίο των Vecchi, C.A.-Perrin, Cl. (1851). *La Italia. Storia di due anni 1848-1849*. Τορίνο. Δημοσιεύεται στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Vincenzo\\_Gioberti#/media/File:La\\_Italia-309.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Vincenzo_Gioberti#/media/File:La_Italia-309.jpg) (Αύγουστος 2015).

### 10.1.2.1 Η πρόταση του Βιντσέντσο Τζομπέρτι

Σε αυτό κυρίως το σημείο εντοπίζονται οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους εκπροσώπους αυτής της τάσης. Ο Βιντσέντσο Τζομπέρτι, ιερέας, γεννημένος στο Τορίνο το 1801, υποστήριξε την προοπτική της ομοσπονδίας, επιφυλάσσοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στον ποντίφικα. Παρότι υπηρέτησε για αρκετά χρόνια ως εφημέριος στο παρεκκλήσι της αυλής των Σαβόια, είχε «θητεύσει» και στις ριζοσπαστικές ιδέες. Το 1833 κατηγορήθηκε για τη συμπάθεια που είχε επιδείξει προς το πρόγραμμα του Ματσίνι. Αναγκάστηκε έτσι να εγκαταλείψει τη θέση του, παίρνοντας τον δρόμο της εξορίας.

Έζησε στο Παρίσι και μετά στις Βρυξέλλες όπου συνέθεσε το βιβλίο του *Del primato morale e civile degli Italiani* (1843). Εκεί διατύπωσε τις νέες θέσεις του, δηλώνοντας την αντίθεσή του στην πολιτική γραμμή του Ματσίνι, από την οποία είχε απομακρυνθεί μετά την αποτυχημένη εξέγερση στη Σαβοΐα το 1834. Ο Τζομπέρτι, θεωρώντας πολύ βαρύ το τίμημα που είχαν κληθεί να πληρώσουν οι Ιταλοί μετά από αυτά τα κινήματα, επιδίωξε μια νέα προσέγγιση για την αντιμετώπιση του ιταλικού προβλήματος, λαμβάνοντας υπόψη τα σφάλματα της Νέας Ιταλίας. Οι ιδέες του απέκλιναν, σε σχέση μ' εκείνες του Ματσίνι, σε δύο κυρίως σημεία:

Πρώτον, απέρριπτε τον αντικληρικαλισμό του Ματσίνι, υποστηρίζοντας ότι η Ιταλία ήταν παραδοσιακά η έδρα του Καθολικισμού και ότι οι Ιταλοί, εξαιτίας αυτής ακριβώς της σχέσης με την Αγία Έδρα, ήταν λαός προνομιούχος, ευνοημένος από την ιστορία και με αδιαμφισβήτητα ηθικά πρωτεία.

Δεύτερον, διαφωνούσε με τη χρήση βίας, προτείνοντας την υιοθέτηση μιας μετριοπαθούς πολιτικής από τους ηγεμόνες, που έπρεπε να πάρουν στα χέρια τους τα ηνία του αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία, περιορίζοντας έτσι τον ρόλο του λαού.

Πώς όμως θα μπορούσε ένας λαός να κερδίσει την ανεξαρτησία του από ξένους κυριάρχους, υιοθετώντας μετριοπαθείς πολιτικές;

Για τη σύνθεση αυτών των δύο φαινομενικά αντίθετων αντιλήψεων ο Τζομπέρτι πρότεινε τη συγκρότηση μιας συνομοσπονδίας ισότιμων κρατών με τη συνεργασία των πιο προοδευτικών από τους ηγεμόνες της Ιταλίας. Ο στόχος αυτός δεν θα επιτυγχανόταν με την ισχύ των όπλων, αλλά με τη σταδιακή εισαγωγή μεταρρυθμίσεων σε κάθε κράτος ξεχωριστά και με κατάλληλες διπλωματικές κινήσεις.

Επικεφαλής της συνομοσπονδίας θα ήταν ο ποντίφικας, ο μοναδικός άνθρωπος που είχε την ικανότητα να σταθεί υπεράνω των διαφόρων ηγεμόνων και να συμβιβάσει τις αντιθέσεις, προωθώντας ταυτόχρονα μια σειρά από μεταρρυθμίσεις στην επικράτειά του. Εξαιτίας του πρωταγωνιστικού ρόλου που θα διαδραμάτιζε ο πάπας,

η πρότασή του Τζομπέρτι φάνηκε να αναβιώνει το κίνημα του γουελφισμού, υπενθυμίζοντας τις καθοριστικές παρεμβάσεις της Αγίας Έδρας στην πολιτική ζωή της μεσαιωνικής Ευρώπης και ειδικότερα στη στήριξη των ιταλικών κοινοτήτων από τους πάπες κατά τη σύγκρουσή τους με τους Γερμανούς αυτοκράτορες. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο η εκ νέου επεξεργασία, από μέρους του Τζομπέρτι, ενός προγράμματος εμπλοκής της Εκκλησίας στην πολιτική ζωή της Ιταλικής Χερσονήσου χαρακτηρίστηκε ως νεογουελφισμός (neoguelfismo)

Οι ιδέες του Τζομπέρτι, που απέρριπταν το επαναστατικό-δημοκρατικό πρόγραμμα του Ματσίνι και αντιπρότειναν μια δέσμη μετριοπαθών μεταρρυθμιστικών προτάσεων με την εκούσια συμμετοχή Ιταλών ηγεμόνων και τον κυρίαρχο ρόλο να βρίσκεται στα χέρια του ποντίφικα, έγιναν δεκτές με θετική διάθεση από τον τελευταίο. Συγκέντρωσαν, εξάλλου, μεγάλες κοινωνικές συναινέσεις, καθώς πρόβαλαν την ξεχωριστή σημασία που είχε η καθολική πίστη για τους Ιταλούς, χωρίς, από την άλλη, να κάνουν αναφορά στα κοινωνικά ζητήματα.

Με τον καιρό όμως η ελκυστικότητά τους άρχισε να περιορίζεται. Πέρα από τη σταδιακή αποστασιοποίηση του πάπα από αυτό το σχέδιο, οι ιδέες του Τζομπέρτι δεν συνοδεύτηκαν από άμεσες, συγκεκριμένες και ουσιαστικές ενέργειες. Επιπλέον, σχεδόν παράλληλα με αυτές, διατυπώθηκαν παραπλήσιες προτάσεις που έτυχαν μεγαλύτερης πολιτικής υποστήριξης.

### 10.1.2.2 Οι προτάσεις του «κόμματος» των Πιεμοντέζων

Την ίδια πάνω-κάτω περίοδο κυκλοφόρησαν και άλλες προτάσεις, διατυπωμένες από πρόσωπα που εξέφραζαν τις ιδέες των μετριοπαθών φιλελευθέρων. Κυριότεροι εκφραστές τους ήταν οι πιεμοντέζοι Τσέζαρε Μπάλμπο και Μάσσιμο ντ' Ατζέλιο, κύριοι εκπρόσωποι του «κόμματος» των Πιεμοντέζων, λόγω καταγωγής, ή «αλμπερτιστές» (από το όνομα του βασιλιά της Σαρδηνίας Κάρλο Αλμπέρτο). Ο Μπάλμπο και ο ντ' Ατζέλιο απέρριπταν, όπως και ο Τζομπέρτι, τις επαναστατικές πρακτικές, έδειχναν εμπιστοσύνη στις μεταρρυθμίσεις των ηγεμόνων, συμφωνούσαν με την προοπτική μιας συνομοσπονδίας ιταλικών κρατών, αλλά διαφοροποιούνταν ως προς το πρόσωπο που θα αναλάμβανε την ηγεσία αυτού του εγχειρήματος.

Ο πρώτος δημοσίευσε το 1844 το βιβλίο του *Le speranze d'Italia*, όπου υποστήριξε ότι η ανεξαρτησία ήταν σημαντικότερη από την ενοποίηση. Πρότεινε να τεθεί επικεφαλής του αγώνα των Ιταλών για εθνική ανεξαρτησία ο Οίκος της Σαβοΐας, που αποτελούσε την πιο έμπειρη πολιτικά και στρατιωτικά δυναστεία απ' όσες διοικούσαν ιταλικά κράτη. Στο επίκεντρο των ιδεών του Μπάλμπο βρισκόταν η πρόταση να συγκροτηθεί μια συμμαχία κρατών που, εκμεταλλευόμενη το «Ανατολικό ζήτημα», θα ωθούσε την Αυστρία να διεκδικήσει εδάφη στη Βαλκανική σε βάρος της Ρωσίας. Από την κίνηση αυτή εκτιμούσε ο Μπάλμπο ότι η Αυστρία θα πιεζόταν είτε να στρέψει την προσοχή της αλλού είτε να αποσυρθεί πλήρως από τα εδάφη της Ιταλίας.

Δύο χρόνια αργότερα ο Μάσσιμο ντ' Ατζέλιο δημοσίευσε το έργο του *Gli ultimi casi di Romagna*. Έχοντας ζήσει από κοντά την αποτυχία του κινήματος του Ματσίνι στο Ρίμινι (1845), καταδίκαιε τις επαναστατικές ενέργειες και, παράλληλα, ανέθετε τις ελπίδες των Ιταλών στον Κάρλο Αλμπέρτο, βασιλιά της Σαρδηνίας.

Ο ντ' Ατζέλιο ήταν ένα από τα πολλά πρόσωπα που εξωτερικούσαν τον προβληματισμό τους για το ανθρώπινο κόστος αυτών των κινήματων. Είχε εξάλλου μια διαφορετική προσέγγιση για τις προοπτικές του αγώνα των Ιταλών: την άποψη των μετριοπαθών φιλελευθέρων ότι η πρωτοβουλία του αγώνα των Ιταλών θα έπρεπε να ανατεθεί στη διπλωματία με επικεφαλής έναν ηγεμόνα του διαμετρήματος του βασιλιά της Σαρδηνίας.

Εκείνος που αναμφίβολα ξεχώρισε από το λεγόμενο κόμμα των Πιεμοντέζων ήταν ο Καμίλλο Μπένσο κόμης του Καβούρ, που με την πολιτική του οξυδέρκεια μπόρεσε να συνθέσει τις πιο διαφορετικές απόψεις. Πέρα από τον ηγετικό ρόλο που επιφύλασσε στους Σαβόια, ο Καβούρ, ως μετριοπαθής πολιτικός, αφενός διαφωνούσε με τις επαναστατικές κινήσεις, και αφετέρου είχε πλήρη εμπιστοσύνη στην ισχύ της διπλωματίας. Πίστευε, εξάλλου, ότι η ωρίμαση της ιδέας της ανεξαρτησίας θα ερχόταν μέσα από τη σταδιακή καπιταλιστική ανάπτυξη και από την εφαρμογή πολιτικών μεταρρυθμίσεων, παράγοντες που θα οδηγούσαν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των Ιταλών χωρίς να περιστείλουν τις ατομικές ελευθερίες.

### 10.1.2.3 Οι ιδέες του Κάρλο Καττάνεο

Μια άλλη δέσμη προτάσεων, που ουσιαστικά συνδύαζε τις ρεπουμπλικανικές ιδέες του Ματσίνι και τις μετριοπαθείς φιλελεύθερες θέσεις, καθολικές και λαϊκές, των Τζομπέρτι, Μπάλμπο και ντ' Ατζέλιο, διατυπώθηκε από τον Κάρλο Καττάνεο, οικονομολόγο και φιλόσοφο από το Μιλάνο.

Ο Καττάνεο αποδέχτηκε την ιδέα της ομοσπονδοποίησης, υποστήριξε όμως την προοπτική μιας ρεπουμπλικανικής διακυβέρνησης, απορρίπτοντας έτσι τη λύση της συνταγματικής μοναρχίας. Έδινε μεγάλη σημασία στη λειτουργία της αστικής τάξης και του καπιταλισμού και στη διάδοση της επιστημονικής και



τεχνικής γνώσης. Το 1844, σε κείμενο που δημοσίευσε, εξυμνούσε την οικονομική ευημερία, το πνεύμα πρωτοβουλίας, την κοινωνική πρόοδο που θα έφερνε το άνοιγμα των σπουδών στις γυναίκες κ.λπ.

Το 1848 άρχισε να εκδίδει στο Μιλάνο το περιοδικό *il Politecnico*, όπου βρήκαν θέση κείμενα που τόνωσαν το ενδιαφέρον για την ιταλική Παλιγγενεσία, καθώς και τις συζητήσεις για το κοινωνικό ζήτημα και τη δημοκρατική διαπαιδαγώγηση της μεγάλης μάζας των εργαζομένων.

Συνολικά ιδωμένες, οι ιδέες του Καττάνεο, αν και είχαν κάποια ευρύτητα σε πολιτιστικό κυρίως επίπεδο, άσκησαν περιορισμένη επίδραση στο Ριζορτζιμέντο, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες προτάσεις του Ματσίνι.

## 10.2 Φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις και συντάγματα στα ιταλικά κράτη (1846-48)

Το επόμενο βήμα στον αγώνα των Ιταλών για την εθνική τους ανεξαρτησία θα το πραγματοποιούσαν οι ηγεμόνες των ιταλικών κρατών. Η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε να ιδωθεί ως αποτέλεσμα της αποδοχής της πρότασης των μετριοπαθών φιλελευθέρων που προέβλεπε αυτό ακριβώς το βήμα, αλλά και ως μια προσπάθεια των διαφόρων ηγεμόνων να συμπλεύσουν με τους προσανατολισμούς της κοινής γνώμης, ιδίως των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων των κρατών τους.

Καθοριστική ως προς αυτή την εξέλιξη υπήρξε η εκλογή, τον Ιούνιο του 1846, ενός νέου πάπα, του Πίου Θ' (1846-78), έως τότε καρδινάλιου Φερρέτι (Giovanni Maria Mastai Ferretti), ο οποίος επικράτησε επί ενός συντηρητικού αντιπάλου, του καρδινάλιου Λαμπρουσκίνι, που υποστηριζόταν από την Αυστρία.

Ο νέος πάπας, γεννημένος στη Σενιγάλια το 1792, είχε δείξει από τα χρόνια που υπηρετούσε ως επίσκοπος στην Ίμολα τη συμπάθειά του προς τα έργα του Τζομπέρτι και την ανοχή του προς τις φιλελεύθερες ιδέες. Στα πρώτα βήματα της θητείας του επιβεβαίωσε αυτή την εικόνα, υιοθετώντας μια προσεκτική πολιτική μεταρρυθμίσεων φιλελευθέρου χαρακτήρα. Στις 16 Ιουλίου 1846 με την Εγκύκλιο της συγχώρεσης (*Editto del perdono*) χορήγησε ευρεία αμνηστία σε όσους είχαν καταδικαστεί για πολιτικά αδικήματα. Χαλάρωσε τους ελέγχους που παραδοσιακά ασκούσε η Διοίκηση στον Τύπο, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για την κυκλοφορία των πρώτων φιλελευθέρων εφημερίδων. Διόρισε μια *Consulta di Stato*, ένα είδος δηλ. κοινοβουλίου συμβουλευτικού χαρακτήρα, στο οποίο συμμετείχαν τόσο εκκλησιαστικοί όσο και λαϊκοί. Ίδρυσε, τέλος, Πολιτική Αστυνομία στη θέση των μισθοφορικών στρατευμάτων, με επικεφαλής τον Άντζελο Μπρουνέτι, πρόσωπο δημοφιλές στη Ρώμη.

Οι φιλελεύθερες κινήσεις του πάπα είχαν μεγάλη απήχηση εντός και εκτός Ιταλίας και τον μετέτρεψαν σε σύμβολο της νέας εποχής. Στις ιταλικές πόλεις πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις υπέρ του με αιτήματα για παραχωρήσεις σε κάθε κράτος ανάλογες με αυτές του πάπα. Ο Ματσίνι από το Λονδίνο κάλεσε τον πάπα «να γίνει απελευθερωτής της Ιταλίας από τους βαρβάρους», ενώ ο Γκαριμπάλντι από την Αμερική, όπου μαχόταν για την ανεξαρτησία της Ουρουγουάης, έθεσε εαυτόν στην υπηρεσία του ποντίφικα.

Στην Τοσκάνη ο δούκας Λεοπόλδος Β' ενήργησε με ανάλογο τρόπο ιδρύοντας Πολιτοφυλακή και παραχωρώντας περιορισμένη ελευθερία του Τύπου. Προσέλαβε επίσης ως συμβούλους του πρόσωπα γνωστά για τις φιλελεύθερες απόψεις τους, όπως ο Μπεττίνο Ρικαζόλι, ο Τζίνο Καπρόνι κ.ά.

Στο Τορίνο ο βασιλιάς Κάρλο Αλμπέρτο κατάργησε τη λογοκρισία και παραχώρησε ελευθερία του Τύπου, επιτρέποντας την κυκλοφορία φιλελευθέρων εφημερίδων και περιοδικών. Απομάκρυνε, τέλος, από την κυβέρνηση πρόσωπα αντίθετα στις νέες ιδέες, όπως ο υπουργός Κλεμέντε Σολάρο ντέλλα Μαργκερίτα.

Η στάση του βασιλιά δεν αποτελούσε έκκληση. Είχε δώσει σαφή δείγματα ήδη από το 1845, όταν, απαντώντας στον Μάσιμο ντ'Ατζέλιο, που του είχε μεταφέρει τις ελπίδες που στήριζαν σε αυτόν οι Ιταλοί πατριώτες, διαβεβαίωσε τον συνομιλητή του ότι σκόπευε να αναλάβει ουσιαστικό ρόλο στον ιταλικό αγώνα, με τα εξής λόγια: «Κάντε γνωστό σε αυτούς του κυρίους ότι θα πρέπει να παραμείνουν ήρεμοι και να μην προχωρήσουν σε καμιά κίνηση, καθώς δεν υπάρχει κάτι να κάνουν αυτή τη στιγμή. Ας είναι όμως βέβαιοι ότι μόλις παρουσιαστεί η κατάλληλη ευκαιρία, τη ζωή μου, τη ζωή των παιδιών μου, τα όπλα μου, τους θησαυρούς μου, τον στρατό μου, όλα θα τα ξοδέψω για την ιταλική υπόθεση».

Οι εξελίξεις στην Ιταλία άρχισαν να ανησυχούν τους Αυστριακούς που αποφάσισαν να καταλάβουν την πόλη της Φερράρας (13 Αυγούστου 1847), τμήμα του Κράτους της Εκκλησίας, περισσότερο για να εκφοβίσουν τους Ιταλούς. Η κίνηση που έλειπε ώστε οι ανησυχίες των Αυστριακών να μεταβληθούν σε συγκρούσεις πραγματοποιήθηκε από τον βασιλιά της Σαρδηνίας, ο οποίος τοποθετήθηκε σαφώς υπέρ του πάπα, δεσμευόμενος να τον στηρίξει όταν οι συνθήκες θα το ευνοούσαν.

Κάπως έτσι άρχισε να συγκροτείται μια ομάδα κρατών φιλικών προς τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις. Τον Οκτώβριο του 1847 το Παπικό Κράτος, το Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης και το Βασίλειο της Σαρδηνίας υπέγραψαν προκαταρκτική συμφωνία για ένα σχέδιο τελωνειακής ένωσης. Η ενέργεια αυτή αποτελούσε το

πρώτο βήμα για τη δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς, όπως απαιτούσε η ιταλική επιχειρηματική και χρηματοοικονομική αστική τάξη, που θα λειτουργούσε ως προπομπός στην πορεία της Ιταλίας προς την πολιτική ενοποίηση.

Καθώς το πολιτικό θερμόμετρο ανέβαινε, η ένταση επηρέασε σύντομα και άλλα ιταλικά κράτη, σε ορισμένα από τα οποία πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις και συγκρούσεις με την αστυνομία. Μια από τις πιο αυθεντικές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας συνέβη στο Μιλάνο τον Ιούνιο του 1848, όπου οι πολίτες προχώρησαν στην «απεργία του καπνίσματος», με σκοπό να ζημιώσουν τα φορολογικά έσοδα της Αυστρίας.

Το Βασίλειο των Δύο Σικελιών αποδείχτηκε το πλέον απρόθυμο τμήμα της Ιταλίας στην εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων. Ο βασιλιάς Φερδινάνδος Β΄ (1830-1859), απέναντι στον ενθουσιασμό του λαού για τον πάπα Πίο Θ΄, δήλωσε απρόθυμος να προβεί σε οποιαδήποτε παραχώρηση. Οι αντιδράσεις στην πολιτική του μετατράπηκαν αρχικά σε βίαιες διαδηλώσεις και κατόπιν στην πρώτη επανάσταση για την ανεξαρτησία της Ιταλίας. Οι Σικελοί πατριώτες (Φραντσέσκο Κρίσπι, Τζουζέππε Λα Φαρίνα, Τζουζέππε Λα Μάσσα κ.ά.), αφού σχεδόν προανήγγειλαν την επικείμενη επανάσταση στο Παλέρμο για τις 12 Ιανουαρίου 1848, ημέρα των γενεθλίων του βασιλιά, ξεσήκωσαν την πόλη και μετά από λίγες μέρες έδιωξαν τους Βουρβόνους από το νησί. Όρισαν τότε προσωρινή κυβέρνηση υπό την προεδρία του Ρουτζέρο Σέττιμο, που επανέφερε σε ισχύ το παλιό σύνταγμα του 1812 και την αυτονομία του νησιού.

Από το Παλέρμο η επανάσταση διαδόθηκε στην περιοχή της Νάπολης. Ο Φερδινάνδος Β΄, αδυνατώντας να λάβει στρατιωτική βοήθεια από την Αυστρία, καθώς ο πάπας Πίος Θ΄ είχε απαγορεύσει στον αυστριακό στρατό να διαβεί τα εδάφη της Αγίας Έδρας, έλαβε στις 11 Φεβρουαρίου 1848 την αναπάντεχη, για τη συγκυρία στην οποία ελήφθη, απόφαση να παραχωρήσει σύνταγμα. Το σύνταγμα των Δύο Σικελιών βασίστηκε στο πρότυπο του μετριοπαθούς-φιλελεύθερου γαλλικού συντάγματος του 1830: ο βασιλιάς θα διατηρούσε την εκτελεστική εξουσία και θα μοιραζόταν με το κοινοβούλιο τη νομοθετική.

Η κίνηση του Βουρβόνου βασιλιά αύξησε την πίεση προς τους ηγέτες άλλων ιταλικών κρατών, οι οποίοι έως τα τέλη Μαρτίου 1848 θα παραχωρούσαν με τη σειρά τους συντάγματα (carte και statuti, κατά την ορολογία της εποχής): στην Τοσκάνη ο δούκας Λεοπόλδος Β΄ παραχώρησε σύνταγμα στις 17 Φεβρουαρίου 1848· στο Βασίλειο της Σαρδηνίας ο Κάρολο Αλμπέρτο, βασιλιάς από το 1831 στη θέση του Κάρολο Φελίτσε, παρά την αναποφασιστικότητά του, στις 4 Μαρτίου 1848 υποχώρησε στα λαϊκά αιτήματα και στις πιέσεις ορισμένων από τους υπουργούς του και παραχώρησε το περίφημο Statuto Albertino, που θα έμενε σε ισχύ μέχρι το 1948 ως ο καταστατικός χάρτης του Βασιλείου της Ιταλίας. Το σύνταγμα του Κάρολο Αλμπέρτο βασίστηκε στο γαλλικό του 1830, προέβλεπε τη λειτουργία δύο συλλογικών οργάνων (camera), της γερουσίας και του κοινοβουλίου, διατήρησε ωστόσο τις ευρείες δικαιοδοσίες του βασιλιά. Δέκα μέρες αργότερα, στις 14 Μαρτίου 1848, σύνταγμα παραχώρησε και ο πάπας Πίος Θ΄.

Όλες αυτές οι εξελίξεις, σαφώς περιορισμένης επαναστατικότητας, εκλαμβάνονταν πλέον ως αποτελέσματα της επικράτησης των φιλελεύθερων ιδεών. Σηματοδότησαν, εξάλλου, τόσο το κλείσιμο του κύκλου των απόλυτων μοναρχιών, όπως τουλάχιστον αυτές λειτούργησαν στο πλαίσιο της Παλινόρθωσης, όσο και τη γένεση των συνταγματικών κυβερνήσεων.



Χάρτης 10.1 Η Ιταλία το 1843. Σχεδιασμός: Ανάβαση.

### 10.3 Η «άνοιξη των λαών»: οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1848

Οι πολιτικές εξελίξεις στην Ιταλία λειτούργησαν σε αλληλεπίδραση με το γενικευμένο επαναστατικό κλίμα της Ευρώπης. Με αφετηρία, και πάλι τη Γαλλία, οι επαναστάσεις του 1848 διαδόθηκαν με μεγάλη ταχύτητα στην Ουγγαρία, την Αυστρία, την Πολωνία και την Πρωσία, προβάλλοντας αιτήματα εθνικά-φιλελεύθερα, σε αντίθεση με τη Γαλλία όπου οι επαναστάτες διεκδικούσαν βελτιώσεις στο κοινωνικό πεδίο.

#### 10.3.1 Οι επαναστάσεις του 1848 στην Ευρώπη

Στη βάση αυτής της καίριας εξέλιξης για την ευρωπαϊκή ιστορία βρίσκεται η οικονομική κρίση της περιόδου 1845-47. Η κρίση αυτή εκδηλώθηκε εν μέσω κακών σιτοπαραγωγών που έπληξαν την εμπορική και βιομηχανική παραγωγή, παρήγαγαν πείνα, ανεργία και κοινωνικές εντάσεις και ανέδειξαν τα όρια της εκβιομηχάνισης και τις κοινωνικές συνέπειές της για μια νέα πολυπληθή μερίδα του πληθυσμού, τους εργάτες των πόλεων.

Το εργαστήριο των πολιτικών εξελίξεων εντοπίζεται και αυτή τη φορά στο Παρίσι. Η συνταγματική μοναρχία που εγκαθιδρύθηκε το 1830 με επικεφαλής τον βασιλιά Λουδοβίκο Φίλιππο της Ορλεάνης και πρωθυπουργό τον Φρανσουά Γκιζό, έκλινε με το πέρασμα των ετών προς μια μετριοπαθή πολιτική που ευνοούσε ολοένα και περισσότερο τα συμφέροντα της μεγάλης αστικής τάξης, επιχειρηματικής και χρηματοπιστωτικής. Στους κύκλους των δυσαρεστημένων από αυτή την πολιτική περιλαμβάνονταν οι νοσταλγοί του Βοναπάρτη, φιλομοναρχικοί πιστοί στους Βουρβόνους, καθώς και ομάδες δημοκρατικών και ριζοσπαστών που διεκδικούσαν μεταρρυθμίσεις σε όφελος των λιγότερο ευνοημένων ομάδων του πληθυσμού. Ξεχωριστό ρόλο μεταξύ των αντιπολιτευομένων είχαν η μικρή αστική τάξη και οι εργάτες των πόλεων, που ήταν οργανωμένοι γύρω από το σοσιαλιστικό κίνημα και, ειδικά στη Γαλλία, βρίσκονταν σε σχέσεις σύγκρουσης με την αστική τάξη. Οι τελευταίες δύο ομάδες, που δεν διέθεταν πολιτικά δικαιώματα και, κατά συνέπεια, εκπροσώπηση εντός του κοινοβουλίου, διεκδίκησαν μέσα από μια σειρά πολιτικών συναντήσεων τη μεταρρύθμιση του εκλογικού νόμου. Η κυβέρνηση στις 22 Φεβρουαρίου 1848 επέλεξε να απαγορεύσει μία από αυτές τις συναντήσεις. Προκάλεσε, ωστόσο, τη δυναμική διαμαρτυρία χιλιάδων εργατών, φοιτητών, διανοουμένων και μελών της μικρής αστικής τάξης, που μετατράπηκε σε έναν τριήμερο πόλεμο οδοφραγμάτων στους δρόμους του Παρισιού και στοίχισε τη ζωή σε 350 άτομα.

Η εξέγερση του Παρισιού σηματοδότησε ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις. Ο Λουδοβίκος Φίλιππος της Ορλεάνης, βλέποντας την Πολιτοφυλακή να παίρνει το μέρος των επαναστατών, παραιτήθηκε από τον θρόνο του στις 24 Φεβρουαρίου, εγκαταλείποντας το Παρίσι. Την επομένη σχηματίστηκε προσωρινή κυβέρνηση μετριοπαθών φιλελευθέρων και δημοκρατικών, στους οποίους προστέθηκαν δύο εκπρόσωποι των σοσιαλιστών: ο Λουί Μπλαν και ο εργάτης Αλεξάντρ Μαρτάν ο λεγόμενος Αλμπέρ. Η επαναστατική κυβέρνηση διακήρυξε τη Δημοκρατία, τη δεύτερη μετά από εκείνη του 1792, και εισηγήθηκε μια σειρά από φιλολαϊκά μέτρα: έδωσε δικαίωμα ψήφου στο σύνολο του ανδρικού πληθυσμού (σε 9.000.000 από τους 250.000 που ψήφισαν έως τότε), ίδρυσε «εθνικά εργαστήρια» που λειτουργούσαν συνεταιρικά, ανήκαν στο κράτος και φρόντιζαν για την εξασφάλιση του δικαιώματος της εργασίας, καθόρισε ανώτατο σύνολο ωρών εργασίας τις 10-11, κατήργησε τη θανατική ποινή για τα πολιτικά εγκλήματα και διαμόρφωσε συνθήκες διευρυμένης ελευθεροτυπίας.

Η σύμπνοια φιλελευθέρων και εργατών δεν θα κρατούσε όμως για πολύ. Η απειλή του σοσιαλισμού φόβιζε μικρούς και μεγάλους γαιοκτήμονες και τα μέλη της αστικής τάξης. Έτσι, στις εκλογές που διεξήχθησαν στις 23 Απριλίου 1848 για την εκλογή των μελών της συντακτικής συνέλευσης, οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι έλαβαν τη μερίδα του λέοντος. Η κυβέρνηση που σχηματίστηκε αρνήθηκε να σεβαστεί το πολιτικό πρόγραμμα των επαναστατών και υιοθέτησε συντηρητικές επιλογές που ικανοποιούσαν τα συμφέροντα της μετριοπαθούς αστικής τάξης, βάζοντας φρένο στις φιλοδοξίες των σοσιαλιστών.

Η εξέγερση 50.000 περίπου εργατών και τμήματος των λαϊκών στρωμάτων, που ξέσπασε στους δρόμους του Παρισιού στις 23 Ιουνίου 1848, κατεστάλη με τη βία, προκαλώντας τον θάνατο χιλιάδων ανθρώπων. Η κυβέρνηση κήρυξε στρατιωτική δικτατορία και υιοθέτησε αντιδραστικές πολιτικές, τις οποίες επιβεβαίωσε και το σύνταγμα του Δεκεμβρίου του 1848. Το νέο σύνταγμα, κατά βάση αδιάφορο για κοινωνικά ζητήματα, προέβλεπε την εκλογή από τον λαό Προέδρου της Δημοκρατίας με εκτεταμένα καθήκοντα και τετραετή θητεία. Τη θέση κατέλαβε ο Λουδοβίκος Ναπολέων Βοναπάρτης, ανιψιός του Μεγάλου Ναπολέοντα (γιος του Λουδοβίκου, πρώην βασιλιά της Ολλανδίας και αδελφού του Βοναπάρτη, καθώς και της Ορτάνς Μπωαρναί, κόρης της Ιωσηφίνας, πρώτης συζύγου του Ναπολέοντα) και κληρονόμος των υποτιθέμενων δικαιωμάτων του Μεγάλου Ναπολέοντα. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων κατόρθωσε να λάβει τα δύο τρίτα των ψήφων, χάρη στην αξιοποίηση των αντιθέσεων μεταξύ δημοκρατικού και σοσιαλιστικού κόμματος, αλλά και στη στήριξη των βοναπαρτιστών, ομάδων πρώην αξιωματικών και υπαλλήλων του καθεστώτος του Ναπολέοντα, καθώς και

χωρικών που είχαν ευνοηθεί από το καθεστώς του Βοναπάρτη.

Η δεύτερη Γαλλική Δημοκρατία θα είχε, ωστόσο, σύντομη ζωή. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων κατάφερε με πραξικόπημα να αλλάξει το σύνταγμα (2/12/1851) και ένα χρόνο μετά να επιβάλει την εκλογή του ως αυτοκράτορα με τον τίτλο Ναπολέον Γ΄. Έτσι, η Δεύτερη Δημοκρατία θα παραχωρούσε τη θέση της στη Δεύτερη Αυτοκρατορία.

Η επανάσταση στη Γαλλία επεκτάθηκε σύντομα σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης, όπου από τον Μάρτιο μέχρι τον Ιούνιο εκδηλώθηκαν διάφορες άλλες επαναστάσεις, στο σύνολο των οποίων δόθηκε η ονομασία «Άνοιξη των Λαών». Αναλυτικότερα, μετά τη Γαλλία, τον δρόμο των επαναστάσεων ακολούθησε η κεντρική Ευρώπη, όπου στα αιτήματα για κοινωνική αναβάθμιση όσων ομάδων είχαν πληγεί από την Παλινόρθωση, προστέθηκε και το εθνικό ζήτημα.

Η πρώτη επανάσταση εκδηλώθηκε στη Βιέννη στις 13 Μαρτίου 1848. Εκεί, η διήμερη σύγκρουση εργατών και φοιτητών με τον αυστριακό στρατό ανάγκασε τον αυτοκράτορα να απομακρύνει τον πρωθυπουργό Μέττερνιχ που κατέφυγε στην Αγγλία, ενώ ο αυτοκράτορας της Αυστρίας Φερδινάνδος δεσμεύτηκε να συγκαλέσει συντακτική συνέλευση που θα εκλεγόταν με καθολική ψηφοφορία. Από τη Βιέννη η επανάσταση πέρασε σε άλλες κτήσεις της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας, στην Πράγα και τη Βουδαπέστη, αλλά και στην Πρωσία και τη Γερμανία.

### **10.3.2 Το Ιταλικό 1848: ο πρώτος πόλεμος των Ιταλών για την εθνική τους ανεξαρτησία**

Σε μια άλλη κτήση των Αψβούργων, το Λομβαρδοενετικό Βασίλειο, όταν έγινε γνωστό ότι στα γειτονικά ιταλικά κράτη είχαν εκλεγεί συνταγματικές κυβερνήσεις και ότι οι φιλελεύθερες ομάδες του πληθυσμού είχαν αποκτήσει ισχύ και δικαιώματα κατοχυρωμένα από το σύνταγμα, οι φιλελεύθεροι αναθάρρησαν και περίμεναν απλώς την κατάλληλη ευκαιρία για να δραστηριοποιηθούν.

Η ευκαιρία αυτή παρουσιάστηκε στις 17 Μαρτίου 1848, όταν, στο άκουσμα της επανάστασης στη Βιέννη, οι Βενετοί πολίτες ξεσηκώθηκαν, άρπαξαν όπλα από τα Κρατικά Ναυπηγεία της Βενετίας (20 Μαρτίου 1848) και ανάγκασαν τους Αυστριακούς να εγκαταλείψουν την πόλη. Κατόπιν, όρισαν προσωρινή κυβέρνηση με επικεφαλής τον Ντανιέλε Μανίν και τον Νικολό Τομμαζέο, τους οποίους χρειάστηκε να απελευθερώσουν από τη φυλακή, και στις 22 Μαρτίου 1848 ανακήρυξαν τη Δημοκρατία της Βενετίας.

Τη σειρά πήραν οι φιλελεύθεροι της Λομβαρδίας. Στις 18 Μαρτίου 1848 οργανώθηκαν στο Μιλάνο αντιαυστριακές διαδηλώσεις με ευρεία λαϊκή συμμετοχή, που κατέληξαν σε συγκρούσεις με τους στρατιώτες και μάχες στους δρόμους, σε μια από τις σημαντικότερες εξεγέρσεις της Ιταλικής Παλιγγενεσίας, τις περίφημες Πέντε μέρες του Μιλάνου (*Cinque giornate di Milano*). Κύρια συνέπεια αυτής της εξέγερσης υπήρξε η εκδίωξη των Αυστριακών από τη Λομβαρδία. Οι τελευταίοι, με επικεφαλής τον στρατηγό Ραντέτσκι, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στο λεγόμενο Τετράπλευρο (Quadrilatero), δηλ. στα εδάφη που περικλείονταν από τα φρούρια της Μάντοβας, της Βερόνας, της Πεσκέρα και του Λενιάγκο. Το παράδειγμα του Μιλάνου και της Βενετίας βρήκε μιμητές στα δουκάτα της Μόντενας, της Πάρμας και της Λούκκας, απ' όπου εκδιώχθηκαν οι ηγεμόνες και ιδρύθηκαν προσωρινές κυβερνήσεις.

Οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι, όσοι δηλ. πίστευαν στην ομοσπονδοποίηση της Ιταλίας με επικεφαλής είτε τον πάπα είτε τους Σαβόια, ανησύχησαν για την πιθανότητα να επικρατήσουν οι δημοκρατικοί επί των Αυστριακών. Επιχείρησαν έτσι να πείσουν τον Κάρλο Αλμπέρτο, βασιλιά της Σαρδηνίας, ότι θα ήταν προς το συμφέρον του να κινητοποιήσει τον στρατό του εναντίον της Αυστρίας, άποψη με την οποία είχε συνταχθεί και ο Καβούρ, διευθυντής της εφημερίδας *Il Risorgimento*. Στο Μιλάνο ομάδες αριστοκρατών και φιλελευθέρων ζήτησαν την παρέμβαση του βασιλιά. Ο βασιλιάς αποδέχτηκε την πρόσκλησή τους και στις 23 Μαρτίου 1848, μετά την εκδίωξη των Αυστριακών από το Μιλάνο, κήρυξε τον πόλεμο στην Αυστρία, υιοθετώντας για τα στρατεύματά του την τρίχρωμη σημαία με την ασπίδα της Σαβοΐας.

Η είσοδος του Βασιλείου της Σαρδηνίας στον πόλεμο εγκαινίασε την πρώτη φάση του ιταλικού αγώνα για εθνική ανεξαρτησία, εξέλιξη που φάνηκε να συνενώνει τους Ιταλούς. Στο πλευρό του Κάρλο Αλμπέρτο συντάχθηκαν χιλιάδες εθελοντές, σε μεγάλο βαθμό φοιτητές, καθώς και σώματα τακτικού στρατού, τα οποία οι ηγεμόνες της Ιταλίας δέχτηκαν να διαθέσουν στο ΠιEMONTE, υποκύπτοντας στις πιέσεις της κοινής γνώμης.

### 10.3.2.1 Η πρώτη φάση του πολέμου (23 Μαρτίου-9 Αυγούστου 1848)

Ο Κάρλο Αλμπέρτο, επικεφαλής ενός στρατού 50.000 περίπου ανδρών, πέρασε το Τιτσίνο προς την πλευρά της Παβίας και κατευθύνθηκε προς τη δεξιά όχθη του ποταμού Μίντσο, με σκοπό να εκδιώξει τους Αυστριακούς πέρα από το Τετράπλευρο. Πολιορκήσε την Πεσκέρα, για να αποκόψει την επικοινωνία μεταξύ της πεδιάδας της Γκάρντα και της Μάντοβας και πέτυχε μια μεγάλη νίκη επί των Αυστριακών στο Παστρένγκο (30 Απριλίου), ανατολικά της Πεσκέρα, ελπίζοντας ότι θα απέκοπτε τις επικοινωνίες μεταξύ Βαλ ντ' Αντιτζε και Βερόνας. Επιχείρησε επίσης ένα χτύπημα στην ίδια την πόλη της Βερόνας, αναμένοντας μια εξέγερση στην πόλη, ηττήθηκε όμως κοντά στο χωριό Σάντα Λουτσία και αναγκάστηκε να υποχωρήσει.

Οι πρώτες αποτυχίες δεν άργησαν να πλήξουν την ενότητα του ιταλικού στρατού. Σημαντικό ρόλο σε τούτο έπαιξε και ο συντονιστής της όλης επιχείρησης Κάρλο Αλμπέρτο που, πέρα από τους αργούς ρυθμούς των στρατιωτικών του επιχειρήσεων, έδειξε να ενδιαφέρεται περισσότερο για την προσάρτηση της Λομβαρδίας και του Βένετο παρά για τις μάχες εναντίον των Αυστριακών. Είχε, εξάλλου, εκφράσει τη δυσφορία του για τα σώματα των εθελοντών που πολεμούσαν στο πλευρό του, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν τόσο ο Ματσίνι όσο και ο Γκαριμπάλντι που είχε επιστρέψει επί τούτου από τη Λατινική Αμερική. Θέλοντας να υποβαθμίσει τον ρόλο των τελευταίων, ο βασιλιάς τούς έστειλε σε μάχες δευτερεύουσας σημασίας, όπως λ.χ. συνέβη με την εμπλοκή του Γκαριμπάλντι στη μάχη που διεξήχθη στη λίμνη της Γκάρντα.

Οι πολιτικές φιλοδοξίες του Κάρλο Αλμπέρτο και η φανερή προσπάθειά του να αφαιρέσει από τους δημοκρατικούς την ηγεσία του επαναστατικού κινήματος, συμπλέοντας με τα συμφέροντα της φιλελεύθερης αριστοκρατίας και της μεγάλης αστικής τάξης που είχαν στηρίξει την επέμβαση των Σαβόια, ενίσχυσαν την καχυποψία που διατηρούσαν για το πρόσωπό του τόσο οι δημοκρατικοί όσο και οι ηγεμόνες των ιταλικών κρατών που είχαν εμπλακεί στον πόλεμο. Έτσι, όταν τις αρχικές επιτυχίες στο πεδίο της μάχης διαδέχτηκε η ανάκαμψη των Αυστριακών, έλειπε μόνο η σταγόνα που θα ξεχειλίζει το ποτήρι της υπομονής για όσους αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη τον βασιλιά. Μία από αυτές τις δυσκολίες σχετιζόταν με την επιμονή του Κάρλο Αλμπέρτο να οργανωθούν δημοψηφίσματα από τις προσωρινές κυβερνήσεις που είχαν σχηματιστεί στο Μιλάνο, στη Μόντενα και στην Πάρμα, τα οποία θα ενέκριναν την προσάρτηση αυτών των κρατών στο Βασίλειο της Σαρδηνίας.

Ο πάπας Πίος Θ΄ υπήρξε ο πρώτος ηγέτης που τον Απρίλιο του 1848, φοβούμενος ένα αυστριακό σχίσμα στο εσωτερικό της Καθολικής Εκκλησίας, απέσυρε τα στρατεύματά του, διακηρύσσοντας, με την περιφρονητική «προσφώνηση» της 29<sup>ης</sup> Απριλίου 1848 ότι ως τοποτηρητής του Χριστού δεν είχε το δικαίωμα να παίρνει μέρος σε πολέμους εναντίον άλλων χριστιανών. Τον μιμήθηκαν ευθύς αμέσως ο Λεοπόλδος Β΄ της Τοσκάνης και ο βασιλιάς των Δύο Σικελιών Φερδινάνδος Β΄, επικαλούμενος, ο τελευταίος, τις αναταραχές που είχαν ξεσπάσει στο βασίλειό του.

Στη Λομβαρδία τη δυσπιστία προς τον Κάρλο Αλμπέρτο διαδέχτηκαν οι διαμάχες ανάμεσα στους δημοκρατικούς, με επικεφαλής τον Καττάνεο και τον Ματσίνι, και τους μετριοπαθείς που είχαν ταχθεί στο πλευρό του βασιλιά.

Η ρήξη που προκλήθηκε στο εθνικό μέτωπο ήταν οριστική και ο πόλεμος απώλεσε τον πανιταλικό του χαρακτήρα για να εξελιχθεί σε μια μάχη των Σαβόια εναντίον των Αυστριακών. Ο στρατός του Κάρλο Αλμπέρτο, συγκροτημένος πλέον κυρίως από εθελοντές, από τα τακτικά στρατεύματα του Βασιλείου της Σαρδηνίας και από μικρό μέρος του στρατού των τριών κρατών που είχαν αποχωρήσει, μπόρεσε εντούτοις να επιτύχει ορισμένες νίκες. Η μεγαλύτερη από αυτές ήταν η προσάρτηση της Λομβαρδίας και η εκπόρθηση του φρουρίου της Πεσκέρα τον Μάιο του 1848.

Στις 29 Μαΐου μια σειρά δημοψηφισμάτων θα οδηγούσε στην προσάρτηση στο Πιεμόντε της Λομβαρδίας, της Πάρμας, της Πιατσέντσας και της Μόντενας. Στις 4 Ιουνίου ανάλογη απόφαση έλαβε το Βένετο και στις 3 Ιουλίου η πόλη της Βενετίας, παρά την αντίθεση στάση του Μανίν. Η διεύρυνση της εξουσίας του Κάρλο Αλμπέρτο μέσα από αυτά τα δημοψηφίσματα ήταν αντίθετη προς τις εξελίξεις στο πολεμικό μέτωπο. Εκεί τον πρώτο λόγο είχαν πλέον οι Αυστριακοί. Με την άφιξη ενισχύσεων από τη Βιέννη, ο στρατηγός Ραντέτσκι ξεκίνησε την αντεπίθεσή του. Αφού υπέταξε το Καντόρε και σχεδόν όλο το Βένετο (εκτός της πόλης της Βενετίας), συνέτριψε τον στρατό των Πιεμοντέζων στην Κουστότσα (23-25 Ιουλίου), εξωθώντας τον Κάρλο Αλμπέρτο σε μια ταπεινωτική οπισθοχώρηση. Στις 4 Αυγούστου 1848 οι Πιεμοντέζοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το Μιλάνο κάτω από την κατακραυγή του πλήθους που κατηγορούσε τον βασιλιά για προδοσία. Η τελευταία πράξη αυτής της φάσης υπήρξε η ανακωχή που συνομολογήθηκε στην πόλη Βιτζέβανο στις 9 Αυγούστου 1848 και φέρει το όνομα του στρατηγού Σαλάσκο που την υπέγραψε. Βάσει αυτής οι Σαβόια όφειλαν να εγκαταλείψουν τα εδάφη της Βενετίας και της Λομβαρδίας, το Μιλάνο κατελήφθη εκ νέου από τους Αυστριακούς, το Τιτσίνο έγινε ξανά το σύνορο μεταξύ Πιεμόντε και Λομβαρδίας, ενώ τα δουκάτα της

Πάρμας και της Μόντενας επέστρεψαν στους παλιούς τους ηγεμόνες. Η μοναδική περιοχή που εξακολούθησε να αντιστέκεται ήταν η Δημοκρατία της Βενετίας.

Η επιστροφή σε μια νέα Παλινόρθωση δεν θα ήταν όμως εύκολη υπόθεση. Η ήττα των Σαβόια είχε προκαλέσει την κρίση του φιλελεύθερου κινήματος που είχε στηρίξει την προοπτική της συνταγματικής μοναρχίας. Οι δημοκρατικοί, με την ενθάρρυνση του Ματσίνι, ξαναπήραν τα ηνία σε όλα τα ιταλικά κράτη, καλώντας τον λαό να λάβει ενεργά μέρος στον πόλεμο.

Ο πάπας Πίος Θ΄ υποχώρησε στις πιέσεις των δημοκρατικών και ανέθεσε τη διακυβέρνηση του κράτους στον Πελλεγκρίνο Ρότσι (14 Σεπτεμβρίου 1848), πρόσωπο γνωστό για τις συντηρητικές ιδέες του που είχε διαμείνει για καιρό στη Γαλλία. Ο πάπας ήλπιζε ότι η πολιτική του Ρότσι θα άμβλυε τις πολιτικές εντάσεις στο κράτος του. Το πολιτικό πρόγραμμα του τελευταίου φάνηκε, ωστόσο, ότι στόχευε σε μια διοικητική αναδιάταξη του κράτους σε βάρος των συντηρητικών και του κλήρου. Επιπλέον ο Ρότσι ήταν αντίθετος στον πόλεμο κατά της Αυστρίας και στα επαναστατικά ιδανικά. Οι δυσарέσκειες που προκάλεσε θα έφερναν τη δολοφονία του από έναν επαναστάτη (15 Νοεμβρίου 1848). Ακολούθησαν βίαιες αναταραχές που ανάγκασαν τον πάπα να βρει καταφύγιο στη Γαέτα, κάτω από την προστασία του βασιλιά των Δύο Σικελιών.

Οι δημοκρατικοί κήρυξαν έκπτωτο τον πάπα από την κοσμική του εξουσία και στις 29 Φεβρουαρίου 1849 διακήρυξαν την ίδρυση της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Ανέθεσαν τη διακυβέρνηση σε μια τριανδρία με πλήρεις εξουσίες, την οποία συγκρότησαν οι Κάρλο Αρμελλίνι, Αουρέλιο Σάφφι και Τζουζέππε Ματσίνι. Η διεθνής κατάσταση άλλαζε όμως με ταχείς ρυθμούς που ευνοούσαν την επιστροφή στην εξουσία συντηρητικών κύκλων.

Πιέσεις από τους δημοκρατικούς δέχτηκε και ο δούκας της Τοσκάνης Λεοπόλδος Β΄, με αποτέλεσμα στις 28 Οκτωβρίου 1848 να αναθέσει τη διακυβέρνηση του κράτους σε μια τριανδρία αποτελούμενη από τους Γκουεράτσι, Ματσόνι και Μοντανέλλι. Οι πολιτικές αυτής της κυβέρνησης ανάγκασαν τον Λεοπόλδο Β΄ να εγκαταλείψει την Τοσκάνη και να καταφύγει κι αυτός στη Γαέτα (21 Φεβρουαρίου 1848).

Στο Βασίλειο των Δύο Σικελιών, μετά τη συνθηκολόγηση του Κάρλο Αλμπέρτο, ο Φερδινάνδος Β΄ επιχείρησε να ανακτήσει την εξουσία του, αξιοποιώντας ένα πραξικόπημα που οδήγησε στην κατάλυση του κοινοβουλίου και στον διορισμό μιας φιλομοναρχικής κυβέρνησης από πρόσωπα πιστά σε αυτόν. Στράφηκε παράλληλα στη Σικελία που από τις αρχές του 1848 ζούσε τη δική της επανάσταση. Για να κάμψει τις εναντίον του αντιδράσεις ο Φερδινάνδος Β΄ υπέβαλε τη Μεσσίνα σ΄ έναν ανελέητο βομβαρδισμό που ολοκληρώθηκε με την παράδοση της πόλης στους Βουρβόνους τον Σεπτέμβριο του 1848. Παρόλ' αυτά το Παλέρμο κατάφερε, με τη μεσολάβηση της Γαλλίας και της Αγγλίας, να αντισταθεί μέχρι τις 14 Μαΐου 1849, οπότε και έπεσε στα χέρια των Βουρβόνων.

### 10.3.2.2 Η δεύτερη φάση του πολέμου (12-23 Μαρτίου 1849)

Μετά από επτά μήνες εκεχειρίας οι δημοκρατικοί, ενισχυμένοι από τις επιτυχίες τους στη Ρώμη και την Φλωρεντία, έπεισαν τον Κάρλο Αλμπέρτο να ακυρώσει την ανακωχή του Σαλάσκο. Έτσι το Βασίλειο της Σαρδηνίας ξαναμπήκε στον πόλεμο στις 20 Μαρτίου 1849, τη στιγμή που η Αυστρία ανακτούσε τις δυνάμεις της σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο και οι ΠιEMONΤέζοι ταλαιπωρούνταν από εσωτερικές διαφωνίες. Σε αυτό το κλίμα η ηγεσία του στρατού ανατέθηκε σ΄ έναν ξένο, τον Πολωνό αξιωματικό Χσανόφσκι (Chrzanowski), πρόσωπο με μικρή επιρροή στο στράτευμα και περιορισμένη γνώση της ιταλικής γλώσσας.

Ο πόλεμος κράτησε μόλις τρεις μέρες, καθώς ο στρατός του ΠιEMONΤΕ συνεντρίβη από τους Αυστριακούς στη Νοβάρα στις 23 Μαρτίου. Ο Κάρλο Αλμπέρτο αναγκάστηκε να παραιτηθεί υπέρ του γιου του Βιτόριο Εμανουέλε Β΄ και το ίδιο βράδυ αναχώρησε σε εκούσια εξορία στο Πόρτο, όπου πέθανε μερικούς μήνες αργότερα. Ο νέος βασιλιάς την επομένη (24 Μαρτίου 1849) υπέγραψε ανακωχή στο Βινιάλε με τον στρατηγό Ραντέτσκι. Η συμφωνία δεν είχε εδαφικές ή άλλες απώλειες για το Βασίλειο της Σαρδηνίας. Προέβλεπε όμως την κατάληψη της περιοχής της Νοβάρας από τους Αυστριακούς, την εγκατάσταση αυστριακού στρατού στην πόλη της Αλεσσάντριας και την καταβολή ενός μεγάλου χρηματικού ποσού ως πολεμική αποζημίωση στους Αυστριακούς. Το Βασίλειο της Σαρδηνίας μπόρεσε επίσης να διατηρήσει το συνταγματικό του καθεστώς, αποτελώντας την εξαίρεση στην Ιταλία.

Οι δημοκρατικές κυβερνήσεις που είχαν σχηματιστεί στα διάφορα ιταλικά κράτη και προσδοκούσαν στη βοήθεια των ΠιEMONΤέζων, βρέθηκαν απομονωμένες και κατέρρευσαν, αφήνοντας χώρο δράσης στους συντηρητικούς. Στην Τοσκάνη οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, ο κλήρος και η πλειονότητα των χωρικών, με τη συνδρομή του αυστριακού στρατού, κατέλυσαν τη δημοκρατική κυβέρνηση και επανέφεραν τον δούκα Λεοπόλδο Β΄ από την εξορία (12 Απριλίου 1848).

Για την παλινόρθωση της παπικής εξουσίας χρειάστηκε η έκκληση του πάπα προς τα χριστιανικά έθνη. Στο

κάλεσμα αυτό ανταποκρίθηκαν θετικά η Ισπανία, η Αυστρία, το Βασίλειο των Δύο Σικελιών και η Γαλλία. Επιταχυντής των εξελίξεων υπήρξαν τα πολιτικά γεγονότα της Γαλλίας. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων Βοναπάρτης, πρόεδρος της νέας Γαλλικής Δημοκρατίας, επιδιώκοντας να κερδίσει τις συμπάθειες των μετριοπαθών Καθολικών και του κλήρου της Γαλλίας, απέστειλε στη Ρώμη ένα εκστρατευτικό σώμα με επικεφαλής τον στρατηγό Ουντινώ, στο οποίο προσχώρησαν δυνάμεις Αυστριακών και Βουρβόνων που διαπνέονταν από το ίδιο πνεύμα εχθρότητας απέναντι στους δημοκρατικούς. Παρά τη δίμηνη ηρωική αντίσταση των χιλιάδων εθελοντών που είχαν σπεύσει από ολόκληρη την Ιταλία να στηρίξουν τη Ρωμαϊκή Δημοκρατία, κάτω από τις διαταγές πολύ ικανών στρατιωτικών όπως ο Γκαριμπάλντι και ο ναπολιτάνος Κάρλο Πιζακάνε, στις 3 Ιουλίου 1849 ο γαλλικός στρατός και οι σύμμαχοί του επικράτησαν επί των αντιπάλων τους, προσφέροντας τη Ρώμη στον πάπα.

Ο Γκαριμπάλντι με τους χίλιους περίπου εθελοντές του διέφυγε από τη Ρώμη κυνηγημένος από τέσσερις στρατούς (τον γαλλικό, τον ναπολιτάνικο, τον ισπανικό και τον αυστριακό) και έφτασε μέχρι το Σαν Μαρίνο όπου διέλυσε τον στρατό του και μετά από πολλές περιπέτειες μπόρεσε να διαφύγει στη Λατινική Αμερική.

Η Βενετία ήταν πλέον η μοναδική δύναμη που μπορούσε να αντισταθεί στους Αυστριακούς. Η συνέλευση των αντιπροσώπων της Δημοκρατίας ήδη από τον Απρίλιο του 1849, με την είδηση της ήττας των Πιεμοντέζων, εμπιστεύτηκε τη διοίκηση της πόλης στον Ντανιέλε Μανίν και τη στρατιωτική εξουσία στον Γκουλιέλμο Πέπε. Η πόλη, ενισχυμένη από πολυάριθμους Ιταλούς πατριώτες, κατάφερε να αντισταθεί για περισσότερους από πέντε μήνες (Μάρτιος-Αύγουστος 1849). Στις τελευταίες μέρες του Αυγούστου του 1849 οι Βενετοί, νικημένοι περισσότερο από τη σιτοδεία και τη χολέρα παρά από τους βομβαρδισμούς των Αυστριακών και τον ναυτικό αποκλεισμό, αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν (23 Αυγούστου 1849), εξωθώντας τους ηρωικούς υπερασπιστές της πόλης στον δρόμο της εξορίας.

Τη νίκη των Αυστριακών ακολούθησε η εφαρμογή κατασταλτικών πολιτικών και η κατάργηση των συνταγμάτων που είχαν παραχωρηθεί το 1848. Στα τέλη του 1849 φιλελεύθερα καθεστάτα διέθεταν μόνο το Βασίλειο της Σαρδηνίας και η Αγγλία, ενώ στη Γαλλία, μετά το πραξικόπημα του 1851, το σύνταγμα τροποποιήθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να νομιμοποιεί τη δικτατορία του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, ο οποίος τον επόμενο χρόνο, ως Ναπολέων Γ', θα ηγείτο της κληρονομικής μοναρχίας.



**Εικόνα 10.3** Ο γαλλικός στρατός μπροστά στα τείχη της Ρώμης το 1849. Έργο του Melchiorre Fontana (1850), δημοσιευμένο στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Melchiorre\\_Fontana\\_-\\_assalto\\_delle\\_truppe\\_francesi\\_a\\_Roma\\_nel\\_1849\\_-\\_ca.1860.jpg?uselang=el](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Melchiorre_Fontana_-_assalto_delle_truppe_francesi_a_Roma_nel_1849_-_ca.1860.jpg?uselang=el) (Σεπτέμβριος 2015).

Εν κατακλείδι, παρά την αποτυχημένη έκβαση των πρώτων ιταλικών επαναστάσεων της διετίας 1848-49, στα θετικά αυτής της περιόδου, σε ό,τι αφορά τον αγώνα για την Ιταλική Παλιγγενεσία, καταγράφεται η ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας των Ιταλών και η διεκδίκηση του αιτήματος για εθνική αυτοδιάθεση μέσα από την αξιοποίηση των αδύναμων σημείων που ήταν πλέον ορατά στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Καταγράφεται, επίσης, η διαμόρφωση ενός corpus ανθρώπων που θα πρωταγωνιστούσαν σε ιδεολογικό και πρακτικό επίπεδο, έχοντας καταλήξει, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, σ' ένα κοινό συμπέρασμα: όποια κι αν θα ήταν η έκβαση του ιταλικού ζητήματος σε επίπεδο πολιτειακής οργάνωσης, η εκδίωξη των Αυστριακών και η εξασφάλιση της εθνικής ανεξαρτησίας των Ιταλών αποτελούσαν απόλυτες προτεραιότητες.



## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza
- Banti, A.M. (2001). *Il Risorgimento italiano*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 2. Μτφρ. Κ. Λιβιεράτος, 3<sup>η</sup> έκδοση Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Burns, E.M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Candeloro, G. (1972). *Storia dell' Italia Moderna*, 3. Μιλάνο: Feltrinelli.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- De Bernardi, A. & Guarracino, Sc. (1996). *Settecento. Ottocento. Eventi e problemi*. Μιλάνο: Bruno Mondadori.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Gramsci, A. (1987). *Il Risorgimento*. Εισαγωγή Λ. Αξελός, μετάφραση Γ. Μαχαίρας. Στοχαστής: Αθήνα.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell' Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1994). *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Hobsbawm, E. J. (1997). *Η εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Milza, P. (2006). *Storia d'Italia*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Pécout, G. (2011). *Il lungo Risorgimento. La nascita dell'Italia contemporanea (1770-1922)*. Επιμέλεια μετάφρασης R. Balzani. Μιλάνο-Τορίνο: Bruno Mondadori.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*, 2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza,
- Ricotti, C. R. (2005). *Il costituzionalismo britannico nel Mediterraneo (1794-1818)*. Ρώμη-Μιλάνο: Giuffrè-Luiss University Press.
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d'Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Scirocco, A. (1984). *L'Italia del Risorgimento*. Μπολόνια: il Mulino.
- Tilly, C. (1998). *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*. Μτφρ. Κ. Θεολόγου. Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα.
- Τσίτσας, Αθ. (1995). *Το μοιραίο εγχείρημα των αδελφών Bandiera εκατόν πενήντα αργότερα*. Κέρκυρα: Δημοσιεύματα της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.



# Κεφάλαιο 11. Η δεκαετία της προετοιμασίας (1849-59) και η επίτευξη της ιταλικής ενοποίησης

## Σύνοψη

*Την αποτυχία των κινημάτων του 1848 ακολούθησε μια νέα φάση καταστολής στις ευρωπαϊκές κοινωνίες που είχαν βιώσει την εμπειρία της επανάστασης. Στην Ιταλία, ειδικότερα, κύριος πρωταγωνιστής αυτής της περιόδου υπήρξε ο Καβούρ, ο οποίος ανέλαβε εκείνες τις πολιτικές και διπλωματικές πρωτοβουλίες που θα μετέτρεπαν το ζήτημα της Ιταλίας από μια ενόχληση για τα διεθνή fora σε κεντρικό ζήτημα της ευρωπαϊκής πολιτικής. Χάρη στις πρωτοβουλίες του, στον συμβιβασμό της φιλελεύθερης αστικής τάξης της Ιταλίας με τη μοναρχία της Σαβοΐας και στην αξιοποίηση της διεθνούς συγκυρίας από την κυβέρνηση του Βασιλείου της Σαρδηνίας και τους Ιταλούς πατριώτες, τη διετία 1859-60 οργανώθηκαν μια σειρά δημοψηφισμάτων που κατέληξαν στην προσάρτηση πολλών ιταλικών κρατών στο Πιεμόντε. Ο ιταλικός Νότος επρόκειτο να κατακτηθεί με στρατιωτικά μέσα το 1860 με τη βοήθεια των δημοκρατικών και την καθοδήγηση του Γκαριμπαλντι, χάρη και στη σιωπηλή στήριξη του βασιλιά της Σαρδηνίας. Τα δημοψηφίσματα που ακολούθησαν στα εδάφη των Βουρβόνων απάντησαν με συντριπτική πλειοψηφία υπέρ της ένταξης στο Βασίλειο της Σαρδηνίας και οδήγησαν στο επίτευγμα της ιταλικής ενοποίησης την άνοιξη του 1861.*

## 11.1 Η Ιταλία μετά τις επαναστάσεις του 1848-49

### 11.1.1 Οι επικράτειες των Αυστριακών και των Βουρβόνων

Μετά την αποτυχία των επαναστάσεων του 1848-49 στα περισσότερα κράτη της Ιταλίας εφαρμόστηκαν κατασταλτικά μέτρα από απολυταρχικές κυβερνήσεις, οι οποίες, με τη στήριξη της Αυστρίας, ακύρωσαν τις φιλελεύθερες παραχωρήσεις που είχαν προηγηθεί. Οι Αυστριακοί ενίσχυσαν την παρουσία τους με στρατιωτικές φρουρές σε διάφορα κράτη της Ιταλικής Χερσονήσου, εκτός του Βασιλείου της Σαρδηνίας και του Βασιλείου των Δύο Σικελιών. Στο Λομβαρδοενετικό Βασίλειο απέκτησαν εκ νέου την άμεση κυριαρχία, διατηρώντας το σε καθεστώς πολιορκίας μέχρι το 1854 και εγκαθιδρύοντας εκεί ένα σκληρό καθεστώς υπό την ηγεσία του στρατηγού Ραντέτσκι, υπεύθυνου για την εκτέλεση πολλών Ιταλών πατριωτών. Οι εξελίξεις αυτές ανησύχησαν όχι μόνο τους Ιταλούς, αλλά και τους ίδιους τους Αυστριακούς, που αποφάσισαν να αντικαταστήσουν τον Ραντέτσκι με τον Μαξιμιλιανό, αδελφό του αυτοκράτορα της Αυστρίας, προσδοκώντας σε μια λιγότερο αυταρχική διακυβέρνηση.

Οι αποτυχίες των επαναστατικών κινημάτων της διετίας 1848-49 επηρέασαν και τους δημοκρατικούς. Στον Ματσίνι ασκήθηκε σκληρή κριτική τόσο από τη σοσιαλιστική πλευρά του πολιτικού του χώρου όσο και από μετριοπαθέστερους οπαδούς του. Οι πρώτοι, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζουν οι μορφές των Τζουζέππε Φερράρι και Κάρλο Πιζακάνε που εκπροσωπούσαν τον επαναστατικό ορθολογισμό και τον ριζοσπαστικό σοσιαλισμό αντίστοιχα, υποστήριζαν μια πιο ενεργή εμπλοκή του λαϊκού στοιχείου στα επαναστατικά κινήματα. Οι μετριοπαθέστεροι συνεργάτες του Ματσίνι διέβλεπαν στην αδιαλλαξία των δημοκρατικών ένα βασικό εμπόδιο στην πορεία διαμόρφωσης ενιαίου και συνεκτικού μετώπου των Ιταλών πατριωτών.

Ο Ματσίνι απάντησε στην κριτική που του ασκούσαν και τα δύο άκρα του πολιτικού φάσματος ενισχύοντας τον πολιτικό ακτιβισμό μέσω της δημιουργίας του Κόμματος της Δράσης (Partito d' Azione), μιας πολιτικής συσσωμάτωσης που λειτούργησε ως το 1870, περιλάμβανε στους κόλπους της ρεπουμπλικανούς και ριζοσπάστες δημοκρατικούς και είχε ως προτεραιότητα την επίλυση του ζητήματος της Ρώμης και της Βενετίας με τη συμμετοχή του λαού. Η πεποίθηση του Ματσίνι ότι μία μόνο σπίθα εξέγερσης στην Ιταλία αρκούσε για να προκαλέσει επαναστατικό ξεσηκωμό σε εθνικό επίπεδο, πέραν της διάψευσής της από τα γεγονότα που σημάδεψαν τις επαναστάσεις του 1848-49, εμπειρείχε πλέον μεγάλες δυσκολίες, καθώς στα περισσότερα ιταλικά κράτη η αντίδραση των συντηρητικών δυνάμεων, με την ενίσχυση και των Αυστριακών, δεν άφηνε πολλά περιθώρια δράσης. Στο Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης, για παράδειγμα, ο Λεοπόλδος Β΄ συντηρούσε με δικά του έξοδα μια αυστριακή φρουρά, ενώ ο πάπας Πίος Θ΄ απομακρύνθηκε από τις φιλελεύθερες ιδέες. Η καταστολή ήταν ακόμη βιαιότερη στο Βασίλειο των Δύο Σικελιών όπου ο βασιλιάς Φερδινάνδος Β΄ αφενός ενθάρρυνε τη φυλάκιση διανοουμένων και πολιτικών (Σίλβιο Σπαβέντα, Λουίτζι Σεττεμπρίνι, Κάρλο Ποέριο), και αφετέρου ακολουθούσε πολιτικές που επιδείνωναν την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του κράτους.

## 11.1.2 Το Βασίλειο της Σαρδηνίας

Το Βασίλειο της Σαρδηνίας, παρά τη δυσaréσκεια για τις εξελίξεις, η οποία εκφράστηκε και με την αρχική άρνηση του κοινοβουλίου να εγκρίνει τη συμφωνία ειρήνης που είχε προτείνει η Αυστρία, μπόρεσε να διατηρήσει τόσο την ανεξαρτησία του από την Αυστρία όσο και το Σύνταγμα του 1848 (Statuto Albertino), που ευνοούσε τη συμμετοχή των δυναμικότερων εκπροσώπων της αστικής τάξης στη λήψη των αποφάσεων. Χάρη στα παραπάνω, καθώς και σε συνειδητές πολιτικές επιλογές, το Βασίλειο της Σαρδηνίας μπόρεσε να λειτουργήσει ως καταφύγιο για Ιταλούς πολιτικούς εξορίστους και ως «κράτος-οδηγός» στο πεδίο των πολιτικών και οικονομικών ελευθεριών και στον αγώνα των Ιταλών για εθνική ανεξαρτησία.

Στο εσωτερικό του Πιεμόντε η κυβέρνηση ντ' Ατζέλιο από το 1849 έως το 1852 προώθησε μια σειρά μεταρρυθμίσεων που αποσκοπούσαν στον εκσυγχρονισμό του κράτους και εφαρμόστηκαν με βήματα προσεκτικά και ρυθμό γενικά αργό. Το 1850, με τους νόμους που εισηγήθηκε ο υπουργός Σικκάρντι, καταργήθηκαν: α) το «προνόμιο» των κληρικών να δικάζονται από ξεχωριστό δικαστήριο για οποιοδήποτε αδίκημα, β) το δικαίωμα του ασύλου, που δεν επέτρεπε τη σύλληψη όσων κατέφευγαν σε χώρο της εκκλησίας, και γ) η εξαίρεση της Εκκλησίας από το αναπαλλοτρίωτο της ακίνητης περιουσίας της.

Τον Νοέμβριο του 1852 τον ντ' Ατζέλιο διαδέχτηκε ο Καμίλλο Μπένσο, κόμης του Καβούρ. Στη διάρκεια της δεκαετούς περιόδου διακυβέρνησης της χώρας από αυτόν αφενός επιταχύνθηκαν οι μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό του κράτους και αφετέρου το ζήτημα της Ιταλίας απέκτησε διαστάσεις πανευρωπαϊκές, συνδέοντας τα συμφέροντα των Ιταλών μ' εκείνα μεγάλων δυνάμεων της εποχής, όπως η Αγγλία και η Γαλλία.



**Εικόνα 11.1** Ο Καβούρ. Φωτογραφία του Ludovico Tuminello (1824-1907), δημοσιευμένη στο [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5c/Tuminello%2C\\_Lodovico\\_%281824-1907%29\\_-\\_Cavour.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5c/Tuminello%2C_Lodovico_%281824-1907%29_-_Cavour.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

### 11.1.2.1 Το πολιτικό έργο του Καβούρ

Ο Καβούρ, γεννημένος το 1801 στο Κιέρι (Τορίνο), τελευταίο παιδί μιας οικογένειας ευγενών του Πιεμόντε, έμελλε να διαδραματίσει ρόλο πρωταγωνιστικό στον αγώνα για την εθνική ενοποίηση. Αφού απέρριψε την προοπτική της στρατιωτικής καριέρας και βίωσε μέχρι το 1830 τη δική του επαναστατικότητα, στράφηκε στη συνέχεια σε πιο μετριοπαθείς ιδέες. Από το 1835 διαχειριζόταν την αγροτική του επιχείρηση στο Λέρι του Βερτσέλλι. Χρηματοδότησε διάφορα επιχειρηματικά σχέδια, ενώ δεν δίστασε να επενδύσει στο χρηματιστήριο. Παράλληλα, προχώρησε τις σπουδές του και ταξίδεψε σε χώρες της Ευρώπης (Γαλλία, Βέλγιο, Ελβετία, Αγγλία), όπου το βιομηχανικο-καπιταλιστικό σύστημα είχε επικρατήσει. Εκεί παρακολούθησε με ενδιαφέρον συζητήσεις, όπως αυτές που αφορούσαν τις συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία ή την εφαρμογή των σύγχρονων πολιτικών και οικονομικών θεσμών κ.ά.

Τα γεγονότα του 1848 δεν τον άφησαν αδιάφορο. Επέλεξε να συμμετάσχει δυναμικά στην πολιτική ζωή,

ιδρύοντας τη φιλελεύθερη εφημερίδα *Il Risorgimento* (1847), μέσω της οποίας υποστήριζε την αναγκαιότητα του πολέμου με την Αυστρία. Το 1849 εξελέγη βουλευτής. Το επόμενο έτος οι συζητήσεις για την έγκριση του νόμου Σικκάρντι τού πρόσφεραν την ευκαιρία να προβληθεί ως ηγετική μορφή στον χώρο των μετριοπαθών φιλελευθέρων, συγκεντρώνοντας γύρω του τα πιο δυναμικά στοιχεία της αστικής τάξης του Πιεμόντε και διαφόρων άλλων κρατών της Ιταλίας. Σημείο αναφοράς για την πολιτική του σταδιοδρομία υπήρξε ο λόγος που εκφώνησε στο κοινοβούλιο τον Μάρτιο του 1850, τονίζοντας την ανάγκη το Πιεμόντε να εφαρμόσει εκείνες τις μεταρρυθμίσεις που θα το μετέτρεπαν σε επικεφαλής όλων των «ζωντανών δυνάμεων της Ιταλίας», στερώντας έτσι από τους δημοκρατικούς την πρωτοβουλία των κινήσεων.

Από εκείνη τη στιγμή η καριέρα του απογειώθηκε και, παρά τις κρίσεις και τα χρονικά κενά, ο Καβούρ διαχειρίστηκε την τύχη της Ιταλίας από υψηλές θέσεις για μια σχεδόν δεκαετία.

Από τον Οκτώβριο του 1850 ως υπουργός Γεωργίας, Εμπορίου και Ναυτιλίας υπέγραψε εμπορικές συμφωνίες με την Αγγλία και τη Γαλλία, επιταχύνοντας την ένταξη του Βασιλείου της Σαρδηνίας στη διεθνή οικονομία. Δύο χρόνια αργότερα έγινε πρωθυπουργός, εξέλιξη που δεν ενθουσίασε τον βασιλιά. Κατόρθωσε να διατηρηθεί σε αυτή τη θέση μέχρι το 1861 (με μικρά διαλείμματα), χάρη και στο λεγόμενο *connubio*. Επρόκειτο για μια πολιτική συμφωνία που επέτρεψε τον έλεγχο του κοινοβουλίου μέσα από τη σύμπλευση, σε κοινοβουλευτικό επίπεδο, της προοδευτικής Δεξιάς, της οποίας ηγείτο ο Καβούρ, με τη μετριοπαθή Αριστερά του Ουρμπάνο Ρατάτσι, αποκλείοντας έτσι την παλιά αριστοκρατία των γαιοκτημόνων και τη δημοκρατική «πτέρυγα» της Αριστεράς. Η ευρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία που απέκτησε ο Καβούρ (περίπου των 60% των βουλευτών) διευκόλυνε την ψήφιση μεταρρυθμίσεων που αποσκοπούσαν στον εκσυγχρονισμό του Πιεμόντε. Είχε όμως και αρνητικές συνέπειες, καθώς περιόρισε δραματικά τη δυνατότητα της αντιπολίτευσης να προτείνει στην κυβέρνηση πραγματικές εναλλακτικές λύσεις. Ακύρωσε επιπλέον στην πράξη τους όρους λειτουργίας του αγγλικού μοντέλου του δικομματισμού και της εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία. Οι κοινοβουλευτικές συμμαχίες στο εξής θα σχηματίζονταν ευκαιριακά και θα λειτουργούσαν ανεξάρτητα από ιδεολογικές γραμμές.

Στο πεδίο της οικονομίας ο Καβούρ, υιοθετώντας τις κεντρικές γραμμές του οικονομικού φιλελευθερισμού, ενδιαφέρθηκε πρωτίστως για την ενίσχυση του εμπορίου και της βιομηχανίας, ευνοώντας τις εξαγωγές αγροτικών και ακατέργαστων προϊόντων και την εισαγωγή κατεργασμένων βιομηχανικών ειδών. Αυτό το μίγμα οικονομικής πολιτικής λειτούργησε σε όφελος της μεγάλης ιδιοκτησίας της γης και του εμπορικού καπιταλισμού, ζημίωσε ωστόσο τον βιομηχανικό τομέα του Πιεμόντε, που για να αναπτυχθεί είχε ανάγκη από προστατευτικές πολιτικές. Επιδίωξε επίσης τον περιορισμό του δημόσιου χρέους και τον σχηματισμό μιας αγροτικής ιδιοκτησίας που θα περνούσε από τα χέρια των ευγενών σ' εκείνα των αστών και των μεσαίων τάξεων.

Στο πεδίο των δημόσιων έργων ο Καβούρ προώθησε έργα υποδομής, όπως η διεύρυνση του λιμανιού της Γένοβας, η κατασκευή αρδευτικών καναλιών στο Βερτσέλλι, η ενίσχυση του οδικού και του σιδηροδρομικού δικτύου, η δημιουργία ναυπηγείου στη Λα Σπέτσια κ.ά. Για τη χρηματοδότηση όλων αυτών των έργων απαιτήθηκε η αύξηση της φορολογίας των πλέον εύπορων πολιτών.

Στο πεδίο του κράτους η πιστή εφαρμογή των άρθρων του *Statuto Albertino* επέτρεψε στον Καβούρ να προωθήσει φιλελεύθερες πολιτικές, διαφοροποιούμενος πλήρως από τις πολιτικές προτάσεις των δημοκρατικών του Ματσίνι.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκκλησιαστική πολιτική του Καβούρ. Τις σχέσεις του με την Εκκλησία καθόρισε η πρότασή του για περιορισμό των θρησκευτικών ταγμάτων, δήμευση της ακίνητης περιουσίας τους και εκκοσμίκευση του Κράτους, όπως προέβλεπε ο νόμος Σικκάρντι. Την επιτομή της εκκλησιαστικής του πολιτικής συμπυκνώνει η περίφημη φράση του «Ελεύθερη Εκκλησία σε ελεύθερο Κράτος», που απέβλεπε στην αμοιβαία ανεξαρτησία Κράτους και Εκκλησίας.

Οι θέσεις αυτές του Καβούρ συνάντησαν την ισχυρή αντίδραση της κληρικαλιστικής Δεξιάς και μελών της Εκκλησίας, και τον εξανάγκασαν σε παραίτηση το 1855. Επέστρεψε όμως λίγες μέρες αργότερα, για να αναλάβει με ενισχυμένο κύρος τις εξωτερικές υποθέσεις του κράτους.

## 11.2 Η επίτευξη της ιταλικής ενοποίησης

### 11.2.1 Η συμμετοχή του Βασιλείου της Σαρδηνίας στον πόλεμο της Κριμαίας (1855)

Στην εξωτερική πολιτική η εκλογή του Καβούρ στη θέση του πρωθυπουργού επιτάχυνε τους ρυθμούς των διαδικασιών που θα οδηγούσαν στην ιταλική ανεξαρτησία. Ο Καβούρ επιδίωξε καταρχάς να δώσει στο κράτος

του ρόλο πρωταγωνιστικό στην Ιταλική Χερσόνησο. Ήταν όμως αναπόφευκτο ότι οι φιλοδοξίες για επέκταση προς βορρά κάποια στιγμή θα έφερναν τους Πιεμοντέζους αφενός σε σύγκρουση με τους Αυστριακούς, και αφετέρου σε συμπόρευση με τους Ιταλούς πατριώτες στον κοινό αγώνα για την εκδίωξη των ξένων και την επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας, όπως φανερώνει η επιλογή της πλειονότητας των τελευταίων να αναζητήσουν καταφύγιο στην επικράτεια του Βιττόριο Εμανουέλε Β΄.

Ο πολιτικός ρεαλισμός υποδείκνυε στον Καβούρ ότι δεν ήταν οι επαναστατικές μέθοδοι του Ματσίνι ο δρόμος που θα οδηγούσε στην επίλυση του ιταλικού προβλήματος, αλλά η διεθνής διπλωματία. Εκεί θα έπρεπε να οικοδομηθούν συμμαχίες με τις ισχυρότερες δυνάμεις, που θα επέτρεπαν σταδιακά στο Πιεμόντε να αντιμετωπίσει τους Αυστριακούς με καλές προοπτικές.

Γι' αυτή την τελευταία στόχευση η ιδανική ευκαιρία υπήρξε ο πόλεμος της Κριμαίας, ένα από τα επεισόδια του λεγόμενου «Ανατολικού Ζητήματος». Ο πόλεμος αυτός ξέσπασε όταν οι Ρώσοι, ανανεώνοντας τις βλέψεις τους στη Βαλκανική, κατέλαβαν τα υποτελή στον σουλτάνο πριγκιπάτα της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Στο πλευρό των Οθωμανών συμπαρατάχθηκαν από τον Μάρτιο του 1854 οι Γάλλοι και οι Άγγλοι, που θα επιχειρούσαν να περιορίσουν τη ρωσική επέκταση στην Ανατολική Μεσόγειο αποτρέποντας, για τα δικά τους συμφέροντα, την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η μεγάλη διάρκεια του πολέμου και το υψηλό του κόστος, λόγω και της απόστασης που χώριζε τους στρατούς από τις βάσεις τους, ανάγκασαν τους Άγγλους και τους Γάλλους να παρακινήσουν την εμπλοκή και άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Στράφηκαν αρχικά στην Πρωσία, που δεν αποδέχτηκε για τους δικούς της εσωτερικούς λόγους, και στη συνέχεια στην Αυστρία, που προτίμησε να παραμείνει ουδέτερη. Κατόπιν απευθύνθηκαν στο Βασίλειο της Σαρδηνίας. Ο Καβούρ θέλησε να αξιοποιήσει αυτή την πρόσκληση για να ενισχύσει τον ρόλο του Πιεμόντε στη διεθνή πολιτική. Η θέση του υπαγορευόταν από την προσδοκία ότι η συμμετοχή του Πιεμόντε στη σύγκρουση της Κριμαίας θα συμπარέσυρε την Αυστρία στον πόλεμο στο πλευρό της Ρωσίας, επιτρέποντας στους Ιταλούς να της επιτεθούν με τη βοήθεια των Άγγλων και των Γάλλων. Και τελικά έπεισε το κοινοβούλιο, παρά την αντίθεση της κοινής γνώμης που θεωρούσε αυτόν τον πόλεμο μακρινό και ανώφελο. Η απόφαση του κοινοβουλίου προέβλεπε την αποστολή στην Κριμαία 15.000 στρατιωτών με επικεφαλής τον στρατηγό Λα Μάρμορα, που θα πολεμούσαν στο πλευρό των μελλοντικών νικητών.

Μία από τις μεγάλες «στιγμές» του πολέμου υπήρξε η αγγλογαλλική πολιορκία του κάστρου της Σεβαστούπολης, όπου οι Ρώσοι είχαν εγκαταστήσει τη ναυτική τους βάση, από το καλοκαίρι του 1854 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1855, οπότε και έπεσε στα χέρια των συμμάχων. Οι βερσαλιέροι του Βασιλείου της Σαρδηνίας, μαζί με τα γαλλικά στρατεύματα, είχαν καθοριστικό ρόλο στη μάχη της Τσερνάια, όπου επετεύχθη η καθοριστική νίκη επί των Ρώσων.

Η έκβαση του πολέμου δεν δικαίωσε, ωστόσο, την επιχειρηματολογία του Καβούρ, καθώς οι Αψβούργοι παρέμειναν σταθερά ουδέτεροι. Ούτε από το συνέδριο του Παρισιού, που ακολούθησε (Φεβρουάριος του 1856), κέρδισε κάτι συγκεκριμένο το Πιεμόντε. Στις αποφάσεις αυτού του συνεδρίου περιλαμβάνονταν η ουδετερότητα της Μαύρης Θάλασσας, το άνοιγμα του Δούναβη στην εμπορική ναυσιπλοΐα, η ελεύθερη διέλευση των Στενών του Ελλησπόντου (με την εξαίρεση των πολεμικών πλοίων) και εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έγινε επίσης η έναρξη των συζητήσεων για την αυτονομία της Μολδαβίας και της Βλαχίας, με τον ορισμό των Γάλλων ως εγγυητών.

Οι αποφάσεις του συνεδρίου θα άλλαζαν τις ισορροπίες των δυνάμεων στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή. Η Γαλλία του Ναπολέοντα Γ΄ θα αποκτούσε ξανά ρόλο πρωταγωνιστικό στη διεθνή διπλωματία. Η Ρωσία, που ήλπιζε, μάταια, σε στήριξη από την πλευρά της Αυστρίας, θα προσέγγιζε στα χρόνια του Αλεξάνδρου Β΄ τη Γαλλία, υιοθετώντας σταθερά φιλελεύθερη πολιτική, τη στιγμή που η Αυστρία, λόγω της ουδετερότητάς της, είχε απομονωθεί διπλωματικά.

Η δικαίωση για τον Καβούρ θα ερχόταν μετά τη λήξη του πολέμου σ' ένα άλλο επίπεδο. Στις διαπραγματεύσεις των Παρισίων κάθισε στην πλευρά των νικητών και πέτυχε να συζητηθεί το «ιταλικό ζήτημα» σε μία από τις συνεδριάσεις ήσσοнос σημασίας (8 Απριλίου 1856). Εκεί εξέθεσε την κατάσταση στην οποία είχε οδηγήσει την Ιταλία η υποτέλεια στους Αυστριακούς, που είχαν επιβάλει ανελεύθερα καθεστώτα και στρατιωτικές φρουρές σε σημαντικό τμήμα της χερσονήσου. Κατηγόρησε επίσης τους Βουρβόνους για κακοδιοίκηση στο Βασίλειο των Δύο Σικελιών, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε κοινωνικές αναταραχές, απειλώντας τη διεθνή έννομη τάξη πραγμάτων. Η συμμετοχή των Πιεμοντέζων στο συνέδριο έθεσε, τέλος, τις βάσεις για τη μετέπειτα συμμαχία του με τον Ναπολέοντα Γ΄ και επιβεβαίωσε τη φιλική προς τα ιταλικά συμφέροντα πολιτική που επρόκειτο να ακολουθήσουν οι Άγγλοι.

Προτεραιότητα του Καβούρ ήταν πλέον η αξιοποίηση της διπλωματικής κόνιστρας για τη συζήτηση του ιταλικού ζητήματος. Αντίθετα, ο Ματσίνι, που εξακολουθούσε να μάχεται, υποστήριζε την κινητοποίηση των λαϊκών μαζών, επιχειρώντας έτσι να προσεγγίσει ξανά το «σοσιαλίζον» τμήμα του κινήματός του. Στο πλαίσιο

αυτής της πολιτικής εντάσσεται το επαναστατικό κίνημα που οργάνωσε στη νότια Ιταλία ο Σικελός Κάρλο Πιζακάνε, συνεργάτης του Ματσίνι και υπερασπιστής της Ρώμης το 1849. Ο τελευταίος, αφού έφτασε στο Σάπρι (στον κόλπο του Σαλέρνο) το 1857 με περίπου 300 έμπιστους του, υποκίνησε τους χωρικούς σε επανάσταση. Η κίνησή του απέτυχε παταγωδώς, καθώς οι υποκινητές της αντιμετώπιστηκαν με δυσπιστία και εχθρότητα από τις μάζες των χωρικών και τελικά συνεντρίβησαν από τα βουρβονικά στρατεύματα. Τραγικό τέλος είχε και ο ίδιος ο Πιζακάνε, που τραυματίστηκε στο πεδίο της μάχης και αυτοκτόνησε.

Η τελευταία αυτή αποτυχία περιόρισε την ένταξη νέων μελών στους δημοκρατικούς και προκάλεσε το οριστικό σχίσμα του κινήματος που είχε οργανώσει ο Ματσίνι. Από τους κύκλους των οπαδών του θα ξεπηδούσε το 1857 η Εθνική Εταιρεία (Società Nazionale), ένα νέο κίνημα το οποίο, με κεντρικό σύνθημα το «Ιταλία και Βιττόριο Εμανουέλε», θα συνιστούσε τον ιδρυτικό πυρήνα του «κόμματος της συνταγματικής μοναρχίας», διεκδικώντας την εθνική ανεξαρτησία και αποδεχόμενη τον καθοδηγητικό ρόλο της μοναρχίας της Σαβοΐας. Τα μέλη της Εταιρείας ήταν μετριοπαθείς δημοκρατικοί αλλά και φιλελεύθεροι, με ξεχωριστό τον ρόλο άλλοτε οπαδών του Ματσίνι, όπως του Σικελού Τζουζέππε Λα Φαρίνα, του Λομβαρδού Τζόρτζο Παλλαβιτσίνι (άλλοτε πολιτικού κρατούμενου στις φυλακές του Σπίλμπεργκ) και του Βενετού Ντανιέλε Μανίν (δικτάτορα της Βενετίας το 1848-49), αλλά και του Γκαριμπάλντι που δεν άργησε να προσχωρήσει σε αυτή τη συσσωμάτωση. Η ένταξη του Καβούρ στην Εθνική Εταιρεία δήλωνε, εξάλλου, την πλήρη υιοθέτηση της γραμμής που θα οδηγούσε στην εθνική ανεξαρτησία της Ιταλίας.

Στο πεδίο των εξωτερικών σχέσεων ο πολιτικός ρεαλισμός υπαγόρευε στον Καβούρ ότι το Πιεμόντε δεν θα μπορούσε να οδηγήσει την Ιταλία στην ανεξαρτησία χωρίς στηρίγματα στη διεθνή σκηνή. Έθεσε λοιπόν ως προτεραιότητα τη σύμπληξη μιας συμμαχίας με τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα Βοναπάρτη, ήδη Πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας και, από το 1852, αυτοκράτορα με το όνομα Ναπολέον Γ΄. Η επιθυμία του Καβούρ ήταν να εμπλέξει τους Γάλλους σ' έναν πόλεμο εναντίον της Αυστρίας, που θα οδηγούσε στην απελευθέρωση της Λομβαρδίας και του Βένετο. Το σχέδιό του απειλήθηκε σοβαρά στις 14 Ιανουαρίου 1858, όταν ο Γάλλος ηγεμόνας μόλις κατάφερε να ξεφύγει από την απόπειρα δολοφονίας που οργάνωσε εναντίον του ο Φελίτσε Ορσίνι, οπαδός και συνεργάτης του Ματσίνι από τη Ρομάνια, ο οποίος ζούσε εξόριστος στη Γαλλία. Ο Ορσίνι έδρασε με τη βοήθεια δύο συνεργατών του, επίσης οπαδών του Ματσίνι, που επιθυμούσαν να εκδικηθούν τον Γάλλο βασιλιά για την κατάλυση της Γαλλικής Δημοκρατίας (1852) και για τον ρόλο του στην υπόθεση της θνησιγενούς Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (1849).

Αντίθετα με τις προβλέψεις, η περιπέτεια του Γάλλου μονάρχη όχι μόνο δεν εμπόδιζε τη γαλλο-ιταλική συμφωνία, αλλά επιτάχυνε τις εξελίξεις. Και τούτο, όχι μόνο εξαιτίας της ικετευτικής επιστολής που έστειλε ο ίδιος ο Ορσίνι στον Ναπολέοντα Γ΄, αλλά χάρη στην ικανότητα του Καβούρ να πείσει τον αυτοκράτορα για το επείγον της επίλυσης του «ιταλικού ζητήματος», προτού αυτό εκφυλιστεί σε γενικευμένη εξέγερση των οπαδών του Ματσίνι. Η συμφωνία τους επικυρώθηκε στις 20 Ιουλίου 1858 στην Πλομπιέρ, όπου συνομολογήθηκε μυστικά μια στρατιωτική συμμαχία που προέβλεπε την επέμβαση των Γάλλων με 200.000 στρατιώτες στο πλευρό του Βασιλείου της Σαρδηνίας, στην περίπτωση που αυτό δεχόταν επίθεση από τα αψβουργικά στρατεύματα.

Η συμφωνία όριζε επίσης ότι με τη λήξη του πολέμου οι Γάλλοι θα αποκτούσαν τη Σαβοΐα και τη Νίκαια, ενώ η υπόλοιπη Ιταλία θα διαιρούνταν σε τέσσερα τμήματα που θα συγκροτούσαν μια συνομοσπονδία υπό την προεδρία του πάπα. Το πρώτο από αυτά θα ονομαζόταν Βασίλειο της Βόρειας Ιταλίας με επικεφαλής τη δυναστεία των Σαβοΐα και θα περιλάμβανε, πέρα από το Πιεμόντε, τη Λομβαρδία με το Βένετο, καθώς και την Εμίλια και τις Μάρκε. Ο πάπας θα διατηρούσε την εξουσία στο Λάτιο. Στην κεντρική και νότια Ιταλία θα δημιουργούνταν δύο βασίλεια με επικεφαλής Γάλλους πρίγκιπες, πιθανότατα τον Τζερόλαμο Βοναπάρτη, εξάδελφο του αυτοκράτορα, και τον Λουτσιάνο Μυρά, γιο του Τζοακκίνο Μυρά, αντίστοιχα.

### **11.2.2 Ο δεύτερος πόλεμος για την ιταλική ανεξαρτησία**

Η μυστική αυτή συμφωνία, στην περίπτωση που εφαρμοζόταν, θα έλυνε το πρόβλημα της ανεξαρτησίας, ευνοώντας εμφανώς τον πάπα σε σχέση με τον βασιλιά. Δεν αντιμετώπιζε όμως το ζήτημα της ιταλικής ενοποίησης, την οποία υποστήριζαν και οι Άγγλοι, καθώς έβλεπαν θετικά την ίδρυση ενός ανεξάρτητου ιταλικού κράτους απαλλαγμένου από την αυστριακή κυριαρχία. Οι Γάλλοι, αντίθετα, δυσπιστούσαν στη συγκρότηση ενός εδαφικά ισχυρού κράτους στα ανατολικά τους σύνορα. Η συμφωνία της Πλομπιέρ άφηνε, εξάλλου, σοβαρές υποψίες για τη φιλοδοξία του Γάλλου αυτοκράτορα να υποκαταστήσει τον Αυστριακό ομόλογό του στην κυριαρχία στην Ιταλία.

Το σχέδιο, τελικά, θα προχωρούσε βάσει των συμφωνηθέντων, παρά τις υπαναχωρήσεις του Ναπολέοντα Γ΄. Ο τελευταίος, όταν άρχισαν οι προκλήσεις των Ιταλών εναντίον της Αυστρίας, επιχείρησε να απαγκι-

στρωθεί από τις υποχρεώσεις του, προτείνοντας τη σύγκληση ενός ευρωπαϊκού συνεδρίου για την επίλυση του ιταλικού ζητήματος. Ο Καβούρ εφάρμοσε το σχέδιό του, προχωρώντας σε σωρεία προκλήσεων εναντίον των Αυστριακών, ώσπου αυτοί να κηρύξουν τον πόλεμο στο Πιεμόντε. Για τον σκοπό αυτό έδωσε εντολή για επιστράτευση στο κράτος του και ανέθεσε στον Γκαριμπαλντι να οργανώσει ένα σώμα εθελοντών, τους «Κυνηγούς των Άλπεων», οι οποίοι θα κινούνταν σε συνεργασία με τον τακτικό στρατό του Πιεμόντε κατά μήκος της συνοριακής γραμμής του Τιτσίνο. Οι Αυστριακοί δεν άργησαν να αντιδράσουν, όπως αναμενόταν, και ζήτησαν από τους Πιεμοντέζους, με τηλεσίγραφο (26 Απριλίου 1859), τον άμεσο αφοπλισμό αυτού του σώματος, αίτημα που απορρίφθηκε από την κυβέρνηση του Πιεμόντε, δίνοντας το σύνθημα για την έναρξη του πολέμου.

Στις 29 Απριλίου 1859 ο αυστριακός στρατός εισήλθε στο Πιεμόντε. Καθώς παρέμενε καθηλωμένος στους ορυζώνες του Βερτσέλλι, ένα σώμα 100.000 Γάλλων στρατιωτών έφτανε, σχετικά ασύντακτα, στη Γένοβα, με επικεφαλής τον ίδιο τον Ναπολέοντα Γ΄, ο οποίος υποσχόταν να πολεμήσει για την απελευθέρωση της Ιταλίας «μέχρι την Αδριατική». Μετά από κάποιες νίκες των Κυνηγών των Άλπεων στο Βαρέζε και στο Σαν Φέρμο (26/27 Μαΐου), οι κύριες μάχες έλαβαν χώρα πρώτα στη Ματζέντα (4 Ιουνίου 1859) και κατόπιν στους λόφους του Σολφερίνο και του Σαν Μαρτίνο (24 Ιουνίου), όπου οι τακτικοί στρατοί των Γάλλων και των Πιεμοντέζων σημείωσαν αξιόλογες επιτυχίες και τελικά επικράτησαν των Αυστριακών. Ο δρόμος για το Μιλάνο ήταν πλέον ανοιχτός.

Ενώ στη Λομβαρδία και στο Βένετο οι στρατιωτικές επιχειρήσεις συνεχίζονταν, στα δουκάτα της Πάρμας-Πιατσένσας και της Μόντενας, στις παπικές φρουρές (Μπολόνια, Ραβέννα, Φορλί και Φερράρα) και στο Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης ο ενθουσιασμός των Ιταλών πατριωτών, που καθοδηγούνταν από την Εθνική Εταιρεία, οδήγησε σε μια σειρά εξεγέρσεων εναντίον των παλιών ηγεμόνων και στον σχηματισμό προσωρινών κυβερνήσεων που θα διεκδικούσαν την προσάρτηση στο Βασίλειο της Σαρδηνίας.

Η κυβέρνηση του Καβούρ δεν μπορούσε όμως να δεχτεί αυτές τις προσφορές, λόγω των αναμενόμενων αντιδράσεων της Αυστρίας και της Γαλλίας. Η προσάρτηση ιταλικών επαρχιών στο Πιεμόντε άνοιγε, εξάλλου, μια προοπτική πολύ διαφορετική από εκείνη που είχε συμφωνηθεί στην Πλομπιέρ, πλήττοντας φανερά τη φιλοδοξία του Ναπολέοντα Γ΄ να αποκτήσει τον «έλεγχο» της Ιταλικής Χερσονήσου μέσα από τη συγκρότηση εξαρτημένων από τη Γαλλία κρατών.

Ο Ναπολέον Γ΄ ανησυχούσε για τις πρωτοβουλίες των Ιταλών πατριωτών που είχαν ενισχύσει τον ρόλο των Σαβοΐα, και για την κινητικότητα που διαπίστωνε από την πλευρά των Πρώσων που φιλοδοξούσαν, εκμεταλλευόμενοι τις δυσκολίες της Αυστρίας, να ηγηθούν των Γερμανών σε μια κοινή γερμανική επέμβαση στον Ρήνο. Στο εσωτερικό της Γαλλίας πιέσεις στον αυτοκράτορα ασκούσαν τόσο οι κληρικαλιστές, οι οποίοι έβλεπαν τα Παπικά Κράτη να απειλούνται από τις εξεγέρσεις που είχαν ξεσπάσει με πρωτοβουλία του ίδιου του Γάλλου αυτοκράτορα, όσο και η κοινή γνώμη, που δυσφορούσε για το κόστος σε ανθρώπινες ζωές και υλικές δαπάνες από τη συμμετοχή της Γαλλίας στις ιταλικές υποθέσεις, με αντάλλαγμα αβέβαιες προσδοκίες.

Σε αυτό το κλίμα στις 9 Ιουλίου 1859 ο Ναπολέον Γ΄ επέλεξε να υπογράψει, μυστικά, την ανακωχή της Βιλλαφράνκα με τον ηγεμόνα της Αυστρίας Φραγκίσκο Ιωσήφ. Η ανακωχή, που τρεις μέρες αργότερα μετατράπηκε σε γενική ειρήνη στη Ζυρίχη, προέβλεπε ότι η Λομβαρδία θα μεταβιβαζόταν από την Αυστρία στη Γαλλία η οποία θα την «επέστρεφε» στο Πιεμόντε, και ότι η Βενετία θα παρέμενε αυστριακή, ενώ οι παλιοί ηγεμόνες και ο πάπας θα ανακτούσαν την εξουσία τους στην κεντρική Ιταλία (Τοσκάνη, Πάρμα, Μόντενα, Ρομάνιε). Τέλος, θα οργανωνόταν ένα ευρωπαϊκό συνέδριο για την επίλυση του ιταλικού ζητήματος στη βάση της παλιάς ιδέας για τη συγκρότηση μιας συνομοσπονδίας ιταλικών κρατών υπό την προεδρία του πάπα και τη συμμετοχή του Βένετο στο οποίο οι Αυστριακοί θα παραχωρούσαν μερική αυτονομία.

Ο Βιττόριο Εμανουέλε Β΄, ενημερωμένος για τις εξελίξεις, δέχτηκε με ψυχραιμία την ανακωχή της Βιλλαφράνκα και επικύρωσε τους όρους της συμφωνίας, υπογράφοντας τη συνθήκη ειρήνης της Ζυρίχης (10 Νοεμβρίου 1859), χωρίς ωστόσο να δεχτεί να συζητήσει την ιδέα του συνεδρίου και της συνομοσπονδίας. Αντίθετα ο Καβούρ, που αγνοούσε όλες αυτές τις κινήσεις, υπέβαλε οργισμένος την παραίτησή του. Εξίσου αγανακτισμένοι και προδομένοι από τη στάση του Γάλλου αυτοκράτορα ένιωσαν και οι Ιταλοί πατριώτες. Τέλος, ο Ναπολέον Γ΄, νικητής αλλά ντροπιασμένος, παραιτήθηκε από τη διεκδίκηση της Νίκαιας και της Σαβοΐας, εξέλιξη την οποία προέβλεπε και η συμφωνία της Πλομπιέρ.

Σε αυτό το πολιτικό κλίμα η εξέλιξη των γεγονότων θα ήταν αρκετά διαφορετική απ' όσα προέβλεπαν οι όροι της ανακωχής και της μετέπειτα συμφωνίας ειρήνης, φέρνοντας τη διεθνή κοινότητα προ τετελεσμένων γεγονότων. Με την καθοδήγηση των ανθρώπων της Εθνικής Εταιρείας, στην κεντρική Ιταλία ξέσπασαν εξεγέρσεις που οδήγησαν στην εγκαθίδρυση προσωρινών κυβερνήσεων (Φλωρεντία, Πάρμα, Μόντενα, Μπολόνια, παπικά εδάφη στη Ρομάνια), οι οποίες, μέσω των συντακτικών τους συνελεύσεων, αρνήθηκαν την παλινόρθωση των παλιών ηγεμόνων, επιβεβαιώνοντας την προσήλωσή τους στην ένωση με το Πιεμόντε.



Στη συνέχεια οι Ιταλοί πατριώτες στην κεντρική Ιταλία συγκρότησαν μια κοινή στρατιωτική δύναμη υπό την ηγεσία του στρατηγού Μανφρέντο Φάντι και του Γκαριμπάλντι, που επέστρεψε στην Ιταλία δέκα χρόνια μετά την αποτυχία του εγχειρήματος της Ρώμης. Ο Ματσίνι δήλωνε διατεθειμένος να υποστηρίξει τους Σαβόια, αρκεί η μοναρχία να στήριζε τον αγώνα για την ιταλική ενοποίηση.

Το γενικό επαναστατικό πνεύμα ενισχύθηκε και διπλωματικά. Η Μεγάλη Βρετανία υποστήριξε ανοιχτά την προοπτική της ίδρυσης ενός νέου ενοποιημένου κράτους, ελπίζοντας πως τούτο θα εμπόδιζε την επέκταση της γαλλικής επιρροής στη χερσόνησο. Η στάση της βρετανικής διπλωματίας ενθάρρυνε τον Καβούρ να επιστρέψει στη θέση του (20 Ιανουαρίου 1860), μετά την παρένθεση της κυβέρνησης Λα Μάρμορα-Ρατάτσι, και να συνεχίσει τις διαπραγματεύσεις με τους Γάλλους.

Με τη στήριξη της βρετανικής διπλωματίας και τις πιέσεις που αυτή ασκούσε στον Ναπολέοντα Γ', ο Καβούρ κατόρθωσε να πείσει τον τελευταίο να δεχτεί, σιωπηλά, σε αντάλλαγμα της Νίκαιας και της Σαβοΐας τη διενέργεια δημοψηφισμάτων στην Εμίλια-Ρομάνια και την Τοσκάνη, με ερώτημα την προσάρτηση στο Πιεμόντε. Τα δημοψηφίσματα αυτά πραγματοποιήθηκαν στις 11 και 12 Μαρτίου 1860 και το αποτέλεσμά τους ήταν συντριπτικά υπέρ της προσάρτησης. Η μοναδική αντίδραση προήλθε από τον ποντίφικα, ο οποίος, βλέποντας ότι το κράτος του θα στερούνταν ορισμένα από τα πλουσιότερα τμήματα των κτήσεών του, αφόρισε τους πρωταγωνιστές των δημοψηφισμάτων και τους δημοκρατικούς του Ματσίνι. Πέρα από την παραχώρηση της Νίκαιας και της Σαβοΐας στους Γάλλους, οι δημοκρατικοί θεωρούσαν ότι θα έπρεπε στο εξής να δοθεί περισσότερος χώρος στις πρωτοβουλίες του λαού, ώστε η διαδικασία της ενοποίησης να προχωρήσει με ταχύ ρυθμό, υπερβαίνοντας τα εμπόδια που είχαν υψώσει οι όροι της ανακωχής της Βιλλαφράνκα και της συνθήκης ειρήνης της Ζυρίχης.

### 11.2.3 Η εκστρατεία των Χιλίων

Η ένταξη των κρατών της κεντρικής Ιταλίας στο Βασίλειο της Σαρδηνίας προκάλεσε κύματα πατριωτικού ενθουσιασμού σε ολόκληρη τη χερσόνησο. Πλέον και άλλα ιταλικά κράτη επιδίωκαν την απελευθέρωσή τους και πρώτο απ' όλα το Βασίλειο των Δύο Σικελιών.

Ο νέος βασιλιάς Φραγκίσκος Β' των Βουρβόνων, που είχε διαδεχθεί τον πατέρα του Φερδινάνδο Β' στις 22 Μαΐου 1859, τήρησε εχθρική στάση απέναντι στις εξεγέρσεις των Ιταλών πατριωτών, στις οποίες απαντούσε με βία. Η στάση αυτή υποδήλωνε ότι η μετριοπαθής πολιτική δεν ήταν πλέον αρκετή η συγκυρία απαιτούσε την επαναστατικότητα των δημοκρατικών και τη στρατηγική ιδιοφυΐα και γενναιότητα του Γκαριμπάλντι.

Τον Απρίλιο του 1860 οι δημοκρατικοί οργάνωσαν μια εξέγερση στο Παλέρμο, την οποία κατέπνιξαν στο αίμα οι δυνάμεις των Βουρβόνων. Η αποτυχία αυτής της πρώτης εξέγερσης πυροδότησε εξελίξεις. Ο Φραντσέσκο Κρίστι, ηγετικό στέλεχος της πολιτικής τάξης της Σικελίας που ζούσε εξόριστος στο Τορίνο, επιχείρησε να πείσει τον Γκαριμπάλντι να οργανώσει μια στρατιωτική εκστρατεία για την απελευθέρωση της Σικελίας. Ο Γκαριμπάλντι εμφανίστηκε αρχικά διστακτικός, λόγω της μεγάλης στρατιωτικής δύναμης των Βουρβόνων. Πείστηκε, ωστόσο, από τις διαβεβαιώσεις των δημοκρατικών ότι θα τον στήριζαν οι μάζες των Σικελών και, κυρίως, οι χωρικοί και οι νέοι.

Σε κυβερνητικό επίπεδο, παρά τις επιφυλάξεις του Καβούρ που γνώριζε ότι η Γαλλία θα αντιτίθετο σε ενδεχόμενη επίθεση εναντίον του Παπικού Κράτους και ότι το Βασίλειο των Δύο Σικελιών θα είχε την υποστήριξη της Ρωσίας, τα επαναστατικά στοιχεία πήραν την υπόθεση στα χέρια τους. Οι εκπρόσωποι του Κόμματος της Δράσης (Partito d' Azione), του οποίου ηγείτο ο Γκαριμπάλντι, έχοντας εξασφαλίσει τη σιωπηλή συναίνεση του Βιττόριο Εμανουέλε Β' και του Καβούρ, κινήθηκαν για την απελευθέρωση του ιταλικού Νότου.

Ο Γκαριμπάλντι και οι «Χίλιοι» (στην πραγματικότητα περίπου 1.200) ερυθροχίτωνες εθελοντές του τη νύχτα της 5ης προς 6ης Μαΐου 1860, αφού επιβιβάστηκαν σε δύο πλοία της Εταιρείας Ρουμπαττίνο, αναχώρησαν από το Κουάρτο, κοντά στη Γένοβα, για τη Σικελία. Μετά από μια σύντομη στάση στο λιμανάκι του Ταλαμόνε στην Τοσκάνη, όπου προμηθεύτηκαν όπλα, ο στρατός του Γκαριμπάλντι έφτασε στη Μαρσάλα στις 11 Μαΐου 1860 και λίγο αργότερα αντιμετώπισε με επιτυχία τις δυνάμεις των Βουρβόνων.

Από αυτό το σημείο και μετά οι «Χίλιοι» εξελίχθηκαν σε πραγματικό απελευθερωτικό στρατό. Ο ίδιος ο Γκαριμπάλντι στις 14 Μαΐου 1860, ντυμένος με τη στολή Πιεμοντέζου αξιωματικού, εξέδωσε το Διάταγμα του Σαλέμι (14 Μαΐου), με το οποίο ανέλαβε δικτατορικές εξουσίες στο νησί στο όνομα του Βιττόριο Εμανουέλε Β' και ενώθηκε με τις ομάδες των εξεγερμένων Σικελών, ανάμεσα στους οποίους την πλειοψηφία είχαν χωρικοί και τεχνίτες της Σικελίας. Για να δώσει κίνητρο στις μάζες των χωρικών να τον ακολουθήσουν, υποσχέθηκε στους ακτήμονες αναδασμό της γης, υπόσχεση που απέδωσε γιατί οι Σικελοί έβλεπαν στον Γκαριμπάλντι τον άνθρωπο που θα αναβάθμιζε το κοινωνικό τους status και θα εκδικείτο για τις αδικίες και τις καταπιέσεις που υφίσταντο.

Σε αυτό το κλίμα έλαβαν χώρα οι μάχες με τον στρατό των Βουρβόνων, που οδήγησαν τους Γαριβαλδινούς στην επιτυχία του Καλαφίμι (15 Μαΐου). Τις επόμενες μέρες, όπως είχαν προβλέψει οι δημοκρατικοί, πλήθος νέων Σικελών, κυρίως χωρικών, εντάχθηκε πρόθυμα στον στρατό του Γκαριμπάλντι. Ο ενισχυμένος επαναστατικός στρατός κατέλαβε το Παλέρμο στις 30 Μαΐου, όπου εγκαθίδρυσε μια προσωρινή κυβέρνηση με επικεφαλής τον Φραντσέσκο Κρίστι, και κατόπιν το Μιλάτσο (20 Ιουλίου), ολοκληρώνοντας ουσιαστικά τη συνολική κατάκτηση της Σικελίας.

Το γενικό επαναστατικό κλίμα που είχε καταλάβει το νησί δεν άργησε να εκτραπεί σε πράξεις βίας και αντεκδίκησης των χωρικών εναντίον όλων εκείνων τους οποίους οι τελευταίοι θεωρούσαν υπεύθυνους για τη δυσχερή τους θέση. Φάνηκε όμως ότι είχαν κάνει λάθος εκτίμηση. Η συμμαχία των Γαριβαλδινών με τους χωρικούς είχε ως μοναδικό σκοπό την κατακρήμνιση του καθεστώτος των Βουρβόνων. Μετά την επίτευξη αυτού του στόχου οι Γαριβαλδινοί, που ενδιαφέρονταν κυρίως για τη στρατιωτική επιτυχία της επιχείρησης και όχι για το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης, ήρθαν σε συμφωνία με τους μεγάλους γαιοκτήμονες, μέλη της ευγένειας και της αστικής τάξης, οι οποίοι δεσμεύτηκαν να στηρίζουν την προοπτική της εθνικής ανεξαρτησίας, με τον όρο να διατηρηθεί αμετάβλητο το κοινωνικό status. Έτσι, τις λίγες φοροαπαλλαγές που παραχωρήθηκαν στις μάχες των αγροτών, ακολούθησε η καταστολή των κινητοποιήσεων όσων διεκδικούσαν την ιδιοκτησία στη γη, την οποία μέχρι τότε καλλιεργούσαν. Η κορύφωση αυτής της νέας φάσης έλαβε χώρα στο Μπροντέ, στους πρόποδες της Αίτνας, όπου στις 4 Αυγούστου 1860 ο στρατός των Γαριβαλδινών, με επικεφαλής τον Νίνο Μπίτζιο, έπνιξε στο αίμα την εξέγερση των χωρικών, εκτελώντας με τουφεκισμό αρκετούς από εκείνους που είχαν βιαιοπραγήσει εναντίον των γαιοκτημόνων.

Για την ολοκλήρωση της εκστρατείας των Χιλίων απέμεναν λίγα ακόμη βήματα.

Στις 19-20 Αυγούστου 1860 ο Γκαριμπάλντι, με μεγάλο μέρος των εθελοντών του, πέρασε το στενό της Μεσσίνας. Ο Φραγκίσκος Β΄ των Βουρβόνων, αδύναμος μπροστά στις πολιτικές εξελίξεις, πρόσφερε τη συμμαχία του στο ΠιEMONTE και επιχείρησε να επαναφέρει το Σύνταγμα του 1848 και να σχηματίσει μια φιλελεύθερη κυβέρνηση. Η προέλαση των Γαριβαλδινών αποδείχτηκε όμως ασταμάτητη και η αντίσταση του βουρβονικού στρατού αρκετά αδύναμη. Στον δρόμο για τη Νάπολη, εν μέσω της θριαμβευτικής υποδοχής του πλήθους, άρχισαν να σχηματίζονται προσωρινές κυβερνήσεις διευθυνόμενες από την τοπική φιλελεύθερη αστική ελίτ. Εκδηλώθηκαν κι εκεί εξεγέρσεις χωρικών, που αντιμετωπίστηκαν ιδιαίτερα σκληρά από τους Γαριβαλδινούς. Υπερνικώντας τις ασθενικές αντιστάσεις που συνάντησε στο διάβα του, ο Γκαριμπάλντι έφτασε στη Νάπολη, όπου στις 7 Σεπτεμβρίου αυτοανακηρύχθηκε «δικτάτορας των Δύο Σικελιών». Κατόπιν παρουσίασε σε ομιλία του, στην πλατεία που αργότερα θα ονομαζόταν πλατεία Ντάντε Αλιγκιέρι, το πρόγραμμα των δημοκρατικών για τον Νότο, αναγκάζοντας τον Βουρβόνο βασιλιά να καταφύγει στο κάστρο της Γαέτα.

Εκπεφρασμένος στόχος του Γκαριμπάλντι ήταν πλέον η Ρώμη, όπου σκόπευε να απομακρύνει τον ποντίφικα και να στέψει βασιλιά τον Βιττόριο Εμανουέλε Β΄, παραδίδοντάς του τα όπλα. Η κατάκτηση της Ρώμης ανησύχησε τους ΠιEMONTEZΟΥΣ, εξαιτίας της αναμενόμενης από πολλές ευρωπαϊκές χώρες διπλωματικής αντίδρασης. Ειδικότερα, ο Γάλλος αυτοκράτορας, η συμμαχία του οποίου με το ΠιEMONTE συνιστούσε στρατηγική επιλογή για την απελευθέρωση της Ιταλίας, δεν θα ανεχόταν ποτέ την εκδίωξη του πάπα Πίου Θ΄ από τη Ρώμη. Γι' αυτόν τον λόγο, άλλωστε, διατηρούσε εκεί στρατιωτική φρουρά.

Τους ΠιEMONTEZΟΥΣ τούς ενοχλούσαν και άλλα πράγματα. Το κύρος του ήρωα, για παράδειγμα, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Καβούρ, είχε εξαφανίσει εκείνο των Σαβόια. Ήταν όμως και το θέμα των δημοκρατικών που εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζονται ως απειλή για τα συμφέροντα του Βασιλείου της Σαρδηνίας. Η συνάντηση του Γκαριμπάλντι με τον Ματσίνι στη Νάπολη αύξησε την πίεση προς τον πρώτο να συγκαλέσει μια συντακτική συνέλευση που θα αποφάσιζε για τη μορφή του πολιτεύματος του νέου κράτους και για την απελευθέρωση της Ρώμης. Με την ίδια ανησυχία έβλεπαν τους δημοκρατικούς και την επιρροή που φαινόταν να ασκούν στον Γκαριμπάλντι και οι γαιοκτήμονες της Σικελίας και της Νάπολης, που έδειχναν πρόθυμοι να υποστηρίξουν την προσάρτηση του Βασιλείου των Δύο Σικελιών στο ΠιEMONTE. Η προοπτική να εγκαθιδρυθεί στην κεντρική Ιταλία ένα κράτος πιστό στον Ματσίνι και αντικληρικαλιστικό έβρισκε αντίθετο και τον Ναπολέοντα Γ΄ που ήταν έτοιμος να αποδεχτεί τις πρωτοβουλίες του Καβούρ, προκειμένου να αποτρέψει αυτή την εξέλιξη.

Ο Καβούρ, με τη συναίνεση του Γάλλου αυτοκράτορα, κινητοποίησε τον στρατό του ΠιEMONTE, με τον βασιλιά Βιττόριο Εμανουέλε Β΄ επικεφαλής, που έφτασε ταχύτατα στην Ούμπρια και στις Μάρκε και συνέτριψε τον παπικό στρατό στο Καστελφιντάρντο (18 Σεπτεμβρίου 1860). Λίγες μέρες αργότερα ο Γκαριμπάλντι νίκησε τον στρατό των Βουρβόνων στο Βολτούρνο (2 Οκτωβρίου 1860), χάρη στην εφαρμογή ενός ευφυούς στρατηγήματος.

Κατόπιν ο στρατός του ΠιEMONTE πέρασε τα σύνορα του Βασιλείου της Νάπολης, κινούμενος προς την κατεύθυνση του Γκαριμπάλντι. Η περίφημη συνάντηση έλαβε χώρα σε γέφυρα κοντά στο Τεάνο στις 26 Οκτω-

βρίου 1860. Εκεί ο Γκαριμπάλντι λέγεται πως του απηύθυνε τον λόγο ως εξής: «Χαιρετώ την εξοχότητά σας, τον πρώτο βασιλιά της Ιταλίας». Έπειτα μίηκαν στη Νάπολη υπό τις επευφημίες του πλήθους.



**Εικόνα 11.2** Αναπαράσταση της συνάντησης του Γκαριμπάλντι με τον Βιττόριο Εμανουέλε Β΄ στο Τεάνο. Έργο του Pietro Aldi (1852–1888), δημοσιευμένο στο [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c5/REALISM\\_MURAL\\_19TH.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c5/REALISM_MURAL_19TH.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

Ο μηχανισμός των δημοψηφισμάτων, που πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με νόμο που είχε ψηφίσει ο Καβούρ, επέτρεψε στο Βασίλειο των Δύο Σικελιών (21 και 22 Οκτωβρίου), στις Μάρκε και στην Ούμπρια (4/5 Νοεμβρίου 1860) να διακηρύξουν με μεγάλη πλειοψηφία τη βούλησή τους για ένωση με το Βασίλειο της Σαρδηνίας. Παράλληλα, αποδέχτηκαν τις μετριοπαθείς φιλελεύθερες δομές των Πιεμοντέζων, προς μεγάλη απογοήτευση των οπαδών του Ματσίνι που απέβλεπαν σε βαθιά ανανέωση του έθνους. Ο Φραγκίσκος Β΄ των Βουρβόνων και η βασίλισσα διέφυγαν στη Ρώμη μ' ένα γαλλικό πλοίο, όπου τέθηκαν υπό την προστασία του πάπα.

Αφού ξεπεράστηκε οριστικά ο κίνδυνος μιας «ρεπουμπλικανικής εκτροπής», ο Ματσίνι επέστρεψε στην εξορία του στο Λονδίνο. Ο Γκαριμπάλντι μετά τη διάλυση του στρατού του παραιτήθηκε από τη θέση του δικτάτορα και αναχώρησε από τη Νάπολη για το νησί Καπρέρα, κοντά στη Σαρδηνία, μ' έναν από τους γιους του και μερικούς πιστούς συντρόφους του.

Η εθνική ενοποίηση ήταν πλέον πραγματικότητα, χάρη στη διπλωματική ευφυΐα του Καβούρ και στην κινητοποίηση των δημοκρατικών. Η ίδρυση του Βασιλείου της Ιταλίας διακηρύχτηκε επίσημα στις 17 Μαρτίου 1861 από το ιταλικό κοινοβούλιο που συνήλθε στο Τορίνο. Ο τίτλος του βασιλιά δόθηκε φυσιολογικά στον Βιττόριο Εμανουέλε που διατήρησε το αριθμητικό Β΄ αντί του Α΄, θέλοντας έτσι να δείξει ότι η γέννηση της Ιταλίας είχε προκύψει περισσότερο ως καρπός των νέων εδαφικών προσαρτήσεων στο Πιεμόντε, παρά ως συνέπεια της ίδρυσης ενός νέου ενοποιημένου βασιλείου.

Απέμεναν τώρα μόνο η Ρώμη και οι περιοχές του Βένετο, του Τρέντο και της Τεργέστης, που ανήκαν στους Αυστριακούς.

## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Banti, A.M. (2001). *Il Risorgimento italiano*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 2. Μτφρ. Κ. Λιβιεράτος, 3<sup>η</sup> έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bettini, E. (1985). *Rapporto sui fatti di Bronte del 1860*. Παλέρμο: Sellerio.
- Burns, E. M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Candeloro, G. (1994). *Storia dell' Italia Moderna*, 5. Μιλάνο: Feltrinelli.
- Cavour, C. (1955). *Discorsi parlamentari*. 1. Επιμ. Α. Omodeo, Α. & L. Russo. Φλωρεντία: La Nuova Italia.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- De Bernardi, A. & Guarracino, Sc. (1996). *Settecento. Ottocento. Eventi e problemi*. Μιλάνο: Bruno Mondadori.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna*, 2. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Gramsci, A. (1987). *Il Risorgimento*. Εισαγωγή Λ. Αξελός, μετάφραση Γ. Μαχαίρας. Αθήνα: Στοχαστής.
- Greco, G. & Rosa, M. (Επιμ.) (1996). *Storia degli antichi stati italiani*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell' Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1994). *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Hobsbawm, E. J. (1997). *Η εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Milza, P. (2006). *Storia d' Italia*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Pécout, G. (2011). *Il lungo Risorgimento. La nascita dell' Italia contemporanea (1770-1922)*. Επιμέλεια μετάφρασης R. Balzani. Μιλάνο-Τορίνο: Bruno Mondadori.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani*, 2, 4<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d' Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Scirocco, A. (1984). *L' Italia del Risorgimento*. Μπολόνια: il Mulino.
- Tilly, C. (1998). *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*. Μτφρ. Κ. Θεολόγου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Woolf, St. (1981). *Il Risorgimento Italiano*, II. Τορίνο: Einaudi.

## Κεφάλαιο 12. Τα πρόσωπα της Ιταλικής Παλιγγενεσίας και η διαχείριση της ιστορικής μνήμης: η περίπτωση του Τζουζέππε Γκαριμπάλντι

### Σύνοψη

Στην ερώτηση «ποιο ήταν το πρόσωπο της ιταλικής Παλιγγενεσίας;» θα μπορούσαν ενδεχομένως να δοθούν πολλές απαντήσεις με εδραία τεκμηρίωση. Ο Ματσίνι, ο Καβούρ, ο βασιλιάς Βιττόριο Εμανουέλε Β΄, ο Γκαριμπάλντι κ.ά. Στο παρόν κεφάλαιο θα εστιάσουμε στις ειδικές προϋποθέσεις που συγκεντρώνει η ξεχωριστή μορφή του Τζουζέππε Γκαριμπάλντι ως του προσώπου-συμβόλου της ιταλικής Παλιγγενεσίας. Θα μας απασχολήσουν ειδικότερα: α) τα στάδια διαμόρφωσης του μύθου του με τα αντίστοιχα ιστοριογραφικά παραδείγματα, β) η δική του συμβολή σε αυτή την εξέλιξη, και γ) η στροφή της ιστοριογραφίας σε μια προσπάθεια επανερμηνείας της ιστορικής αυτής προσωπικότητας, η οποία άρχισε να εκδηλώνεται από τη δεκαετία του 1980 και μετά.

### Εισαγωγή

Στον Τζουζέππε Γκαριμπάλντι, τον «ήρωα των δύο κόσμων», θα εντοπίσει κανείς μια σειρά ειδικών προϋποθέσεων που ενισχύουν την επιλογή του ως του πλέον αντιπροσωπευτικού προσώπου του Ριζορτζιμέντο. Είναι το πρόσωπο που εντάχθηκε από νωρίς στην ενεργό επαναστατικότητα, που έθεσε εαυτόν στην υπηρεσία λαών οι οποίοι διεκδικούσαν την εθνική τους ανεξαρτησία, που ήξερε να προβάλλει την εικόνα του και μαζί με αυτήν τις ιταλικές διεκδικήσεις στον κόσμο. Εκείνος, εξάλλου, διείδε την κατάλληλη στιγμή τη ρεαλιστική βάση στην οποία στηριζόταν η πρόταση των μετριοπαθών φιλελευθέρων και αναπροσάρμοσε τις ιδέες του ως προς την κατεύθυνση που θα έπρεπε να λάβουν ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας των Ιταλών και ο τρόπος υλοποίησης των διαφόρων αιτημάτων τους. Είναι, τέλος, ο άνθρωπος που ενώ εν ζωή θεωρήθηκε απειλή για τη συνταγματική μοναρχία και τέθηκε στο περιθώριο, αξιοποιήθηκε μετά θάνατον ως σύμβολο της ιταλικής Παλιγγενεσίας, πρότυπο για τη διαπαιδαγώγηση των Ιταλοπαίδων και σύμβολο αγωνιστικής δράσης και πατριωτισμού από διαφορετικές και συχνά «ασύμβατες» πολιτικές ιδεολογίες.

Χάρη σε όλες αυτές τις ιδιότητες ο Τζουζέππε Γκαριμπάλντι υπήρξε χωρίς αμφιβολία ένας από τους πλέον παγκοσμιοποιημένους ήρωες της σύγχρονης ιστορίας. Το όνομά του προκαλούσε ρίγη συγκίνησης και θαυμασμού στις λαϊκές τάξεις και στους καταπιεσμένους του κόσμου. Η εξαγωγή των εθνικοαπελευθερωτικών επαναστάσεων από τον ίδιο και τους υποστηρικτές του και η διάδοση της φήμης του μέσω του Τύπου πολλαπλασίασαν τους θαυμαστές του σε ολόκληρο τον κόσμο, καθιστώντας τον μία από τις πλέον αναγνωρίσιμες προσωπικότητες στην ευρωπαϊκή και αμερικανική κοινή γνώμη. Οι μετονομασίες δρόμων και πλατειών προς τιμήν του, η παρουσία του στη διεθνή εικονογραφία, η κατασκευή ανδριάντων και αγαλμάτων με τον Γκαριμπάλντι έφιππο από τη Νότια Αμερική μέχρι το Ταγκαρόνγκ και την Αυστραλία, δεν έχουν προηγούμενο στην παγκόσμια ιστορία. Το εξαιρετικά μεγάλο ενδιαφέρον για τα επεισόδια της ζωής και την προσωπικότητά του γίνεται εξάλλου σαφές και από την ιδιαίτερα εκτεταμένη σχετική βιβλιογραφία που άρχισε να συγκροτείται ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1840.

Ο Γκαριμπάλντι υπήρξε ωστόσο μια μορφή που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως αντιφατική. Οι επιτυχίες και η τεράστια δημοφιλία που γνώρισε εν ζωή, αλλά και κατόπιν, έφερναν σε αμηχανία ακόμη και τους σύγχρονούς του. Λίγες μέρες μετά τον θάνατό του η βρετανική πολιτική επιθεώρηση *Spectator* (16/6/1882) διατύπωνε το ερώτημα: «Γιατί αυτός ο άνδρας που δεν διεκδικεί δάφνες ούτε για τη γενιά του ούτε για τη μόρφωση ή τη δύναμη της σκέψης του, γοητεύει τόσο τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες ώστε ... να απολαμβάνει εδώ και είκοσι πέντε περίπου χρόνια τον σεβασμό εκατομμυρίων ανθρώπων που δεν τον γνώρισαν ποτέ»;

Ερωτήματα όπως το παραπάνω, ίσως αυτονόητα για εκείνους που ήλθαν σε επαφή μαζί του, δεν φαίνεται να απασχολήσαν για πολλές δεκαετίες τη βιβλιογραφία που σχηματίστηκε γύρω από το πρόσωπο, τις ιδέες και τη δράση του. Ο μύθος για τον στρατηγό Τζουζέππε Γκαριμπάλντι λειτούργησε ως προστατευτικός μανδύας που απέτρεπε οποιαδήποτε αμφισβήτηση του ίδιου ή του πλαισίου γεγονότων που είχε στήσει γύρω από αυτόν η σχετική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα.

Η απορία του δημοσιογράφου του *Spectator* θα αποτελέσει τον οδηγό των προς απάντηση ερωτημάτων του κειμένου που ακολουθεί. Ειδικότερα, θα μας απασχολήσουν εδώ: α) τα στάδια διαμόρφωσης του μύθου του Γκαριμπάλντι, με τα αντίστοιχα ιστοριογραφικά παραδείγματα και η δική του συμβολή σε αυτή την εξέλιξη, καθώς και β) η στροφή της ιστοριογραφίας προς μια προσπάθεια επανερμηνείας της ιστορικής αυτής μορφής, η οποία άρχισε να εκδηλώνεται εδώ και δύομισι περίπου δεκαετίες.

## 12.1 Τα στάδια διαμόρφωσης του μύθου του Γκαριμπάλντι – η προσωπική του συμβολή

Είναι σε γενικές γραμμές αποδεκτό ότι ο μύθος του Γκαριμπάλντι άρχισε να διαμορφώνεται το 1834, όταν μια μέρα του Ιουνίου στο λιμάνι της Μασσαλίας οι γαλλικές εφημερίδες δημοσίευσαν την είδηση της ερήμην καταδίκης του σε θάνατο από δικαστήριο της Γένοβας, για συμμετοχή στο αποτυχημένο πραξικόπημα που οργάνωσε ο Ματσίνι εναντίον των Σαβόια. Η εξέλιξη αυτή τον οδήγησε στην απόφαση να καταφύγει στη Λατινική Αμερική, όπου θα έχτιζε σε μεγάλο βαθμό τη φήμη του, απόφαση που πραγματοποίησε τον Σεπτέμβριο του 1835.

Η εθελοντική συμμετοχή του, μαζί με τους πιστούς υποστηρικτές του, στις επαναστάσεις για την ανεξαρτησία του Ρίο Γκράντε ντο Σουλ (Βραζιλία) και της Ουρουγουάης τού προσέδωσαν ξεχωριστή αίγλη. Η φήμη του έφτασε στο αποκορύφωμα στις 8 Φεβρουαρίου 1846 μετά τη νίκη της ιταλικής λεγεώνας του στο Σαν Αντόνιο ντελ Σάλτο κατά του στρατού της Αργεντινής. Το κύρος του αυξήθηκε ακόμη περισσότερο όταν οι εφημερίδες της Λατινικής Αμερικής, που εκδίδονταν από Ιταλούς οπαδούς του Ματσίνι στο Μοντεβιδέο, άρχισαν να εκθειάζουν τις αρετές του αναδυόμενου ήρωα. Πίσω από αυτή τη συντονισμένη κίνηση βρισκόταν η πεποίθηση του Ματσίνι ότι ο ναυτικός από τη Νίκαια ήταν ο κατάλληλος άνθρωπος για να ηγηθεί του αγώνα για την ιταλική ενοποίηση. Με τον ίδιο ενθουσιασμό μιλούσαν και έγραφαν για τον Γκαριμπάλντι και ξένοι διπλωμάτες που έδρευαν στην περιοχή. Έτσι, γρήγορα έγινε γνωστός και πέρα από τα αμερικανικά σύνορα, στην Αγγλία και τη Γαλλία, και από εκεί στην πατρίδα του την Ιταλία.

Ορόσημο για την εξέλιξη της δημοτικότητας του Γκαριμπάλντι υπήρξαν τα γεγονότα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας το 1849, όταν πολέμησε για την υπεράσπιση του νεοσύστατου και τελικά θνησιγενούς, κράτους. Έκτοτε, αυτή η πρώτη ενεργός εμπλοκή του στα εσωτερικά της Ιταλίας θα του χάριζε μια σειρά βιογραφιών, γραμμένων από Ιταλούς λογίους, συχνά φίλους ή/και συνεργάτες του, στις οποίες άρχισε να προβάλλεται ο μύθος του Γκαριμπάλντι-στρατιωτικού. Η πρώτη από αυτές δημοσιεύτηκε μόλις το 1850 από τον Giovanni Battista Cuneo (Cuneo, 1850), πρόσωπο φιλικά διακείμενο στον Γκαριμπάλντι ήδη από τα χρόνια του Μοντεβιδέο, όπου εξέδιδε την εφημερίδα *L'Italiano* η οποία απηχούσε τις απόψεις του Ματσίνι. Η βιογραφία του Cuneo μεταφράστηκε σε διάφορες γλώσσες και κυκλοφόρησε και στην Αμερική. Στο κείμενο, που είναι γραμμένο με το ύφος ιστορικού μυθιστορήματος και σαφείς προθέσεις εξύμνησης του Γκαριμπάλντι, εντοπίζονται όλα εκείνα τα στοιχεία που θα διέκριναν και τις επόμενες βιογραφίες του: τονίζεται δηλ. η σημασία της συμμετοχής του στη συνωμοσία της Γένοβας, ενώ περιγράφονται τα επεισόδια που συνέβαλαν στην ανάδειξή του σε σύμβολο πατριωτισμού και ανθρωπιάς και σε υπερασπιστή της ζωής και της ελευθερίας των καταπιεσμένων. Παράλληλα, όμως, αποσιωπούνται ιστορικά γεγονότα, όπως για παράδειγμα η βοήθεια που έλαβε ο Γκαριμπάλντι κατά τη διάρκεια του πολέμου ανάμεσα στην Ουρουγουάη και την Αργεντινή από τον ναύαρχο Μπράουν, Ιρλανδό στην υπηρεσία του ναυτικού της Αργεντινής.

Οι περισσότερες από τις βιογραφίες που δημοσιεύτηκαν τον 19ο και σε μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα χαρακτηρίζονται από τις ίδιες τάσεις «αγιοποίησης» του Γκαριμπάλντι. Ενώ μετά τα γεγονότα της Ρώμης (1849) οι βιογράφοι έδωσαν έμφαση στην προβολή των στρατιωτικών αρετών του, την επαύριον της εκστρατείας των Χιλίων το βάρος έπεσε στην παρουσίαση των προσόντων του ως πολιτικού άνδρα. Έκτοτε, αλλά κυρίως μετά τον θάνατό του (1882), ο μύθος του, όπως προβαλλόταν στις διάφορες βιογραφίες, γραμμένες κατά κανόνα από υποστηρικτές του που είχαν πλέον ενταχθεί στην ιθύνουσα τάξη της χώρας, απέκτησε λειτουργία παιδαγωγική. Στο παράδειγμα του ήρωα από τη Νίκαια βασίστηκε η ιστορική εκπαίδευση των Ιταλοπαιδών μετά την ενοποίηση. Για τούτο οι βιογράφοι του Γκαριμπάλντι δεν δίστασαν ακόμη και να αλλοιώσουν πραγματικά γεγονότα της ζωής του που είχαν οδηγήσει στην ιταλική ανεξαρτησία, ή ακόμη και να επινοήσουν περιστατικά, ιδιαίτερα για τις λιγότερο γνωστές στιγμές του για τις οποίες λείπουν οι αξιόπιστες μαρτυρίες. Σε αυτό το πλαίσιο επέβαλαν την προβολή της εικόνας του με κάθε ευκαιρία μέσω γραμματοσήμων, αγαλμάτων του με το βλέμμα στραμμένο προς τη Ρώμη, εικονογραφιών κ.λπ.

Η εικόνα αυτή υπέστη, βέβαια, επεξεργασία, ώστε να τονιστεί η ομορφιά και η γοητεία του Γκαριμπάλντι. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πίνακες ζωγραφικής και οι έντυπες αναπαραστάσεις του τον παριστάνουν ψηλό, ξανθό ή καστανομάλλη, γαλανομάτη και όμορφο επάνω σε ένα άσπρο άλογο. Από τα στοιχεία που συγκέντρωσε ο Fortini (1950) στο μητρώο εγγραφής των ναυτικών της Γένοβας προέκυψε, ωστόσο, μια κάπως διαφορετική εικόνα: ο Γκαριμπάλντι είχε ύψος 1,66 μ., μαλλιά ξανθά, φρύδια ξανθά, μάτια καστανά ανοιχτά, μέτωπο ευρύ, μύτη κανονική, χρώμα δέρματος μελαχρινό κ.λπ.

Ξεχωριστή γοητεία είχε προσδώσει στον Γκαριμπάλντι η φήμη για τη διασύνδεσή του με τις ιδέες του Γάλλου ουτοπιστή σοσιαλιστή Κλωντ-Ανρί Σαιν-Σιμόν, από τις οποίες φαίνεται πως επηρεάστηκε σε κάποιο βαθμό στη διάρκεια ενός από τα ταξίδια που πραγματοποίησε από τη Μασσαλία με προορισμό την Κωνσταντι-

νούπολη και το Ταγκαρόνγκ. Στο πλοίο Κλορίντα, το οποίο ξεκίνησε από τη Μασσαλία στις 22 Μαρτίου 1833, επιβιβάστηκαν δεκατρείς οπαδοί του Σαιν-Σιμόν, της σχέτας του Ενφαντίν, οι οποίοι επέλεξαν να ζήσουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για να αποφύγουν τις διώξεις που υφίσταντο στη Γαλλία, κατηγορούμενοι για την απαξίωση θεσμών όπως ο γάμος και η οικογένεια, αλλά και λόγω του αιτήματός τους για ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα, χειραφέτηση των γυναικών, αλληλεγγύη προς όλους τους καταπιεσμένους λαούς κ.λπ. Σε αυτό το ταξίδι και ειδικότερα στο λιμάνι του Ταγκαρόνγκ ο Γκαριμπάλντι ήλθε σε επαφή με τις ιδέες του Ματσίνι και πληροφορήθηκε την ύπαρξη και τους σκοπούς της Νέας Ιταλίας.

Ο Γκαριμπάλντι ήταν ένα πρόσωπο πολύ οικείο στις λαϊκές τάξεις. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Giuserpe Monsagrati (1999), εκφράζει το λαϊκό πρόσωπο του ιταλικού εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, σε αντίθεση με την αδιάφορη στα λαϊκά στρώματα αριστοκρατική φιγούρα του κόμη Καβούρ. Οι εικόνες του Γκαριμπάλντι-στρατιωτικού να συντρώγει με τους απλούς στρατιώτες ή του Γκαριμπάλντι-χωρικού να καλλιεργεί τη γη του στην Καπρέρα (νησάκι στα βόρεια της Σαρδηνίας) έκαναν τη μορφή του ιδιαίτερα γοητευτική.

## 12.2 Η συμβολή του Γκαριμπάλντι στη διαμόρφωση του μύθου του

Είναι αλήθεια ότι ο Γκαριμπάλντι χρησιμοποιήθηκε συχνά ως σύμβολο από διάφορους κύκλους με συμφέροντα πολλές φορές αντιτιθέμενα, έστω και χωρίς να το επιδιώξει. Ήταν, βέβαια, ικανότατος και θαρραλέος στρατιωτικός και πολιτικός, παρόλο που δεν έκανε καριέρα σε αυτόν τον τομέα, φιλάνθρωπος, ιδεαλιστής και απλός. Και η τύχη όμως στάθηκε καλή μαζί του. Σε άλλες περιστάσεις, όταν το θάρρος και η ικανότητα δράσης βαραίνουν λιγότερο, ενδεχομένως να είχε μείνει ανώνυμος. Ανώνυμος θα είχε μείνει και αν η συγκυρία δεν τα έφερνε έτσι ώστε να θεωρηθεί το σύμβολο του ηγέτη-μαχητή για την ιταλική ενοποίηση από τον Ματσίνι και τους οπαδούς του που εξέδιδαν εφημερίδες στη Λατινική Αμερική. Ωστόσο, στα τέλη της δεκαετίας του 1840 και ενώ ο Ματσίνι επιχειρούσε να αναλάβει την πλήρη διαχείριση των συμβολισμών που εξέφραζε ο Γκαριμπάλντι, αλλά και των δυνατοτήτων που απέρρεαν από τη δημοτικότητά του, οι μεταξύ τους συζητήσεις κατέληξαν σε ασυνεννοησία και κατέδειξαν τις διαφορές τους όχι μόνο ως προσωπικοτήτων αλλά και σε επίπεδο θεωρητικό και ιδεολογικό. Αυτή η διάσταση, που εκφράστηκε και με τη μορφή του ανταγωνισμού, έμελλε να επηρεάσει την εξέλιξη του ιταλικού εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα μέχρι και την κατάληψη της Ρώμης (1870). Παράλληλα όμως έφερε τον Γκαριμπάλντι κοντύτερα στο πολιτικό πρόγραμμα των Σαβόια, εξέλιξη για την οποία ο ίδιος ο Γκαριμπάλντι πληροφόρησε τον Ματσίνι με επιστολή του στις 26 Φεβρουαρίου 1854.

Αναλυτικότερα, σε σχέση με τις διαφορές τους: Ο Ματσίνι ήταν συντηρητικός και διαφωνούσε με τον μαρξιστικό αθεϊσμό και με τη θεωρία για την πάλη των τάξεων. Είχε ένα στέρεο και σε αρκετά σημεία ανελαστικό πολιτικό πρόγραμμα που ελάχιστα συμβάδιζε με το αναδυόμενο σοσιαλιστικό κίνημα. Το πρόγραμμα του Ματσίνι έδινε το προβάδισμα στη δημοκρατία, ως κυρίαρχο πολιτικό σύστημα, και στους διανοουμένους ως κυρίαρχη πολιτικά ομάδα, χωρίς να αφήνει περιθώρια για συνεργασία με τη μοναρχία. Από την άλλη ο Γκαριμπάλντι ήταν γνωστός αντικληρικαλιστής, στάση που σκλήρυνε ακόμη περισσότερο μετά τα γεγονότα του 1849. Δεν είχε ξεκάθαρο πολιτικό πρόγραμμα, και ακριβώς για τούτο επηρεαζόταν ευκολότερα από τις διάφορες ιδεολογίες του ταραγμένου 19ου αι. Ήταν άνθρωπος πρακτικός, που αγαπούσε το σαφές και στηριζόταν στην πειθώ του ρεαλισμού και όχι σε θεωρίες συχνά ουτοπικές, όπως εκείνη του Ματσίνι, τον οποίο αρκετοί κατηγορούσαν ότι, λόγω της μακρόχρονης εξορίας του, είχε από χρόνια χάσει την επαφή με την πραγματικότητα της Ιταλίας. Η κοινωνική καταγωγή του Γκαριμπάλντι και η εικόνα του «παιδιού του λαού» που είχε διαμορφώσει με τον καιρό, του υποδείκνυαν δρόμους διαφορετικούς από αυτούς του Ματσίνι.

Ο Γκαριμπάλντι έδειχνε πάντοτε ανοιχτός στις πολιτικές επαφές. Κύρια φιλοδοξία του ήταν να γίνει το πρόσωπο στο οποίο θα συνέκλιναν οι διάφορες δημοκρατικές δυνάμεις της Ιταλίας που αποσκοπούσαν στην ενοποίηση. Εξελίχθηκε έτσι σε σημείο αναφοράς για πολιτικές ομάδες που, συχνά, όχι μόνο δεν συμφωνούσαν μεταξύ τους, αλλά βρίσκονταν και σε αντίθεση. Αρκετοί ισχυροί παίκτες του ιταλικού πολιτικού παιχνιδιού επιχείρησαν να τον εντάξουν στο περιβάλλον τους: ο Καβούρ, ο Κρίστι, ο Μπερτάνι, ο Ματσίνι κ.ά. Ο Γκαριμπάλντι συναίνεσε στις συνεννοήσεις με τις διάφορες πολιτικές οργανώσεις, καθώς και με τις μυστικές εταιρείες της Ιταλίας. Είχε στηρίξει πολλά στη δράση τους για την επιτυχία των εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων.

Ειδικότερα, η σχέση του με τη μασονία είχε σαφείς επιπτώσεις στην προβολή του, πριν και μετά τον θάνατό του. Μυήθηκε στη μασονία το 1844 σε στοά του Μοντεβιδέο, έντεκα χρόνια μετά την είσοδό του στη Νέα Ιταλία του Ματσίνι. Είναι λογικό ότι θα αξιοποιούσε αυτές τις διασυνδέσεις στα διάφορα πολιτικά του σχέδια. Αλλά και η διεθνής μασονία (ανήκε στη Μεγάλη Στοά της Ανατολής των Παρισίων) εκμεταλλεύτηκε τη φήμη του Γκαριμπάλντι για τη διάδοση των ιδεών της. Το 1862 κατέλαβε το αξίωμα του Μεγάλου Μαγίστρου στη Σκωτική Στοά του Παλέρμιο (Supremo Consiglio di Palermo), παραλαμβάνοντας αυτή την τιμητική διάκριση

από τα χέρια του μετέπειτα πρωθυπουργού της Ιταλίας, Φραντσέσκο Κρίσπι. Παρατήθηκε όμως δύο χρόνια αργότερα, για να μην έλθει σε σύγκρουση με τη Μεγάλη Στοά της Ανατολής που του είχε απονείμει το ίδιο έτος τον ανάλογο βαθμό. Οι συμπάθειες που είχε κερδίσει στις ελευθεροτεκτονικές οργανώσεις της Αγγλίας και των ΗΠΑ, σε συνδυασμό με την ευνοϊκή στάση αυτών των δύο χωρών απέναντι στον αγώνα των Ιταλών μετά την εκστρατεία των Χιλίων, του εξασφάλισαν μεγάλες δημοσιότητες σε ιταλικό και διεθνές επίπεδο. Από το 1870 και κατόπιν η συμμετοχή του στην υπεράσπιση της Γαλλικής Αυτοκρατορίας και η ένταξή του στην Πρώτη Διεθνή τον μετέτρεψαν σε σύμβολο και για τους σοσιαλιστές, οι οποίοι υπερασπίστηκαν τη μορφή, τη δράση και τις ιδέες του. Η σχέση αυτή διήρκεσε σχεδόν τριάντα χρόνια μετά τον θάνατό του.



**Εικόνα 12.1** Ο Τζουζέπε Γκαριμπάλντι στη μάχη της Ντιζόν. Έργο του Sebastiano de Albertis (1877), λάδι σε μουσαμά. Δημοσιευμένο στο [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ea/Garibaldi\\_in\\_Dijon.jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ea/Garibaldi_in_Dijon.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

Η εικόνα και ο μύθος του Γκαριμπάλντι αξιοποιήθηκαν συμβολικά και από μεταγενέστερα καθεστώτα, στην Ιταλία και αλλού. Στις παραμονές του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, όταν η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο (*intervento*) είχε διχάσει τη χώρα, η μορφή του χρησιμοποιήθηκε από τους υπέρμαχους της επέμβασης. Ανάλογη χρήση έγινε και στην υπόθεση του Φιούμε (1919), καθώς και στον ισπανικό εμφύλιο (1936-1939). Η ιστοριογραφία της φασιστικής περιόδου, με αντιπροσωπευτικότερους εκφραστές τον G.E. Curatolo και τον G. Sacerdote, αντιμετώπισε με εξίσου αγιογραφικές προθέσεις τον Γκαριμπάλντι, τοποθετώντας τον σε προθήκη με τις προτομές των ηρώων που είχαν δημιουργήσει τη χώρα και για τούτο είχαν κερδίσει το προνόμιο να μένουν «ανέγγιχτοι» από την ιστορική έρευνα (Curatolo, 1928· Sacerdote, 1933). Ο Γκαριμπάλντι και η σχέση του με τον πόλεμο, που ωστόσο αφορούσε μια εντελώς διαφορετική ιστορική συγκυρία, παρείχαν στον φασισμό τη δυνατότητα να προβάλλει τον ήρωα ως τον πρόδρομο της φασιστικής πολιτικής ισχύος. Χρήση του Γκαριμπάλντι ως συμβόλου έγινε όμως και από έναν εντελώς διαφορετικό ιδεολογικά χώρο, εκείνον της Αριστεράς. Στη διάρκεια της Αντίστασης ο Γκαριμπάλντι αποτελούσε σύμβολο των γαριβαλδινών παρτιζάνων που βρίσκονταν κοντά στο Κομμουνιστικό Κόμμα, ενώ στις εκλογές του 1948 η μορφή του συμπεριλήφθηκε στα εκλογικά σύμβολα του Λαϊκού-Σοσιαλιστικού-Κομμουνιστικού Μετώπου (*Fronte Popolare-social-comunista*). Είναι χαρακτηριστικό ότι για τους A. Romano και L. Briguglio ο Γκαριμπάλντι αποτελούσε τον πρωτεργάτη της σοσιαλιστικής ιδεολογίας (Romano, 1966· Briguglio, 1982). Ακόμη όμως και το 1962 οι I. Montanelli (φασίστας στη διάρκεια του καθεστώτος Μουσολίνι) και M. Nozza στο έργο τους *Garibaldi*. Μιλάνο: Rizzoli, 1962, εξακολουθούσαν να «μεταχειρίζονται» τον Γκαριμπάλντι χωρίς κριτικό πνεύμα, ως έναν ήρωα σχεδόν θεοποιημένο.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Jensen (1993), η τεράστια προβολή που επιφυλάχθηκε στο πρόσωπο και στο έργο του Γκαριμπάλντι σε διεθνές επίπεδο θα πρέπει πιθανότατα να αποδοθεί στην ικανότητά του να ενσαρκώνει διάφορα και διαφορετικά ιδανικά, ικανοποιώντας τις προσδοκίες ενός πολιτικά ετερόκλητου κοινού: σοσιαλιστές, δημοκρατικοί, ριζοσπάστες, μασόνοι, φασίστες, παρτιζάνοι κ.ο.κ. Γι' αυτές του τις ικανότητες, ή μάλλον γι' αυτή τη χρήση που του επιφυλάχθηκε ονόμασε τον Γκαριμπάλντι «πολιτιστικό χαμαιλέοντα».

Η φήμη του Γκαριμπάλντι έφτασε στην κορύφωσή της μετά την εκστρατεία των Χιλίων. Και σε αυτό το



σημείο η προσωπική συμβολή του υπήρξε καθοριστική, καθώς, πέρα από τους περίπου χίλιους υποστηρικτές του, είχε μαζί του και περίπου εκατό δημοσιογράφους στους οποίους μιλούσε συχνά και με πολύ καλό τρόπο. Όπως μάλιστα υποστηρίζει η Riall (2002), την παραμονή της επίθεσης στο Παλέρμο δεν δίστασε να υπογράψει ακόμη και αυτόγραφα στους θαυμαστές του.

Τα νέα από τη Σικελία και το Βασίλειο της Νάπολης, το οποίο στη συνέχεια παρέδωσε στον βασιλιά Βιτόριο Εμανουέλε Β΄, διαδόθηκαν ταχύτατα μέσω του Τύπου στη Δυτική Ευρώπη. Στην Αγγλία μια προσωπικότητα όπως ο Γκαριμπάλντι, με ό,τι αυτός συμβόλιζε, δεν έβρισκε αντίθετη την επίσημη πολιτική γραμμή της χώρας που στήριζε την προοπτική της ιταλικής ενοποίησης. Τα αντικληρικαλιστικά αισθήματα του Γκαριμπάλντι συμβάδιζαν, άλλωστε, με την παραδοσιακή δυσπιστία των Βρετανών προς την Καθολική Εκκλησία. Για τον βρετανικό και τον γαλλικό λαό, με την εξαίρεση και στις δύο περιπτώσεις της Καθολικής Εκκλησίας και των υπερσυντηρητικών, ο Γκαριμπάλντι αποτελούσε το πρότυπο του αγωνιστή της ελευθερίας και ενσάρκωνε τον ήρωα του Ρομαντισμού. Έτσι, οι σκηνές που εκτυλίχτηκαν το 1864 κατά την επίσκεψη του Γκαριμπάλντι στη Βρετανία ήταν κατά κάποιον τρόπο αναμενόμενες. Στην υποδοχή του στο Λονδίνο πήραν μέρος περίπου 500.000 άνθρωποι. Λόγω του πλήθους, χρειάστηκαν σχεδόν έξι ώρες για να διασχίσει μια απόσταση τριών μιλίων. Μπροστά σε αυτή την εξέλιξη, με τον φόβο της χρησιμοποίησης του Γκαριμπάλντι από τον Μαρτσίνι και τους Άγγλους αντικαθεστωτικούς και προκειμένου να αποφευχθεί η δυσαρέσκεια της Γαλλίας που υπερασπιζόταν την ακεραιότητα του Κράτους της Εκκλησίας, η βρετανική κυβέρνηση αποφάσισε να διακόψει το ταξίδι του, προφασιζόμενη σοβαρά προβλήματα υγείας του Γκαριμπάλντι. Εκείνη ακριβώς τη χρονική στιγμή η δημοτικότητα του Γκαριμπάλντι στην Αγγλία είχε φτάσει στο απόγειό της. Η επιρροή του στους κύκλους των ριζοσπαστών τον είχε μετατρέψει σε σύμβολο για τη βρετανική εργατική τάξη.

Στη Γαλλία ο Τύπος συχνά έθετε τον Γκαριμπάλντι στο στόχαστρό του. Οι ειδικές σχέσεις της χώρας με τον πάπα και ο ρόλος του Γκαριμπάλντι στο σχέδιο μετατροπής της Ρώμης σε πρωτεύουσα του ιταλικού κράτους ήταν το αγκάθι για την αποδοχή του από την επίσημη Πολιτεία. Ο γαλλικός λαός όμως τον αντιμετώπιζε πάντοτε με μεγάλο σεβασμό. Αυτά τα αισθήματα μετατράπηκαν σε ενθουσιασμό για τον «ήρωα των δύο κόσμων» μετά τη συμμετοχή του στην υπεράσπιση της Γαλλικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του γαλλο-πρωσικού πολέμου του 1870.

Η ιταλική και διεθνής εικόνα του Γκαριμπάλντι παρέμεινε σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα ακόμη και μετά τον θάνατό του (1/6/1882). Είναι χαρακτηριστικό ότι η ιταλική κυβέρνηση, φοβούμενη ότι η τέλεση της κηδείας του στη Ρώμη θα επισκίαζε εκείνη του βασιλιά Βιτόριο Εμανουέλε Β΄ που είχε πραγματοποιηθεί τέσσερα χρόνια νωρίτερα, επέμεινε να γίνει στη γενέτειρά του Καπρέρα (8/6/1882). Η είδηση του θανάτου του προκάλεσε μεγάλη θλίψη στις χώρες όπου ήταν ιδιαίτερα αγαπητός. Στη Γαλλία το κοινοβούλιο διέκοψε τις εργασίες του, κηρύσσοντας πένθος. Στην Αγγλία όλες οι εφημερίδες, ανεξαρτήτως πολιτικής γραμμής, αναφέρθηκαν στο γεγονός.



**Εικόνα 12.2** Τζουζέππε Γκαριμπάλντι (1861). Φωτογραφία τραβηγμένη στη Νάπολη και εκτυπωμένη σε κάρτα επίσκεψης (carte de visite), δημοσιευμένη στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/Giuseppe\\_Garibaldi#/media/File:Giuseppe\\_Garibaldi\\_1861.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Giuseppe_Garibaldi#/media/File:Giuseppe_Garibaldi_1861.jpg) (Σεπτέμβριος 2015).

### 12.3 Νέες ερμηνείες για το ιστορικό πρόσωπο του Γκαριμπάλντι

Η διαδικασία κατασκευής εθνικών μύθων στη διάρκεια του 19ου αι. ακολούθησε συγκεκριμένες τεχνικές, λίγο-πολύ παραπλήσιες για τα περισσότερα εθνικά κράτη. Η κρισιμότητα των περιστάσεων και η ανάγκη εξεύρεσης ενοποιητικών στοιχείων για ομάδες ανθρώπων που δεν συμμερίζονταν απαραίτητα τον μονόδρομο τον οποίο υποδείκνυαν οι νέοι πολιτικοί σχηματισμοί, οδήγησαν σε εγνωσμένες και αποδεκτές αλλοιώσεις ή/και αποσιωπήσεις ιστορικών γεγονότων και ατομικών δράσεων. Η περίφημη φράση που αποδίδεται στον Μάσσιμο ντ' Ατζέλιο: «φτιάξαμε την Ιταλία, τώρα θα πρέπει να φτιάξουμε και τους Ιταλούς» είναι αφοπλιστικά κυνική. Σε αυτό το σημείο έχουν την αφετηρία τους πολλές από τις μετέπειτα παρεξηγήσεις και αντιδικίες ανάμεσα σε εθνικά κράτη για την οικειοποίηση ιστορικών προσωπικοτήτων και συμβόλων ή την παραποίηση ιστορικών γεγονότων κ.ο.κ.

Η διαδικασία «αποκάθαρσης» της ιστορικής μορφής του Γκαριμπάλντι από τα ψεγάδια της και επανερμηνείας της με μεγαλύτερη αντικειμενικότητα και επιστημονική ορθότητα θα έπρεπε να περιμένει εκατό χρόνια μετά τον θάνατό του. Στην επέτειο αυτή διεξήχθησαν στην Ιταλία μεγάλα συνέδρια, στα οποία τέθηκαν προβληματισμοί ήδη ώριμοι από τη μακροχρόνια έρευνα. Η προσπάθεια να αντιμετωπιστεί ο Γκαριμπάλντι χωρίς τον προστατευτικό μανδύα του ημίθεου οδήγησε σε τεκμηριωμένες επανεκτιμήσεις περιστατικών της ζωής του, καθώς και άλλων γεγονότων και καταστάσεων που συνδέονται με τη διαδικασία της ιταλικής ενοποίησης. Οι νέες έρευνες στράφηκαν προς δύο κύριες κατευθύνσεις: α) τη σύνθεση νέων βιογραφιών του Γκαριμπάλντι, βασισμένων στη στέρεα τεκμηρίωση της αρχαικής έρευνας, μεγάλο μέρος της οποίας απαρτίζεται από τις επιστολές του ίδιου του Γκαριμπάλντι, β) την ανάλυση επιμέρους επεισοδίων της ζωής του Γκαριμπάλντι και πλευρών της προσωπικότητάς του, όπως π.χ. τη διαφωνία του με τον Ματσίνι, τη ζωή του στη Λατινική Αμερική, τη σχέση του με τον σοσιαλισμό, τις ναυτικές και στρατιωτικές αρετές του κ.λπ. Προνομιακό πεδίο ενασχόλησης των νέων ερευνών υπήρξαν οι στρατιωτικές και πολιτικές ικανότητες του Γκαριμπάλντι. Ο Γκαριμπάλντι-μαχητής θα αντιμετωπίζεται πλέον όχι ως θαρραλέος αντάρτης, αλλά ως στρατηγός που είχε την ικανότητα να καθοδηγεί προς την επιτυχία τους άνδρες του ενάντια σε αριθμητικά υπέρτερους αντιπάλους. Ο Γκαριμπάλντι-πολιτικός απελευθερώθηκε πλήρως από την αδεξιότητα που του είχε αποδοθεί κατά το παρελθόν. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις στα προσόντα του Γκαριμπάλντι αναγνωρίστηκε η ικανότητα να μετράει με ρεαλισμό αφενός τα μέσα που διέθετε, και αφετέρου τον επιδιωκόμενο σκοπό, απαλλαγμένος από ουτοπικές θεωρήσεις.

Από αυτές τις διαδικασίες επανεκτίμησης δεν θα μπορούσαν όμως να λείψουν και οι εντελώς αρνητικές προς τον Γκαριμπάλντι γνώμες. Σε μεγάλο βαθμό η βιβλιογραφία αυτού του είδους φαίνεται να περιέχει πολύ μεγαλύτερη δόση ιδεολογίας και πολιτικής σκοπιμότητας, παρά τεκμηρίωσης και επιστημονικής ωριμότητας. Παραμένει, έτσι, ακόμη περιθωριακή σε σχέση με την κεντρική σκηνή του ώριμου ιστορικού λόγου. Ενδεικτικά, ο Francesco Papalardo (2002) χαρακτηρίζει εντελώς δευτερεύουσα τη συμμετοχή του Γκαριμπάλντι στο κίνημα της Γένοβας κατά των Σαβόια. Υποβαθμίζει, επίσης, τα πολεμικά κατορθώματά του στη Νότια Αμερική, που τον καθιέρωσαν ως υπερασπιστή της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας των καταπιεσμένων, αλλά και τη σημασία της εκστρατείας των Χιλίων. Όλα αυτά τα θεωρεί δημιουργήματα των δημοσιογράφων και της φιλελεύθερης ιδεολογίας που επικράτησε μετά την ενοποίηση.

Άλλες συμβολές γύρω από τον Γκαριμπάλντι έφτασαν, με υπερβολές, μέχρι τη διαμετρικά αντίθετη κατεύθυνση, εκείνη δηλαδή της πλήρους απαξίωσης του προσώπου και του έργου του, αλλά ακόμη και της ίδιας της ιταλικής ενοποίησης, τουλάχιστον με τον τρόπο που αυτή πραγματοποιήθηκε. Σε μεγάλο βαθμό οι τάσεις αυτές μπορούν να συνδεθούν με ζητήματα που συνοδεύουν το Ιταλικό Κράτος από την ίδρυσή του κίόλας. Οι ρίζες της απαξιωτικής στάσης απέναντι στον Γκαριμπάλντι και τον μύθο του θα μπορούσαν να εντοπιστούν: α) σε δυσαρέσκειες γεωγραφικού χαρακτήρα, τόσο στον Νότο όσο και στον Βορρά, που είτε συνυπάρχουν με την ιταλική πολιτική ζωή ήδη από το 1861 (Σικελία) είτε εμφανίστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες (Βορράς) και οφείλονται στον τρόπο πραγματοποίησης της ενοποίησης –το επιχείρημα που χρησιμοποιείται ευρέως είναι ότι η ενοποίηση ουσιαστικά επετεύχθη με την προσάρτηση της Ιταλίας στο Βασίλειο της Σαρδηνίας– ή/και στη δυσχερή οικονομική κατάσταση, διαχρονική (στον Νότο) ή πρόσφατη (στον Βορρά με τις διεκδικήσεις της γνωστής Λίγκας). Τα αποσχιστικά-αυτονομιστικά κινήματα, όπως το *Movimento per l'Autonomia* (Σικελία), το *Veneti in movimento* (Βένετο) κ.ά., με τη μικρή ή μεγαλύτερη κατά τόπους επιρροή έχουν κεντρικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, β) δυσαρέσκειες από μέρος της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι σε μια προσωπικότητα εξ αρχής αντίθετη με την κοσμική εξουσία των παπών, που συντέλεσε με την πολιτική του στον συμβολικό βομβαρδισμό της Πόρτα Πία και στην πολύχρονη «αιχμαλωσία» του πάπα στο Βατικανό.

Συμπερασματικά, οι μεγάλες προσωπικότητες προκαλούν πάντοτε μεγάλο θόρυβο. Η ιστοριογραφία θα συνεχίσει δίχως άλλο να ασχολείται με τον Γκαριμπάλντι. Ορισμένα συμπεράσματα όμως έχουν ήδη γίνει

αποδεκτά από την επιστημονική ιστοριογραφία. Ο Γκαριμπάλντι συμβολίζει την ίδια την ιταλική ενοποίηση, ή μάλλον το προσφιλές στις λαϊκές τάξεις πρόσωπό της. Έγινε αυτό που έγινε γιατί ήταν ικανός στρατιωτικός αλλά και πολιτικός, με την ευρεία έννοια, που γνώριζε να προβάλλει το έργο του, έστω και αν πολλές φορές είχε την εύνοια της τύχης. Χρησιμοποιήθηκε συνειδητά ή ασυνείδητα ως σύμβολο πριν και μετά τον θάνατό του από τις πλέον ετερογενείς πολιτικές δυνάμεις. Ήξερε όμως να συνεργάζεται με ανθρώπους διαφορετικών ιδεολογιών, αρκεί να συμβάδιζαν στον κοινό σκοπό της ιταλικής ενοποίησης. Από αυτή την άποψη ουδέποτε θα μπορούσε να συμφωνήσει με τις επιδιώξεις και την πολιτική ιδεολογία της Καθολικής Εκκλησίας, με την οποία από νωρίς είχε διακόψει κάθε σχέση. Όπως όμως τονίζει ο M. Isneghi (2007), το μεγαλύτερο προσόν αυτού του «στρατιώτη του επαναστατικού κοσμοπολιτισμού» ήταν ότι υπήρξε ένας «πειθαρχημένος επαναστάτης». Ήξερε να υποτάσσει το προσωπικό του συμφέρον στην επίτευξη της νίκης των Ιταλών, συμβιβασμένος με τον ρεαλισμό.

## Βιβλιογραφία - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- AA.VV. (1984). *Giuseppe Garibaldi e il suo mito. Atti del congresso di storia del Risorgimento italiano (Genova 10-13 novembre 1982)*. Ρώμη: Istituto per la storia del risorgimento italiano.
- Banti, A.M. (2001). *Il Risorgimento italiano*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Battista Cuneo, G. (1850). *Biografia di Giuseppe Garibaldi*. Τορίνο: Forz e Dalmazzo.
- Belforte, E. (2003-04). *Garibaldi e il "garibaldinismo": Storia di un mito*. Ρώμη: Università degli Studi di Roma La Sapienza.
- Benini, A. & Masini, P. C. (Επιμ.) (1983). *Garibaldi cento anni dopo. Atti del convegno di studi garibaldini (Bergamo 5-7 marzo 1982)*. Φλωρεντία: Le Monnier.
- Briguglio, L. (1982). *Garibaldi e il socialismo*. Μιλάνο: Sugar Co Edizioni.
- Campanella, A. (1971). *Giuseppe Garibaldi e la tradizione garibaldina: una bibliografia dal 1807 al 1970*, Γενεύη: Comitato dell'Istituto internazionale di Studi garibaldini.
- Cesare Abba, G. (1907). *Garibaldi*. Μιλάνο: Vallardi.
- Ceva, L. (1983). Il generale Garibaldi. Στο A. Benini & P.C Masini (Επιμ.). *Garibaldi cento anni dopo. Atti del convegno di studi garibaldini, Bergamo 5-7 marzo 1982* (σσ. 71-83). Φλωρεντία: Le Monnier.
- Ceva, L. (1984). Garibaldi soldato in Europa. Στο *Giuseppe Garibaldi e il suo mito. Atti del congresso di storia del Risorgimento italiano, Genova 10-13 novembre 1982* (σσ. 117-149). Ρώμη: Istituto per la storia del risorgimento italiano.
- Cingari, G. (Επιμ.) (1984). *Atti del convegno internazionale di studi su "Garibaldi e il socialismo", organizzato dalla sezione per la Sicilia e la Calabria dell'istituto socialista di studi storici, Messina 3-5 giugno 1982*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Curatolo, G. E. (1928). *Il dissidio tra Mazzini e Garibaldi*. Μιλάνο: Mondadori.
- De Crescenzo, G. (2006). *Contro Garibaldi. Appunti per demolire il mito di un nemico del sud*. Νάπολη: editoriale il giglio.
- Della Peruta, F. (1982). Garibaldi tra mito e politica, *Studi storici, Τόμος 23/1*, 15-29.
- Dumas, A. (Επιμ.). *Memorie di Giuseppe Garibaldi*. Μιλάνο: A. Lombardi.
- Dwight, T. (1859). *Giuseppe Garibaldi, 1807-1882. The Life of General Garibaldi, translated from his private paper*. Νέα Υόρκη: A.S. Barnes and Burr.
- Giorgetti, P.F. (Επιμ.) (1983). *Garibaldi e Mazzini nella storia d'Italia, Convegno nazionale nel Centenario della morte di G. Garibaldi*. Λιβόρνο: Livorno: Debate & F.
- Fortini, P. (1950). *Giuseppe Garibaldi marinaio mercantile*. Ρώμη: Editrice tecnografica Carlo Corvo.
- Frigo, S. (2007, 4 Ιουλίου). Garibaldi e il Veneto, un amore tradito, *Il Gazzettino di Venezia*, σελ. 18.
- Galante Garrone, A. (1982). Garibaldi politico e l'Italia garibaldina, *Rassegna degli archivi di stato, Τόμος XLII/2-3*, 225-239.
- Guerzoni, G. (1882). *Garibaldi*. Φλωρεντία: Barbera.
- Isnghi, M. (1982). Usi politici di Garibaldi dall'interventismo al fascismo, *Rivista di storia contemporanea, Τόμος 11/4*, 513-522.
- Isnghi, M. (2007). *Garibaldi fu ferito. Storia e mito di un rivoluzionario disciplinato*. Ρώμη: Donzelli.
- Jean, C. (1982). Garibaldi e il volontariato italiano nel Risorgimento, *Rassegna storica del Risorgimento, Τόμος LXIX*, 399-419.
- Magliani, S. (2003). Garibaldi e la tradizione garibaldina: bibliografia 1969-2002, *Studi garibaldini. I quaderni, Τόμος 3/3-4*.
- Massa, G. & Ugolini, R. (Επιμ.) (1999). *Giuseppe Garibaldi a dieci anni dal centenario della morte: bilancio storiografico*. Ρώμη: Istituto internazionale Giuseppe Garibaldi.
- Milani, M. (1982). *Giuseppe Garibaldi: biografia critica*. Μιλάνο: Mursia.
- Mola, A. (1983). Garibaldi e la massoneria. Στο A. Benini - P.C. Masini (Επιμ.). *Garibaldi cento anni dopo. Atti del convegno di studi garibaldini, Bergamo, 5-7 marzo 1982* (283-301). Φλωρεντία: Le Monnier.
- Mola, A. (1984). L'internazionalismo massonico di G. Garibaldi. Στο G. Cingari (Επιμ.). *Garibaldi e il socialismo. Atti del Convegno internazionale, Messina, 3-5 giugno 1982* (σσ. 147-164). Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Monsagrati, G. (1999). Garibaldi Giuseppe. Στο *Dizionario Biografico degli Italiani* (Τόμος CII, σσ. 315-331). Ρώμη: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Montanelli, I. & Nozza, M. (1962). *Garibaldi*. Μιλάνο: Rizzoli.
- Oneto, G. (2006). *L'iperitaliano, Eroe o cialtrone? Biografia senza censure di Giuseppe Garibaldi*. Ρίμινι: il

Cerchio.

- Papalardo, F. (2002). *Il mito di Garibaldi. Vita, morte e miracoli dell'uomo che conquistò l'Italia*. Καζόλε Μονφερράτο: Piemme.
- Pécout, G. (2011). *Il lungo Risorgimento. La nascita dell'Italia contemporanea (1770-1922)*. Επιμέλεια μετάφρασης R. Balzani. Μιλάνο-Τορίνο: Bruno Mondadori.
- Riall, L. (2002). Storia d'amore, di libertà e d'avventura: la costruzione del mito garibaldino intorno al 1848-1849. Στο A.M. Banti - R. Bizocchi (Επιμ.). *Immagini della nazione nell'Italia del Risorgimento*. Ρώμη: Carocci.
- Riall, L. (2007). *Garibaldi: Invention of a Hero*. Γέηλ: Yale University Press.
- Ridley, J. (1975). *Garibaldi*. Μιλάνο: Mondadori.
- Rochat, G. (1984). Il genio militare di Garibaldi. Στο F. Mazzonis (Επιμ.). *Garibaldi condottiero: storia, teoria, prassi* (σσ. 83-93). Μιλάνο: F. Angeli.
- Romano, A. (1966). *Storia del movimento socialista in Italia*, II: "L'egemonia borghese e la rivolta libertaria (1871-1882)". Μπάρι: Laterza.
- Sacerdote, G. (1933). *La vita di Giuseppe Garibaldi secondo i risultati delle più recenti indagini*. Μιλάνο: Rizzoli.
- Salera, L. (2006). *Garibaldi, Fauché e i Predatori del Regno del Sud. La vera storia dei piroscafi Piemonte e Lombardo nella spedizione dei Mille*. Νάπολη: Controcorrente edizioni.
- Scirocco, A. (1984). *L'Italia del Risorgimento*. Μπολόνια: il Mulino.
- Scirocco, A. (2001). *Garibaldi: battaglie, amori, ideali di un cittadino del mondo*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Ugolini, R. (1982). *Garibaldi: la genesi di un mito*. Ρώμη: edizioni dell'Ateneo.
- Vernon Jensen, J. (1993). *Politics and the people. A study in English political culture, 1815-1867*. Καίμπριτζ: Cambridge, Cambridge University Press.
- Villari, R. (1982). La prefigurazione politica del giudizio storico su Garibaldi, *Studi Storici*, Τόμος 23/2, 261-266.



## Κεφάλαιο 13. Το Ιταλικό Κράτος μετά την ενοποίηση (1861-1870)

### Σύνοψη

*Το Ιταλικό Κράτος μετά την ενοποίηση κλήθηκε να αντιμετωπίσει ποικίλες προκλήσεις, καθώς έγινε εξ αρχής φανερό ότι είχε προκύψει από τη συνένωση επικρατειών έντονα ανομοιογενών. Τα ηνία της πολιτικής εξουσίας πέρασαν σ' έναν κύκλο ανθρώπων εντός του οποίου διαμορφώθηκαν δύο κύριες τάσεις που εξελίχθηκαν στους πολιτικούς σχηματισμούς της ιστορικής Δεξιάς και της ιστορικής Αριστεράς.*

*Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε μια παρουσίαση βασικών όψεων της ιστορίας του Ιταλικού Κράτους ως προς τις δημογραφικές, οικονομικές και πολιτιστικές διαστάσεις του, την ανάλυση του προφίλ των δύο κύριων πολιτικών σχηματισμών, τις πολιτικές που εφάρμοσαν και τις επιπτώσεις αυτών των επιλογών για την Ιταλία.*

### 13.1 Η εικόνα της Ιταλίας τον Μάρτιο του 1861

Το ιταλικό κοινοβούλιο στις 17 Μαρτίου 1861 επικύρωσε την ίδρυση του Ιταλικού Κράτους ως συνταγματικής μοναρχίας με επικεφαλής τον βασιλιά Βιττόριο Εμανουέλε Β'. Η διατήρηση του αριθμητικού Β' υπήρξε επιλογή του ίδιου του βασιλιά, που θέλησε με αυτόν τον τρόπο να δείξει ότι η Ιταλία δεν αποτελούσε ένα νέο βασίλειο, αλλά είχε προκύψει ως αποτέλεσμα των προσαρτήσεων άλλων ιταλικών κρατών στο Βασίλειο της Σαρδηνίας.

#### 13.1.1 Δημογραφία

Την εποχή εκείνη στην Ιταλία, με βάση την απογραφή του 1861, ζούσαν 21.770.000 ψυχές, καθώς και άλλα 4 εκατομμύρια στη Βενετία και στο Λάτιο, που εξακολουθούσαν να βρίσκονται έξω από τον εθνικό κορμό.

Όσοι βρέθηκαν να ζουν εντός του ίδιου κρατικού σχηματισμού, χωρίς να το έχουν επιδιώξει και δίχως η ενοποίηση να σημαίνει κάτι ιδιαίτερο για τους περισσότερους από αυτούς, είχαν ως τότε βιώσει πραγματικές αρκετά διαφορετικές σε ποικίλα πεδία: στη διοικητική οργάνωση, στο πολιτικό σύστημα, στη νομοθεσία, στη γλωσσική επικοινωνία, στην οικονομία, στη φορολογία, στο μετρικό και το νομισματικό σύστημα (κυκλοφορούσαν οκτώ διαφορετικά νομίσματα) κ.λπ.

Όλα αυτά τα δεδομένα ανταποκρίνονταν περισσότερο σε μια ένωση ανομοιογενών ζωνών που είχαν αναπτυχθεί σχετικά ανεξάρτητα η μία από την άλλη, παρά σε ένα κράτος.

Την έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων περιοχών υποδηλώνει και το περιορισμένο οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, που οφειλόταν και σε φυσικά εμπόδια, ειδικά στον Νότο. Στις αρχές της έκτης δεκαετίας του 19ου αι. η Ιταλία διέθετε 2.100 χιλιόμετρα σιδηροδρομικού δικτύου, έναντι των 17.000 χλμ. της Αγγλίας και των 10.000 χλμ. της Γαλλίας. Επιπλέον, τα δύο τρίτα των σιδηροδρομικών γραμμών βρίσκονταν στο Πιεμόντε και στη Λομβαρδία, περιοχές στις οποίες (όπως και στη Λιγουρία) λειτουργούσαν και κάποιες βιομηχανικές μονάδες.



Χάρτης 13.1 Η Ιταλία το 1861. Σχεδιασμός: Ανάβαση.



### 13.1.2 Γλωσσική επικοινωνία-πολιτιστικό επίπεδο

Η απομονωμένη ανάπτυξη των διαφόρων ζωνών της Ιταλίας αποτυπώνεται και στο γλωσσικό πεδίο. Τη γλώσσα της λογοτεχνίας, που βασιζόταν στη διάλεκτο της Τοσκάνης και επρόκειτο να αναδειχθεί στην εθνική γλώσσα των Ιταλών, πέραν από τους Τοσκάνους, τη μιλούσαν σωστά μόλις 200.000 άνθρωποι και την κατανοούσαν όχι περισσότεροι από 650.000. Επρόκειτο κατά κανόνα για πρόσωπα που συγκροτούσαν την πολιτιστική ελίτ της χώρας και τα οποία στο σπίτι εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν τη διάλεκτο. Στην πραγματικότητα, η διάλεκτος συνιστούσε το κύριο γλωσσικό εργαλείο της συντριπτικής πλειονότητας των Ιταλών, που κατοικούσαν στο ίδιο κράτος χωρίς προηγουμένως να έχουν εφοδιαστεί με μια κοινά κατανοητή γλώσσα.

Το κύριο εμπόδιο για την υιοθέτηση μιας κοινής γλώσσας ήταν ο αναλφαβητισμός που αφορούσε 78 στους 100 Ιταλούς ή, διαφορετικά, τα 17 από τα 22 εκατομμύρια των Ιταλών, αριθμός τρεις φορές μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο βρετανικό. Ειδικά σε κάποιες ζώνες, όπως τα εδάφη του άλλοτε Παπικού Κράτους και στον ιταλικό Νότο, το ποσοστό των αναλφάβητων ήταν ακόμη υψηλότερο, αγγίζοντας ακόμη και το 90%.

### 13.1.3 Οικονομία-Γεωργία

Σε μια χώρα της οποίας το έδαφος ήταν κατά τα 2/3 ορεινό, το αγροτικό δεν θα μπορούσε παρά να είναι το κυρίαρχο στοιχείο της εθνικής οικονομίας. Σύμφωνα με τα ποσοτικά δεδομένα που παρουσιάζουν ο Giorgio Candeloro (1968) και ο Andrea Giardina (2002), η γεωργία απασχολούσε το 70% του ενεργού ιταλικού πληθυσμού, παράγοντας το 56,7% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος. Στη βιομηχανία και στον μεταποιητικό τομέα εργαζόταν το 18% των Ιταλών, που συνεισέφερε το 20,3% του ΑΕΠ. Περίπου ανάλογα ποσοστά αφορούσαν και τον τριτογενή τομέα (εμπόριο και υπηρεσίες), όπου το υπόλοιπο 12% των Ιταλών συνεισέφερε το 23% του ΑΕΠ. Κύριο χαρακτηριστικό των αγροτικών καλλιεργειών ήταν η αυτοκατανάλωση. Παρά τον σχετικά ενιαίο χαρακτήρα αυτής της επισήμανσης, ο τρόπος εκμετάλλευσης της γης διέφερε από περιοχή σε περιοχή, επιτρέποντας τη διάκριση τριών μεγάλων ζωνών με σχετικά διαφορετικές πραγματικότητες.

Ο Βορράς ξεχώριζε και σε αυτό το πεδίο. Πέρα από μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες καλλιεργημένες με σιτηρά και πολυάριθμες μικρές επιχειρήσεις οικογενειακού, κυρίως, χαρακτήρα, στην πεδιάδα του Πάδου, που καλύπτει τη νότια Λομβαρδία και μέρος του Πιεμόντε, λειτουργούσαν ήδη από τα τέλη του 18ου αι., δηλαδή καιρό πριν ο Καβούρ εφαρμόσει πολιτικές για την ενίσχυση του επιχειρηματικού προσανατολισμού της αγροτικής παραγωγής, αγροτικές επιχειρήσεις που συνδύαζαν την αγροτική παραγωγή με την κτηνοτροφία με όρους καπιταλιστικούς.

Στη δεύτερη ζώνη, που περιλαμβάνει την κεντρική Ιταλία, ιδίως τις περιοχές της Τοσκάνης, των Μάρκε και της Ούμπρια, η αγροτική παραγωγή καθοριζόταν από ένα χαρακτηριστικό είδος σύμβασης, τη *mezzadria*. Στα κατά βάση μικρής έκτασης αγροκτήματα, όπου συνδυαζόταν η καλλιέργεια σιτηρών και οπωροφόρων δέντρων (ελαιόδεντρα, εσπεριδοειδή, αμπέλια), ο καλλιεργητής, που διέμενε με την οικογένειά του εντός του κτήματος, κατέβαλλε την προσωπική του εργασία και απολάμβανε το ήμισυ της παραγωγής, αφήνοντας το υπόλοιπο μισό στον γαιοκτήμονα. Ο τελευταίος επωφελούνταν επιπλέον από ένα αναγνωριστικό δικαίωμα σε είδος, έχοντας ωστόσο την υποχρέωση να χρηματοδοτεί βελτιώσεις στη γη ή στον αγροτικό εξοπλισμό, υποχρέωση που με τον καιρό ατόνησε σε βάρος του καλλιεργητή, ο οποίος, στην πράξη, σπάνια εξασφάλιζε από την καλλιεργούμενη γη κάτι περισσότερο από τις οικογενειακές του ανάγκες.

Διαφορετική ήταν η κατάσταση της γεωργίας στον ιταλικό Νότο και στα νησιά. Εκεί η αγροτική ιδιοκτησία συγκροτούνταν από τεράστιες εκτάσεις καλλιεργημένες με σιτηρά, που ανήκαν σε ολιγάριθμους πλούσιους ιδιοκτήτες, χωρίς να λείπουν και οι μικροί κλήροι. Οι καλλιεργητές, συνήθως ακτήμονες χωρικοί, βρίσκονταν σε σχέσεις προσωπικής εξάρτησης φεουδαλικού χαρακτήρα με τους γαιοκτήμονες. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Σικελία η ισχύς του φεουδαλικού κώδικα έπαψε μόλις το 1838, ενώ στην υπόλοιπη νότια Ιταλία το 1806.

Τη ζωή των αγροτών στη Σικελία, τη νότια Ιταλία και σε μεγάλο μέρος της υπόλοιπης χώρας τη χαρακτήριζε η αυτοκατανάλωση και η ανταλλακτική οικονομία. Το βιοτικό επίπεδο των αγροτών ήταν μάλλον οριακό ως προς την εξυπηρέτηση των καθημερινών τους αναγκών. Μαρτυρείται πως μεγάλο μέρος αυτών ζούσαν σε καλύβες ή και σε σπηλιές, χωρίς πόσιμο νερό και βασικές συνθήκες υγιεινής. Σιτίζονταν σχεδόν αποκλειστικά με ψωμί, φτιαγμένο συχνά όχι από σιτάρι, αλλά από δημητριακά δεύτερης κατηγορίας όπως το κεχρί, η βρώμη ή η σίκαλη. Ήταν κατά συνέπεια επιρρεπείς σε ασθένειες όπως η πελάγρα, την οποία προκαλούσε η έλλειψη πρόσληψης βιταμινών, η χολέρα, ο τύφος και η ευλογιά που οφειλόταν στο τσίμπημα του κουνουπιού. Την κατάσταση αυτή καθρεφτίζει, πέρα από την υψηλότερη παιδική θνησιμότητα (30 τοις χιλίοις στον Νότο και ελαφρώς μικρότερο ποσοστό στον Βορρά), και το προσδόκιμο ζωής, που στην Ιταλία αυτής της περιόδου δεν ξεπερνούσε τα 35-40 έτη.

### 13.1.4 Η εικόνα της Ιταλίας στους κύκλους των Ιταλών πολιτικών

Οι καταστάσεις που περιγράφονται παραπάνω, στα πρώτα τουλάχιστον χρόνια μετά την ίδρυση του Ιταλικού Κράτους παρέμειναν άγνωστες στο μεγαλύτερο μέρος των Ιταλών πολιτικών. Και τούτο, καθώς έλειπαν «χαρτογραφήσεις» της ιταλικής κοινωνίας, τεκμηριωμένες με ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα. Η έμφαση κατά τη διάρκεια των πολέμων της Παλιγγενεσίας στην επίτευξη του στόχου της εθνικής ανεξαρτησίας, δεν επέτρεψε στους Ιταλούς να «διαβάσουν» τις πραγματικότητες που χαρακτήριζαν τα επιμέρους τμήματα της χώρας. Είναι ενδεικτικό ότι ο ίδιος ο κόμης του Καβούρ, παρόλο που είχε ζήσει για μεγάλα χρονικά διαστήματα στη δυτική Ευρώπη, δεν ταξίδεψε ποτέ νοτιότερα της Φλωρεντίας.

Αντίθετα με τον Καβούρ, διάφοροι Βορειοίταλοι είχαν πραγματοποιήσει αποστολές στην Ιταλία πριν και μετά το 1861, από τις οποίες προέκυψε μια πρώτη εικόνα για τη χώρα. Ένας από αυτούς, ο Φαρίνι από τη Ρομάνια, ο οποίος το φθινόπωρο του 1860 εστάλη ως τοποτηρητής στις επαρχίες του Νότου, δεν μπόρεσε να κρύψει, σε μια επιστολή του προς τον Καβούρ, την έκπληξη και την αποστροφή του για όσα έζησε εκεί, απηχώντας ενδεχομένως και τον σνομπισμό της αριστοκρατικής κοινωνικής του θέσης: «Τι βαρβαρότητες! Κάθε άλλο παρά Ιταλία [είναι εδώ]. Εδώ είναι Αφρική: οι βεδουίνοι, σε αντίθεση με αυτούς τους κάφρους, είναι άνη αστικών αρετών».

### 13.2 Η ιταλική πολιτική σκηνή μετά την ενοποίηση

Οι προκλήσεις ήταν λοιπόν πολλές για όσους στις 17 Μαρτίου 1861, όταν συνήλθε για πρώτη φορά το ιταλικό κοινοβούλιο στο Τορίνο, ανέλαβαν τη διακυβέρνηση της χώρας. Η ιθύνουσα πολιτική τάξη της Ιταλίας θα στερούνταν, ωστόσο, πολύ σύντομα την εμπειρία και την πολιτική ευφυΐα του Καβούρ, ο οποίος απεβίωσε στις 6 Ιουνίου 1861 στην ηλικία των 51 ετών, έχοντας προλάβει να δει το πολιτικό του σχέδιο να πραγματοποιείται. Είχε, επίσης, συνειδητοποιήσει πλήρως τις σοβαρές δυσκολίες που συνεπαγόταν η διαδικασία αρμονικής σύνθεσης όλων των δυνάμεων του νέου κράτους. Εξαιτίας άλλωστε αυτών ακριβώς των δυσκολιών, από το 1861 έως το 1870 τις τύχες του Ιταλικού Κράτους πήραν στα χέρια τους 13 διαφορετικές κυβερνήσεις και 10 πρωθυπουργοί.

Οι «πατέρες του έθνους» που κάθισαν στα έδρανα του πρώτου ιταλικού κοινοβουλίου προήλθαν από τις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 27 Ιανουαρίου του 1861. Στα πρώτα 443 μέλη της ιταλικής Βουλής αποδόθηκε ο διαχωρισμός σε μέλη της Δεξιάς και της Αριστεράς, στον οποίο αργότερα προστέθηκε ο επιθετικός προσδιορισμός «ιστορική», λόγω της ειδικής θέσης που κατέλαβαν στην πολιτική και κοινοβουλευτική ιστορία της Ιταλίας. Οι πρώτοι Ιταλοί βουλευτές εντάχθηκαν στην πλειονότητά τους στους κύκλους της ιστορικής Δεξιάς, εκτός από 83 που βρέθηκαν απέναντί τους. Το μεγαλύτερο ποσοστό η Δεξιά το έλαβε στον Βορρά (52,48%, σε αντίθεση με την Αριστερά που εκεί έλαβε 31,21%), ενώ στον Νότο το αποτέλεσμα ήταν περίπου αντίστροφο (34,22% η ιστορική Δεξιά έναντι 52,41% που έλαβε η ιστορική Αριστερά).

Δεξιά και Αριστερά δεν συνιστούσαν πολιτικά κόμματα με σαφή και σταθερά πολιτικά προγράμματα. Επρόκειτο περισσότερο για κοινοβουλευτικές ομάδες χωρίς παγιωμένη διοικητική οργάνωση. Ανάμεσά τους ξεχώριζαν προσωπικότητες που είχαν κατορθώσει με την επιρροή τους να επιβάλλουν τις πολιτικές τους. Γενικά, στους πρώτους περιλαμβάνονταν όσοι είχαν ασπαστεί τις ιδέες του Καβούρ, καθώς και οι φιλελεύθεροι των νέων επαρχιών. Όπως ο Καβούρ, έτσι και οι κληρονόμοι των πολιτικών του σέβονταν τις συνταγματικές ελευθερίες, ακολουθούσαν μια πολιτική συγκεντρωτική, φιλελεύθερη στο οικονομικό πεδίο και συνεπή στη διάκριση Κράτους και Εκκλησίας. Με σημερινούς όρους θα λέγαμε ότι οι πολιτικές κατευθύνσεις της λεγόμενης ιστορικής Δεξιάς αντιστοιχούσαν περισσότερο σ' ένα μετριοπαθές Κέντρο.

Το προφίλ των «κληρονόμων» του Καβούρ περιλάμβανε τον πυρήνα της πολιτικής ελίτ του Πιεμόντε μετά την παραχώρηση του Συντάγματος του 1848 (Λα Μάρμορα, Σέλλα, Λάντσα). Ο κύκλος διευρύνθηκε με την προσθήκη μετριοπαθών φιλελευθέρων από τη Λομβαρδία (Γιατσίνι, Βισκόντι-Βενόστα), την Εμίλια (Φαρίνι, Μινγκέτι) και την Τοσκάνη (Ρικαζόλι, Περούτσι), αλλά και ολιγάριθμων πολιτικών από τη νότια Ιταλία, όπως ο Σιαλόγια και ο Σπαβέντα, οι οποίοι, παρά τις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, είχαν παρόμοια κοινωνική προέλευση, καθώς ανήκαν στην αριστοκρατία ή/και τη μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία του Νότου.

Στο αντίπαλο «στρατόπεδο», στη λεγόμενη ιστορική ή συνταγματική Αριστερά, βρέθηκαν πρόσωπα που εκπροσωπούσαν τη μικρή και μεσαία αστική τάξη, δηλ. έμποροι, επιχειρηματίες, διανοούμενοι, αλλά και εργάτες και τεχνίτες του Βορρά που στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων. Θα ξεχώριζαν σχεδόν εξαρχής ανάμεσά τους δύο κύριες τάσεις: η πρώτη από αυτές, που επικράτησε τελικά, η μετριοπαθής, ήταν διατεθειμένη να συνεργαστεί με τη συνταγματική μοναρχία και να «μετρήσει» τις ιδέες της στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής συζήτησης. Εδώ εντάχθηκαν για παράδειγμα τα μέλη της παραδοσιακής Αριστεράς του Πιεμόντε (Ντεπρέτις,

Βαλέριο, Μπροφφέριο) και ένα μέρος όσων είχαν ακολουθήσει τον Ματσίνι και τον Γκαριμπάλντι, οι οποίοι επέλεξαν να συμμετάσχουν στις δομές της συνταγματικής μοναρχίας, «έστω και για να τις αλλάξουν» (Κρίσπι, Μπερτάνι, Μπενεντέττο, Καϊρόλι). Η δεύτερη τάση ήταν πιο ριζοσπαστική, καθώς σε αυτήν κυριάρχησαν οι ρεπουμπλικανοί, οι οποίοι, πιστοί στις ιδέες του Ματσίνι, επέλεξαν να παραμείνουν εκτός πολιτικής ζωής.

Χάρη στο προφίλ των κοινωνικών στρωμάτων που εξέφραζε η ιστορική Αριστερά και στις κύριες πολιτικές διεκδικήσεις της, που περιλάμβαναν υποσχέσεις για την ενίσχυση των λαϊκών τάξεων μέσα από ένα ηπιότερο φορολογικό σύστημα, καθώς και με την επέκταση της δημόσιας εκπαίδευσης, την καθολική ψηφοφορία και τη διοικητική αποκέντρωση, η ιστορική Αριστερά απέκτησε μια κοινωνική βάση κατά πολύ ευρύτερη εκείνης της Δεξιάς. Η επίδραση των ιδεών του Ματσίνι καθρεφτιζόταν στο αίτημα για ολοκλήρωση της ενοποίησης με τη συμμετοχή του λαού στους αγώνες για την απελευθέρωση της Ρώμης και της Βενετίας. Όλες αυτές οι διεκδικήσεις έφεραν εξ αρχής την Αριστερά απέναντι στο πολιτικό πρόγραμμα των μετριοπαθών φιλελευθέρων που κυβερνούσαν τότε τη χώρα. Σταδιακά όμως και με τη διεύρυνση του αριθμού των υποστηρικτών της, μέσω της ένταξης στην ιστορική Αριστερά προσώπων που φάνηκε πως είχαν ως μοναδικό κριτήριο την αντιπαλότητά τους με τους κυβερνώντες, οι βασικοί άξονες του πολιτικού της προγράμματος απέκτησαν ένα χαλαρότερο περίγραμμα.

Κύριο χαρακτηριστικό των πρώτων ιταλικών κυβερνήσεων ήταν, εξάλλου, οι περιορισμένες συναινέσεις που διέθεταν στην ιταλική κοινωνία. Η εφαρμογή στο Ιταλικό Κράτος του εκλογικού νόμου που ίσχυε στο Πιεμόντε, μέσα και από την επιβεβαίωση της ισχύος του Statuto Albertino, που αποτέλεσε τον συνταγματικό χάρτη του Ιταλικού Κράτους μέχρι το 1948, προέβλεπε πολιτικά δικαιώματα μόνο για όσους ήταν άνω των 25 ετών, γνώριζαν να γράφουν και να διαβάζουν και πλήρωναν άμεσο φόρο τουλάχιστον 40 λιρών τον χρόνο. Με δεδομένο ότι σχεδόν το 80% των Ιταλών ήταν αναλφάβητοι και ότι με δυσκολία ένας εργάτης κέρδιζε περίπου 1 λίρα την ημέρα, γίνεται κατανοητό γιατί το δικαίωμα της ψήφου δόθηκε μόλις στο 1,9% του ιταλικού πληθυσμού, δηλ. σε λίγο περισσότερους από 400.000 ανθρώπους. Ο αριθμός αυτός αντιπροσώπευε το 7% των ανδρών και αναφερόταν σε πλούσιους επιχειρηματίες, βιομηχάνους, αριστοκράτες, επιτυχημένους εμπόρους και επαγγελματίες, υψηλόβαθμους στρατιωτικούς, στελέχη της κρατικής μηχανής κ.ά. Από αυτά τα πρόσωπα, από τα οποία έμελλε να συγκροτηθεί η ιθύνουσα τάξη της Ιταλίας, στις εκλογές προσήλθαν λίγο περισσότεροι από τους μισούς (57%). Οι υπόλοιποι απείχαν από την εκλογική διαδικασία είτε γιατί ακολούθησαν τις εντολές του ποντίφικα είτε γιατί διαφώνησαν με τους όρους οργάνωσης του νέου κράτους. Εξάλλου, ο κατακερματισμός της Ιταλίας σε πολυάριθμες μικρής έκτασης μονοεδρικές περιφέρειες, είχε ως αποτέλεσμα να μπορεί κανείς να εκλέγεται στο βουλευτικό αξίωμα με μερικές εκατοντάδες ψήφων.

Ο χαμηλός βαθμός αντιπροσώπευσης της ιταλικής κοινωνίας στις πρώτες κυβερνήσεις και ο ελιτίστικος χαρακτήρας της πολιτικής τάξης, σε συνδυασμό με τις πολιτικές που ακολουθήθηκαν, είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή διεύρυνση της απόστασης που χώριζε τη μεγάλη μάζα από τις ηγετικές ομάδες. Στο προφίλ των πρώτων πρωθυπουργών του Ιταλικού Κράτους καθρεφτίζεται η κοινωνική τους προέλευση και το βάρος που, ίσως αναπόφευκτα, είχε στις απαρχές της ιστορίας της ενοποιημένης Ιταλίας το πολιτικό προσωπικό του Πιεμόντε, το οποίο συγκροτήθηκε κατά βάση από όσους είχαν «φοιτήσει» στη λεγόμενη σχολή του Καβούρ, με μικρές προσθήκες μετριοπαθών της Τοσκάνης. Ενδεικτικά, ο Μπεττίνο Ρικαζόλι που διαδέχθηκε τον Καβούρ ήταν βαρόνος και μεγαλογαιοκτήμονας της Τοσκάνης ο Ουρμπάνο Ρατάτσι που διαδέχθηκε τον Ρικαζόλι το 1862 και κατέλαβε αρκετές φορές το αξίωμα του υπουργού ήταν πλούσιος έμπορος από την Αλεσσάντρια ο Μάρκο Μινγκέττι, πρωθυπουργός από το 1863 έως το 1864 και από το 1873 έως το 1876, ήταν γιος ενός πλούσιου εμπόρου από την Μπολόνια ο υπουργός των Οικονομικών Κουιντίνο Σέλλα προερχόταν από οικογένεια ισχυρών επιχειρηματιών ο Αλφόνσο Λα Μάρμορα, στρατηγός και πρωθυπουργός το 1865, ανήκε σε μια από τις ισχυρότερες και πλουσιότερες οικογένειες ευγενών του Πιεμόντε. Μοναδική εξαίρεση συνιστά ο λογοτέχνης και κριτικός της λογοτεχνίας Φραντσέσκο Ντε Σάνκτις που καταγόταν από τη Νάπολη και έγινε υπουργός Παιδείας στην πρώτη κυβέρνηση Ρικαζόλι.

### 13.3. Οι προκλήσεις για την ιστορική δεξιά

Σε αυτή τη συγκυρία οι ιταλικές κυβερνήσεις κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν δύο κύριες προκλήσεις: αφενός το σύνθετο και πολυεπίπεδο (διοικητικό, νομοθετικό, οικονομικό, κοινωνικό κ.λπ.) ζήτημα της οργάνωσης του κράτους και αφετέρου την ολοκλήρωση της ενοποίησης, με την προσθήκη των εδαφών που είχαν μείνει έξω από τον εθνικό κορμό.

#### 13.3.1 Η οργάνωση του κράτους

Η γενική εικόνα της χερσονήσου το 1861 ανταποκρίνεται σ' ένα κράτος με έντονες ανομοιογένειες και εξαιρετικά άνιση κατανομή του πλούτου, το οποίο αντιμετώπιζε σοβαρό κίνδυνο πολιτικής αστάθειας, ιδίως στο νότιο τμήμα του, όπου είχαν ήδη ξεσπάσει διάφορα αυτονομιστικά κινήματα με την υποστήριξη των Βουρβόνων ή/και της Καθολικής Εκκλησίας και τη σταθερή παρουσία και επιρροή των δημοκρατικών.

Ο νέος κρατικός σχηματισμός επέβαλε, εξάλλου, τη συμβίωση σε πληθυσμούς με διαφορετική γλώσσα, ιστορία και διοικητική παράδοση, αλλά και ποικίλες εισοδηματικές προϋποθέσεις πληθυσμούς που για να συμβιώσουν χωρίς προβλήματα θα έπρεπε πρώτα να αποκτήσουν συνείδηση της ένταξής τους στον ίδιο κρατικό σχηματισμό. Για την υλοποίηση αυτού του σχεδίου οι ηγέτες της Δεξιάς είχαν δείξει τη σαφή προτίμησή τους στο βρετανικό πρότυπο των αποκεντρωμένων εξουσιών. Τον Νοέμβριο του 1860 ο υπουργός Εσωτερικών του Βασιλείου της Σαρδηνίας Μάρκο Μινγκέτι πρότεινε μια προσεκτική αποκέντρωση, που θα στηριζόταν στη διοικητική διασύνδεση του Κέντρου με τις επαρχίες με την εισαγωγή του θεσμού της περιφέρειας.

Στις ζυμώσεις που ακολούθησαν ελήφθησαν υπόψιν όλοι οι παραπάνω παράγοντες και τελικά κρίθηκε ότι την ιδέα της ενοποίησης θα μπορούσε να την υποστηρίξει αποτελεσματικότερα το ναπολεόντειο μοντέλο. Το μοντέλο αυτό προέβλεπε τη διοικητική και νομοθετική ενοποίηση στο σύνολο του κράτους, όπου επιβίωναν από αιώνες διαφορετικά ανά περιοχή ήθη, έθιμα, νοοτροπίες και παραδόσεις.

Η εφαρμογή του διοικητικού και νομοθετικού συγκεντρωτισμού υλοποιήθηκε από τον διάδοχο του Καβούρ, Μπεττίνο Ρικαζόλι, ο οποίος έθεσε τις βάσεις για την εφαρμογή της λεγόμενης «πιεμοντοποίησης» της Ιταλίας. Ο στόχος αυτός επετεύχθη, πέρα από συμβολικές κινήσεις όπως το αριθμητικό δίπλα στο όνομα του βασιλιά, με την επέκταση των διοικητικών και νομοθετικών δομών του Βασιλείου της Σαρδηνίας, στη μορφή που αυτές έλαβαν στο Σύνταγμα του 1848 (Statuto albertino). Την επιτυχία αυτής της στρατηγικής εγγυάτο η συνέχεια της διοίκησης, όπως εκφράστηκε με τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού από εκπροσώπους της πολιτικής τάξης του Πιεμόντε.

Προς αυτή την κατεύθυνση είχε γίνει, βέβαια, σημαντική προεργασία πριν από το 1861. Η κυβέρνηση Λα Μάρμορα (Ιούνιος 1859-Ιανουάριος 1860), έχοντας στα χέρια της έκτακτες εξουσίες, λόγω του πολέμου με την Αυστρία, πήρε διάφορες νομοθετικές πρωτοβουλίες χωρίς κοινοβουλευτικό έλεγχο. Οι νόμοι αυτοί εφαρμόστηκαν άμεσα στο σύνολο των ιταλικών περιοχών που είχαν προσαρτηθεί με δημοψήφισμα στο Βασίλειο της Σαρδηνίας.

Αναλυτικότερα, στις 22 Δεκεμβρίου 1861 η κυβέρνηση Ρικαζόλι ενέκρινε την επέκταση σε ολόκληρη την Ιταλία του εκλογικού νόμου που ίσχυε στο Πιεμόντε και επιβεβαίωσε την εφαρμογή του θεσμού της περιφέρειας. Ο επικεφαλής της, διατηρώντας, ουσιαστικά, την ιδιότητα του εκπροσώπου της κεντρικής κυβέρνησης, θα λειτουργούσε ως βασικό εργαλείο για την υλοποίηση της κυβερνητικής πολιτικής, αναλαμβάνοντας μια σειρά από έκτακτες εξουσίες, οι οποίες εκτεινόταν από την τήρηση της τάξης και τη διεύθυνση των υγειονομικών οργανισμών έως τον έλεγχο των σχολείων και των δημόσιων έργων.

Μία περιφέρεια τη συγκροτούσαν περισσότεροι δήμοι, που διοικούσαν από συμβούλια εκλεγμένα από τους πολίτες. Ο δήμαρχος, ωστόσο, διοριζόταν απευθείας από τον βασιλιά.

Οι επικεφαλής των περιφερειών και, εν πολλοίς, και οι δήμαρχοι προέρχονταν στη μεγάλη τους πλειονότητα από το Πιεμόντε. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1864 οι 37 από τους 57 ήταν Πιεμοντέζοι. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη συχνά αλαζονική συμπεριφορά των τελευταίων έναντι της κουλτούρας του Νότου, θα προκαλούσε μία ακόμη ρωγμή στη σχέση των Ιταλών με τις αρχές του κράτους τους.

Το 1862 επεκτάθηκε στο Βασίλειο της Ιταλίας ο νόμος Καζάτι, που αποσκοπούσε στην οργάνωση δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος, την ευθύνη για τη λειτουργία του οποίου είχαν οι τοπικοί δήμοι. Στο τετραετές πρόγραμμα στοιχειώδους εκπαίδευσης μόνον η πρώτη διετία ήταν δωρεάν και υποχρεωτική.

Το 1865 δημοσιεύτηκαν ο αστικός κώδικας και οι κανόνες δημόσιας ασφάλειας, που σε μεγάλο βαθμό αναπαρήγαγαν τα αντίστοιχα κείμενα του Βασιλείου της Σαρδηνίας.

Η εφαρμογή των παραπάνω νόμων θα μπορούσε γενικά να θεωρηθεί επιτυχής. Τούτο συνέβη χάρη και στην υιοθέτηση από την κυβέρνηση μιας μετριοπαθούς πολιτικής που έδινε προτεραιότητα στη διατήρηση

της κοινωνικής τάξης και η οποία υλοποιήθηκε με τη συναίνεση των ηγετικών ομάδων του νέου κράτους, στο εσωτερικό των οποίων κυριαρχούσε η πολιτική συνεργασία της φιλελεύθερης αστικής τάξης του Βορρά και των γαιοκτημόνων του Νότου. Πέτυχε, επίσης, χάρη και στην άμεση «στρατολόγηση» ανθρώπων της διοίκησης από το Πιεμόντε, που εξασφάλισαν έτσι τη συνέχεια του κράτους προέλευσης στον νέο κρατικό μηχανισμό, χωρίς ωστόσο να κάνουν πολλά για να αποφύγουν την ταύτισή τους, στην κοινή γνώμη των νότιων επαρχιών, με τους εκπροσώπους μιας «ξένης» δύναμης.

Διαφορετική ήταν η τύχη του νόμου για την υποχρεωτική στράτευση, που επιβλήθηκε το 1865 και προκάλεσε έντονες δυσαρέσκειες. Η στρατιωτική θητεία είχε μακρά διάρκεια, πέντε περίπου ετών. Σε αυτό το χρονικό διάστημα οι άρρηνες κατατάσσονταν στον εθνικό στρατό για να πολεμήσουν για μια πατρίδα, στην οποία δεν ήταν δεδομένο ότι πίστευαν. Η στρατολόγηση συνεπαγόταν, επιπλέον, την απομάκρυνση των νέων από την οικογενειακή εστία και τη στέρηση του νοικοκυριού από εργατικά χέρια, που σε ορισμένες περιπτώσεις συνιστούσαν τη μοναδική διαθέσιμη πηγή εισοδήματος για τους γηραιούς γονείς τους. Η καταγραφή των αρρένων στα δημοτολόγια ως κοριτσιών ήταν μία μόνο από τις τεχνικές που εφάρμοζαν οι φτωχοί πληθυσμοί του Νότου για να αποτρέψουν την απομάκρυνση των αρσενικών μελών από το σπίτι. Μια άλλη λύση ήταν η φυγή στα βουνά και η ένταξη σε συμμορίες ενόπλων που ζούσαν από τη ληστεία.



Εικόνα 13.1 Ο ληστής Αντόνιο Κοτζολίνο, έργο αγνώστου, δημοσιευμένο σε [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4f/Antonio\\_Cozzolino.JPG](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4f/Antonio_Cozzolino.JPG) (Ιούλιος 2015)

### 13.3.2 Οι αντιστάσεις: το φαινόμενο της ληστείας

Το φαινόμενο της ληστείας δεν ήταν άγνωστο στον ιταλικό Νότο πριν από την ενοποίηση, όπου λειτούργησε ως μια έκφραση κοινωνικής διαμαρτυρίας απέναντι στις αδικίες που υφίσταντο κυρίως οι χωρικοί. Μετά το 1861 η ληστεία γνώρισε μια νέα φάση που έφτασε στην κορύφωσή της όταν εντάθηκε η δυσαρέσκεια των μη προνομιούχων πληθυσμών για το Ιταλικό Κράτος, το οποίο κατηγορούσαν για τη διάψευση των προσδοκιών τους ως προς τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης και του βιοτικού τους επιπέδου. Η μεγαλύτερη απογοήτευση προερχόταν από τη μη εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης που θα αναβάθμιζε κοινωνικά τους ακτήμονες χωρικούς. Αυτή η πολυπρόσηπη μεταρρύθμιση δεν βρήκε θέση ούτε στο πολιτικό πρόγραμμα των ηγετικών ομάδων, κατά βάση μεγαλογαιοκτημόνων που διηύθυναν το Ριζορτζιμέντο, ούτε βέβαια στο κράτος που γεννήθηκε από αυτό.

Στην άρνηση του συνήθους τρόπου ζωής και στην ένταξη σε ένοπλες συμμορίες που εφορούσαν από τα βουνά εναντίον ιταλικών πόλεων, αποτυπώνονται τα αδιέξοδα μιας κοινωνίας που αντιμετώπιζε τη συγκρότηση της Ιταλίας ως μια τραυματική αναμέτρηση με μια οικονομία πιο προχωρημένη και ένα πολιτικό πλαίσιο που δεν είχε η ίδια επιλέξει, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος της.

Στην τελευταία φάση της εκστρατείας του Γκαριμπάλντι είχαν ήδη ξεσπάσει σοβαρές εξεγέρσεις χωρικών

στην Καμπανία. Ο στρατός του Γκαριμπάλντι τιμώρησε σκληρά τις καταλήψεις γαιών και τις βιαιοπραγίες των χωρικών εναντίον των γαιοκτημόνων του Νότου, παρόλο που (οι χωρικοί) είχαν συνεργαστεί μαζί του. Μια σειρά από αρνητικές για τους Νοτιοϊταλούς εξελίξεις, συνδεδεμένες με την ίδρυση του νέου κράτους, όπως η αύξηση της ανεργίας των νέων, το μένος των ακτημόνων για τους μεγάλους γαιοκτήμονες του Νότου που είχαν ενταχθεί στις ηγετικές ομάδες της ενοποιημένης Ιταλίας, καθώς και δυσарέσκεις για κεντρικές κυβερνητικές επιλογές, μετέτρεψαν τις εξεγέρσεις των χωρικών σε μια σταθερά που, ειδικά στη νότια Ιταλία, άρχισε να λαμβάνει τα χαρακτηριστικά γενικευμένου ξεσηκωμού.

Το καλοκαίρι του 1861 το σύνολο σχεδόν των επαρχιών της ηπειρωτικής νότιας Ιταλίας το διέτρεχαν στρατοί ατάκτων, συγκροτημένοι από απελπισμένους χωρικούς, επαγγελματίες ληστές, πρώην στρατιώτες του βουρβονικού στρατού, αλλά και κατασκόπους, Ιταλούς και ξένους. Οι συμμορίες αυτές επιτίθεντο εναντίον μικρών αστικών κέντρων, τα οποία καταλάμβαναν για μέρες, σφαγιάζοντας μέλη της φιλελεύθερης αστικής τάξης και καίγοντας τα δημοτικά αρχεία. Κατόπιν αποσύρονταν στα βουνά, για να επανέλθουν με νέες επιθέσεις σε άλλα σημεία, ενεργώντας με άλλα λόγια σε να βρίσκονταν σε κανονικό πόλεμο.

Η βίαιη μορφή αυτών των αντιδράσεων μεταφράζεται και ως σαφής αμφισβήτηση του νέου status quo. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο η ληστεία είχε τη στήριξη τόσο του καθολικού κλήρου όσο και των Βουρβόνων. Ειδικότερα, ο τελευταίος βασιλιάς των Δύο Σικελιών Φραγκίσκος Β', από τη Ρώμη όπου φιλοξενούνταν εξόριστος στην παπική αυλή, επιχείρησε να «νομιμοποιήσει» τις ένοπλες συμμορίες που λυμαίνονταν τις νότιες επαρχίες της Ιταλίας, ενισχύοντας τόσο οργανωτικά όσο και οικονομικά τη δράση τους και προσδοκώντας στην κατάρρευση της νέας πολιτικής κατάστασης, προκειμένου να επιστρέψει στον παλιό του ρόλο.

Ας προστεθεί στα παραπάνω και η έλλειψη κατανόησης των Νοτίων για το συγκεντρωτικό μοντέλο διοίκησης, το οποίο εκπροσωπούσαν οι, κατά κανόνα, Βορειοϊταλοί αξιωματούχοι του Ιταλικού Κράτους, που επιδείκνυαν φανερή περιφρόνηση για την κουλτούρα του Νότου, ανάλογη μ' εκείνη που είχε διατυπώσει ο Φαρίνι.

Η ιταλική κυβέρνηση, δείχνοντας να αγνοεί τις πραγματικές καταστάσεις που είχαν εκθρέψει αυτόν τον τρόπο κοινωνικής διαμαρτυρίας και επιδιώκοντας να διαφυλάξει πάση θυσία το «επίτευγμα» της ενοποίησης, αντιμετώπισε το φαινόμενο της ληστείας με τον πλέον δραστικό τρόπο. Τον Αύγουστο του 1863 το Κοινοβούλιο ενέκρινε τον νόμο Πίκα, που έθεσε σε κατάσταση πολέμου τις περιοχές που φιλοξενούσαν συμμορίες ληστών και επέβαλε στρατιωτικό νόμο. Στο πλαίσιο της εφαρμογής αυτού του νόμου, στις περιοχές που πλήττονταν από τη ληστεία εστάλη μεγάλο μέρος του εθνικού στρατού. Μέσα σε δύο χρόνια ενεπλάκησαν στην καταπολέμηση της ληστείας περίπου 120.000 στρατιώτες, αριθμός που αντιστοιχούσε στο ήμισυ περίπου της συνολικής δύναμης του ιταλικού τακτικού στρατού. Λειτουργήσαν επίσης στρατιωτικά δικαστήρια που δίκαιαν τους εξεγερθέντες και διέταζαν την άμεση εκτέλεση των ενόχων.

Οι συγκρούσεις που ακολούθησαν ανάμεσα στον ιταλικό στρατό και τις διάφορες συμμορίες λογίζονται ως ένας εμφύλιος πόλεμος που είχε περισσότερα θύματα απ' όλες τις μάχες του Ριζορτζιμέντο μαζί. Στη διάρκεια των εχθροπραξιών χάθηκαν 7.000 ζωές, ενώ άλλοι 2.000 ληστές τουφεκίστηκαν. Συνολικά 7.000 άνθρωποι καταδικάστηκαν σε θάνατο ή σε ισόβια δεσμά από τα στρατιωτικά δικαστήρια.

Η αντίσταση των συμμοριών φάνηκε να κάμπτεται μόνο το 1865, όταν οι μεγαλύτερες από αυτές είτε διαλύθηκαν είτε απομονώθηκαν, χωρίς ωστόσο να έχουν αντιμετωπιστεί τα πραγματικά αίτια του φαινομένου. Έτσι, συνεχίστηκαν οι αγροτικές εξεγέρσεις στον ιταλικό Νότο, έστω και με μικρότερη συχνότητα και ένταση. Η κοινωνική ηρεμία δεν θα επανερχόταν όσο το κράτος θα αποτύγχανε να διαμορφώσει μια ομάδα μικρών και μεσαίων γαιοκτημόνων μέσα από την αναδιανομή της γης που ανήκε στο Δημόσιο (φέουδα, κοινότητες κ.λπ.) και στην Εκκλησία (τάγματα, εκκλησιαστικούς οργανισμούς), την οποία (τη γη της Εκκλησίας) το κράτος δήμευσε το 1866. Σε αυτή τη διαδικασία, που είχε ξεκινήσει στους ναπολεόντειους χρόνους και προχώρησε ελάχιστα στο επόμενο χρονικό διάστημα, το Ιταλικό Κράτος δεν μπόρεσε να επιτύχει τους στόχους του, καθώς στους δημόσιους πλειστηριασμούς για την πώληση 700.000 εκταρίων καλλιεργήσιμης γης, που πραγματοποιήθηκαν βιαστικά και υπό το βάρος πειστικών δημοσιονομικών προβλημάτων, δεν επικράτησαν οι μικροί κληρούχοι ή οι ακτήμονες, αλλά όσοι ήδη κατείχαν μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία.

Τον Σεπτέμβριο του 1866 ξέσπασαν αναταραχές στο Παλέρμο, υποκινημένες από τον κλήρο και τους ανθρώπους των Βουρβόνων, που έστρεψαν τη λαϊκή δυσарέσκεια εναντίον του Ιταλικού Κράτους και κατεστάλησαν με ιδιαίτερη σκληρότητα από τον στρατό. Αυτό θα ήταν το τελευταίο μαζικό κίνημα του Νότου. Κατόπιν η φτώχεια και η απελπισία θα έβρισκαν διέξοδο στη μετανάστευση σε άλλες χώρες.

Όσα συνέβησαν τότε εκλαμβάνονται πλέον ως η επισήμοποίηση της ρήξης ανάμεσα σε δύο Ιταλίες που δυσκολεύονταν ή αρνούσαν να συμβιώσουν ισότιμα. Άνοιγε έτσι και επίσημα η συζήτηση για το λεγόμενο «ζήτημα του Νότου» (*questione meridionale*), που παραμένει άλυτο μέχρι και τις μέρες μας.

### 13.3.3 Οικονομική πολιτική και έργα υποδομής

Η επέμβαση του εθνικού στρατού στις επαρχίες του Νότου, ο αγώνας κατά της ληστείας και οι πρώτες κοινοβουλευτικές έρευνες κατέδειξαν τη σημαντική απόσταση στον κοινωνικο-οικονομικό τομέα που χώριζε τον Νότο από τον Βορρά της Ιταλίας. Μέρος της ευθύνης για τη μεγέθυνση αυτού του προβλήματος αναλογεί στην οικονομική πολιτική που ακολούθησαν οι πρώτες ιταλικές κυβερνήσεις, οι οποίες όχι μόνο δεν βοήθησαν την ανάπτυξη της οικονομίας των φτωχότερων τμημάτων της χερσονήσου, αλλά κατέληξαν να διευρύνουν την οικονομική απόσταση που χώριζε τις «δύο Ιταλίες».

Μετά το 1861 προτεραιότητα των ιταλικών κυβερνήσεων υπήρξε αφενός η οικονομική ολοκλήρωση, με την ενοποίηση των διαφόρων νομισματικών και φορολογικών συστημάτων των προ-ενωτικών κρατών της Ιταλίας και την κατάργηση των τελωνειακών ελέγχων στα όρια των παλιών κρατών, και αφετέρου η κατασκευή οδικού και σιδηροδρομικού, που θα ένωνε μεταξύ τους διάφορες περιοχές της χώρας και θα διαμόρφωνε μια ενιαία εθνική αγορά.

Οδηγός για την οικονομική ενοποίηση της Ιταλίας υπήρξαν οι ιδέες του Καβούρ, που βασιζόνταν στον φιλελευθερισμό και προέβλεπαν ένα φορολογικό σύστημα με χαμηλούς φόρους εισαγωγής. Το σύστημα αυτό επιβλήθηκε στο σύνολο της Ιταλίας, ακόμη και σε περιοχές «εθισμένες» στον προστατευτισμό, όπως το άλλοτε Βασίλειο των Δύο Σικελιών. Στο κέντρο αυτής της οικονομικής πολιτικής βρισκόταν η πεποίθηση ότι η Ιταλία αποτελούσε ένα κράτος φτωχό σε πρώτες ύλες, στο οποίο θα έπρεπε να ενισχυθεί η αγροτική παραγωγή. Η επέκταση της βιομηχανίας, πεδίο στο οποίο οι Ιταλοί στερούνταν παράδοσης, θα ερχόταν ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης της γεωργίας, που εξακολουθούσε να αποτελεί τη βάση της ιταλικής οικονομίας.

Η επικοινωνία ανάμεσα στις διάφορες περιοχές της Ιταλίας ευνοήθηκε από την ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου. Τα 2.000 χιλιόμετρα σιδηροδρόμου, το 1861, σχεδόν τριπλασιάστηκαν στο τέλος της δεκαετίας.

Η επέκταση του σιδηροδρόμου, την οποία ανέλαβαν να φέρουν σε πέρας ξένες εταιρείες, ενίσχυσε σημαντικά την ιταλική οικονομία. Πληθυσμοί προσανατολισμένοι για καιρό σε μια οικονομία αυτοκατανάλωσης είχαν πλέον τη δυνατότητα να συναλλάσσονται με ζώνες περισσότερο προχωρημένες οικονομικά, ικανοποιώντας τις διαρκώς μεταβαλλόμενες καταναλωτικές ανάγκες τους. Η διαμόρφωση μιας ενιαίας αγοράς στην Ιταλική Χερσόνησο ενίσχυσε την ιταλική γεωργία, ιδίως εκείνη που αφορούσε εξειδικευμένα προϊόντα προσανατολισμένα στις εξαγωγές. Έτσι, στις δύο πρώτες δεκαετίες ζωής του Ιταλικού Κράτους επήλθε κάποια συσσώρευση κεφαλαίου, μέρος του οποίου κατέληξε στα κρατικά ταμεία μέσω της φορολογίας.

Αντίθετα, η βιομηχανία δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα. Και τούτο λόγω της επιμονής στη φιλελεύθερη φορολογική πολιτική, που ευνοούσε τις εισαγωγές ανταγωνιστικών βιομηχανικών προϊόντων. Στις εξαιρέσεις των βιομηχανικών μονάδων που διατήρησαν σταθερή την παραγωγή τους ανήκουν όσες παρήγαν μεταξωτά. Παρά τον παραδοσιακό χαρακτήρα τους και την περιορισμένη προσαρμογή τους στις νέες τεχνολογικές καινοτομίες, γνώρισαν σχετική ανάπτυξη λόγω του προσανατολισμού τους στις εξαγωγές. Αντιθέτως, οι λιγιστές μονάδες που λειτουργούσαν στον Νότο σβήστηκαν σχεδόν από τον «χάρτη», εξαιτίας του άνισου ανταγωνισμού με τις πιο σύγχρονες και αναπτυγμένες βιομηχανίες του Βορρά. Μαζί με αυτές χάθηκαν και 370.000 θέσεις εργασίας, που αφορούσαν εργαζομένους στις βιοτεχνίες υφαντουργίας και στον τομέα της οικοτεχνίας.

### 13.3.4 Δημόσια Οικονομικά και Φορολογία

Τα έξοδα διεξαγωγής των πολέμων της ιταλικής Παλιγγενεσίας, τα προϋπάρχοντα χρέη των προενωτικών κρατών που εντάχθηκαν στο ταμείο της ενοποιημένης Ιταλίας, οι ανάγκες οργάνωσης του νέου κράτους και οι πόλεμοι που αναγκάστηκε να διεξάγει ο ιταλικός στρατός μετά το 1861, διέπρυναν το ήδη εκτεταμένο κρατικό έλλειμμα. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Christopher Seton-Watson (1973), η συμμετοχή του Βασιλείου της Σαρδηνίας στο ενιαίο δημόσιο χρέος της Ιταλίας ξεπερνούσε το 50%, παρόλο που πληθυσμιακά το κράτος αυτό αντιπροσώπευε μόλις το 13% του ιταλικού πληθυσμού.

Μπροστά στη διόγκωση του δημόσιου χρέους οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι της ιστορικής Δεξιάς που κυβέρνησαν την Ιταλία επέλεξαν μια σκληρή φορολογική πολιτική. Η αρχική κατανομή των φόρων υπήρξε σχετικά ομαλή ανάμεσα στους άμεσους (φόροι στα εισοδήματα και τη γαιοκτησία) και στους έμμεσους φόρους που έπλητταν την κατανάλωση (φόροι στο αλάτι, τον καπνό και τα διατροφικά είδη) και την κίνηση κεφαλαίων.

Μετά την πάταξη του φαινομένου της ληστείας και τον τερματισμό του πολέμου εναντίον της Αυστρίας για την απελευθέρωση του Βένετο, οι πιεστικές χρηματοδοτικές ανάγκες του κράτους επέβαλαν την εξεύρεση γρήγορων λύσεων. Μία από αυτές υπήρξε η δήμευση και πώληση σε πλειστηριασμό της εκκλησιαστικής περιουσίας. Μία άλλη προέβλεπε την αύξηση των προϋπαρχόντων έμμεσων φόρων. Ένας νέος έμμεσος φόρος θα

προκαλούσε, ωστόσο, τις εντονότερες αντιδράσεις των χωρικών, ειδικά στον Βορρά. Ήταν ο φόρος «επί του αλέσματος» των δημητριακών, τον οποίο επέβαλε το 1868 ο υπουργός Οικονομικών Κουιντίνο Σέλλα. Πρακτικά ο φόρος αυτός, που εισπραττόταν στον μύλο, επιβάρυνε την κατανάλωση του ψωμιού, η τιμή του οποίου αυξήθηκε σημαντικά. Η εκτίμηση ότι ο φόρος «επί του αλέσματος» στερούσε το ημερομίσθιο δέκα ημερών ενός εργάτη δικαιολογεί το μέγεθος της αντίδρασης των φτωχότερων λαϊκών στρωμάτων. Από αυτή την αντίδραση προκλήθηκαν το 1869 οι πρώτες κοινωνικές διαμαρτυρίες σε πανιταλικό επίπεδο. Αν και ασυντόνιστες και σχετικά αυθόρμητες, οδήγησαν σε συγκρούσεις με τις δυνάμεις της τάξης και στον θάνατο 250 Ιταλών.

Η σκληρή φορολογία, συνδεδεμένη κυρίως με την περίοδο διακυβέρνησης της Ιταλίας από τον Λάντσα, με υπουργό Οικονομικών τον Σέλλα, θα έφερνε αποτελέσματα μόνο το 1875, όταν η Ιταλία έφτασε σε ισοσκελισμένο προϋπολογισμό. Οι πολιτικές που είχαν ακολουθήσει οι κυβερνήσεις της ιστορικής Δεξιάς είχαν όμως προκαλέσει μεγάλες δυσarέσκεις. Ειδικά στην οικονομία αυτές οι αντιθέσεις έφεραν στο ίδιο στρατόπεδο τα φτωχά λαϊκά στρώματα, τους τραπεζίτες και τους βιομηχάνους που απαιτούσαν μια λιγότερο περιοριστική οικονομική πολιτική. Έτσι, το 1876 το κοινωνικό αίτημα για πολιτική αλλαγή αποτυπώθηκε στις κάλπες και η σκυτάλη δόθηκε στις κυβερνήσεις της λεγόμενης ιταλικής Αριστεράς.

### 13.3.5 Η Ιταλία ιδωμένη από «τα νησιά του Αιόλου»

Όσα περιγράφονται παραπάνω αποτυπώνονται εύγλωττα στο απόσπασμα από το ιστορικό μυθιστόρημα του Μπενίτο Μερλίνο (2004), Στα νησιά του Αιόλου, που ακολουθεί:

Προσελκύοντας στη Σικελία έναν εσμό αδίστακτων επιχειρηματιών, η Ενοποίηση της Ιταλίας ανέτρεψε συνήθειες αιώνων. Διάφοροι κερδοσκόποι ιδιοποιήθηκαν την εκκλησιαστική περιουσία και την έβγαλαν στο σφυρί. Εκμεταλλευτές μεγαλοκτηματίες, που είχαν αστικοποιηθεί, μίσθωναν στους αγρότες τη γη που ήδη καλλιεργούσαν. Η Ενοποίηση της χώρας επέβαλε επίσης στους Σικελούς, οι οποίοι ανέκαθεν θεωρούσαν ότι είναι προτιμότερο να είσαι γουρούνι παρά στρατιώτης, την υποχρεωτική στράτευση και καθιέρωσε ένα εξελιγμένο φορολογικό σύστημα, που χωρίς αμφιβολία ταίριαζε άριστα στον πλούσιο καπιταλιστικό Βορρά, αλλά ήταν καταστροφικό για τον οπισθοδρομικό και εξαθλιωμένο Νότο. Οι καινούργιοι φόροι έπλητταν κυρίως τους αδύναμους, πολύ περισσότερο από τη στιγμή που οι φοροεισπράκτορες είχαν το ελεύθερο να επιβάλλουν τα ποσοστά που ήθελαν. Έτσι, καθώς ήταν υποχρεωμένοι ν' αποδώσουν στο κράτος το καθορισμένο ποσό, τσέπωναν τα υπόλοιπα.

Συχνά ο ντον Αντόνιο περιέγραφε στον γιο του την αναταραχή που επικρατούσε στα Νησιά του Αιόλου αυτή την αποφασιστική για την Ιταλία περίοδο. Η επιστροφή στο Λίπαρι του φίλου του Κανάλε, μαζί με μερικούς ακόμη Ερυθροχίτωνες, είχε τρομοκρατήσει σε τέτοιο σημείο τον επίσκοπο και τους άλλους ιερωμένους ώστε κατέφυγαν σε μια σπηλιά, κι εκεί οι πιστοί τους πήγαιναν τροφή. Κι απ' αυτή τη σύγχυση επωφελούνταν οι εγκληματίες, οι ντεσπεράδος που είχαν έρθει από τη Νάπολη, από την Καλαβρία και τη Μεγάλη Σικελία, καθώς και οι λιποτάκτες ναύτες, που είχαν όλοι τους εγκατασταθεί στα βουνά γύρω από το Κουατροπάνι. Οπλισμένοι πάντοτε μ' ένα ρόπαλο και μ' ένα κυνηγετικό τουφέκι, κρεμασμένο πάνω από την προβεία που έριχναν στους ώμους τους, ζούσαν με αρπαγές και εκβιασμούς, τρομοκρατώντας τους χωρικούς της περιοχής. Είχαν μάλιστα δολοφονήσει τον Πολυκάστρο, τον τελευταίο Βουρβόνο δήμαρχο του νησιού. Όλοι τους επίσης είχαν το όνομα Μάριο, όχι βέβαια από σατανική σύμπτωση και καθόλου τυχαία, αλλά ήταν κι αυτό ένα από τα πολλά κόλπα τους για να ξεφεύγουν από τη δικαιοσύνη.

Έχοντας τον έλεγχο όλων των δημόσιων υπηρεσιών της Σικελίας, οι αστοί είχαν απαγορεύσει στους αγρότες να υλοτομούν, να βόσκουν τα ζώα τους στα λιβάδια και να καλλιεργούν τα χωράφια για δικό τους λογαριασμό. Αντίθετα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, με την κατάργηση της φεουδαρχίας η πείνα και η φτώχεια είχαν μεγαλώσει ακόμη πιο πολύ, και εκείνοι οι φτωχοί άνθρωποι είχαν ξαναγίνει πραγματικοί δουλοπάροικοι. Η γη των δυο εκατομμυρίων αγροτών είχε περάσει στα χέρια εκατόν εβδομήντα εφτά αστικών οικογενειών. Δουλειές δεν υπήρχαν. Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση προκάλεσαν έκρηξη.



### 13.3.6 Ο τρίτος πόλεμος για την ανεξαρτησία: η κατάκτηση του Βένετο (1866) και της Ρώμης (1870)

Η ένταξη στο Ιταλικό Κράτος όσων περιοχών είχαν μείνει έξω από τα όρια της Ιταλίας (η Ρώμη και το Λάτιο, το Βένετο, το Τρεντίνο και η Βενέτσια-Τζούλια) υπήρξε σταθερός στόχος των κοινοβουλευτικών ομάδων τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς. Το βασικό πρόβλημα ως προς τη Ρώμη ήταν η άρνηση του πάπα να παραιτηθεί από την εδαφική του κυριαρχία στο Λάτιο, την οποία θεωρούσε βασική προϋπόθεση για να μπορεί να ασκεί το οικουμενικό του αξίωμα. Οι σχέσεις του πάπα Πίου Θ΄ με τις ιταλικές κυβερνήσεις βρίσκονταν εξάλλου σε ένταση ήδη από το 1861, εξαιτίας της κατάκτησης από τους Ιταλούς διαφόρων παπικών εδαφών. Ανάλογη στάση τηρούσε μεγάλο μέρος του κλήρου, που στις αγροτικές ιδίως περιοχές ασκούσε μεγάλη επιρροή, καθώς, πέραν του θρησκευτικού τους ρόλου, οι περισσότεροι ιερείς είχαν την ιδιότητα και των δασκάλων. Επιπλέον πρόβλημα συνιστούσε η προστασία που πρόσφεραν στο Κράτος της Εκκλησίας οι Γάλλοι, οι οποίοι, εκτός από προνομιακοί οικονομικοί εταίροι των Ιταλών, ενεργούσαν και ως εγγυητές της ακεραιότητας του Κράτους της Εκκλησίας, όπου συντηρούσαν ένα στρατιωτικό σώμα.

Για την ολοκλήρωση της εδαφικής ενοποίησης της Ιταλίας ήταν σύμφωνες όλες οι πολιτικές δυνάμεις, χωρίς ωστόσο να συμφωνούν στον τρόπο με τον οποίο θα υλοποιούσαν αυτό το σχέδιο. Οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι που κυβερνούσαν την Ιταλία επιθυμούσαν η προσάρτηση αυτών των περιοχών να γίνει σταδιακά, με τη βοήθεια της διπλωματίας και τη συνεννόηση με ξένες δυνάμεις, χωρίς να έλθουν σε σύγκρουση με τους Αυστριακούς και τους Γάλλους. Ως κληρονόμοι της πολιτικής του Καβούρ, εμπνευστή της φόρμουλας για «ελεύθερη εκκλησία σε ελεύθερο κράτος» (*libera Chiesa in libero Stato*), που αγωνίστηκε μέχρι τον θάνατό του για έναν συμβιβασμό με την Αγία Έδρα, οι φιλελεύθεροι αποδέχονταν τον διαχωρισμό του ρόλου της Εκκλησίας από εκείνον της πολιτικής εξουσίας. Πιστοί σε αυτό το πνεύμα, τόσο ο Καβούρ, πριν από την ίδρυση του Ιταλικού Κράτους, όσο και ο διάδοχός του Μπεττίνο Ρικαζόλι από το 1861 κ.εξ., επιδίωξαν να έλθουν σε συνεννόηση με τον πάπα Πίο Θ΄. Του εγγυήθηκαν πλήρη ελευθερία στην άσκηση των λατρευτικών του καθηκόντων και του ζήτησαν, σε αντάλλαγμα, να αρνηθεί την κοσμική του εξουσία και να αναγνωρίσει το Ιταλικό Κράτος.

Η αποτυχία αυτής της προσέγγισης, λόγω της επίμονης άρνησης του πάπα, που λίγο καιρό αργότερα θα αμφισβητούσε και τις αξίες του φιλελευθερισμού, επέτρεψε να δοκιμαστούν διάφορες πολιτικές επιλογές. Με παρότρυνση του βασιλιά Βιττόριο Εμανουέλε Β΄ ο πρωθυπουργός Ουρμπάνο Ρατάτσι ενθάρρυνε, ανεπίσημα, μια πρωτοβουλία των δημοκρατικών. Ο λόγος δόθηκε στον Γκαριμπάλντι, που εγκατέλειψε την απομόνωσή του στο νησί Καπρέρα και τον Ιούνιο του 1862 έφτασε στη Σικελία, όπου διατηρούσε ακόμη την καλή του φήμη. Εκεί, με την ανοχή των τοπικών αρχών, συγκέντρωσε στρατό από χίλιους περίπου εθελοντές, που προέρχονταν από διάφορα σημεία της Ιταλίας, και πέρασε στην Καλαβρία με μοναδικό στόχο την κατάκτηση του Παπικού Κράτους.

Ο αυτοκράτορας της Γαλλίας Ναπολέον Γ΄ αντέδρασε άμεσα και βίαια σε αυτές τις κινήσεις και ανάγκασε τον βασιλιά Βιττόριο Εμανουέλε Β΄ αφενός να καταδικάσει και αφετέρου να εμποδίσει την επιχείρηση του Γκαριμπάλντι. Αν και υπέρμαχος της ιταλικής ανεξαρτησίας, δεν μπορούσε να αποδεχτεί την κατάλυση του Κράτους της Εκκλησίας και την υποβάθμιση των εξουσιών του ποντίφικα, με τον οποίο, εκτός των άλλων, διατηρούσε και συγγενική σχέση (ο ποντίφικας ήταν νονός του αυτοκρατορικού πρίγκιπα). Μπροστά στην άρνηση του Γκαριμπάλντι να διακόψει την πορεία του προς τη Ρώμη, ο Ρατάτσι αναγκάστηκε να κινητοποιήσει τον ιταλικό στρατό. Στη σύντομη σύγκρουση που ακολούθησε στις 29 Αυγούστου 1862 στο όρος Ασπρομόντε της Καλαβρίας υπήρξαν τραυματίες και νεκροί. Ο ίδιος ο Γκαριμπάλντι τραυματίστηκε στο πόδι, συνελήφθη, φυλακίστηκε στο Βαρινιάνο, αποφυλακίστηκε λίγες εβδομάδες αργότερα, μετά από γενικευμένη αμνηστία, και επέστρεψε στην Καπρέρα.

Τα γεγονότα του Ασπρομόντε προξένησαν μεγάλη εντύπωση στην κοινή γνώμη. Η κυβέρνηση βρέθηκε απέναντι στο λαϊκό αίσθημα και ο Ρατάτσι αναγκάστηκε να παραιτηθεί.

Ο διάδοχός του Μάρκο Μινγκέτι (1862-1864) επανήλθε στο ζήτημα της Ρώμης δύο χρόνια αργότερα. Επιχειρώντας να επαναπροσεγγίσει τον Ναπολέοντα Γ΄, έφερε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων την περίφημη συμφωνία του Σεπτεμβρίου (15/9/1864). Οι όροι αυτής της συμφωνίας προέβλεπαν ότι η Γαλλία θα απέσυρε εντός δύο ετών τα στρατεύματά της από την Αιώνια Πόλη, ενώ η ιταλική κυβέρνηση θα αναλάμβανε την άμυνα και την ακεραιότητα του Παπικού Κράτους. Ένα από τα μυστικά άρθρα της συμφωνίας ρύθμιζε τα ζητήματα της μεταφοράς της πρωτεύουσας από το Τορίνο σε μια άλλη πόλη, εκτός της Ρώμης. Η πόλη που τελικά επελέγη ήταν η Φλωρεντία, που έγινε πρωτεύουσα του Ιταλικού Κράτους τον Ιούνιο του 1865, στη διάρκεια της πρωθυπουργίας του στρατηγού Λα Μάρμορα. Οι Γάλλοι είχαν την ικανοποίηση ότι είχαν δεσμεύσει την Ιταλία στον σεβασμό της ακεραιότητας του Παπικού Κράτους. Οι Ιταλοί από τη δική τους πλευρά θεώρησαν

επιτυχία την προσδοκώμενη απομάκρυνση των Γάλλων από τη Ρώμη. Οι αντιδράσεις, ωστόσο, στο εσωτερικό της χερσονήσου υπήρξαν έντονες. Από τη μια οι δημοκρατικοί εκλάμβαναν αυτή την απόφαση ως οριστική εγκατάλειψη της ιδέας για την απελευθέρωση της Ρώμης, ενώ από την άλλη η αστική τάξη του ΠιEMONTE διαφωνούσε με τη μεταφορά της πρωτεύουσας για λόγους τόσο τοπικιστικούς, συνδεδεμένους με το γόητρο της πόλης τους, όσο και οικονομικούς, εξαιτίας της ζημιάς που θα υφίστατο η πόλη του Τορίνου από την πτώση της τιμής των ακινήτων και από όσες άλλες οικονομικές απώλειες συνεπαγόταν η απώλεια της ιδιότητας της πρωτεύουσας.

Την ίδια στιγμή ο πάπας Πίος Θ΄ έδειχνε να σκληραίνει τη στάση του, αρνούμενος να αποδεχθεί όχι μόνο τις αξιώσεις του Ιταλικού Κράτους, το οποίο συνέχιζε να μην αναγνωρίζει διπλωματικά, αλλά και τις εξελίξεις στις κοινωνίες της εποχής του στα πεδία της πολιτικής και της επιστήμης, τις οποίες (εξελίξεις) θεωρούσε ασύμβατες με τα δόγματα της πίστης. Το 1864 δημοσίευσε τον *Sillabo* ή «Κατάλογο των κύριων σφαλμάτων της εποχής μας» (*Catalogo dei principali errori del nostro tempo*), μια συλλογή 80 θέσεων της σύγχρονης του σκέψης, τις οποίες ο πάπας καταδίκασε ως αντίθετες προς το χριστιανικό δόγμα. Η αντίδραση για τις απόψεις του πάπα υπήρξε γενικευμένη και μετουσιώθηκε σ' ένα εκτεταμένο αντικληρικαλιστικό ρεύμα που διαδόθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη και τελικά απομόνωσε την Αγία Έδρα σε διπλωματικό επίπεδο. Παρά την ένταση των αντιδράσεων, το 1869 η σύνοδος του Λατερανού προχώρησε ακόμη περισσότερο, διακηρύσσοντας το δόγμα του «αλάθητου του πάπα για θέματα πίστης και ηθών» όταν μιλάει «από καθέδρας».

### 13.3.6.1 Η απελευθέρωση του Βένετο (1866)

Ενώ το ζήτημα της Ρώμης φαινόταν να έχει φτάσει σε τέλμα, το 1866 οι Ιταλοί βρέθηκαν μπροστά σε μια μεγάλη ευκαιρία, τη σύναψη μιας συμμαχίας με τους Πρώσους εναντίον της Αυστρίας, που θα τους έδινε ελπίδες για την απελευθέρωση του Βένετο. Ο βασιλιάς της Πρωσίας Γουλιέλμος Α΄ (1861-1888), έχοντας τη συμπαράσταση του καγκελαρίου Βίσμαρκ, επιδίωξε τη συνεργασία των Ιταλών, προκειμένου να περιορίσει την επιρροή της Αυστρίας στη Γερμανική Συνομοσπονδία. Το σύμφωνο που υπέγραψαν ο Βίσμαρκ και ο στρατηγός Λα Μάρμορα προέβλεπε την εμπλοκή των Ιταλών σ' έναν πόλεμο των Πρώσων εναντίον των Αυστριακών, με αντάλλαγμα, σε περίπτωση νίκης, την παραχώρηση του Βένετο στους Ιταλούς.

Με αυτούς τους όρους ξεκίνησε ο τρίτος πόλεμος για την ανεξαρτησία της Ιταλίας. Η έναρξή του τοποθετείται χρονικά στις 6 Ιουνίου 1866, όταν η Πρωσία επιτέθηκε στην Αυστρία, ακολουθούμενη από την Ιταλία. Τα ιταλικά όπλα υπέστησαν συντριπτικές ήττες τόσο στην ξηρά, στην Κουστότσα στις 24 Ιουνίου, όσο και στη θάλασσα, στη Λίσσα της Δαλματίας στις 20 Ιουλίου, και σώθηκαν μόνο χάρη στη νίκη των Πρώσων στη Σάντοβα (3 Ιουλίου).

Οι αντιδράσεις για την ανεπάρκεια του ιταλικού εθνικού στρατού, παρά την αριθμητική του υπεροχή στο πεδίο της μάχης, προκάλεσαν την κινητοποίηση των δημοκρατικών που άσκησαν έντονη κριτική στην κυβέρνηση και τη μοναρχία. Την τιμή των ιταλικών όπλων ανέλαβε να σώσει ξανά ο Γκαριμπάλντι, που νίκησε τους Αυστριακούς στην Μπετζέκκα (21 Ιουλίου) και στόχευσε κατευθείαν στο Τρέντο. Αναγκάστηκε όμως να ανακόψει την πορεία του, καθώς άρχισαν οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην Αυστρία και την Ιταλία, που κατέληξαν στην υπογραφή της ανακωχής της 26ης Ιουλίου 1866.

Μετά την τελική επικράτηση των Πρώσων επί των Αυστριακών η συνθήκη ειρήνης της Βιέννης (3 Οκτωβρίου 1866) επιβεβαίωσε το τέλος του πολέμου. Κατά την εφαρμογή των όρων αυτής της συνθήκης η Αυστρία παραχώρησε το Βένετο στον Ναπολέοντα Γ΄, ο οποίος με τη σειρά του το παρέδωσε στην Ιταλία.

Παρά τις ταπεινωτικές επιδόσεις των Ιταλών στο πεδίο της μάχης, τις οποίες τόνισαν ιδιαίτερα οι Αυστριακοί, το πρόβλημα του Βένετο λύθηκε, έστω και κατά το ήμισυ, καθώς το Τρέντο και η Βενέτσια-Τζούλια θα εξακολουθούσαν να βρίσκονται στην κατοχή της Αυστρίας.

### 13.3.6.2 Η απελευθέρωση της Ρώμης

Το άλλο μεγάλο ζήτημα που επρόκειτο να λυθεί με τα όπλα, χάρη σε μια διεθνή συγκυρία εξίσου ευνοϊκή για τους Ιταλούς, ήταν εκείνο της Ρώμης, που προοριζόταν για πρωτεύουσα του νέου βασιλείου.

Η επάνοδος του Ρατάτσι στην πρωθυπουργία το 1867 συνοδεύτηκε από την εκ νέου υιοθέτηση από την κυβέρνηση της διφορούμενης πολιτικής απέναντι στην Αγία Έδρα, από την επανακινητοποίηση του Γκαριμπάλντι και από την επανάληψη γεγονότων ανάλογων με όσα είχαν συμβεί στο Ασπρομόντε το 1862.

Ο Γκαριμπάλντι, με την ανεπίσημη ενθάρρυνση της κυβέρνησης, το καλοκαίρι του 1867 στρατολόγησε εθελοντές στην Τοσκάνη και επιχείρησε να περάσει τα σύνορα του Παπικού Κράτους. Το σχέδιό του συνίστατο στην οργάνωση μιας εξέγερσης στη Ρώμη, με πρωτοβουλία των αδελφών Ενρίκο και Τζοβάννι Καϊρόλι,

που θα προετοίμαζε τη δική του είσοδο στην πόλη. Ο ολιγάριθμος στρατός των Καϊρόλι ανεκόπη χωρίς δυσκολία από τον παπικό στρατό στη Βίλλα Γκλόρι (23 Οκτωβρίου). Δύο μέρες μετά ο Γκαριμπάλντι κατόρθωσε να διαβεί τα σύνορα του Παπικού Κράτους και να συντρίψει τις παπικές δυνάμεις στο Μόντε Ροτόντο (25 Οκτωβρίου). Ο Ναπολέων Γ', υπό την πίεση των καθολικών της Γαλλίας, κινητοποίησε μια γαλλική μεραρχία με επικεφαλής τον στρατηγό ντε Φαϊγί, η οποία συνέτριψε τον στρατό του Γκαριμπάλντι στη Μεντάνα και τον ανάγκασε να συνθηκολογήσει (3 Νοεμβρίου 1867). Στη μάχη αυτή οι Γάλλοι χρησιμοποίησαν για πρώτη φορά έναν νέο τύπο τουφεκιού, τα λεγόμενα σασεπώ, σκορπώντας τον εθελοντικό στρατό του Γκαριμπάλντι. Αν εξαιρέσει κανείς τις οδυνηρές συνέπειες της πρώτης σύγκρουσης Ιταλών και Γάλλων στο πεδίο της μάχης, όσα ακολούθησαν αποτελούν επανάληψη παλαιότερων γεγονότων: ο Γκαριμπάλντι συνελήφθη, φυλακίστηκε και λίγο αργότερα του χορηγήθηκε αμνηστία για να επιστρέψει στην Καπρέρα. Ανάλογη τύχη είχε και ο Ρατάτσι, που αναγκάστηκε να παραιτηθεί για δεύτερη φορά. Η γαλλική φρουρά επέστρεψε στη Ρώμη, απομακρύνοντας την προοπτική απελευθέρωσης της πόλης από τους Ιταλούς.

Τη λύση στο ζήτημα της Ρώμης θα την έδινε ένα ακόμη διεθνές συμβάν στο οποίο ενεπλάκη η Πρωσία. Έχοντας κατακτήσει την ηγεμονία στη Γερμανική Συνομοσπονδία, η τελευταία επιθυμούσε μ' έναν νέο πόλεμο, αυτή τη φορά εναντίον της Γαλλίας, να επιδείξει την ισχύ της και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Επιπλέον, οι γαλλο-πρωσικές σχέσεις είχαν διαταραχτεί μετά τη διαφωνία τους στο θέμα της ισπανικής διαδοχής, που είχε ανοίξει επισήμως τον Σεπτέμβριο του 1868. Η μεταξύ τους σύγκρουση κατέληξε το 1870 σε μια καταστροφική για τους Γάλλους ήττα στην πόλη Σεντάν από τα πρωσικά στρατεύματα που είχαν επικεφαλής τον φον Μόλτκε. Η παράδοση του αυτοκράτορα Ναπολέοντα Γ' (1η Σεπτεμβρίου 1870) επισημοποίησε την κατάλυση της Δεύτερης Γαλλικής Αυτοκρατορίας και εγκαινίασε την Τρίτη Γαλλική Δημοκρατία. Στη μεγαλόπρεπη αυλή των Βερσαλλιών ανακηρύχτηκε η Γερμανική Αυτοκρατορία, η οποία συνάσπισε γύρω από την Πρωσία όλα τα μικρότερα γερμανικά κρατίδια. Ταυτόχρονα, η Γαλλία παραχώρησε στη Γερμανία την Αλσατία και τη Λωραίνη, καθώς και μια αποζημίωση 5 δισεκατομμυρίων φράγκων. Κατόπιν οι Γάλλοι απέσυραν τη φρουρά τους από τη Ρώμη.

Οι πολιτειακές μεταβολές στη Γαλλία θεωρήθηκαν από τους Ιταλούς ως ακύρωση της συμφωνίας του Σεπτεμβρίου (1864), βάσει της οποίας είχαν αναλάβει την προστασία της Ρώμης και του Λατίου. Ο πρωθυπουργός Τζοβάννι Λάντσα (1869-1870) στις 20 Σεπτεμβρίου 1870, και αφού πρώτα ο πάπας απέρριψε αίτημα του βασιλιά Βιττόριο Εμανουέλε Β' να βρουν μια ειρηνική λύση στο ζήτημα της Ρώμης, έδωσε εντολή σ' ένα σώμα βερσαλιέρων με επικεφαλής τον στρατηγό Ραφαέλε Καντόρνα να καταλάβει τη Ρώμη. Οι περιορισμένες δυνάμεις της Αγίας Έδρας, σε συνδυασμό με την εντολή του πάπα Πίου Θ' να μη χυθεί αίμα, επέτρεψαν στον ιταλικό στρατό να εισέλθει στη Ρώμη ανεμπόδιστα, γκρεμίζοντας μέρος των τειχών στο περίφημο τόξο της Πόρτα Πία. Λίγες μέρες μετά, στις 2 Οκτωβρίου, οι κάτοικοι της Ρώμης αποφάσισαν με ένα δημοψήφισμα την προσάρτησή τους στο Ιταλικό Κράτος.



**Εικόνα 13.2** Τα τείχη της Ρώμης μετά τον βομβαρδισμό τους από το ιταλικό πυροβολικό (20 Σεπτεμβρίου 1870). Φωτογραφία. Δημοσιεύεται στο [https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ABreccia\\_di\\_Porta\\_Pia\\_-\\_restaurata.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3ABreccia_di_Porta_Pia_-_restaurata.jpg) (Ιούλιος 2015).

### 13.3.6.3 Ο νόμος περί «εγγυήσεων»

Τον Ιούλιο του 1871 η Ρώμη ανακηρύχτηκε πρωτεύουσα του Ιταλικού Κράτους και ο βασιλιάς έκανε την επίσημη είσοδό του στην πόλη. Λίγους μήνες νωρίτερα, στις 13 Μαρτίου 1871, η ιταλική κυβέρνηση προσπάθησε να λύσει μονομερώς τις διαφορές της με την Αγία Έδρα, εγκρίνοντας τον «νόμο περί συνταγματικών εγγυήσεων». Ο νόμος αυτός διεπόταν από το πνεύμα της αρχής για τον χωρισμό Εκκλησίας - Κράτους, διατηρώντας ωστόσο για τη Διοίκηση έναν έλεγχο επί της Εκκλησίας. Εγγυάτο, επίσης, στην Εκκλησία την ελεύθερη άσκηση της θρησκευτικής λατρείας και αναγνώριζε στον πάπα τιμές ηγεμόνα, καθώς και το δικαίωμα να διατηρεί ένοπλη φρουρά στο Βατικανό, το Λατερανό και το Καστελγκαντόλφο και ετήσια αποζημίωση 3,5 εκατομμυρίων λιρών, ποσό που αντιστοιχούσε στο κόστος συντήρησης της παπικής αυλής τον αμέσως προηγούμενο χρόνο.

Ο πάπας Πίος Θ΄ απέρριψε αυτή την πρόταση, καθώς δεν ικανοποιούσε το αίτημά του για εδαφική κυριαρχία, την οποία θεωρούσε αναγκαία προϋπόθεση προκειμένου να μπορεί να ασκεί την οικουμενική του αποστολή. Ταυτόχρονα, ανανέωσε τον αφορισμό του εναντίον της μοναρχίας και των Ιταλών πολιτικών, και από τον Σεπτέμβριο του 1871 κλείστηκε στο Βατικανό, κηρύσσοντας εαυτόν αιχμάλωτο του Ιταλικού Κράτους. Το 1874 εξέδωσε τη βούλα «Non Expedit», βάσει της οποίας όχι μόνο αρνούνταν να αναγνωρίσει διπλωματικά το Ιταλικό Κράτος, αλλά, επιπλέον, καλούσε τους Ιταλούς καθολικούς να μη συμμετέχουν στην πολιτική ζωή της χώρας, συρρικνώνοντας κατά τρόπο ουσιαστικό την ήδη εύθραυστη κοινωνική βάση της Ιταλίας.

Συμπερασματικά, στα δεκαπέντε χρόνια διακυβέρνησης της Ιταλίας από τη λεγόμενη ιστορική Δεξιά διευθετήθηκαν μια σειρά προβλημάτων που σχετίζονταν με τη διοικητική συγκρότηση της Ιταλίας και τις έντονες κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις που χαρακτήριζαν τα διάφορα τμήματα της χερσονήσου.



Χάρτης 13.2 Η Ιταλία το 1870. Σχεδιασμός: Ανάβαση.

Η μέριμνα των πρώτων ιταλικών κυβερνήσεων εστιάστηκε:

- στη διοικητική οργάνωση της Ιταλίας επάνω σε μια βάση συγκεντρωτική, με την εφαρμογή ενιαίας νομοθεσίας,
- στη διαμόρφωση εθνικής αγοράς μέσα από την κατάργηση των εσωτερικών τελωνειακών δασμών, την επιβολή ενιαίας φορολογίας και την καθιέρωση εθνικού νομίσματος (λίρας) και μετρικού συστήματος (του δεκαδικού),
- στη συγκρότηση εθνικού στρατού για τη φύλαξη των συνόρων και τη διατήρηση της εσωτερικής δημόσιας τάξης,
- στη δημιουργία υποδομών (οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, υδραγωγείων, νοσοκομείων, σχολείων κ.λπ.),
- στην καταπολέμηση της ληστείας στον Νότο,
- στην ολοκλήρωση της εδαφικής ενοποίησης με την κατάκτηση περιοχών που είχαν μείνει έξω από τον εθνικό κορμό, όπως το Βένετο (1866) και η Ρώμη, όπου το 1870 μεταφέρθηκε η πρωτεύουσα του Ιταλικού Κράτους, και, τέλος,
- στην αντιμετώπιση του δημόσιου χρέους και στην εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών με τον ισοσκελισμό εσόδων-εξόδων, επίτευγμα με το οποίο η ιστορική Δεξιά ολοκλήρωσε το πολιτικό της έργο, παραχωρώντας τη σκυτάλη στη λεγόμενη ιστορική Αριστερά.



**Εικόνα 13.3** Ο πάπας Πίος Θ΄ στις 25 Απριλίου 1870 ευλογεί τα στρατεύματά του για τελευταία φορά πριν την κατάληψη της Ρώμης. Φωτογραφία από το Ιδιωτικό Αρχείο Οικογένειας Burzagli, δημοσιευμένη στο <https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Pio IX Saint Peter Square 1870.jpg?uselang=el> (Σεπτέμβριος 2015).

## Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

- Ago, R. & Vidotto, V. (2005). *Storia Moderna*, 3<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Barbagallo, F. (2004). *L'Italia contemporanea. Storiografia e metodi di ricerca*, 2<sup>η</sup> έκδοση. Ρώμη: Carocci editore.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, 2. Μτφρ. Κ. Λιβιεράτος, 3<sup>η</sup> έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bettini, E. (1985). *Rapporto sui fatti di Bronte del 1860*. Παλέρμο: Sellerio editore.
- Braudel, F. (1998). *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β', Γ'*. Μτφρ. Κ. Μιτσotάκη. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Burns, E.M. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Candeloro, G. (1968). *Storia dell'Italia moderna, 5: La costruzione dello Stato unitario. 1860-1871*. Μιλάνο: Feltrinelli.
- Dall'Olio, G. (2004). *Storia Moderna. I temi e le fonti*. Ρώμη: Carocci.
- De Bernardi, A. & Guarracino, Sc. (1996). *Settecento. Ottocento. Eventi e problemi*. Μιλάνο: Bruno Mondadori.
- Giardina, A., Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (2002). *L'età moderna, 2*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Greco, G. (2003). *Cronologia dell'Italia Moderna*. Νάπολη: Carocci.
- Holmes, G. (Επιμ.) (2001). *The Illustrated Oxford History of Italy*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Μερλίνο, Μπ. (2004). *Στα νησιά του Αιόλου*. Μτφρ. Δ. Ζαπώνης. Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες.
- Milza, P. (2006). *Storia d'Italia dalla preistoria ai giorni nostri*. Μιλάνο: Corbaccio.
- Piretti, M.T. (1995). *Le elezioni politiche in Italia dal 1848 a oggi*. Μπάρι: Laterza.
- Procacci, G. (2006). *Storia degli italiani, 2, 4<sup>η</sup> έκδοση*. Ρώμη-Μπάρι: Laterza.
- Salvatorelli, L. (1974). *Sommario della storia d'Italia*. Τορίνο: Einaudi.
- Seton-Watson, Chr. (1973). *L'Italia dal liberalismo al fascismo. 1870-1925*. Μπάρι: Laterza.







Ο Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (Κέρκυρα, 1970) είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή του ΕΚΠΑ (Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας), όπου διδάσκει Ιστορία και Πολιτισμό της Ιταλίας και του Λατινοκρατούμενου Ελληνισμού, και μέλος ΣΕΠ στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης). Μελέτες του για την ιστορία των προ-ενωτικών ιταλικών κρατών, με έμφαση στην ιστορία του Βενετικού Κράτους και των κτήσεών του στην Ανατολική Μεσόγειο, καθώς και για τα λατινικά μοναστικά τάγματα στο βενετικό «Κράτος της Θάλασσας», την οικονομική και κοινωνική ιστορία της Επτανήσου Πολιτείας κ.ά. έχουν δημοσιευτεί σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά με κριτές, πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους.

<https://uoa.academia.edu/GerassimosPagratis>

<http://www.ill.uoa.gr/an8ropino-dynamiko/melh-dep-kai-biografika.html>